



**Sosyal Bilimler
Enstitüsü**

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**OSMANLI'DA MUHALEFET VE İKTİDARIN İRAN
MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK SİYASETİ (1905-1908)**

Doktora Tezi

HASAN YENİLMEZ

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**OSMANLI'DA MUHALEFET VE İKTİDARIN İRAN
MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK SİYASETİ (1905-1908)**

Doktora Tezi

HASAN YENİLMEZ

Danışman: PROF. DR. İSMAİL SAFA ÜSTÜN

İstanbul, 2022

ÖZET

İslam dünyasında modernleşme hareketlerinin ortaya çıktığı XVIII. yüzyıl ve devamı Osmanlı-İran münasebetlerinin arttığı, ikili ilişkilerin daha somut bir hâl aldığı bir dönem olmuştur. Özellikle her iki devletin karşı karşıya kaldığı sömürge tehlikesi ve benimsedikleri merkeziyetçilik anlayışı da bu duruma sevk eden etkenlerdendir. İslam dünyasında Osmanlı'nın öncülük yaptığı ıslahat hareketleri ekseriyetle diğer Müslüman devletler tarafından takip edilirken İran tarafından da yakından izlenmiştir. Osmanlı'da XIX. yüzyılın içinde cereyan eden Tanzimat ve Islahat hareketleri ve akabinde meydana gelen anayasal hareketler matbuat, aydınlar ve devlet ricali aracılığıyla İran'a taşınmış ve önemli tesirler yaratmıştır. Söz konusu bu çalışmada İran'a anayasal hareketlerde öncülük eden Osmanlı'nın muhalefet ve iktidarıyla İran Meşrutiyeti'ne (1906) nasıl bir tepki gösterdikleri ve ne tür bir siyaset takip ettikleri ortaya koyulmuştur. Metinde, muhalefet ve iktidar politikaları ayrı başlıklar altında ele alınarak aynı zamanda fıkri bir mukayese yapılması hedeflenmiştir. Üç bölümden müteşekkil çalışmanın ilk bölümünde Jön Türkler olarak isimlendirilen Osmanlı muhaliflerinin siyaset ve politikaları incelenmiştir. İkinci bölümde Osmanlı ve İran'a milliyet ve mezhep bakımından irtibatları bulunan Kafkas Türklerinin İran Meşrutiyeti'ne bakışları değerlendirilmiştir. Son bölümde ise iktidar cephesinden, II. Abdülhamid idaresi nazarından söz konusu hâdiseye yönelik takip edilen siyaset ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Meşrutiyet Hareketleri, Jön Türkler, İttihad ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid.

ABSTRACT

The 18th century and afterwards, with the beginning of modernization movements, there has been a period where the Ottoman-Iranian and bilateral relationships have become more prominent. Especially, both states facing the threat of colonialism and acceptance of centralism are also the factors causing this situation. In the Islamic world, the Ottoman pioneering is followed closely by Iran, while the other Muslim states have been observing Ottoman reform movements. In the 19th century of the Ottoman where the Tanzimat reforms and subsequent constitutional movements occurred, the impact has been transported to Iran through the press, intellectuals and statesmen and created significant effects. This study reveals the oppositional and powerful reaction and the political trajectory of Ottoman, who led Iran in constitutional movement, to Persian Constitution Revolution. In the text, opposition and power policies are also discussed under separate headings, while it is aimed to provide a comparative analysis at the same time. In the first part of the three-part study, the politics and policies of the Ottoman opponents named Young Turks are examined. In the second chapter, the evaluation is focused on the political position and response to the constitutional movement in Iran by the Caucasian Turks who are ethnically and religiously related to Ottoman and Iran. In the last chapter, from the facade of power, the politics towards this historical concept assumed by the 2nd Abdülhamid administration is analyzed and discussed.

Key Words: Ottoman, Iran, Constitutional Movements, Young Turks, Committee of Union and Progress, Abdulhamid II.

ÖNSÖZ

XV. yüzyıldan itibaren siyasî, dinî, kültürel ve coğrafi sebeplere bağlı olarak artarak devam eden Osmanlı-İran münasebetleri, zaman zaman birbirini etkileyen ve zaman zaman da karşı karşıya gelinen ve etkileri günümüzde dahi görülen bir sürece sahiptir. XIX. asrın ortalarına dek ekseriyetle çatışma üzerine kurulu olan bu münasebet, her iki devlette modern devlet anlayışının görülmeye başlamasıyla birlikte daha çok diplomatik münasebetlere doğru evrilmiştir. Özellikle Batı sömürgeciliği tehdidi ve beraberinde gelen modernleşme talepleri iki devleti ittifad ve ittifak fikrine yöneltmiş ve asırlardır devam eden Sünni-Şii çekişmesini azaltan bir noktayla da birbirine yakınlaştıran etkenler olmuştur. Söz konusu bu çalışmada modernleşme bir alt başlığıyla anayasal hareketlerde yaklaşık bir asırdır Osmanlı'yı takip eden İran'ın, 1906'da ilan ettiği meşrutiyet ile biranda Osmanlı'da nasıl ön plana çıktığı ve ne şekilde dikkatleri üzerine çektiği ele alınmıştır.

Akademik çalışmalarda ekseriyetle vurgulanmayan veya üzerinde durulmayan, 1908 ortalarına kadar devam eden bu istisnâî dönem, iki devletin anayasal hareketlerinde tamamen tek taraflı bir etki değil, karşılıklı bir etkileşim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı muhalefet ve iktidarının, İran'da ilk kez karşılaştıkları bu yeni hadiseye karşı nasıl bir tepki gösterdikleri, hangi düşünce ve politikaları geliştirdikleri üzerinde durulurken siyasal konjonktürün muhalefet ve iktidarın fikir ve siyasetlerinde ne derece etkili olduğunu da göstererek sahaya mütevazî bir katkı sunulmaktadır. Aynı zamanda iki devletin meşrutiyet münasebetleri tarihinde daha yakın çekimlerin ve derinlemesine incelemelerin yapılması gerektiği teklifini ortaya atmaktadır.

Uzun ve meşakkatli bir çalışmanın neticesi olan bu tezin, birçok kişi ve kurumun katkılarıyla ortaya çıktığını söylemek gerekir. Bu vesileyle başta, lisans eğitimi yıllarından itibaren kendisinin talebesi olmanın gurur ve bahtiyarlığını yaşadığım, eserlerindeki ve sohbetlerindeki dikkatleri, meseleleri ele alış, soru(n)ları ve problemleri ortaya koyma usulü ile kendisinden bir tarih anlayışı edinmeye gayret gösterdiğim ve bu zamana dek üzerinde çalıştığım, kaleme oynattığım her meselede eleştirileri ve teklifleriyle daima rehberlik eden kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail KARA'ya medyûn-i şükrânım. Yüksek lisans danışmanlığı akabinde doktora danışmanlığımı da üstlenmeyi kabul edip, meşrutiyet dönemine dair merakımı kendisinin de çalışma sahası olan İran coğrafyasını da içine alarak devam ettirme teklifi sunan ve böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan, akademik ve yoğun idari işleri arasında her zaman vakit ayırıp, soru(n)larımı dinleyen ve yol gösteren tez danışmanım Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN'e, tez izleme komitesinde yer alıp, süreç boyunca özellikle usûl ve metod bakımından katkılarda bulunan Prof. Dr. F. Betül ARGIT ve Prof. Dr. Mehmet ÜMİT'e ve bazı yorum ve tashihleri ile çalışmanın olgunlaşmasına katkı sağlayan Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ'ye müteşekkirim.

Yıllardır sahaflarda ve kütüphanelerde yapmış olduğu taramalarla geniş bir kitabiyat bilgisine sahip olan ve biriktirdiği kitap, dergi ve efemeralar ile ciddi bir koleksiyon oluşturan kıymetli büyüğüm K. Yusuf ÜNAL, tez süresi boyunca çalışmamla ilgili her türlü kitap, bilgi ve belgeyi cömertçe paylaşarak adeta ayaklı kütüphane oldu, minnettarım. İhtiyaç duyduğum bazı Farsça kaynaklara erişmemde ve bazı metinlerin anlaşılmasında yardımını esirgemeyen Habibullah HABİB'e, İngilizce ve Fransızca bazı arşiv evrakları ve süreli yayınlara ulaşmamı sağlayan ve onların tercümesinde bazı tashihlerde bulunan Filiz ÖZMISIR YENİLMEZ'e, *İrşad* ve *Füyuzât* gazetelerinin tam koleksiyonunun dijitallerini Bakü'den gönderen Chingiz ASADOV ve Dr. Zemine ZİYAYEVA'ya ve Hüseyinzâde Ali Turan Bey'e dair Bakü'de neşredilen bazı eserleri paylaşma nezaketinde bulunan Prof. Dr. Yavuz AKPINAR'a ve ilkokuldan bugüne kadar yetişmemde emeği geçen kıymetli hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim. Son olarak maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, hayatımın her anında yanımda olduklarını hissettiğim başta annem ve babam olmak üzere sevgili aileme ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca metni okuyarak tashihlerde bulunan, evlere kapalı kaldığımız pandemi sürecinde her dâim en iyi çalışma ortamını sunan kıymetli eşim Hilâl'e ve yoğun çalışma temposunda kendilerini ihmal ettiğim, varlıklarıyla mesut olduğum kızlarım Mâhinur ve Hümânur'a hem özür hem de teşekkür borçluyum. Bu çalışmada görülen tüm eksikler tamamıyla muharririne ait kusurlardır. Çalışma boyunca ortaya koyulan tüm hüküm ve savunulan düşünceler ise Tanpınar'ın deyiimiyle “tenkide arz edilmiş teklifler”dir.

Hasan YENİLMEZ
Üsküdar, Haziran 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	1
1. KONU VE AMAÇ	1
2. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	4
3. YÖNTEM VE KAYNAKLAR	8
4. XIX. YÜZYIL OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDE MEŞRUTİYET DÜŞÜNCESİNİN TAŞIYICILARI.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK OSMANLI MUHALİFLERİNİN DÜŞÜNCE VE POLİTİKALARI

1. İRAN MEŞRUTİYETİ'NE “İBRET”LE BAKMAK	29
1.1. Hürriyet ve İstibdadın Sembolleri Olarak Şah ve Padişah.....	54
2. İRAN'DA BİR “REVOLÜSYONER”: ÖMER NACİ (1878-1916).....	66
2.1. Bir Muhalifin Yetişme Yılları	66
2.2. İran Meselesine Dahil Olması	69
2.3. Ömer Naci'nin Said Selmasî ile Münasebetleri.....	79
3. MEŞRUTİYET HAREKETLERİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI-İRAN SINIR MESELESİ	90
3.1. Sınırın Meselesinin Tarihî Seyri.....	90
3.2. Bir Siyasi Argüman Olarak Sınır Meselesi.....	99

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA, İRAN VE OSMANLI ARASINDA BİR MUHALEFET; KAFKAS TÜRKLERİNİN İRAN MEŞRUTİYETİ'NE BAKIŞI (İRŞAD VE FÜYUZAT GAZETELERİ)

1. JÖN TÜRKLERLE İRTİBATLAR.....	115
----------------------------------	-----

2. BÖLGENİN JEOPOLİTİK ÖNEMİ	126
3. MEŞRUTİYET HAREKETLERİNE BAKIŞLARI.....	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İDARESİNİN İRAN MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK SİYASETİ

1. YILDIZ'DAN GÜLİSTAN'A; II. ABDÜLHAMİD'İN İRAN ŞAHLARI İLE MÜNASEBETLERİ.....	171
2. II. ABDÜLHAMİD İDARESİNİN İRAN MEŞRUTİYETİNE YÖNELİK SİYASETİ.....	178
2.1. Muhalif Bir Bürokrat yahut Tahran Sefiri Mehmed Şemseddin Bey'in İran Meşrutiyeti'ndeki Siyaseti.....	178
2.2. İltica ve Teb'id Arasında İran Meşrutiyetçileri ve Muhaliflerine Yönelik Politikalar	186
2.3. Fârisî Matbuata Yönelik Bazı Sansürler.....	195
SONUÇ.....	202
KAYNAKÇA	207
EKLER.....	237

KISALTMALAR

age.	:	Adı geçen eser
agm.	:	Adı geçen makale/madde
agt.	:	Adı geçen tez
akt.	:	Aktaran
bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
der.	:	Derleyen
<i>DİA</i>	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>Elr</i>	:	Encyclopaedia Iranica
F.O.	:	Foreign Office
haz.	:	Hazırlayan
İTC	:	İttihad ve Terakki Cemiyeti
Nu.	:	Numara
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
TALİD:	:	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
trc.	:	Tercüme eden

GİRİŞ

1. Konu ve Amaç

İslâm dünyasındaki modernleşme hareketlerini tetikleyen en önemli unsur XVIII. yüzyılda artan askeri yenilgiler ve bu yenilgiler sonrasında mağlup devlet statüsünde kabul edilen ağır anlaşma şartlarıdır. Söz konusu gelişmeler, Osmanlı ve İran gibi köklü geçmişe sahip Müslüman devletleri siyasi ve kültürel bunalımlara sokarken bir yandan da kendilerini sorgulamaya ve durumun sebeplerini araştırmaya itmiştir. Özellikle Osmanlı cephesinde bu mağlubiyetler XVIII. yüzyılda Avrupa’da cereyan eden yeni gelişmelerle (Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali) ilişkilendirilmiş ve buradan bir arayış içine girilmiştir; Bir taraftan Sanayi Devrimi’nin getirdiği teknolojik başarılar, ortaya çıkardığı pozitivist düşünce takip edilmekte bir taraftan da Fransız İhtilali beraberinde yankılanan hürriyet (liberté), eşitlik/müsavaat (égalité) ve kardeşlik/uhuvvet (fraternité) sloganlarına dikkat kesilmekte idi. Nihayetinde bu süreç, ilk olarak Osmanlı’yı akabinde onun üzerinden İran’ın da içinde bulunduğu Müslüman coğrafyayı etkisi altına almış ve Batı tarzı modernleşme hareketlerine yöneltmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı’nın öncülüğünde gerçekleşen Batı tarzı ıslahat hareketleri anayasal monarşi düşüncesini de beraberinde getirirken bu süreçte Osmanlı aydınlarının Batı düşüncesiyle ilişkisi ve tercüme faaliyetleri ise ıslahat hareketlerinde büyük bir rol oynamıştır. Yüzyıl boyunca Osmanlı’da gerçekleşen bu ıslahat hareketleri (1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1876 I. Meşrutiyet’in ilanı ve meclisin açılması gibi) Müslüman devletler tarafından da dikkatle takip edilmiş, bazı noktalarıyla benimsenmiş ve uygulanmıştır. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde -Batılılaşma hareketleri devam etmekle birlikte- ilan edilen anayasal monarşinin kısa sürede askıya alınması Osmanlı’da büyük bir muhalefeti canlandırmaya başlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı’da meşrutiyet tartışmaları gittikçe alevlenirken XX. yüzyılın başında, yaklaşık bir asırdır modernleşme yolunda Osmanlı’yı takip eden, Müslüman komşu devleti İran’da meşrutiyetin ilan edilmesi (1906), Osmanlı’da -II. Meşrutiyet’in ilanına kadar devam edecek- İran’a dair müspet bazı yeni söylemleri, yeni fikirleri ve hatta hareketleri ortaya çıkarmıştır. Bu istisnaî döneme dikkat çekilmemesi yahut farklılığının göz ardı edilmesi Osmanlı-İran münasebetleri tarihine dair eksik, bir noktasiyla da hatalı değerlendirmelere yol açacağı muhakkaktır. Dolayısıyla, siyasetin konjonktürel bir durum olduğunu da varsayarak İran’daki söz konusu gelişmenin Osmanlı devlet siyasetine, muhalefet düşüncesi ve politikalarına nasıl yansıdığını ele almanın Osmanlı-İran ilişkileri tarihine bir katkı sağlayacağı, yeni bir bakış açısı getireceği rahatlıkla ifade edilebilir.

İran Meşrutiyet hareketinin 1905'ten 1911'e kadar devam etmesine rağmen çalışmanın 1905-1908 tarih aralığıyla sınırlandırılması aslında iki devletin anayasal hareketliliği ve ilişkileri bakımından istisnâ bir devre olan bir döneme yönelik vurgudur. Öyle ki, bu dönemde İran, anayasal monarşi sistemine geçerken Osmanlı'da muhalefet, meşrutiyetin yeniden ilanı için sözlü ve fiili mücadeleler vermekte, idare ise bu düşünceye yönelik sansürler uygulanmaktaydı. Çalışmanın söz konusu dönemle kısıtlanmasının bir diğer sebebi de 1908 ortasında siyasi konjonktürün değişmesidir. Haziran 1908'de İran'da Muhammed Ali Şah iradesiyle ve Rusların da desteğiyle meclis bombalanıp meşrutiyet askıya alınırken, Temmuz 1908'de Osmanlı'da yaklaşık 30 senenin ardından yeniden meclis açılmakta meşrutiyet ilan edilmekteydi. Bu değişimlerin elbette sadece siyasi alana değil kültürel ve sosyal hayata yansımaları olmuş iki devlette yeni durumlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla farklı bir çalışma teşkil edecek kadar geniş bir saha olan bu ikinci dönem (1908-1911) ele alınmamıştır. Ayrıca II. Abdülhamid ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) İran Meşrutiyeti'ne yönelik siyasetlerini en net şekilde ayrıştırabilmek, bir noktayla da kıyaslayabilmek için bu dönemle kısıtlı kalınması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur. Bunun en önemli sebebi hiç şüphesiz II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında II. Abdülhamid bir süre daha iktidarda kalsa da İTC'nin iktidarda söz sahibi olmaya başlamasıdır. Dolayısıyla net bir ayırım yapılabilmesi için İTC'nin henüz iktidarda söz sahibi olmadığı bir dönem dikkate alınmalıydı. Başlangıç tarihi olarak İran'da meşrutiyetin ilan edildiği 1906 yılını değil de bir yıl öncesini tercih etmemiz İran'daki aktif muhalefetin 1905'te başlamış olmasıdır. Nitekim Ahmed Kesrevi gibi dönemin canlı şahidi olan tarihçiler, şah ve yöneticilerine karşı verdikleri mücadelelerle İran Meşrutiyet Hareketi'nin sembol isimleri olarak gösterilen Abdullah b. İsmail Behbehânî ve Seyyid Muhammed Tabatabâî'nin Mart 1905'te bir araya gelerek iktidara karşı aktif muhalefette anlaşmalarını İran Meşrutiyeti'nin başlangıcı kabul ederler.

Çalışma giriş ve üç bölümden teşekkül etmiştir. Giriş bölümünde öncelikle XIX. yüzyılda modernleşme hareketlerine Osmanlı'nın nasıl ön ayak olduğu hususuna kısaca değinilmiştir. Akabinde XIX. yüzyılda Osmanlı'daki ıslahat hareketlerinin İran'a nasıl, hangi kanallar üzerinden aktarıldığı ortaya koyulmuş, özellikle meşrutiyet, anayasa ve kanun gibi kavramların Osmanlı'dan İran'a intikal etmesinde kilit rol oynayan, İranlı reformist devlet adamları, *Ahter* gazetesi ve çevresi, Cemaleddin Efganî ve Mirza Melkum Han gibi şahsiyet ve kurumların üzerinde durulmuştur. Ayrıca bunların Osmanlı aydınları ile kurdukları irtibatları ışıltı tutulmuştur.

Araştırmanın “İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Osmanlı Muhliflerinin Düşünce ve Politikaları” başlığını taşıyan ilk bölümde ekseriyeti Mısır, Balkanlar ve Avrupa'da bulunan Jön Türklerin Osmanlı'da meşrutiyet mücadelesi verirken İran'da meşrutiyetin ilan edilmesine nasıl reaksiyon gösterdikleri kaleme aldıkları metinler üzerinden ele alınmıştır. Daha detaylı olarak “bir zamanlar kendilerinden de geri kalmış” İran'a meşrutiyet hareketleri hususunda nasıl “ibret”le baktıkları,

“örnek” aldıkları, Osmanlı toplumuna ne şekilde yansıttıkları incelenmiştir. Buradan hareketle Osmanlı ve İran’daki farklı sınıfları bu meselede nasıl kıyasladıkları üzerinde de durulmuştur. Akabinde İran Meşrutiyeti’ne yönelik sözlü desteklerinin nasıl fiili irtibata dönüştüğü, İTC’nin önemli simalarından, hatipliğiyle nâm salmış Ömer Naci’nin İran’daki faaliyetleri üzerinden açıklanmıştır. Oradaki faaliyetleri, İranlı meşrutiyetçilerle ilişkileri de gün yüzüne çıkarılarak İran Meşrutiyeti’nin Osmanlı’daki meşrutiyet ayaklanmaları için nasıl “nokta-i istinad” olduğu izah edilmiştir. Bu bölümde değinilen son konu ise Osmanlı muhaliflerinin, yaklaşık dört asırdır süren Osmanlı-İran sınır çatışmalarını dönem siyasetleriyle nasıl ilişkilendirdikleri, İran Meşrutiyet hareketleri ve II. Abdülhamid siyasetiyle nasıl bağdaştırdıklarıdır. Bu bahiste ilk başta Osmanlı-İran sınırının, anlaşmazlıklarının tarihi seyri ele alınmış, yaşanan çekişmede hangi sebeplerin buna yol açtığı genel olarak tasvir edilmiştir. Buradan hareketle birçok farklı sebeplerin tetikleyici olduğu bu tarihî meselenin, bir siyasî argüman olarak nasıl kullanıldığı ve dar bir yorum çerçevesinde nasıl işlendiği ortaya koyulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı’yla Türklük, İran’la Şiilik ve Rusya’yla tebaiyet bakımından irtibatları bulunan Kafkas Türklerinin İran’daki meşrutiyet hareketine nasıl baktıkları Bakü’de 1905-1908 yılları arasında neşredilen Ahmed Ağaoğlu idaresindeki *İrşad* ve İTC’nin kurucularından Hüseyinzâde Ali Turan Bey’in çıkardığı *Füyûzât* gazeteleri üzerinden incelenmiştir. Nitekim bu ana konu ele alınmadan önce Osmanlı, Rusya ve İran’ın ortak noktası olarak kabul edilen muhalefet merkezi başta Bakü ve civar bölgenin jeopolitik önemine dikkat çekilmiş ve böylelikle İran ile nasıl bir bağlantısı olduğu, Rus sosyalizminin nasıl İran’a taşındığı ve etkisi işlenmiştir. Ayrıca söz konusu gazetelerin konumunu göstermek amacıyla Jön Türklerle irtibatlarına, yakınlıklarına ve yardımlaşmalarına değinilmiştir. Nihayetinde başta Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan Bey, Mehmet Emin Resulzade, Ömer Faik Numanzâde gibi Kafkas Türklerinin metinleri üzerinden İran Meşrutiyeti’ne yönelik bakış açıları kaleme alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise ilk iki bölümden farklı olarak muhalefetin İran siyasetinden uzaklaşmış, iktidarın bakış açısı merkeze getirilmiştir. Bu bölümde, II. Abdülhamid’in kendi rejimini korumaya, kuvvetlendirmeye ve devam ettirmeye çalışırken İttihad-ı İslam siyasetiyle son senelerde yakınlaştığı İran’da ortaya çıkan yeni rejime yönelik hangi siyasetleri takip ettiği cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu soru ele alınmadan önce, yaklaşık otuz üç yıl süren hükümdarlığı boyunca II. Abdülhamid’in İran’da hüküm süren İran şahlarından Nasirüddin Şah, Muzafferüddin Şah ve Muhammed Ali Şah ile nasıl münasebetler kurduğu, İngiltere ve Rusya tehlikelerine karşılık -Şiilik tehlikesini de göz önünde bulundurarak- Panislamizm politikasıyla nasıl bir siyaset güttüğünden bahsedilmiştir. Akabinde üç alt başlıkla iktidarın İran Meşrutiyeti’ne yönelik politikaları tahlil edilmiştir. Evvela, söz konusu dönemde Tahran Sefiri bulunan Şemseddin Bey’in İran Meşrutiyet

Hareketi'ne yönelik nasıl bir siyaset takip ettiği meselelere nasıl yaklaştığı, ne tür çözümler sunduğu ve hangi konularda İstanbul'la ayrıştığı ortaya koyulmuştur. Akabinde meşrutiyet hareketlerinin yaşandığı dönemde İran'dan Atebat'a teb'id edilen veya iltica eden yahut İstanbul'a kaçan İranlı siyasî figürlerin Devlet-i Aliyye tarafından nasıl karşılandığı, hangi politikalara tabi tutulduğu kaleme alınmıştır. Son olarak ise, söz konusu dönemde oldukça sert bir sansür politikası uygulayan iktidarın, Farsça neşriyata nasıl yaklaştığı, İran'daki meşrutiyet düşüncesinin bu sansür faaliyetlerinde ne kadar etken olduğu ne derece takip edildiği tetkik edilmiştir. Böylelikle okuyucuya muhalefet ve iktidarın İran Meşrutiyeti'ne yönelik politikalarını yer yer kıyaslama imkânı da sunulmuştur.

Tüm bu bölümlerden hareketle bu çalışmada esas olarak amaçlanan İran Meşrutiyeti'nin tarihini yazmak değil, Osmanlı'da devlet ve muhalefetin İran'da 1905-1908 tarihleri arasında anayasal hareket bakımından yaşanan yeni gelişmelere sığacağı sığacağına vermiş oldukları tepkileri, takip ettikleri siyaseti ortaya koymaktır. Aynı zamanda özellikle Jön Türklerin kısa süreli de olsa İran Meşrutiyeti'nden nasıl beslendiklerini göstermektir. Bu amaçlar doğrultusunda Osmanlı nazarında İran Meşrutiyeti'nin tarihsel sürecinin tek bir dönem olarak değil farklı safhalarda ve boyutlarda ele alınması gerektiği kanaati hasıl olacak ve 1905-1908 döneminin Osmanlı-İran Meşrutiyet hareketleri münasebetleri bakımından İran'ın daha ön planda olduğu farklı, bir noktayla istisnâî bir dönem olduğu görülecektir.

2. Literatür Değerlendirmesi

XX. yüzyılın başında İran'da ve Osmanlı'da cereyan eden meşrutiyet hareketleri her iki devlette yüzyıl içerisinde gerçekleşen siyasal devrimlerin (Cumhuriyet'in ilanı, İran Devrimi) bir ayağı olarak görülmesi¹ bakımından daima dikkat çeken, ilgi gören ve söz konusu devrimlerin tarihsel arka planını ortaya koymak için üzerinde durulan meseleler olmuştur. Bu minval üzere Osmanlı ve İran'ın modernleşme serüvenlerini, bir alt başlıkta meşrutiyet hareketlerini ayrı ayrı ve müstakil olarak ele alan birçok çalışmalar yapılmıştır.

¹ İran'da 1979 devriminin ulema siyaset ilişkisi bakımından 1906 Meşrutiyet hareketleriyle ilişkilendirilmesine dair bazı okumalar için bkz. Hamid Algar, "The Oppositional Rule of the Ulama in Twentieth-Century Iran", *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, (ed. Nikki R. Keddie), Berkeley: University of California Press, 1972, s. 231-255; Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset – Pehlevi Devrinde Ulema ve Devlet İlişkileri*, (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990, s. 61-111; Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç – Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*, (çev. Haldun Bayrı), İstanbul: Metis Yayınları, 3. Baskı, 2012, s. 173-191; Nikki R. Keddie, *Modern Iran – Roots and Results of Revolution*, New Haven&London: Yale University Press, 2. Baskı, 2006, s. 222-239; Michael Axworthy, *Devrimci İran – İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, (çev. Ali Karatay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020, s. 13-14, 36-47; Osmanlı nazarından ise Cumhuriyet'in ilanına kadar gelen süreçte ortaya çıkan inkılap hareketleri Cumhuriyet inkılabının bir basamağı olarak gösterilmekte ve değerlendirilmektedir. Örneğin "Jön Türklerin tarihçisi" olarak bilinen Ahmed Bedevi Kuran, 1945 ve 1948'de kaleme aldığı ilk iki eserinde Jön Türkleri ve İttihad ve Terakki'yi konu edinirken bunu "İnkılap Tarihimiz" üst başlığıyla sunmaktaydı. Nitekim *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* eserinin önsözünde de bu minval üzere "milli inkılabımızı ancak Cumhuriyet devrine münhasırmış gibi telâkki etmek ve mefkureciliğimizi bu kadar yakın bir maziye bağlamak millî varlığımız hesabına, herhalde büyük bir zühuldür" yorumunu düşmekteydi. Bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948, s. 1.

Son yıllarda İran’da ve Batı’da İran Meşrutiyet hareketine dair kaleme alınmış birçok araştırma eserleri döneme dair ilgiyi arttırmış ve yeni çalışmalara sevk etmiştir. Feridun Ademiyyet, İran modernleşmesi ve anayasal hareket mevzularında kaleme aldığı biyografiler ve düşünce tarihi metinleri ile öncü kişilerden biri olmuştur. Sadece meşrutiyet dönemi ile sınırlı değil XIX. yüzyıldan itibaren İran’ın modernleşme sürecindeki seyrini, kişiler ve kurumlar üzerinden ele almakta ve genellikle Osmanlı ile bu süreçte kurulan temaslara da değinmektedir. Mirza Aga Han Kirmani, Mirza Talibof-i Tebrizî, Mirza Feth Ali Ahundzâde ve Emir-i Kebir gibi İran modernleşmesinde etkili olan şahısların entelektüel biyografilerini² kaleme almakla birlikte “Terakki”, “Azadî (Hürriyet)”, “İctimai (Sosyal) Demokrasi” ve “Kanun” düşüncelerinin İran modernleşmesindeki tarihi seyri hakkında da geniş metinler ortaya koymuştur.³ Maşallah Acudâni, kaleme aldığı *Meşruta-yi İranî* (Tahran: İntişarat-ı Ahteran, 1384) eserinde, İran’da hürriyet, millet, devlet gibi düşüncelerin, yenilik hareketlerinin üzerinde durarak ayrıca Velayet-i Fakih ve ulemanın konumuna da işaret ederek İran’da güç ve iktidar oluşumu hakkında bilgi vermektedir. Eserinin ikinci bölümünde ise İran aydınları, devlet ricali ve İctimaiyun-i Amiyun gibi bazı gruplarının meşrutiyet sürecindeki etkilerinden söz etmektedir. Öte yandan Batı literatüründe ise Ervand Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions* (New Jersey: Princeton University Press, 1983) adlı eserinde XIX. yüzyıldan başlayarak Modern İran’ın siyasal tarihini kaleme almakta ve XIX. yüzyıldan 1979 İran Devrimi’ne dek yaşanan siyasal gelişmelerin, bir sürecin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. İran Meşrutiyeti’nin siyasi tarihine dair kalem oynatan araştırmacılardan biri de Mangol Bayat’tır.⁴ Kaçar Hanedanlığı’nın son dönemlerinde devlet ve ulema üzerinden bir değerlendirme ile eserine başlayan müellif, meşrutiyet hareketindeki entelijansiya ve tüccarlar, dinî muhalifler hakkında bilgiler vermekte, Trans Kafkasya’nın bu süreçteki etkisine değinmekte, meclisin kuruluşundan meşruta ve meşrua tartışmalarına kadar birçok mevzuyu ele almaktadır. Bayat, eserini küçük istibdat olarak tanımlanan meclisin bombalanmasından yeniden açıldığı 1909 tarihine kadar devam ettirmekte ve meclisin ikinci döneminde yaşanan gelişmeleri ele almamaktadır. İran Meşrutiyet hareketinin başlangıcından bitimine kadar siyasi tarihinin tamamını inceleyen isim ise *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911* (New York: Columbia University Press, 1996) adlı eseriyle Janet Afary’dır. 1906-1911’de meydana gelen tüm siyasal gelişmeleri derinlemesine ele alan Afary, söz konusu dönemdeki kadın konsilleri ve feminizmin

² Feridun Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Aga Han Kirmani*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1346; *Endişeha-yi Mirza Talibof-i Tebrizî*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1346; *Endişeha-yi Mirza Feth Ali Ahundzade*, Tahran: İntişarat-ı Harezmi, 1349; *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran: İntişarat-ı Harezmi, 1397.

³ Feridun Ademiyyet, *Fikr-i Âzâdi ve Mukaddime-yi Nuhzet-i Meşrutiyet*, Tahran: İntişarat-ı Sohen, 1340; *Endişe-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun: Asr-ı Sipehsalar*, Tahran: İntişarat-ı Harezmi, 1351; *Fikr-i Demokrasi-yi İctimâi der Nuhzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1354; *İdeoloji-yi Nuhzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1355.

⁴ Mangol Bayat, *Iran’s First Revolution – Shi’ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909*, New York: Oxford University Press, 1991

kökenlerini incelemesiyle de eserini ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir.⁵ Söz konusu bu çalışmalar ekseriyetle İran modernleşmesi daha da özelde meşrutiyet sürecinin siyasi ve düşünce tarihini incelemiş ve yer yer modern İran devletinde nasıl bir etki yarattığı üzerinde durmuşlardır.

II. Meşrutiyet'in siyasi tarihine dair ise daha geniş bir literatürün olduğu söylenebilir. Bunda elbette Meşrutiyet öncesinde başlayan ve II. Meşrutiyet sonrasında çok yaygın bir hâl alan matbuat faaliyetleri etkilidir. Ekseriyetle de Jön Türkler ve İttihad ve Terakki üzerinden dönemin siyasi tarihi ele alınmış ve bir inkılap süreci olarak değerlendirilmiştir.⁶ Meşrutiyetin yeniden ilan ediliş sürecini müstakil olarak konu edinen ve bu alanda ilk kaleme alınan eserlerin başında ise Tarık Zafer Tunaya'nın *Hürriyet'in İlânı*⁷ eseri gelmektedir. Ağırlıklı olarak Meşrutiyet'in ilanı sonrasına odaklansa da dönemin özet bir tasvirini ihtiva etmektedir. Söz konusu dönemin öncesinde ortaya çıkan muhalefet ve vergi ayaklanmalarını detaylı olarak ele alıp akabinde meşrutiyet sonrasındaki genel seçimlere kadar süreci götürüp dönemin daha yakından resmini çizen Aykut Kansu'nun *1908 Devrimi*⁸ başlıklı eseri de bu alanda yapılan araştırmalarda en sık müracaat edilen çalışmalar arasına girmiştir. II. Meşrutiyet ayaklanmalarının başladığı Anadolu'ya dikkat kesilerek çok kısa bir tarih aralığını ele alan Kudret Emiroğlu ise kaleme aldığı *Anadolu'da Devrim Günleri* başlıklı eseriyle II. Meşrutiyet'teki siyasi gelişmeleri daha mikro bir bakış açısıyla ele almıştır. Burada ifade etmek gerekir ki II. Meşrutiyet tarihine dair arşiv belgeleri ve süreli yayınları haricinde en net bilgileri sunan çalışmalar dönem aydınlarının hatıratlarıdır.⁹

Her iki meşrutiyet hareketlerine dair kaleme alınan müstakil birçok metinler ortaya çıkmakla birlikte son senelerde İran ve Osmanlı'nın modernleşme serüvenini bir alt başlık olarak meşrutiyet hareketlerini kıyaslayan metinler de araştırmacılara yeni bir perspektif ve yeni bir tartışma sahası ve araştırma alanı sunmaktadır. Sınırlı olmakla birlikte bu tür çalışmalara verebileceğimiz en iyi

⁵ İran'da meşrutiyet hareketlerine ilişkin kapsamlı biyografileri içeren bir başka eser için bkz. İbrahim Safaî, *Rehberan-ı Meşrûta*, C. I-II, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1363; Meşrutiyet dönemine dair açıklamalı daha geniş bir bibliyografya için bkz. Ali Pürsafer, *Kitabşinasi-yi İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgâhi, 1373.

⁶ Bazı çalışmalar için bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A study in the modernization of Turkish political ideas*, Princeton: Princeton University, 1962; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi: 1908-1918*, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985; aynı yazar, *Preparation for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001; Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki: 1908-1914*, (trc. Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 1986.

⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Baha Matbaası, 1959.

⁸ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; Kansu'nun bu çalışması 1990 yılında Massachusetts Institute of Technology, Department of Political Science'da kabul edilen "The elusive transformation – politics and economy during the formative decades of the capitalist state in Turkey, 1908-1930" başlıklı doktora tezinin bir bölümünün genişletilmiş, zenginleştirilmiş bir hâlidir.

⁹ II. Meşrutiyet Dönemine dair hatıratları üzerine yapılan bir bibliyografya çalışması için bkz. Murat Hanılce, "II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi", *bilig*, Nu: 47 (Güz 2008), s. 147-166; II. Meşrutiyet hakkında düzenlenen ve orada tebliğ edilen sunumların bir bibliyografya denemesi Serhat Aslaner tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Serhat Aslaner, "100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet", *DİVAN*, XIII/25 (2008/2), s. 175-214.

örneklerden biri Rahim Reis Niya'nın XX. yüzyıl Osmanlı İran modernleşme süreçlerini ve aynı zamanda etkileşimlerini kapsamlı olarak ele alan üç ciltlik *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*¹⁰ adlı çalışmasıdır. Türkçe literatürde ise modernleşme kıyaslamasına dair müstakil olarak ele alınan, tespit edebildiğimiz ilk metinlerden biri ise Celal Metin'in doktora çalışmasından çıkardığı *Emperyalist Çağda Modernleşme – Türk ve İran (1800-1941)* eseridir.¹¹ Bir alt başlık olarak meşrutiyet hareketlerine inildiğinde ise Türkçe literatürde ilk karşımıza çıkan Mustafa Kemal Milani tarafından hazırlanan doktora çalışmasıdır.¹² İki hareketin beslendikleri yerler ve işleyiş tarzları üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmada ortaya çıkış nedenleri olarak benzeyen bu hareketlerin sonuç olarak nasıl ayrıştığı üzerinde durulmuştur. Milani'ye göre, XIX. yüzyılda modernleşme sürecinde ortak yerden beslenen iki devlet yakın tarihlerde meşrutiyet tecrübelerini yaşasa da aynı tarihsel ve kültürel arka plana sahip olmamaları dolayısıyla bugün birbirinden tamamen farklı rejimlere sahiptirler. Öte yandan, Batı literatürüne baktığımızda ise ilk karşımıza çıkan eser İranlı tarihçi Nader Sohrabi'nin *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*¹³ kitabıdır. Anayasal sistemin kurumsallaşma süreçlerini karşılıklı olarak ele alan müellif iki devletteki anayasal hareketlerin birbirine benzerliği ve farklılıklarını ortaya koymakta ve İran'a nispetle Osmanlı'nın devamında da Türkiye'nin nasıl daha kalıcı bir yapıda devam edebildiği hususundaki soru işaretlerini cevaplamaya çalışmaktadır.

Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketlerinin karşılaştırması üzerine yapılan araştırmalar bir sonraki aşamada bu iki hareketin birbirlerini nasıl, ne türde hangi yönde etkilediği sorularını da beraberinde getirmiş ve bu mevzuları ele alan yeni çalışmalara ön ayak olmuştur. Bunun neticesinde XX. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın modernleşme konusundaki tecrübeleri ve öncülüğü XX. yüzyılın başında gerçekleşen İran Meşrutiyeti'ne nasıl sirayet ettiğine dair metinler kaleme alınmıştır. Rıza Kurtuluş'un 2010 yılında kaleme aldığı "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi" adlı doktora tezine bu nazariyeden bakılabilir.¹⁴ Yazar çalışmasında bir asırdır devam eden Osmanlı modernleşmesinin İran modernleşmesine daha da özelde meşrutiyet hareketine tesiri üzerine

¹⁰ Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, C. I-III, Tahran: İntişarat-ı Setûde, 1374.

¹¹ Celal Metin, 2006 yılında hazırladığı "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)" başlıklı tez çalışmasını tarih aralığını genişleterek neşretmiştir. Bkz. Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme – Türk ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.

¹² Mustafa Kemal Milani, "Constitutional revolutions: Iran (1906) and Ottoman Empire (1908) compared", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2002.

¹³ Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, New York: Cambridge University Press, 2011; Sohrabi ayrıca 1905'te Rusya'daki meşrutiyet hareketini de dahil ederek yaptığı karşılaştırmasında Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet hareketlerinin Rusya'dakine göre daha kuvvetli ve güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *American Journal of Sociology*, C/6 (May 1995), s. 1383-1447.

¹⁴ Bu hususta kaleme alınan başlıca çalışmalardan Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2010.

odaklanır. İran'daki XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşrutiyet fikrinin oluşumundan, İstanbul'un bu hareketteki rolüne kadar geniş bir değerlendirme yapmaya çalışır. Benzer şekilde Fariba Zerinebaf'ın kaleme aldığı "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik" başlıklı makalesi de Osmanlı ve İran aydınları üzerinden bu etkileşimi inceler.¹⁵ Genel olarak bu çalışmalara bakıldığında modernleşme ve meşrutiyet hareketlerinde zaman zaman ortaya çıkan konjonktürel değişikliklerin üzerinde durulmadığı, yer yer basitleştirildiği ve genel kanaat (Osmanlı'nın İran üzerindeki etkisi) çerçevesinde törpülediği görülmüştür. Buradan hareketle 1906'da İran'da meşrutiyetin ilanı ile zuhur eden yeni siyasal ortamın, II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki süreçte muhalefet ve iktidarıyla Osmanlı'yı ekseriyetle psikolojik zaman zaman da maddi olarak nasıl etkilediğinin ele alınmadığı gözlenmiştir. Osmanlı'da devlet ve muhalefetin söz konusu dönemde İran'a yönelik yeni söylem ve hareketlerine dair bir ilginin, vurgunun ve hatta dikkatin var olmadığının tespit edilmesi bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir. Bu bakımdan Osmanlı ve İran'ın modernleşme bir alt başlıkta anayasal hareketlerinde tek taraflı bir etkiden ziyade karşılıklı bir etkiden bahsetmek adına döneme daha yakından ve detaylı bir bakış sağlamanın gerekli olduğu kanaati hasıl olmuştur. Bu tez, Osmanlı-İran meşrutiyet münasebetlerini geniş zaman dilimi üzerinden ele alan ve genellikle Osmanlı'nın müessir konumunu vurgulayan literatür çalışmalarına istisnâ bir not düşürmektedir. Ayrıca yukarıda zikredilen çalışmalarda, tezin ikinci bölümünü teşkil eden Osmanlı-İran meşrutiyet münasebetlerinin ortak noktalardan biri olan Kafkas Türklerinin faaliyet ve düşüncelerini kapsamlı olarak ele almamaları, bu tezi bu sahada daha da orijinal kılmaktadır.

3. Yöntem ve Kaynaklar

Çalışmada takip edilen usul, bölümlerde işlenen konulara göre farklılık arz etmektedir. Böyle bir çalışmayı ele alırken elbette dönemin evveliyatına gitmenin bir zaruret olduğu muhakkaktır. İncelenen dönemin daha iyi anlaşılması, geçmiş tarihe göre farklılığının ortaya koyulması için en azından meselenin tarihi sürecinin kısa da olsa ele alınması gerektiği kanaati hasıl olmuş ve bu çerçevede "XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Meşrutiyet Düşüncesinin Taşıyıcıları" başlığını taşıyan bir giriş metni kaleme alınmıştır.

Birinci bölümde ilk olarak, 1905'ten II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki süreçte Osmanlı muhaliflerinin gönüllü veya zoraki olarak gittikleri sürgünde neşrettikleri kitap ve gazeteler taranmış ve bu yayınlarda İran Meşrutiyeti'ne dair kaleme alınan metinler çıkarılmış akabinde de bu siyasi gelişmeyi nasıl okudukları aktarılmıştır. II. Abdülhamid muhalifliği ve meşrutiyetin yeniden tesisi hususu haricinde ekseriyetle ayrışan Jön Türklerin, İran Meşrutiyeti'ne bakışta da ortak bir dil

¹⁵ Fariba Zerinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", *DİVAN*, XIII/24 (2008), s. 48-78.

kullanmaları sebebiyle konu bütünlüğünü de bozmamak adına metinleri bir arada ele alınmıştır. Fakat yeri geldiğinde bazı durumlarda söylemlere dikkat çekmek metinlerin farklılıklarını ortaya koymak adına müelliflerin, gazetelerin düşünce yapıları, mensubiyetleri ve ilişkilerini de zikretmekten geri durulmamıştır. 1908 öncesinde, İran Meşrutiyeti'ne dair kalem oynatan muhaliflerin ekseriyetinin II. Meşrutiyet sonrasında İran meselesine dair yazılar kaleme alsalar da hem Osmanlı'da hem de İran'da konjonktürün değişmiş olması meselelere yeni bakışlar getirdiği için bu metinleri ikinci planda tutulmuştur. Lakin zaman zaman dönemsel düşünce farklılıklarına temas etmek için bu metinlerine atıfta bulunulduğu yerler de olmuştur. Bölümün ana unsurlarından olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gün yüzüne çıkan evrakları, yazışmaları da taranarak İran Meşrutiyeti'ne dair olanlar bu başlık altında değerlendirilmiş ve tahlil edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde de yine bir muhalif grubun ele alınmasına rağmen ilk bölümden ayrı tutulmasının başlıca sebebi bulundukları bölgenin (Bakü) etkisi ve diğer muhaliflere nazaran İran'a olan manevî bağlılıklarıdır. Bölümün, Ahmed Ağaoğlu'nun *İrşad* ve Hüseyinzâde Ali Turan Bey'in *Füyûzat* gazeteleri ile sınırlı tutulması ise hem yazar kadrolarının hem de imtiyaz sahiplerinin Jön Türklerle dolaylı veya doğrudan olan irtibatları hatta bazılarının bir Jön Türk olması nedeniyledir. Bu irtibat II. Abdülhamid muhalifliğine yönelik söylemlerinde açıkça görüldüğü gibi Osmanlı'da meşrutiyetin ilanı sonrasında gittikleri İstanbul'da İTC ile kurdukları münasebetler üzerinden de anlaşılmaktadır. Bu bölümde de ilk bölümde olduğu gibi müelliflerin İran Meşrutiyet Hareketi'ne dair II. Meşrutiyet öncesindeki metinleri esas kaynak olarak kabul edilmiş, sonrasında kaleme aldığı yazılar ise yan kaynaklar olarak değerlendirilmiş ve yer yer kullanılmıştır.

Muhalefeti merkeze aldığımız ilk iki bölümde ana kaynaklarımız muhaliflere ait, devlet nazarında ekseriyeti evrak-ı muzırı kabul edilen süreli yayınlar ve kitaplar ayrıca onlara ait resmî evraklar olmuştur. Süreli yayınlar arasında başta İTC'nin resmî yayın organı *Şûrâ-yı Ümmet*, Abdullah Cevdet'in Mısır'da neşrettiği *İctihad*, Ahmed Kemal Akünal ve ilmiyeden Ubeydullah Efendi'nin idaresinde çıkan *Doğru Söz*, yine Mısır'da Jön Türklerin önemli yayınlarından cemiyetin kurucularından Şerafeddin Mağmumî'nin yayınladığı *Türk*, Refik Bey el-Azm ve Abdullah Cevdet'in öncülüğünü yaptığı *Şûrâ-yı Osmanî*, Balkanlarda Ethem Ruhi Balkan tarafından neşredilen *Balkan* ve *Tuna*, Mehmet Sabri Bey'in imtiyaz sahibi olduğu *Ahali*, Paris'te Ahmed Rıza tarafından neşrolunan *Terakki* ve son olarak yukarıda da zikrettiğimiz Bakü'de Ahmed Ağaoğlu'nun idaresinde çıkan *İrşad* ve İTC'nin kurucularından Hüseyinzâde Ali Turan Bey'in Zeynelabidin Takıyev'in maddi destekleri ile yayınladığı *Füyûzât* gazete ve dergileri gelmektedir. Tüm bu süreli neşriyatın 1905-1908 yıllarına ait ulaşabildiğimiz yaklaşık iki bini aşan sayısı taranarak ele aldığımız bölümlerin temel metni ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca ekseriyetle çalışmanın ilk bölümünde kullanılan İTC'ye ait resmî evraklar da

çalışmanın ana kaynaklarından biri olmuştur. Özellikle Paris Cemiyet Merkezi'ne ait *Muhaberat Kopya Defterleri*'ni ilk bölümde sıkça kullandık.¹⁶

1906-1908 yıllarında cemiyetin yazışmalarının bir kayıt defteri olarak tanımlayabileceğimiz bu defterleri ilk kullananlardan biri çalışmada da atıflarda bulunduğumuz Arif Cemil'dir. Cemil'in 1934 yılında *Milliyet* gazetesinde yaklaşık sekiz ay boyunca bu defterlerde bulunan yazışmalardan bazılarını tefrika olarak neşretmesi,¹⁷ bazen defterlerde bulunmayan cevabî mektupları da -tarih belirtmeksizin- içermesi ve yine defterdeki bazı sansürlü ibareleri (isim, yer, yayın vb.) açıkça zikretmesi bakımından son derece kıymetlidir. Akabinde Ahmed Bedevi Kuran, Yusuf Hikmet Bayur, Tarık Zafer Tunaya ve Şükrü Hanioglu gibi tarihçilerin araştırmalarında kullanılan bu defterler ilk kez tam olarak Çiğdem Önal Emiroğlu ve Kudret Emiroğlu tarafından -kısmî yanlış okumalarla- yeni yazıya aktarılmış orijinal görüntüleriyle birlikte okuyucuya sunulmuştur.¹⁸

II. Abdülhamid idaresinin uygulamış olduğu sansür ve baskı politikası, araştırmanın önemli bir noktasını teşkil eden İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle II. Meşrutiyet öncesine dair evraklarının cemiyet olarak azlığına sebebiyet verdiği ifade edilebilir. Hükûmetin, cemiyete yönelik sert politikaları nedeniyle cemiyet içerisindeki haberleşme evraklarının ekseriyetle ortadan kaldırıldığı¹⁹ ve var olanların da ekseriyetle şifreli olduğu görülmektedir. Arif Cemil de İttihad ve Terakki'ye dair kaleme aldığı tefrikasında, cemiyetin önemli bir noktası olan Selanik Merkez-i Umumisine ait tüm vesikaların yakıldığını aktarır.²⁰ Nihai olarak bu durumun, İTC'nin meşrutiyet öncesi politikasına yönelik resmî evraklarının çeşitliliğini azalttığı düşünülebilir. Ayrıca İTC Paris

¹⁶ Söz konusu defterlerden *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi'nin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası* başlığını taşıyan ilk cildi İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrin-i Sani 1907-28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatının Kayıt Defteri* adını taşıyan ikinci cildi ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

¹⁷ Arif Cemil, "Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki", *Milliyet*, Nu: 2925 (4 Nisan 1934) – 3196 (31 Kanun-i Evvel 1934) (Bundan sonra "Bahaeddin Şakir...").

¹⁸ *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, (haz. Çiğdem Önal Emiroğlu – Kudret Emiroğlu), İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017; Bu neşirden önce Filiz Cengiz tarafından 1997 yılında hazırlanan lisansüstü çalışmada birinci cildin tamamı latin harflerine aktarılmıştır. Bkz. Filiz Cengiz, "Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1907)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul: 1997.

¹⁹ İttihad ve Terakki Cemiyetinin II. Meşrutiyet öncesi dönemde üst kadrosunun bulunduğu Paris'te dahi cemiyetin ileri gelenleri II. Abdülhamid'in tarassudu altında kalmışlardır. Paris Sefaretinden Bâbü'lî'ye gönderilen bazı tebligatların, içeride çalışan bazı memurlar tarafından Paris'teki Jön Türklere sızdırıldığı ve buna karşı tedbirler almaları sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu gizli haberleşmelerin birinde İstanbul'dan Paris'e şöyle bir mektup gönderilir: "Geçen gün Paris sefaretinden Hariciye nezaretine hususî bir tahrirat geldi. Bundan anlaşıldığına göre Paris sefaretî Ahmet Rıza Bey'in oturduğu apartmanda bulunan hizmetçileri para ile satın almaya muvaffak olmuştur. Bu hizmetçilerin vazifesi, Ahmet Rıza beyin odasında müzakere olursa söylenen sözleri gizlice dinleyip sefarete haber vermek veyahut Ahmet Rıza Bey'in evde yok iken onun evrakını karıştırarak mühim gördükleri kağıtları vesairesini çalıp sefarete teslim etmek imiş. Bu işittiğimiz haber gayet mevsuktur. Paris sefaretine karşı gayet ihtiyatlı hareket edilmesi, Ahmet Rıza Beyin evinde müzakere edilmemesi ve mühim evrak bulundurulmaması lazımdır. Ehemmiyetle nazarı dikkatinizi celbederiz." Bkz. Cemil, "(Bundan Sonra "Bahaeddin Şakir...", *Milliyet*, Nu: 2953 (2 Mayıs 1934), s. 2.

²⁰ Cemil, "Bahaeddin Şakir...", *Milliyet*, Nu: 3145 (10 Teşrinisani 1934), s. 2.

Merkezi'nden gönderilen mektupların cevaplarının ekseriyetinin ortada bulunmamasının bir nedeni de bu siyaset anlayışı olduğu söylenebilir.

Bu iki bölümde kullanılan kaynakların dönemin idaresi tarafından ciddi sansüre tabi tutulması kaynaklara erişim konusunda önemli bir kısıtlayıcı sebep olmuştur. Ekseriyeti Osmanlı sınırları dışında basılan ve gizli kanallar aracılığıyla dâhil edilmeye ve dağıtılmaya çalışılan başta *Terakki*, *Şûrâ-yı Osmanî* gibi bazı süreli yayınların bugün kütüphanelerde tam takım koleksiyonlarının bulunmamasında zikredilen sebep önemli bir etkidir. Bu durumun arşiv kültürü ile de doğrudan bir irtibatı olduğunu söylemek elbette gereklidir. Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere muhalifler arasındaki yazışmalarının ekseriyetle şahsî arşivlerde dağınık bir şekilde bulunuyor olması birçok meselenin tam olarak izah edilmesini zorlaştırmakta ve bazı soru işaretlerini cevapsız bırakmaktadır.

“Osmanlı İdaresinin İran Meşrutiyeti’ne Yönelik Siyaseti” başlığını taşıyan üçüncü ve son bölümde ise başta Osmanlı Devlet Arşivindeki Yıldız, Hariciye, Dahiliye evrakları olmak üzere dönemin İngiliz diplomatlarının raporları ve devlet ricalinin hatıraları üzerinden bir metin inşa edilmiştir. II. Abdülhamid idaresinin İran Meşrutiyeti’ne yönelik siyaseti sefaret raporları, İran-Osmanlı arasındaki sürgün ve iltica hareketlerine yönelik politikaları ve dönemin İran neşriyatına yaklaşımları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölüm kaleme alınırken söz konusu dönemde İran’da meşrutiyet hareketleri yaşanırken II. Abdülhamid tarafından Panislamizm siyasetinin de devam ettirildiği, Rusya ve İngiltere’nin İran’da hâkimiyet kurmaya çalıştıkları da göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle zaman zaman İngiliz arşivine de müracaat edildiği görülecektir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na ait bazı dosyalara online üzerinden erişim sağlanırken bazılarında ise Ahmed Beşîrî tarafından *Kitâb-ı Âbi – Gozareşhâ-yı Mahremâne-i Vezaret-i Umur-i Hârîce-i İngiliz Der-bâre-i İnkılab-ı Meşrûta-i İran* adıyla yayınlanan, 17 Aralık 1906’dan başlayıp 15 Şubat 1913’e kadar devam eden yazışmaları içeren 8 ciltlik eser üzerinden ulaşılmıştır.²¹ Ayrıca, arşiv belgeleri ile sınırlı bir bakış açısının, meseleleri tam olarak izah edemeyeceği, bazı soru işaretlerini açıkta bırakacağı düşüncesiyle II. Abdülhamid’in tahta çıktığında mâbeyn başkâtibi olarak tayin edilen sonrasında çeşitli aralıklarla sadrazamlık görevi tevdi edilen Küçük Said Paşa ve Hariciye memurlarından ve bir dönem Paris sefirliği de yapan Salih Münir Paşa gibi Osmanlı Devlet adamlarının Meşrutiyet sonrasında ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde kaleme aldıkları hatıralarına da başvurulmuştur.²² Yalnız bununla da yetinilmemiş bazı meselelere İran cephesinden nasıl bakıldığını ortaya koymak için yer yer dönemin İran sefiri Erfauddevle gibi İranlı devlet ricalinin hatıratlarına da müracaat

²¹ *Kitâb-ı Âbi – Gozareşhâ-yı Mahremâne-i Vezaret-i Umur-i Hârîce-i İngiliz Der-bâre-i İnkılab-ı Meşrûta-i İran*, haz. Ahmed Beşîrî, Tahrân: Çaphâne-i Ketîbe, 2. Baskı, 1363,

²² *Said Paşa’nın Hâtıratı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, I-III, 1328; Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar – II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci – Selma Günaydın, Ankara: TTK Yayınları, 2015.

edilmiştir.²³ Bir günlükten ziyade sonradan kaleme alınmış hatıratlar olması sebebiyle bu eserlere ihtiyatlı yaklaşmış ve gerekli görülen noktalarda soru işaretleri bırakılmıştır.

Çalışmanın konu çerçevesine dair bilgi verilirken, her ne kadar bu çalışmanın bir İran Meşrutiyet Hareketi tarihi olmadığı zikredilse de yaklaşık üç yıllık süreçte (1905-1908) İran'da yaşanan hadiseler yönelik devlet ve muhalefetin bakış açılarını daha iyi anlamak adına orada yaşanan bazı hadiseler gerekli görüldüğünde metin içerisinde bazen de dipnotlarda zikredilmiş ve tafsilatına girilmiştir. Bu bazen, döneme dair kaynaklar veya yukarıda literatür değerlendirmesinde daha detaylı olarak aktardığımız İran Meşrutiyet hareketi üzerine yapılan araştırmalar kullanılarak yapılmıştır. İran Meşrutiyet hareketine dair kaynak seviyesinde kullandığımız çalışmalar ekseriyetle dönemin canlı şahitleri tarafından kaleme alınan eserler olmuştur. İran Meşrutiyeti'ne dair en eski çalışmalardan ilki dönemin canlı şahitlerinden Nazimulislâm Kirmanî'ye (1863-1918) ait *Târih-i Bidâri-i İraniyân* adlı eserdir.²⁴ Üç cilt olarak kaleme alınan ve yazarının vefatından sonra neşredilen eserde Nasirüddin Şah döneminden başlayıp Muhammed Ali Şah da dahil olmak üzere meşrutiyet süreci bazı arşiv belgeleri de paylaşılarak anlatılmaktadır. Yine dönemin canlı şahitlerinden İran Meşrutiyeti'nin önemli simalarından Melikulmütetekellimin'in oğlu, Avrupa'da tahsil görmüş ve İran'da Kaçar hanedanlığı döneminde farklı aralıklarla vekillik yapmış Mehdi Melikzâde'nin kaleme aldığı *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*²⁵ eseri döneme dair en önemli çalışmalardandır. Başta babası olmak üzere dönemin önemli şahsiyetlerinin hatıralarını da içeren bu eserde ulemanın kendi arasında ve devlet ricaliyle meşrutiyet hadiseleri üzerine yapmış oldukları yazışmalara da yer vermesi bakımından kıymetlidir. Bir diğer önemli eser meşrutiyet ilan edildiği dönem Tebriz'de henüz 16 yaşında genç bir delikanlı olan ve zaman zaman bazı faaliyetlere de katılan tarihçi Ahmed Kesrevi'nin kaleme aldığı *Tarih-i Meşrutâ-i İran*²⁶ eseridir. 1905-1908 arası döneme yoğunlaşan müellif ayrıca meclisin topa tutulması akabinde Tebriz'de şahit olduğu direnişe de değinmektedir. Döneme dair bir diğer önemli eser ise İran'da meşrutiyet hadiselerinin henüz devam ettiği sırada İngiliz Şarkiyatçısı ve aynı zamanda İran meşrutiyetçileri ile yakın irtibatları bulunan Erward G. Browne'nin yayımladığı *The Persian Revolution of 1905-1909*²⁷ kitabıdır. Söz konusu eser meşrutiyet hareketlerine dair İngiliz siyasetini görmek açısından ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Dönemin siyasi figürlerinin kaleme aldıkları hatıraları da İran meşrutiyet tarihi için önemli başvuru kitapları arasında sayabiliriz. Yahya

²³ *Hatırat-ı Prens Erfa*, der: Ali Dehbâşi, Tahran: İntişarat-ı Şehab-ı Sakib, 1378.

²⁴ Nâzimulislam Kirmanî, *Tarih-i Bidâri-yi İraniyân*, (haz. Ali Ekber Saîdi Sircânî) Tahran: İntişârat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1357

²⁵ Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, 7 Cilt (3 Cilt içinde), 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İlmî, 1363.

²⁶ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrutâ-i İran*, Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 14. Baskı, 1363

²⁷ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge: Cambridge University Press, 1910; İngiltere'nin siyasetine dair daha yakın dönemde yapılmış bir çalışma için ayrıca bkz. Mansour Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911: Foreign Policy, Imperialism and dissent*, Syracuse: Syracuse University Press, 2006.

Devletâbâdi'nin ve Seyyid Hasan Takizâde'nin hatıratlarını²⁸ bu nazariyeden okumak gayet mümkündür. Zikrettiğimiz bu eserler, gerek müelliflerinin dönem şahitlerinden olması ve gerekse orijinal belgeler içermesi dolayısıyla bir bakıma kaynak mahiyetini almışlardır.

Metin yazımında takip edilen usûl konusunda da birkaç hususu burada zikretmek gerekir. Öncelikle orijinal metinlerin aktarımında okuma kolaylığı esas alınarak apostrof çok kullanılmamış, sadece anlam bozukluğuna sebebiyet vereceği düşünülen noktalarda tercih edilmiştir. Süreli yayınlara yapılan atıflarda gazetelerin varsa miladî yoksa sırasıyla rumî ve hicrî takvimlerden birine yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünün ana kaynağını teşkil eden *İrşad* ve *Füyûzât* gazeteleri Bakü'de neşredilmesi dolayısıyla gazeteler Azeri Türkçesi olarak çıkmıştır. Dolayısıyla bu gazetelerden yapılan atıflarda orijinal dile mümkün mertebe müdahale edilmemiş sadece Osmanlı Türkçesinde kullanılmayan yahut anlaşılması güç kelimelere köşeli parantezle tek kelimelik açıklamalar düşülmüştür. Ayrıca dipnotlarda dönemin süreli yayınlarında neşredilen yazıların tarihleri konu itibarıyla önem taşıdığından her atıfta tam künye yazılmıştır. Sadece aynı sayfa veya bir önceki sayfada bulunan atıflarda tam künye verilmemiş yalnızca yazı başlığı yeterli görülmüştür.

4. XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Meşrutiyet Düşüncesinin Taşıyıcıları

1774'te Küçük Kaynarca antlaşmasıyla neticelenen muharebede Osmanlı'nın ve 1813'te Gülistan muahedesi ile sonuçlanan savaşta İran'ın Rusya tarafından ağır bir hezimete uğratılmaları bu devletlerde modernleşme hareketlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu tarihlerden önce de her iki devletin modernleşme yolunda bazı teşebbüsleri olsa da özellikle askeri mağlubiyetler ve beraberinde gelen sömürge tehlikesi bu süreci daha da tetiklemiştir.²⁹ Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve kültürel olarak ilerlemesi ve "öteki"ne üstünlük kurmaya başlaması

²⁸ Yahya Devletâbadi *Hayat-ı Yahya*, (haz. Furuğ Devletâbadi), C. I-III, Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 4. Baskı, 1362; Seyyid Hasan Takizâde, *Zendegi-yi Tufanî (Hatırat)*, (haz. Azizullah Alizade), Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 1379.

²⁹ İbrahim Müteferrika, I. Mahmud'a takdim etmek üzere kaleme aldığı *Usûlü'l-hikem fi nizami'l-ümem* adlı eserinde yeni bir askeri nizamın gerekliliğine işaret ederken Çarlık Rusya'sını "misal" göstermesi bu bakımdan kıymetlidir. Ona göre, "Bilcümle milel-i Nasara içinde Moskov keferesi bir zelil ve rezil ve itibardan kalmış bir taife-i hakaret-âyin ve hoş sıfat olup hiçbir düşman ittihaz edinmeğe zehreleri ve bir asker ile mukavemete kudretleri mutasavver değil iken" "âkıl ve dâna" bir Çarın diğer toplumların durumlarını, "tanzim-i askere ve siyaset-i nâsa dair kavaid ve kanunlarını" etraflıca araştırarak "fünun-i harbiye esbabına râgıb ve bu ilimde mâhir erbab-ı hüneri sayd u cerr edip" onların yardımları ile muntazam bir askeri sistem ortaya çıkarmıştır. Bkz. İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem fi nizami'l-ümem*, Kostantiniyye, 1131, 47b; Benzer ifadeleri yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde de görebilmekteyiz. Devletin kanunlarının yenilenmesi, askeri ıslahat ve sınaî ve ziraî kalkınmaya dair bazı tavsiyeleri de ihtiva eden III. Selim'e takdim edilen Mehmed Emin Behiç'e (ö. 1224/1809-1810) ait *Sevanihü'l-Levâih* adlı layihada yine Rus Çarı I. Petro'ya dikkat çekilmektedir. Çevresindeki devletlerin "hâl ve şîâr ve nizâm ve etvarlarını taharriye sarf-ı efkâr" eden çarın "başlarına tokmak ile darb olursa pek kolay maddeyi on yılda öğrenmeğe istidaddan beri hayvân-ı bîizân olan" Moskov milletini "otuz kırk sene zarfında terbiye ile züfünün etmesi" ve haleflerinin de aynı şekilde devam ederek "müddet-i yesirede sair beş yüz, bin senelik devletlere ta'riz derecesini kesb etmesi" hayret uyandırmakta ve son olarak gerek devlet idaresinde gerek toplumdaki Müslüman cemiyetinin medenîsi bir tarafa en düşük bedevinin dahi "taife-i efrancin en âkilinden müstaidd olduğu"na dikkat çekilmektedir. Bkz. Mehmet Emin Behiç'ten akt. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 10-11. (Bundan sonra *Bir Siyasal Örgüt...*)

öncelikle kendi içinde bir arayışa, ıslahat düşüncesine sevk etmiş devamında da öncü olarak görmeye başladığı garbı takip edilmesi gereken bir seviyeye çıkarmıştır.³⁰

III. Ahmed döneminde Damat İbrahim Paşa'nın tavassutuyla Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin, oğlu Said Mehmed Efendi'nin de içinde bulunduğu bir heyetle Fransa'ya elçi olarak gönderilmesi birçok yeniliğin habercisi idi. Fransa'daki elçiliğiyle ilgili kendisine verilen talimatnamede “hizmet-i siyasiyesinin haricinde Fransa'nın vesâit-i umrân ve maârifine dahi layıkıyla kesb-i ittlâ ederek kâbil-i tatbik olanlarını takrir etmesi” istenildiğinde³¹ bu talebe kaleme aldığı sefaretnâmesi³² ile cevap vermiş³³ ve Fransa'ya yapılan bu ziyaretin tezahürleri de çok geçmeden görülmeye başlamıştı.³⁴ Bunların en başında Yirmisekizçelebizâde Said Mehmed Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın teşebbüsleriyle 1727'de yüzyılın en önemli gelişmelerinden olan Müteferrika matbaasının kurulması gelir. Kısa sürede çeviri ve telif olarak 17 farklı eserin basıldığı bu matbaada özellikle İbrahim Müteferrika'nın tahta yeni oturan I. Mahmud'a takdim etmek üzere kaleme aldığı *Usûlü'l-hikem fî nizami'l-ümem* adlı çalışması ise Batılılaşma adına en dikkat çeken eserdir.³⁵

³⁰ Ş. Tufan Buzpınar, “‘Öteki’ üzerinden hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa tartışmaları hakkında bir değerlendirme”, *DİVAN*, S: 19 (2005/2), s. 151-152.

³¹ Akt. Zeki Arkan, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *DİA*, XLIII/551.

³² Söz konusu sefaretnamenin, Batılılaşma sürecindeki konumuna dair bir giriş yazısıyla birlikte kütüphanelerdeki yazma nüshalarının edisyon-kritik yapılarak neşredilen bir basımı için bkz. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, (haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

³³ Tanpınar'ın, “bakmasını, görmesini ve göstermesini bilen nadir yaradılışlardan” saydığı Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin sefaretnamesine “hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük sefaretname kadar mühim bir yer tutmaz” şeklinde attettiği önem ve esere dair tahlili zikredilmeye değerdir: “Hakikatte bu küçük sefaretnamede devrinin bütün Fransa'sını bulmak mümkündür. Çelebi, sade rasadhane, teşrihane, tiyatro ve opera gibi ilim ve kültür müesseselerini anlatmakla kalmaz. Ayrıca Fransız saray ve bahçe mimarisi üzerinde çok ve mühim tafsilât verir; aynacılık, halıcılık gibi büyük Fransız sanatları üzerinde durur, bazı teknik inkişaflara dikkat çeker. Evliya Çelebi'nin Viyana'sındaki otomatlarla mukabil o, “ilm-i cerr-i eskal”den bahseder. Bunların yanı başında Fransız askerinin talim ve manevra şekillerini, askeri hastaneler ve kıışaları anlatır. Krallık kalelerinin maketlerini ihtiva eden divanhane bilhassa dikkat çeker. Kitapta açık mukayese yoktur, fakat her sayfada insan emeğinin bizimkinden çok başka bir tarzda idare edildiği bir âlemi görmekten gelen bir his vardır.” Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 31. Baskı, 2020, s. 60-61 (Bundan sonra *Türk Edebiyatı Tarihi...*); Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin gözlem konusundaki kabiliyeti Fransız yazarlar tarafından da zikredilmiş ve “fanatik” ve “kaba” doğulu elçilere nazaran onun medeni tavrına dikkat çekilmiştir: “Paris'ten ayrılırken, Doğulular hakkında o zamana kadar oluşmuş olan, Müslüman elçilerin fanatikliğine ve kabalığına ilişkin düşünceleri dağıtmıştı. Yol yordam bilir ve aklı başında biri olarak davranmıştı. Kişiliğine ilişkin mükemmel bir izlenim bırakmıştı.” Bkz. Eugène Daubigny'den aktaran Helene Desmet-Gregoire, *Büyülü Divan XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991, s. 13-14 (bundan sonra *Büyülü Divan...*); Osmanlı insanının XVIII. asırdan itibaren içinde bulunduğu mekânı ve zamanı başka bir bilinçle görmeye, dünya tarihi ve coğrafyayı öğrenmeye, kısacası tarihe bakış çizgisi ve bilincinin değişmeye başladığına dair bir başka yorum için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 43. Baskı, 2016, s. 18.

³⁴ Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin seyahatinin, sadece Osmanlı'da değil Fransa'da da ciddi tezahürleri olduğu görülmektedir. Çok yakın aralıklarla Fransa'yı ziyaret eden Osmanlı elçisi Mehmet Çelebi ile İran elçisi Mehmed Rıza beyin seyahat rotaları üzerinden yapılan bir karşılaştırma için bkz. Helene Desmet-Gregoire, *Büyülü Divan*, s. 14-17; Dönemin Fransız gazetesi *Gazette*'nin Mehmet Çelebi'nin seyahatini ele alan 12 sayfalık bir ek yayınlaması Mehmet Çelebi'nin İran sefirine göre daha büyük bir yankı uyandırdığının açık göstergesidir. Söz konusu metin 29 Mart 1721 tarihli 14 numaralı *Gazette*'ye 12 sayfalık ek olarak (s. 161-172) verilmiştir. Kapak sayfası için bkz. EK I.

³⁵ 1732 yılında basılan bu eserin aynı yüzyıl içinde Batı'ya tercümeleri eserin kıymetine dair önemli işaretlerdir. İlk kez Karl Emerich Graf con Reviczky tarafından Fransızcaya çevrilen eser 1759'da Viyana'da neşredilmiş ve akabinde Paris'te korsan baskıları yapılmış ve son olarak 1777'de Rusçaya çevrilmiştir. Reviczky, çevirisine yazmış olduğu uzun girişte İbrahim Müteferrika'nın, milletinin askeri sistemini eleştirerek Hristiyan ordusunu övmesini ve bunu da sarayın gözü önünde yapmasını hayretle karşılamaktadır. Eserin çevirileri ve korsan baskıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yahya Erdem, *Müteferrika'nın İzinde – Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021, s. 36-39.

Avrupa'nın idare tarzlarından, eski ve yeni askerî nizamları karşılaştırılarak yeni usulün faydalarından bahsedilmesiyle bu eser bir nevi “Avrupalılaştırma hareketinin beyannamesi” hüviyetini kazanmıştır.³⁶

XVIII. yüzyıl içerisinde Osmanlı'ya Fransa'dan gelen Alexander Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa), Baron de Tott gibi uzmanların askeri alandaki yenilikleri³⁷ ve ordunun ıslahına dair faaliyetleri Osmanlı'da Tanzimat'ı çağıran, yenileşmeye sevk eden bir diğer ifadeyle Batılılaşmaya doğru yönelten etkenler olurken, yüzyılın sonuna doğru tahta geçen III. Selim'in devlet ricaline yönelik “devletin irat ve masrafı ve zait sefaheti cümlelizin malumudur. Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe kani ol deseniz ben razıyım. Eğer birine taarruz eylesem pederi dahi böyle idi deyu lisan uzatacaksınız. Bana beyan edin Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra faide vermez, ben bildiğimi size ifade ettim. Siz de devlette hissemendsiniz”³⁸ sözleri ise ıslahatın gerekliliğine yönelik ilk defa bir padişahın açık bir beyanını ihtiva etmekteydi. Nitekim döneminde gerçekleştirdiği askeri ve sivil alandaki ıslahat hareketleri de (Nizâm-ı Cedîd) bu düşüncenin nazariyattan fiiliyata döküldüğünün bir göstergesi olmuştur.³⁹

II. Mahmud dönemi ve sonrasına gelindiği vakit ise artık “Devlet-i Aliyye'nin yaşaması için garbı taklit etmekten başka çare”⁴⁰ olmadığı açıkça beyan edilmekte ve yaklaşık bir asırdır ekseriyetle belirli ihtiyaç ve zaruretlar çerçevesinde askeri alanda yapılan ıslahatlar artık hayatın her alanına teşmil edilmekteydi. Bu dönemde, devletin merkeziyetçi bir sisteme geçişi için Yeniçeri Ocağı kaldırılıp yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla askeri teşkilat oluşturulmuş (1826); Modern tıp eğitimi verilmesi için Mekteb-i Tıbbiye (1827) ve yeni askeri teşkilata subay yetiştirmek için Mekteb-i Harbiye (1835) kurulmuş; İlk kez bu mekteplerden talebeler Avrupa'ya tahsil için gönderilmiş (1830); Kamuoyunu bilgilendirmek ve aynı zamanda yönlendirmek için ilk resmî gazete (*Takvim-i Vekâyi*) yayınlanmaya başlanmış (1831); Askeri memurların yanında sivil memurların da yetiştirilmesi için Mekteb-i Mülkiye'nin (1856) de öncüsü olan Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmış (1838); posta teşkilatı tesis edilmiş (1840) ve modern anlamda bir yüksek öğretime denk gelen Dârülfünûn'un temelleri atılmıştır (1846). Tanzimat dönemini de içine alan bu yüzyılda, askerî, idarî,

³⁶ III. Ahmed devrini askeri ıslahatlar konusunda bir tasavvur dönemi değerlendirmesinde bulunan Tanpınar, İbrahim Müteferrika'nın bu eserinde ilk defa Garplılaştırma konusunda bir teklif sahibi olduğunu zikreder. Bkz. Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*..., s. 62-63.

³⁷ Humbaracı Ahmed Paşa ve Baron de Tott'un, Humbaracı Ocağı ve Süratçi Ocağının teşkili, yeni icat edilen topların kullanılması, Mühendishane'nin kurulması ve Tophane'nin ıslahı gibi birçok yeniliklerdeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Arif, “Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Bonneval)”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III/18 (1 Şubat 1328), s. 1153-1157; IV/19 (1 Nisan 1329), s. 1220-1224; IV/20 (1 Haziran 1329), s. 1282-1286.

³⁸ III. Selim'e ait Hatt-ı Hümayûn'dan akt. Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaştırma Hareketleri (1718-1839)”, *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 18.

³⁹ Nizâm-ı Cedid hareketinin Batılılaşma ve İslâmî Modernleşme üzerinden yapılan farklı bir okuması için bkz. Kahraman Şakul, “Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslâmî Modernleşme”, *DİVAN*, S. 19 (2005/2), s. 117-150.

⁴⁰ Edirne Antlaşmasının (1829) hükümlerini hafifletmek, harp tazminatı meselesini görüşmek için Rusya'ya gönderilen Serasker Kaymakamı Halil Rıfat Paşa'nın İstanbul'a avdet ettiğinde sarf ettiği sözlerdir. Akt. Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*..., s. 85.

hukukî ve sivil alanda yapılan tüm bu ıslahatların en önemli noktası ise Tanzimat dönemi sonrasında gelen Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet döneminin temelini oluşturması idi.⁴¹ Aslında her bir ıslahat bir noktayla da Garplılaştırmanın taşıyıcılığını üstlenmişti. Örneğin henüz yeni tesis edilmiş resmî gazete *Takvîm-i Vekâyî*'nin ilk sayılarında İngiliz Kralının “serbestiyet” ve “şûra”ya ehemmiyet verdiğini beyan eden sözlerinin yer aldığı, “Meşveretgâh-ı Vükelâ” (House of Commons) ve “Meşveretgâh-ı Hânedân” (House of Lords)’a sunduğu takrirlerin tercüme edilip neşredilmesine bu nazariyeden rahatlıkla bakılabilir.⁴²

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile aynı yıl içerisinde gerçekleşen Paris Antlaşması Osmanlı’yı Batı’ya bir adım daha yaklaştırmıştır. Bir taraftan Gülhane Hatt-ı Hümayun’u ile gayrimüslimlere tanınan eşitlik, Islahat Fermanı ile da kökleştirilmekte ve gayrimüslimlere ticari ve hukuki yeni haklar tanınmaktayken diğer taraftan da Osmanlı Devleti, Avrupa Düvel-i Muazzaması arasına dahil edilmekteydi.⁴³ 1867 yılına gelindiğinde ise artık meşrutiyet talepleri bizzat padişaha yazılan mektuplarda görülmekteydi. Dönemin önemli simalarından, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın torunu ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ne maddi destekleriyle bilinen Mustafa Fazıl Paşa⁴⁴, Sultan Abdülaziz’e Paris’ten yazdığı mektubunda usul-i idarenin “constitution” olarak değiştirilmesini talep etmekte ve bunu, devletin kurtuluşu için bir çare görmekteydi:

“Şevketlü Padişahım, tebdil-i usûl-i idare ile devleti kurtarınız. Nizâmât-ı serbestâne [Constitution] ile tezyin ederek şunu halas ediniz. Lakin öyle nizâmât-ı serbestâne ki sahih ve vâsi’ ve mümbit ola ve gerek hîn-i icrasında ve gerek bilâ-tagayyür devamında iktiza eden her türlü teminat ile ihâta eyleye. Evet, Padişahım ol nizâm-ı serbestâne İslâm ve Hıristiyanların

⁴¹ Cumhuriyet döneminde kaleme alınan bazı metinlerde “Yeni Türkiye”nin batılılaşma serüveni, XVIII. yüzyıldan başlatılarak anlatılır. Lakin bu anlatımlarda batılılaşma sürecinin devam etmesine rağmen II. Abdülhamid devresinin bir “fasıla” olarak kabul edilmesi ise daha çok ideolojik ve eksik bir düşüncüyü çağrıştırmaktadır. Örnek bir metin için bkz. Tarık Z. Tunaya, “Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları”, *Yeni Türkiye* içinde, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1959, s. 151-167; Ayrıca imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tanımlanan XIX. yüzyılın ıslahatlarını, hararetli tartışmalarını, modernleşme sancılarını ve bunların sonraki yüzyıla yansımaları için İlber Ortaylı’nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* eserine başvurulabilir.

⁴² Bazı tercüme için bkz. *Takvîm-i Vekâyî*, Nu: 4 (21 Cemaziyelâhir 1247), s. 4; Nu: 13 (25 Şaban 1247), s. 2.

⁴³ Gerek Osmanlı devlet adamlarının gerekse Avrupalı siyasetçilerin bu meseleye yönelik düşüncelerini tasvir eden Hanioglu’nun şu ifadeleri aktarılmaya değerdir: “1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim teb’aya tanınan haklar pek çok Osmanlı devlet adamı tarafından, Paris Antlaşması ile Tanzimat ricâlinin rüyalarını gerçek yapan Avrupa dengesinin üyesi haline gelme ve devletin “temâmiyet-i mülkiyye”sini bu dengenin üyelerinin kolektif garantisi altına sokma karşılığında “ödenen son bir bedel” olarak görünmüştü. İşin ilginç yanı, Avrupa siyasetçilerinin önemli bir bölümünün de “stratejik önemi bulunan” ve “büyük pazar” olma özelliği taşıyan Osmanlı Devleti’ne bu nedenlerden ve kendi kamuoylarının aleyhte yaklaşımından dolayı ancak ıslah edilerek katlanılabilir hale getirilerek “Öteki” olarak bakmalarıydı.” Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e – Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006, s. 193.

⁴⁴ Paris’te bulunduğu sırada Yeni Osmanlılar’a yaptığı maddi destekleriyle onları devlete olan maddi bağlılıklarından nasıl kurtardığı hakkında bir yorum için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 22. Baskı, 2019, s. 141-143.

kâffe-i hukukta ve vezaipte müsavatını mutazammın olacağından Avrupalıların hâkim ve mahkûm beyninde icrasını muhal zan ettikleri i'tidali husule getirecektir.”⁴⁵

Mustafa Fazıl Paşa'nın bu “constitution” talebi Sultan Abdülaziz'den değil, vefatının tam bir yıl sonrasında II. Abdülhamid'den karşılık bulabilmişti. Midhat Paşa ve beraberindekilerinin hazırlamış olduğu 119 maddelik kanûn-i esâsî ile Osmanlı Devleti artık bir “hükûmet-i meşrûta” statüsüne geçmişti. İlanından yaklaşık bir buçuk yıl sonra meclisle birlikte kanûn-i esâsînin de bir nevi askıya alınması ise II. Meşrutiyet'e kadar devam eden muhalif söylemin ana gündemini oluşturmuştur.⁴⁶

Osmanlı cephesinde bu gelişmeler yaşanırken İran'da da durum çok farklı değildi. XIX. yüzyılda Osmanlı'ya nispetle gerek merkezi bir devlet olmaması gerek ulemanın baskısı gerekse Rusya'nın sıcak denizlere inmek için kuzeyden, İngiltere'nin de Hindistan'a giden yolunu rahatlatmak için güneyden İran'a baskı kurmaları İran'ın batılılaşma hareketinde etkili olmuş ve güç zamanlar geçirmesine sebep olmuştur. Nitekim tüm bu problemlerle birlikte XX. yüzyıla dahil olan İran'ın, modernleşme adına atmış olduğu Meşrutiyet hareketi de Osmanlı'ya nisbetle çok uzun soluklu olmamış ve meşakkatli bir süreç yaşanmıştır.

XIX. yüzyılın başında Rusya ile yapmış olduğu muharebelerden hezimetle ayrılan İran, özellikle askeri alanda yeni ıslahat hareketlerine başvurma gereği duymuş ve bu minval üzere Avrupa ile temaslarını arttırmaya başlamıştır. Muhammed Rıza Şah ve Napolyon arasında yapılan Finckenstein Antlaşmasının (1807) 6. ve 7. maddelerinde İran topçu ve piyadeleri için Fransa'nın İtalya ile birlikte silah ve askeri eğitmen sağlayacağı kararlaştırılmış⁴⁷ ve bu maddeye binaen de

⁴⁵ *El-yevm Paris'te İkamet Üzere Bulunan Devletli Fazıl Mustafa Paşa Hazretleri Tarafından Hak-Pay-i Hazret-i Şahaneye Takdim Olunan Arızanın Tercemesidir*, y.y, [1282], s. 10-11. Mustafa Fazıl Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı bu uzun mektubun, aynı dönem tercüme edilerek taş baskı olarak çoğaltıldığı görülmektedir. Orijinal metin için bkz. BOA, HR.SFR.3/126-62; Avrupa'da litografya usulüyle baskısı yapıldığı bilinen bu tercümenin – kanaatimizce ehemmiyetine binaen- II. Meşrutiyet sonrasında bu kez ofset olarak basıldığı da görülmektedir. Bkz. *Paris'ten Bir Mektup*, Dersaadet: Artin Âsaduryan Matbaası, 1326. Mustafa Fazıl Paşa'nın meşrutiyet usulünün gerekliliğine dair Sultan Abdülaziz'e gönderdiği benzer bir mektubu için ayrıca bkz. BOA, Y.EE./91-17; Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e gönderdiği mektuplar hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. M. Kaya Bilgegil, *Yeni Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I - Yeni Osmanlılar*, Ankara: Baylan Matbaası, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 5-105.

⁴⁶ Meclisin askıya alınması akabinde kanûn-i esâsî metni padişahın hatt-ı hümayunu ile birlikte devlet salnamelerinde yayınlanırken (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291, 4-31; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Dersaadet: Matbaa-i İhsan, 1322, s. 48-63) fiiliyatta uygulanmaması ciddi tartışma yaratmıştır. Kaleme alınan bazı metinlerde kanûn-i esâsînin câri olduğu ve şer'an tabi olunması gerektiği vurgulanmaktadır. Bkz. “Kanûn-i Esâsî”, *İstikbal*, S. 3 (10 Teşrin-i Sâni 1879), s. 1; Öte yandan *Meşveret* gazetesinin ilk sayısında yer alan “Kânun-i Esasi” yazısında gazetenin, “emniye-i mukaddese” olarak gördüğü “hükûmet-i millîye-i meşrûta” “Kanûn-i Esâsî”nin yeniden husulü için tesis edildiği zikredilmektedir. Bkz. H.H., “Kanûn-i Esâsî”, *Meşveret*, Nu: 1 (13 Cemaziyelâhir 1313), s. 2-3; II Abdülhamid idaresinden kaçarak Mısır'a giden ve orada İttihad ve Terakki'ye katılan Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin'in 1896'da Mısır'da çıkarmış olduğu gazeteye “Kanûn-i Esâsî” ismini vermesi ve çıkış yazısında “Biz, yeniden bir şey istid'a etmiyoruz vaktiyle millet-i İslâmiyye'nin nail olduğu bir hakkını gasıplarından istirdad etmek istiyoruz.” şeklindeki sözlerini bu tartışmalar nazariyesinden değerlendirmek mümkündür. Bkz. Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin, “Maksad-Meslek”, *Kanûn-i Esâsî*, Nu: 1 (21 Kanun-i Evvel 1896), s. 3.

⁴⁷ Bu antlaşmada İran'a ait nüshanın Türkçe olarak kaleme alınması, o dönemde Türkçe'nin İran'daki konumunu göstermesi açısından kıymetlidir. Louvre Müzesinde bulunan orijinal metnin neşri ve transkripsiyonu için bkz. Mustafa Balcı,

General Gardane önderliğinde sivil, askeri, mimar, hekim, mühendis gibi farklı meslek sahibi kişilerden oluşan 29 kişilik bir heyet gönderilmiştir. General Gardane'nin misyonu İran'da çok uzun soluklu olmasa da bölgede Fransız etkisinin yolunu açmıştır.⁴⁸ XIX. yüzyılın başında İran coğrafyasını doğrudan ilgilendiren antlaşmaların⁴⁹ tarih ve taraflarına bakıldığında bölgede uluslararası ilişkilerin hızlı ve keskin bir şekilde nasıl değiştiği ve İran'ın hangi devletlerin etkisi altında kaldığı rahatlıkla görülebilir.⁵⁰ Bu durum, dönemin en önemli simalarından Azerbaycan valisi ve aynı zamanda veliaht Abbas Mirza'nın ıslahat hareketlerinden de okunabilir. Fransızlarla ilişkilerin iyi olduğu -yahut etkisi altında kaldığı- bir dönemde General Gardane heyetiyle İran'a gelen bir Fransız diplomattan (l'Ami) İran'da modern bir mektep kurmasını talep ederken, İngilizlerle yakınlaşmanın söz konusu olduğu dönemlerde İngiltere'ye talebeler göndermekte idi.⁵¹ İngiltere'ye gönderilen talebelerin ise İran modernleşmesi üzerindeki etkisi çok kısa sürede gözükmüş ve gayet kapsamlı bir hal almıştır. Bu talebeler arasındaki en önemli sima ise Mirza Salih Şirazi'dir. 1815'te başlayan ve yaklaşık dört yıl süren İngiltere macerasından dönerken beraberinde getirdiği matbaa makinesi ile İran'da ilk şahsî gazete teşebbüsünde bulunarak, kamuoyu meselelerini ele alan *Kagaz-ı Ahbar* isimli bir süreli yayın

"Finckenstein Antlaşması ve Tarihi Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2017), 7-28.

⁴⁸ Jean Carlmark, "Gardane Mission", *Elr*, V/292-297; Alferd de Gardane'nin yaklaşık iki yıl süren İran görevi sırasındaki hatıraları oğlu tarafından neşredilmiş (*La mission du Général Gardane en Perse Sous le premier Empire*, Paris: 1865) 1983 yılında da söz konusu hatırat Abbas İkbâl tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. *Hatırat-ı Me'muriyat-ı General Gardan der İran*, Tahran, 1362; Mirza Abbas tarafından söz konusu heyette bulunan bir Fransız elçisine (l'Ami) de İran'da modern bir mektep kurma görevi verilmişti.

⁴⁹ 1807 Finckenstein Antlaşması (Fransa-İran); 1807 Tilsit Antlaşması (Fransa-Rusya); 1813 Gülistan Antlaşması (Rusya-İran); 1814 İngiltere-İran Antlaşması; 1823 Erzurum Antlaşması (Osmanlı-İran); 1828 Türkmençay Antlaşması (Rusya-İran); Bu antlaşmaların detayına dair genel bilgiler için bkz. Mihail Sergeyevič İvanov (ed.), *İran Tarihi*, (çev. Hasan Demiroğlu), İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 247-258.

⁵⁰ Bu durumun Osmanlı için de bir vechesiyle geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Her iki Müslüman devlet, dışarıdan maruz kaldıkları tehlikelere ekseriyetle yine dışarıdan güçlü/rakip bir devlete yanaşmak, politikasına razı olmak suretiyle çare bulmaya çalışmış kısacası "kolera ile veba arasında bir tercih yapmak" durumuyla karşılaşmışlardır. Uzun yıllar İran'ın Osmanlı sefirliğini yapmış akabinde de Nasirüddin Şah'ın sadrazamlık ve Hariciye Nazırı görevlerinde bulunmuş olan Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın dönemin İran sefiri Fahri Bey'e Afganistan meselesinde İngiliz-Rus siyaseti arasında adeta sıkışmış olan devletin politikasını şu sözlerle aktarıyordu: "Rusya devletiyle resmen ittifaka dair bir güne muahedemiz yoktur. Hâlimizi Rusyalıya mümaşata olan mecburiyetimizi ve İngiltere devleti bizi temin edecek olsa Rusya politikasından ayrılmaya arzumuzu pek âlâ bilirsiniz. Ne çare ki İngiltere maslahatgüzarı tarafından emniyet verecek bir söz alamadığımız cihetle mecburi Rusyalıya mümaşaat ediyoruz" İran sefiri Fahri Bey'in Hariciye Nezaretine mahremane gönderdiği yazı için bkz. BOA, Y.A.HUS./159-113 (9 Zilkade 1295 [4 Kasım 1878]) Benzer ifadeleri yaklaşık çeyrek asır sonra bir Osmanlı entelektüelinden de duymaktayız. Dönemin önemli muhaliflerinden, ilmiye ve tarikat mensubu bir aileden çıkarak gittiği İngiltere'de Osmanlı'nın batılılaşma meselelerine dair ciddi tenkit yazıları kaleme alan Çerkeşşeyhizâde Halil Halid Bey'in, "İngiliz Türkfobisi"ne dair 1904 tarihli yazısında iki Müslüman devletin maruz kaldıkları bu hâli gayet iyi tasvir etmektedir: "Önceleri Müslüman Türkiye ve İran, İngiltere'yi Batı Avrupa'daki yegâne dost ve muhtemel müttefikleri olarak telakki ettikleri halde, şimdilerde, üstelik hatta her iki ülkenin de Rus işgaline en açık oldukları şu vakitlerde, kendi emniyetlerini Rusya'nın suyunu gitmekte buluyorlar. Bu değişikliğe onları mecbur bırakan ise İngiltere'deki Müslüman aleyhtarı siyasetçilerin takip edegeldikleri hem günahkâr hem de yobaz politikalarıdır." Bkz. Halil Halid, "İngiliz Türkfobisi Üzerine Bir Çalışma (A Study in English Turcophobia, Pan-Islamic Society, London 1904)", *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları* içinde, (trc: Refik Bürüngüz), İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 175; Ervand Abrahamian ise XIX. başından itibaren İran'ı şekillendiren bu politikayı "paronayak bir siyaset tarzı" olarak tanımlamaktaydı. Bkz. Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 2017, s. 50.

⁵¹ Heribert Busse, "Abbas Mirza Qajar", *Elr*, I/79-84.

neşretmeye başlamıştır.⁵² Diğer taraftan yine Mirza Salih Şirazi'yle İngiltere'ye seyahat eden talebelerden Mirza Rıza Mühendis, Abbas Mirza'nın talepleri üzerine Edward Gibbon'un *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* eseri, Voltaire'nin *Historie de L'empire de Russie Sous Pierre Le Grand* ve *Histoire de Charles XII* adlı eserlerini tercüme etmiştir. Avrupa'da tahsil gören talebelerin döndüklerinde mütercimlik vazifesi ile devlette istihdam edilmeleri de, bir modernleşme kanalı olan tercüme faaliyetlerini İran'da başlatmıştır.⁵³

Abbas Mirza'nın bu modernleşme süreci içerisinde Osmanlı'dan da etkilendiği şüphesizdir.⁵⁴ Osmanlı kaynakları üzerinden Batı'daki askeri eğitim hakkında bilgi edinirken aynı zamanda III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketinden etkilenmiş ve buna benzer bir hareketi idaresi altındaki Azerbaycan'da gerçekleştirmiştir. İstanbul'dan gelen Ermeniler aracılığıyla kurdurduğu matbaanın haricinde top dökümhanesi, tüfek atölyesi ve tercüme odası tesis ettirmiş,⁵⁵ kısacası Tebriz'i, İran'ın modernliğe açılan kapısı haline getirmiştir.⁵⁶ Nitekim çalışmanın ana meselesini oluşturan İran

⁵² Peter Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, VII/815-818; XIX. yüzyılda başlayan İran'daki modernleşme hareketlerini "sömürgeci modernlik" tanımı üzerinden ele alan, karşılaştırmalı edebiyat alanında yetkinliği ile tanınan Hamid Dabashi, başta Mirza Salih Şirazi olmak üzere Avrupa'ya giden talebelerin -aynı zamanda "inorganik entellektüellerin"- bu süreçteki rolünü oldukça önemser. Mirza Salih Şirazi'nin İran modern kültürüne, edebiyatına katkısını seyahatnamesi ile başlatır, gazete yayınlaması ile devam ettirir ve nihai olarak çeviri faaliyetlerine çektiği dikkat ile bitirir. Dabashi'ye göre İran'da XIX. yüzyılda başlayan, Farsça düzyazıdaki hızlı yalınlaşma "radikal ve devrimci değişimlerin gerçekleşmesine zemin hazırlayan bir kamusal söylemin üretiminde önemli bir etken", olmuştur. Bu duruma en iyi örnek olarak gösterdiği Mirza Salih Şirazi'nin seyahatnamesine yüklediği anlam da bir hayli dikkat çekicidir: "Mirza Salih İngiltere'yi imal edilmiş bir ütopya, bir özgürlük modeli olarak kullanır. İran için bir ihtiyaç listesi çıkarmış, almak istediği şeyleri -kurumlar, yasalar ve uygulamaları- sıralamış, valizine koymuş ve (tıpkı o matbaa makinesi gibi) kendi memleketine götürmüştür. Mirza Salih'in seyahatnamesi, onun temennisiyle kendi memleketinin geleceğini anlattığı kurucu nitelikte bir anlatı olarak; Platon'un *Devlet*'inin bir çeşit Farsça versiyonu olarak okunabilir." Bkz. Hamid Dabashi, *İran: Kellenmiş Halk*, (çev. Emine Ayhan), İstanbul: Metis Yayınları, 2008. S. 49-82.

⁵³ Söz konusu talebeler ve tercüme faaliyetleri için bkz. Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran: Şirket-i Sihami-yi İntişarat-ı Harizmi, 7 Baskı, 1362, s. 378-383; Ademiyet, Osmanlı kaynaklarından Batı askeri eğitimi hakkında bilgi edinmeye çalışan Abbas Mirza'nın Fransız, İngiliz ve Rus yazarlardan oluşan kitaplık derlediğini de aktarır (s. 163); Dabashi XIX. yüzyıl boyunca devam eden bu tercüme faaliyetlerinin "İran'da yeni ortaya çıkan okur kitlesinin yalınlaştırılmış bir Farsça düzyazıyı geliştirmesine ve çalkantılı Avrupa tarihine aşinalık kazanmasına katkı" yaptığını ifade eder. Bkz. Hamid Dabashi, *İran: Kellenmiş Halk*, s. 59-60.

⁵⁴ Abbas Mirza'nın idaresinde bulunduğu dönemde Tebriz'e seyahat eden bazı batılı diplomatların kaleme aldığı metinlerde Abbas Mirza'nın köşkünde karşılaştıkları bir manzara bu düşünceye dolaylı yoldan bir işarettir. Petersburg elçiliğinde görevli bir Alman subayı olan Moritz von Kotzebue ve Hindistan'a gitmek üzere görevlendirilen Fransız Botanikçi ve aynı zamanda bir doktor olan M. Belanger, Tebriz'deki hatıralarını kaleme aldıkları yazılarında, Abbas Mirza'nın konağında duvarlara asılı Çar Aleksander, Napolyon Bonaparte ve III. Selim portreleriyle karşılaştıklarında duydukları şaşkınlıklarını ifade etmektedirler. Bkz. Moritz von Kotzebue, *Narrative of a Journey into Persia in the Suite of the Imperial Russian Embassy in the Year 1817*, Philadelphia: M. Carey and Son, 1820, s. 139, 159; Urban Sylvanus, "M. Belanger's Journey to Persia", *The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle*, London: John Nichols and Son, XCV (1825), s. 301.

⁵⁵ Celal Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", *Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İlkeleri Enstitüsü, 2006, s. 105; Bazı çeviri faaliyetleri için ayrıca bkz. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, Tahran: İntişarat-ı Setûde, 1374, C. I, s. 41-42 (Bundan sonra *İran ve Osmanî...*).

⁵⁶ İpek yolu üzerinde bulunan Tebriz, tarih boyunca Doğu-Batı arasındaki ticaret yolunun önemli bir merkezi halini almış ve dolayısıyla birçok milleti bir arada barındırmış ve önemli bir kültür merkezi olmuştur. İtalyan gezgin Marco Polo'nun Doğu ve Batı arasında en büyük Pazar olarak gördüğü bu şehirde henüz 14. yüzyılın başlarında İlhanlı veziri ve aynı zamanda modern anlamda ilk umumi dünya tarihi yazarı olan Reşidu'd-din Fazlullah el-Hemedâni tarafından Rab'-i Reşidi adı altında neredeyse bir şehir boyutunda bir külliye inşa edilmiştir. Birçok farklı mesleği ve farklı medeniyetleri içerisinde barındıran bu külliye yaklaşık 60.000 kitap bulunduğu zikredilmektedir. Özgüdenli'nin aktardığı vakfiyesine göre külliye bulunan müstensihlerin Kuran ve Hadis kitapları dışında Reşidu'd-din Fazlullah tarafından kaleme alınan eserlerin her yıl birer nüsha şeklinde çoğaltılarak İslâm dünyasının büyük kütüphanelerine bağışlanacağı belirtilmiştir. Söz konusu külliye hakkında -

Meşrutiyet hareketlerinde özgürlük söylemlerinin en yüksek olduğu, istibdat karşıtı seslerin en çok yükseldiği şehrin Tebriz olmasının,⁵⁷ bu düşüncenin bir tezahürü olduğunu kolaylıkla kabul edebiliriz.

XIX. yüzyılda İran'da ıslahatçı düşüncesiyle ile dikkat çeken bir diğer isim Emir-i Kebir yahut Emir-i Nizam olarak bilinen Muhammed Taki Han Ferahani'dir. Nasirüddin Şah'ın tahta oturmasıyla birlikte sadrazamlık makamına getirilen Emir-i Kebir'in İran'daki ilk faaliyetleri Avrupaî tarzda eğitim vermesi hedeflenen Dârulfünûn'ün kurulması ve devletin ilk resmî gazetesinin (Vak'a-yı İttifakiye) tesis edilmesi olmuştur (1851).⁵⁸ Osmanlı'da olduğu gibi İran'da da ıslahat konusundaki ilk telif eserler askerî alanda yazılmış ve bu metinlerle askeri bir nizam oluşturma gayesi güdülmüştür.⁵⁹ Yüzyılın ikinci yarısında -devlet tarihlerinde ilk kez vuku bulan- Sultan Abdülaziz ve Nasirüddin Şah'ın altı yıl arayla (1867 ve 1873) gerçekleştirdikleri Avrupa seyahatleri bu devletlerin modernleşme -yahut Batı tesiri de diyebiliriz- düşüncelerinin ne kadar yakın seyrettiğine dair bir işaretir.⁶⁰ Tanzimat döneminin önemli şahsiyetlerinden Keçecizâde Fuat Paşa'nın vefatı akabinde kamuoyuna çıkan, Sultan Abdülaziz'e hitaben kaleme alınan "Fuat Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi" olarak bilinen metnin Fuat Paşa mı yoksa İranlı entelektüel Malkom Han tarafından mı kaleme alındığı tartışmaları -neticeden bağımsız olarak- iki devlet aydınlarının ne derece yakın bir irtibata, benzer düşüncelere sahip olduklarına dair önemli bir işaretir.⁶¹

Osmanlı ve İran'daki ıslahat hareketlerindeki tüm bu benzerlikler, bu ülkelere modernleşme yahut garplılaşma düşüncesinin benzer kanallar üzerinden taşındığına açık bir delildir. Özellikle XIX.

vakfiyesi esas alınarak- yapılan kapsamlı ve titiz bir çalışma için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları* içinde, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006, s. 207-233; Avusturyalı Türkolog Karl Jahn, Reşîdî'd-din Fazlullah'ın himayesinde birçok Çince eserin Farsça ve Arapça'ya çevrildiğini aktarmaktadır. Bkz. Karl Jahn, "Doğu ile Batı Arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/3-4 (1971), s. 30; 11 Rabiulahir 1294 [25 Nisan 1877] tarihli Tebriz Baş Şehbenderi Behçet Ali tarafından gönderilen tahrirde Tebriz'den "memâlik-i İraniyyenin ticaret ve sair cihetçe birinci[sî]" olarak bahsedilmektedir. Bkz. İ.HR./273-16587. Söz konusu yazı Fariba Zarinebaf tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", *DİVAN*, XIII/24 (2008), s. 48-49 (Bundan sonra 'Alternatif Moderniteler...').

⁵⁷ Meşrutiyet hareketleri sırasında Tebriz'in rolü hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Yılmaz Karadeniz, "İran Meşrutiyet Hareketinde Tebriz'in Rolü", *Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı*, Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021, s. 233-285.

⁵⁸ Emir-i Kebir'in sadaret makamına gelmeden önce diplomatik sebepler dolayısıyla bulunduğu Rusya ve Osmanlı'da (1843-1847 Erzurum Antlaşması dolayısıyla) görmüş olduğu ıslahat hareketlerinin üzerinde önemli bir tesir bıraktığı muhakkaktır. Emir-i Kebir'in Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde önemli bir konuma sahip Mustafa Reşid Paşa ile irtibatlarını da aktaran bazı bilgiler için Bkz. Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, s. 157-192.

⁵⁹ Ekseriyetle Nasirüddin Şah döneminde kaleme alınan bu kitaplar hakkında bazı bilgiler için bkz. Yılmaz Karadeniz, "Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askerî Alanda Yapılan İslahatlar (1795-1925)", *Modern İran Tarihi – Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimine*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 101-104.

⁶⁰ *Basiret* gazetesi, Nasirüddin Şah'ın Avrupa seyahati sonrasında İstanbul'a gerçekleştireceği ziyareti iki devletin ittifak ve ittifakı açısından değerlendirmekteydi. Bkz. "Devlet-i Âliye ve İran", *Basiret*, Nu: 988 (4 Cemaziyelahir 1290), s. 1-2.

⁶¹ İlk kez 1869 yılında *The Levant Herald* gazetesinde neşredilen vasiyetnamenin müellifi konusunda aralıklarla, uzun yıllar devam eden tartışmaların seyri hakkında bir çalışma için bkz. Roderic H. Davinson, "The Question of Fuad Paşa's 'Political Testament'", *BELLETEN*, XXIII/89 (Ocak 1959), s. 119-136; Ayrıca Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan – A Biographical Study in Iranian Modernism*, Berkeley: University of California Press, 1973, s. 72-77 (Bundan sonra *Mirza Malkum Khan...*); Rahim Reis Niyā, *İran ve Osmanî...*, C. I, s. 208-211.

yüzyılın ikinci yarısında her iki devlette artan Avrupa seyahatleri, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile ıslahat cereyanını hızla yaşayan Mısır ziyaretleri ve hiç şüphesiz matbuat faaliyetleri modernleşme fikrinin asıl taşıyıcıları olan aydınları birbirlerine yakınlaştırmış ve gayet tabii olarak bir etkileşim yaratmıştır. Lakin bu etkileşimde aşağıda detaylandıracağımız üzere daha çok müessir konumda bulunan devlet, modernleşme tecrübelerini daha erken yaşayan, Avrupa'ya daha yakın konumda bulunan Osmanlı olmuştur.

Tarihler 13 Ocak 1876'yı gösterdiğinde İstanbul'da, İranlıların “bir han değil bir ülke” olarak tasvir ettiği Valide Hanı'nda⁶² Osmanlı-İran ilişkileri açısından bir devrim yaşanmaktaydı. Kitapçı Tahir Efendi olarak bilinen, Tebrizli tüccar bir ailenin oğlu Muhammed Tahir Tebrizî'nin tesis ettiği matbaada ilk kez⁶³ İran dışında Farsça bir süreli yayın neşriyatı gerçekleştiriliyordu.⁶⁴ Tahir Efendi, bu girişimiyle birlikte İran dışında Farsça süreli yayın neşriyatının önünü açmak⁶⁵ bir yana aynı zamanda İran'a yüzyılın yaygın söylemi olan, 1906'da gerçekleşecek meşrutiyet hareketinin temellerini atan “adalet, hürriyet, müsavat, meşveret, vatan” gibi ifadelerin ana taşıyıcısı oldu.⁶⁶ Gazetenin en önemli faaliyeti hiç şüphesiz “Şarkın mutluluğunun temeli, vatan evlatlarının vahşetten sonra birlik ve dirliğinin vasıtası, dünya tarihinin gurur kaynağı, Osmanlı'nın en yüksek şeref ve itibar payesi, saçılmış vatan parçalarının bağı, mülk ve milletin cemalinin süsü, adalet ve doğruluğun temeli, emniyet ve refahın sağlayıcısı” şeklinde takdim ederek 1876 Kanûn-i Esâsî metninin Farsça

⁶² Thierry Zarcone, “İranlılar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994, IV/191.

⁶³ Bazı çalışmalarda *Ahter* öncesinde İstanbul'da *Türkistan* adıyla bir mecmuanın neşredildiği belirtilse de gerek hakkında detaylı bilgi bulunmaması gerekse Muhammed Ali Terbiyat yazmasını neşreden Edward G. Browne'un çalışmasında (*The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1914) zikredilmemesi ve *Ahter*'i İran dışında basılan ilk Farsça gazete olarak belirtmesi (s. 17) *Türkistan* gazetesinin varlığına dair bazı soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. *Türkistan*'ın *Ahter* gazetesinden 11 yıl önce neşredildiğine dair bkz. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî...*, C. I, s. 277.

⁶⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısından neredeyse Cumhuriyet'in ilanına kadar süren dönemde Osmanlı matbuat faaliyetlerinde İranlıların önemli bir konuma sahip olduğu son dönemde yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bu çalışmalarda Muhammed Tahir Tebrizî ve *Ahter* gazetesini neşretmek için kurmuş olduğu Ahter Matbaasına büyük önem atfedilmektedir. Türkçe literatürde, Güllü Yıldız ve Filiz Dıñoğlu'nun İstanbul'daki İranlı matbaacı ve kitapçılar hakkında başlattıkları proje kapsamında ortaya koydukları metinlerde yeni belgeler ışığında kıymetli tespitler yapılmaktadır. Bu çalışmalar için bkz. Filiz Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014; Güllü Yıldız, “İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 175-218; Filiz Dıñoğlu ve Güllü Yıldız, “Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar”, *Müteferrika*, 54 (2018), s. 117-134; Filiz Dıñoğlu, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye”, *Osmanlı Araştırmaları*, 56 (2020), s. 225-258; Güllü Yıldız, “Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası”, *Kebikeç*, 52 (2021), s. 69-104; İngilizce ve Fransızca literatürde bazı çalışmalar için ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, “Un Journal Persan D'Istanbul: Akhtar”, *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr), Paris-Téhéran-İstanbul: Institut Français de Recherches en Iran, 1993, s. 133-140; Anja Pistor-Hatam, “The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas”, *Les Iraniens d'Istanbul* (ed. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr), Paris-Téhéran-İstanbul: Institut Français de Recherches en Iran, 1993, s. 141-147; Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî...*, C. I, s. 277-527.

⁶⁵ *Ahter*'in akabinde sırasıyla İstanbul Sefaretinden azledilen Mirza Malkom Han'ın Londra'da çıkardığı *Kanun*, Kahire'de Mirza Mehdi Tebrizî'nin neşrettiği *Hikmet* ve son olarak uzun soluklu bir neşriyat olan ve Kalküta'da yayınlanan *Hablü'l-Metin* gazeteleri ortaya çıkmıştır.

⁶⁶ Bazı örnek metinler için bkz. “Âzâde-i Efkâr”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 12 (29 Ocak 1876), s. 1, “Âzâdi ve Hürriyet”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 13 (31 Ocak 1876), s. 1; “Müsavat-ı Berâberi”, *Ahter*, Yıl: 3, Nu: 15 (28 Mart 1877), s. 1-2; “Makâm-ı Hükûmet Mukaddes Est”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 55 (6 Nisan 1876), s. 1; “Hubbu'l-Vatan mine'l-İman”, *Ahter*, Yıl: 13, Nu: 33 (18 Mayıs 1887), s. 264-265.

tercümesini neşretmesidir.⁶⁷ Gazetenin İran'daki yaygınlığı ve tesiri düşünüldüğünde⁶⁸ bu tercüme faaliyetinin, İran'da meşrutiyet düşüncesinin temelleri atılması adına büyük bir adım olduğunu söylemek hilaf-ı hakikat olmayacaktır. Her ne kadar kuruluşunda Nasirüddin Şah'ın, akabinde de II. Abdülhamid'in maddi destekleriyle⁶⁹ gazetenin yayın hayatı sürdürülse de ilerleyen dönemde İranlı tüccarların artan maddi destekleri gazeteyi daha fazla muhalif çizgiye çekmiş ve özellikle İran'daki şah idaresine yönelik muhalif grubu, İranlı siyasi mültecileri çevresinde toplamaya başlamıştır. Yayın hayatı sonrasında dahi etkisini sürdürdüğünü kaleme alınan hatıratlar üzerinden de görmek mümkündür. İran'da meşrutiyet düşüncesinin sıkı savunucularından, kurmuş olduğu modern okul "Terbiyet" ile dikkat çeken ve aynı isimle kurduğu kütüphane ile Tebriz'de yenilikçi hareketin öncülerinden olan Seyyid Hasan Takizâde hatıratında, İstanbul'a geldiği dönemde (1905) İran'dan takip ettiği *Ahter* gazetesi yazarlarıyla bir araya geldiğini aktarmaktaydı.⁷⁰

Gazetenin çevresinde kültürel bir muhitin de oluştuğu muhakkaktır. Mirza Habib İsfehanî, Osmanlı'nın Habib Efendi'si bir taraftan Mekteb-i Sultani'de el-sine-i şarkiye (Arapça, Farsça) muallimliği ve sansür memurluğu yaparken diğer taraftan *Ahter* gazetesinde yazılar kaleme almış, Farsça dil bilgisi kitaplarıyla modern İran edebiyatının temellerini atmış ve James J. Morier'in *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* eserinin Fransızca tercümesini esas alarak Farsçaya yaptığı çevirisiyle de İran Meşrutiyet hareketine zemin hazırlayan metinlerden birini ortaya koymuştur.⁷¹

⁶⁷ *Ahter*, Yıl: 3, Nu: 4 (7 Şubat 1877), s. 2-8.

⁶⁸ Osmanlı'nın Tahran Maslahatgüzarı İsmail Bey, Bâbüalî'ye gönderdiği yazıda padişah emriyle her hafta dağıtılmak üzere Tahran Sefaret-i Seniyyesi'ne gönderilen 20 nüshanın dağıtımı hakkında bilgi verirken bu nüshaların 8 adeti mütehit ile diğer uygun mahallere dağıtıldığını kalan nüshalarının da Tebriz, Hoy, Kirmanşah, Buşehr, Şiraz şehbenderliklerine ve İsfahan ve Reşt'te münasib zevata gönderildiğini arz etmekteydi. Ayrıca Tebriz Baş Şehbenderi Behçet Ali Bey de, *Ahter* gazetesinin bölgede "ziyadesiyle hiss-i tesiri" olduğuna dair gözlemini iletmekteydi. Söz konusu tahrirat için bkz. İ.HR./273-16587; Gazetenin İran'daki önemine dair bkz. Edward G. Browne, *The Press and Poetry...*, s. 17-18.

⁶⁹ Farklı dönemlerde yapılan bu desteklerde her iki devlet nazarından farklı amaçlar güdülmekteydi. İran idaresi Osmanlı'daki gerek kendi tebaasını gerekse Farsça bilen Osmanlı tebaasını etki altına almak için gazeteyi bir araç görmekte ve bu sebeple maddi destekte bulunmaktaydı. Nitekim dönemin İran sefiri Muinülmülk Muhsin Han, İran Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda 60 sayı çıkıp maddi imkânsızlık nedeniyle kapanan *Ahter*'e desteğin devam etmesini talep etmekte ve "Türkçe gazetelerin saldırılarını engelleyebilmek için" ondan daha iyi bir silah olmadığını bildirmekteydi. Bkz. Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, trc: Hakkı Uygur, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006, s. 155-156; Osmanlı cephesinden ise özellikle İran-Rus ittifakının bozan yazıların kaleme alınmasıyla gazete artık "İttihad-ı İslâm" propagandası için en iyi vasıta olarak görülmekte ve maddi yardım sağlanmaktaydı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Han Melik Sasanî, *age.*, s. 157; Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler...", s. 49; Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", s. 194.

⁷⁰ Takizâde, Tebriz'de kurduğu kütüphaneye Mısır'dan, İstanbul'dan ve Paris'ten aldıkları kitapların yenilikçi grup arasında oldukça yaygın bir şekilde okunduğunu belirtir. Nitekim kendisi de yaklaşık altı ay kaldığı İstanbul'da sabah akşam kitapçıları dolaşarak Namık Kemal'in eserleri başta olmak üzere birçok kitap emanet alıp okuduğunu zikretmektedir. Gençlik yıllarında İran'a girişi yasak olan *Şurâ-yı Ümmet* gazetesini gizli bir şekilde alıp okuduğunu ve tesiri altında kaldığını aktarması Jön Türklerin etkisini görmek bakımından kıymetlidir. Bkz. Seyyid Hasan Takizâde, *Zendegi-yi Tufani (Hatırat)*, (haz. Azizullah Alizade), Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 1379, s. 55-56; 178-179.

⁷¹ Dabashi, *İran: Kenetlenmiş Halk*, s. 75-77; Eserin mütercimi hakkında yapılan bazı tartışmalar için ayrıca bkz. Niya, I, 505-512. Habib Efendi'nin Osmanlı kültür hayatına dair katkısı kaleme aldığı telif eserleriyle de görülmüştür. Osmanlı ve İranlı hattatların biyografilerini kaleme aldığı *Hat ve Hattatân* (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1305, 285 s.) adlı eseri Türkçe matbû hat sanatı kitaplarının ilki olarak da kayıtlara geçmiştir. Bkz. K. Yusuf Ünal, "Türkçe Matbû Hüsn-i Hat Kitapları için Bir Bibliyografya Denemesi", *Derin Tarih*, Özel Sayı 13 (Aralık 2018), s. 178-191; Mirza Habib İsfehanî'nin terekesinin de ilk kez gün yüzüne çıkartıldığı bir biyografi çalışması Filiz Dıñoğlu'nun kaleminden çıkmıştır. Bkz. Filiz

Gazete muhitinden bir diğer önemli isim ise kaleme alındığı dönemde bastırılması, değil yazarının “yayıncısının dahi hayatına mal olabilecek” bir kitabı,⁷² *Seyahatnâme-i İbrahim Beg ya Belâ-yı Teassub-i Ū* (Kahire, 1894/5) adlı eseri kaleme alan Hacı Zeynelâbidin-i Merâgâî’dir. Aslen bir tüccar olan Merâgâî’nin İran’daki despotizm ve ahlakî çöküş üzerinden kurgulamış olduğu romanı, İran meşrutiyetçileri arasında büyük bir etki yaratmış ve bir araya geldikleri meclislerde okunmuştur.⁷³

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran’daki ekonomik sıkıntılar ve siyasi problemler İstanbul’u “İranlıların Paris’i”, *Ahter* gazetesini de bir İranlı muhaliflerin bir “karargâhı” noktasına getirse de İranlıları bu “Paris’e” çeken bir başka sebep de II. Abdülhamid’in güttüğü İttihad-ı İslâm⁷⁴ ve bunun paralelinde gerçekleşen Sünni-Şii yakınlaşması, takrib-i mezâhib/telfik-i mezâhib politikalarıdır.⁷⁵ II. Abdülhamid idaresinin en önemli problemlerinden biri Irak bölgesinde artan Şii

DıġıroĖlu, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 49 (2017), s. 293-341.

⁷² Ahmed Kesrevi, İran’da meclisin bombalanması akabinde ortaya çıkan istibdat döneminde Mirza Hasan isimli bir kitapçının yakalanma sebeplerinden biri olarak Merâgâî’nin kitabını dağıtmak olduğunu belirtir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, Tahran: Müesses-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 14. Baskı, 1363, s. 46, 820; Hürriyet taraftarı olan Azerbeycanlı zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Merâgâî, babası gibi ıslahat taraftarı olarak faaliyetlerde bulunmuştur. İstanbul’da çıkan *Ahter* ve *Şems* gibi Farsça gazetelerin çalışmalarında bulunan Merâgâî’nin hayatı ve eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Soner İsimtekin, “Merâgâî’nin ‘Seyahatnâme-yi İbrahim Beg’i Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17 (Bahar 2018), s. 57-77.

⁷³ Eserin İran halkının ayaklanması üzerindeki etkisi ve İran’da yasaklanması hakkında bkz. Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 44-46; Meşrutiyet hareketlerinin ilk dönemlerinde aralarında Muhammed Tabatabaî, Abdullah Behbehânî, Nizamulislâm ve Mirza Aga İsfahanî gibi kişilerin bulunduğu gizli cemiyetlerde söz konusu kitabın ilgiyle okunduğu zikredilmektedir. Bkz. Fatıma Muazzi, “Mirza Aga İsfahanî”, *Tarih-i Muasır-i İran*, S. 18 (1380), s. 125.

⁷⁴ Avrupa’da XIX. yüzyılda artan “Pan” hareketleri Müslüman dünyasına da yansımış ve Türkî cumhuriyetlerinden Hindistan’a, İran ve Afganistan’dan Kuzey Afrika’ya dağılmakta olan Müslümanları bir araya getirmek ve Avrupa’ya karşı bir duruş sergilemek için muhalefeti ve iktidarıyla “Panislamizm/İttihad-ı İslâm” siyasetini benimsediği görülmüştür. Yeni Osmanlılar arasında ilk kez Namık Kemal tarafından kullanılan “ittihad-ı İslâm” ifadesi zaman, mekân ve şahıslara bağlı olarak farklı temellendirmeler üzerinden açıklanmıştır. Bkz. İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak – Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 179-187; Azmi Özcan, *Panislamizm – Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2020, s. 64-78; Bu konuda yapılan bazı kapsamlı çalışmalarda Osmanlı haricindeki Müslüman topluluğunun ve devletlerinin (Hindistan, Afganistan, İran, Tunus, Fas) bu siyasete nasıl yaklaştığına dair kıymetli bilgiler de sunulmaktadır. Örneğin, XIX. yüzyılda İran’daki gayr-i Müslimlere verilen Reuter ve Tütün imtiyazlarının İran’ı ittihad-ı İslâm siyasetine yaklaştırdığına dair bir yorum için bkz. Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Rule of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley: University of California Press, 1980, s. 239 (Bundan sonra *Religion and State in Iran...*). Müstakil bir çalışma boyutuna varan bu mevzuda yapılan diğer çalışmalar için bkz. Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında ‘İslam Birliği’ Hareketi (1876-1878)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1988; Merhadd Kia, “Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century in Iran”, *Middle Eastern Studies*, XXXII/1 (1996), s. 30-52; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 3. Baskı, 2019.

⁷⁵ Osmanlı ve İran arasında 22 Zilkade 1292 [20 Aralık 1875] tarihinde imzalanan 14 maddelik mukavele ile Osmanlı’daki İran tebaasının “ecnebi” sınıfına dahil edilerek Avrupalı vatandaşlarının sahip olduğu imtiyazları elde etmeye başlaması, onların Osmanlı’da daha kurumsal faaliyetlerde bulunabilmelerine de yol açmıştır. Anlaşmanın üzerinden iki ay geçmeden *Ahter* gazetesi kurulması daha sonrasında 1882’de kendi okullarını (Debistan-ı İraniyân) ve 1883’te kendi hastanelerini (Bimaristan-i İranî) tesis etmeleri bu nazariyeden okunabilir. Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmet Raşid Paşa ve dönemin İran Sefiri Muhsin Han Muinulmülk imzalı söz konusu mukavelelerin bir nüshası için bkz. BOA, A.}DVN.NMH./22-4; Söz konusu yüzyılda Osmanlı’ya göçün sadece İran’dan değil Balkanlardan, Kafkasya’dan, Tunus ve Cezayir bölgelerinden de oldukça yoğun olması bu durumun devlet tarafından takip edilen bir siyasetin neticesi olduğuna dair bir başka çalışma için bkz. Selim Deringil, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 435-442. Karpat, 1875’ten 1895 yılına kadarki 20 yıllık süreçte göç dalgaları ve aşiretlerin yerleşik hayata geçmesiyle Osmanlı nüfusunun %40 arttığını ortaya koymaktadır. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2010, s. 159-160; İran’ın Osmanlı payitahtındaki son sefiri Han Melik Sasani’nin aktardığı bilgilere göre ise XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Anadolu ve

nüfusu idi. XIX. yüzyıl sonunda yapılan bazı tahminlere göre son birkaç sene zarfında sadece Sünnilikten Şiiliğe geçen insan sayısı 100.000 civarında idi.⁷⁶ Bu mezhep değişikliği haricinde İran'dan kutsal topraklar olarak kabul edilen Atebât-ı Âliye'de gerçekleşen Şii nüfusun göçü bölgenin demografik yapısını tamamen değiştirmeye başlamıştı. Bölgede artan bu Şii hâkimiyetine -Osmanlı idaresine göre İran tarafından her an isyana teşvik edilebilir Şii nüfusuna- yönelik gerek yerel idarecilerinden gerekse İstanbul'dan bölgeye gönderilen memurlardan raporlar talep edilmiş ve bu raporlar çerçevesinde başlıca önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bunlar; bölgede *Hüsniye*⁷⁷ türü Şii neşriyatın engellenmesi ve bu tür neşriyata karşılık Abdulaziz Dehlevî'nin *Tuhfe-i İsnâaşeriye*, Rahmetullah Efendi'nin *İzharu'l-Hak*, Seyyid Hüseyin Cîsr'in *Risaletu'l-Hamidiyye* ve *Tezkiye-i Ehl-i Beyt* gibi yayınların bölgede dağıtılması, Şii ailesine mensup çocukların İstanbul'a getirilerek Sünni tedrisattan geçirilmeleri ve tekrar kendi bölgelerine görevlendirilmesi gibi belli başlı önlemler idi.⁷⁸ Lakin bu tür tedbirlerin de tam olarak istenileni vermemesi II. Abdülhamid idaresini yeni bir politikaya, yeni bir yola yani Sünni-Şii yakınlaşmasına sevk etmiştir. Bu politikayla amaçlanan gerek Irak'ta gerekse İran'da ciddi nüfuz ve otoriteye sahip Şii müçtehidleri kendisine yaklaştırarak hem bölgede otoritesini sağlamlaştırmak hem de İran'a -hatta İngiltere ve Rusya'ya- karşı önemli bir güç elde etmektir. İşte bu yakınlaşmayı sağlayabilecek, aracılık edebilecek kişi ise şüphesiz Sünni mi yoksa Şii mi olduğu tartışılan her iki tarafa da yakınlığı bulunan Cemaleddin Efganî olacaktır. Nitekim II. Abdülhamid'e nispet edilen siyasî hatıratında⁷⁹ bunu açıkça görmek mümkündür. İslâmiyet'in Müslüman dünyada bir bağ oluşturması gerektiği vurgulanırken özellikle Rusya ve İngiltere'nin oyuncağı olmamak için İran'ın da yakınlaşmasının bir fayda sağlayacağı zikredilmektedir. Bu hususta Padişah'ın kendisi ile Yıldız'da görüşen Efganî'nin, Sünni ve Şiiilerin birleşebileceğine dair kanaatinin gerçekleşmesi halinde "İslâmiyet için fevkalâde bir eser meydana gelmiş" olacağı yorumu yapılmaktadır. Dönemin İran sefiri Mirza Rıza Han Erfauddevle'nin de buna yardımcı bulunacağı sözü memnuniyet uyandırmakta ve Sünni-Şii birleşmesi daha doğru bir ifadeyle yakınlaşması için birçok fedakârlığın göze alınması gerektiğine de inanılmaktadır.⁸⁰

İstanbul'da tezkire alan İranlıların sayısı ise 26800 civarındadır. Bkz. Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, s. 74-78.

⁷⁶ F.O. 424/183'den aktaran Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, (çev. Zehra Savan), İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s. 215.

⁷⁷ Safevîler döneminde hayali bir roman şeklinde kaleme alınan, Şia'ya ait inançları Hüsniyye adlı cariye'nin dilinden ehl-i sünnet gibi hasımlarına karşı savunan anonim bir eser. Detaylı bilgi için bkz. İlyas Üzümlü, "Hüsniyye", *DİA*, XIX/34-35.

⁷⁸ Devletin Şiiliğe yönelik aldığı tedbirler ve akabinde benimsediği Sünni Şii yakınlaşmasına dair politikaları için bkz. Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 215-271; Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2016, s. 125-176.

⁷⁹ 1913 yılında Ali Vehbi Bey tarafından Fransızcaya çevrilerek neşredildiği görülen hatırat üzerine bazı mülahazalar için bkz. Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri meselesi", *DİVAN*, S. 19 (2005/2), s. 177-194; Gökhan Çetinsaya, "Sultan Abdülhamid'in Hatıratı Meselesine Bir Zeyl", *Toplumsal Tarih*, S. 301 (Ocak 2019), s. 54-58.

⁸⁰ Sultan Abdül Hamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1975, s. 179.

Hindistan, Afganistan, İran ve Osmanlı Müslümanları arasında kilit bir rol oynayan, Âkîf'in söylemiyle "Doğu'nun yetiştirdiği fitratların en yükseği olmasa bile en yükseklerden biri" olan ve "Müslüman âleminde hakikî, sermedi bir uyanış başlatmak gayesine matuf" bir hamiyeti taşıyan⁸¹ Cemaleddin Efganî'nin İstanbul, İran ve Avrupa'da bulunduğu dönemlerde sadece irtibat kurduğu, etkilendiği ve tesiri altına aldığı şahısları göz önünde bulundurursak konumuz çerçevesinde kendisinin İran'da meşrutiyet düşüncesinin ortaya çıkmasında da nasıl bir rol oynadığı rahatlıkla görülebilir.

Efganî'yi Osmanlı'da bazen reformist devlet adamları ve muhaliflerle birlikte bazen modernleşmenin önemli kurumlarından olan Darülfünun'un açılış merasiminde kürsüde;⁸² İran'da meşrutiyet döneminin önemli vaizlerinden, meşrutiyet taraftarlığı ile bilinen Mirza Nasrullah Meliku'l-Mütekellimin ile birlikte⁸³ bazen de reform girişimlerini icra etmek için şahın sarayında görmemiz onun derin ve geniş bağlantılarını ortaya koymaktadır. İstanbul'da ikamet ettiği sırada yakın çevresinde bulunanlardan Muhammed Mahzumî Paşa'nın Efganî'nin hatıralarını kaleme aldığı eserde, Nasirüddin Şah'ın 1889'daki Avrupa seyahati sonrasında İran'a davet edilen Efganî'nin "asrın ruhuna uygun" anayasal monarşiye dayalı bir yönetim tarzının kurulması için görevlendirildiğini bunun üzerine de Efganî'nin bu görev icabı kanun-i esasının genel esaslarını içeren bir taslağı şah'a takdim ettiğini dahi iddia eder. Meşrutî yönetime dair teklifin sadece İran şahına değil davet edildiği II. Abdülhamid'in huzurunda da yapıldığını onun sözleriyle aktarır.⁸⁴

Yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde İran'da, meşrutiyetin bir nevi "kostümlü provası"⁸⁵ olan, "İran halkında ilk kitlesel hareket" kabul edilen,⁸⁶ ulemanın başını çektiği büyük bir sosyal hareketlilik gerçekleşmişti. Nasirüddin Şah'ın tütün ekim ve satışını elli yıllık süreyle İngiliz vatandaşı Binbaşı Gerald F. Talbot'a vermesi, İran'da gayrimüslimlere verilen imtiyazlara yönelik tepkinin taşan

⁸¹ Cemaleddin Efganî'ye isnad edilen dinsizlik ve Vehhabilik iddialarını çürütmek üzere *Sırat-ı Müstakîm*'de bazı yazılar kaleme alan Âkîf, Efganî ve talebesi yahut onun deyimiyle "en kalıcı eseri" Abduh'un düşüncelerine büyük önem atfeder. Söz konusu metinler için bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2014, 423-427.

⁸² Şubat 1870 tarihinde yapmış olduğu konuşmasında peygamberliği bir sanat olarak tanımlaması birçok tartışmaları beraberinde getirmiş ve İstanbul'dan nefyedilme sebeplerinden biri olmuştur. Dönemin şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi'nin de sert muhalefetine sebep olan bu konuşma ve etrafındaki tartışmalar hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani" – A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972, s. 62-80. Bu eser Alâeddin Yalçınkaya tarafından tercüme edilerek dilimize de kazandırılmıştır. (*Cemâleddin Efganî -Siyasî Hayatı-*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997)

⁸³ Mehdi Melikzâde, babası Meliku'l-Mütekellimin'den aktardığı Efganî'ye dair hatıralarda yapılan vurgular, Efganî'nin etkisi görülmesi bakımından önemlidir. Efganî'nin özelde İran'a genelde Müslüman devletlere dair kanaatlerini aktarıırken onun, zulm, istibdad ve monarşinin sebep olduğu yolsuzluklar ile birlikte Müslüman devletlerin geri kaldığı ve Müslüman devletlerin istibdad zincirini kırmadıkça milli hükümetler kurmadıkça "terakki ve teâli nimetlerine" nail olamayacağı düşüncesini nakletmektedir. Bkz. Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, C. I/I, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İlmî, 1363, s. 151-153.

⁸⁴ Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, (trc. Adem Yerinde), İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2018, s. 37, 41.

⁸⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 52.

⁸⁶ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i Irân*, s. 17.

son damlası oldu. İktidar, müsrifliğini arttırırken bununla birlikte ekonomik krizleri gayrimüslimlere imtiyazlar vererek aşmaya çalışması ulema ile devleti karşı karşıya getirmiş ve her geçen gün istibdat yönetimine yönelik ulemanın muhalefetini arttırmıştır.⁸⁷ Tüm bu süreçler yaşanırken Efganî'nin söylem ve vurguları dikkat çekici bir o kadar da uyarıcı ve reformisttir. İngiltere'de neşrolunan *Ziyâu'l-Hâfıkayn* mecmuasında şahın istibdad yönetimine, İran'ı yabancılara peşkeş çekmesine yönelik sert yazılar kaleme alırken, İran'da hükûmet için bir anayasanın, nizam ve kanunun olmamasının herkesi, gücü yettiği, şehvetinin istediği şeyi yapmaya sevk ettiğini beyan etmesi mühimdir.⁸⁸ İranlı mollalara açıkça destekte bulunan Efganî, "ulemaya isyan Allah'a isyandır" beyanıyla ulemaya konumunu hatırlatmakta ve ulemaya karşı çıkan "Firavun" "Âsi" şaha itaatın haram olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁹ Kısacası, Efganî kaleme aldığı bu metinlerle İran ulemasına şahın hal' edilmesi daha genel anlamda istibdadın yıkılması ve bunun yerine kanun ve nizamın olduğu bir hükûmetin kurulması çağrısında bulunmaktadır. Efganî'nin bu sert söylemlerinin neticesini, Mirza Rıza Kirmanî adlı bir müridinin 30 Nisan 1896'da Nasıruddin Şah'ı öldürmesinde görmekteyiz.⁹⁰ Bazı kaynaklarda bizzat Cemaleddin Efganî'nin bu emri verdiği dahi zikredilmektedir.⁹¹

Efganî'nin bu düşüncelerine söylem olarak en yakın olan kişi ise Ermeni asıllı İranlı reformist Mirza Malkom Han'dır. İran'da ilk Mason cemiyetini kurması akabinde sürgün edildiği İstanbul'da dönemin Tanzimat hareketlerini yakından görmüş ve tesiri altında kalmıştır. Kaleme aldığı ilk eserine vermiş olduğu *Defter-i Tanzimat (Kitapçe-i Gaybî)* adı, dönemin tesirini yansıtmaktadır.⁹² İran devlet liderlerine hitaben kaleme aldığı bazı metinlerde Batı'nın saldırısı karşısında Osmanlı ile İran'ın aynı kaderi paylaştığını ve bu bakımdan İran'ın Osmanlı'da yaşanan gelişmeleri örnek alması

⁸⁷ Tütün boykotu ve ulemanın XIX. yüzyıl sonundaki konumlarına dair bazı çalışmalar için bkz. Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran – The Tobacco Protest of 1891-1892*, New York: Frank Cass & CO.LTD, 1966; Hamid Algar, *Religion and State in Iran...*, s. 205-221.

⁸⁸ Es-Seyyid, "Ahvalu Farisi'l-Hazıra", *Ziya'u'l-Hakifayn*, Nu: 1 (1 Şubat 1892), s. 8.

⁸⁹ Es-Seyyid el-Hüseynî, "Biladu Faris", *Ziya'u'l-Hakifayn*, Nu: 2 (1 Mart 1892), s. 16.

⁹⁰ Mirza Rıza Kirmanî, şahı öldürmesi akabinde yakalanıp sorguya çekilmiş ve bu sorgusunda kendisine yöneltilen sorulardan biri de bazı aristokratlara duyduğu nefretin neden şaha yöneltildiği ve onu öldürdüğü idi. Bu soruya vermiş olduğu cevap oldukça dikkat çekicidir. Kirmani, yaklaşık elli yıldır iktidarda bulunan bir şahın kendisine getirilen asılsız haberleri hâlâ tahkik etmemesi ve kendisinin iktidarı döneminde verdiği meyvelerin Vekiluddevle, Aga-yi Azizussultan ve Emin Hakan gibi vasıfsız, rezil yöneticilerden ibaret kalmasını, bu eylemine başlıca sebep olarak sunmaktadır. Ona göre böyle meyveler veren bir ağaç kesilmelidir. Çünkü balık baştan koktuğu gibi zulüm de en tepeden başlar. Bkz. Nâzımülislam Kirmani, *Tarih-i Bidâri-yi İraniyân*, (haz. Ali Ekber Saîdi Sircânî) Tahran: İntişârat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1357, C. I, s. 102-103. Yapılan sorgunun tam metni için bkz. *Aynı eser*, s. 100-116.

⁹¹ Harbiyeli bir diplomat olan Behiç Erkin, Cemaleddin Efganî'nin İstanbul'da bulunduğu dönemlerde her Perşembe günü Nişantaşı'ndaki evine giderek sohbetlerine katıldığını, hatta bu sebeple mektepte mimlendiğini ifade etmektedir. İran şahının vefatı sonrasında gerçekleşen bir mülakatlarında da Efganî'nin, şahın ölümü hakkında "Eceli ile ölmedi, köpekler gibi geberdiler" yorumu yaptığını aktarmaktadır. Bkz. Behiç Erkin, *Hâurat 1876-1958*, (haz. Ali Birinci), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 40-41.

⁹² Hamid Algar, hükümet reformu, yeniden yapılanma manasında Tanzimat kelimesinin ilk kez bu kitap adıyla Farsçaya geçtiğini belirtirken, XIX. yüzyılda Farsçanın siyasi kelime dağarcığının neredeyse tamamının Osmanlı'dan geçtiğini ortaya koymaktadır. Bkz. Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan*, s. 27;

gerektiğini vurgulaması⁹³ tesirin boyutunu göstermektedir. Yazılarındaki sadece Tanzimat düşüncesine değil bu düşüncenin mimarlarından Mithat Paşa'ya yönelik övgüleri ve Avrupa'da bulundukları sırada sürekli irtibatla kalmaları⁹⁴ bu düşüncüyü daha da pekiştirmektedir. Londra'da bulunduğu yıllarda çıkarmış olduğu *Kanun* gazetesinde kaleme aldığı istibdat rejimini eleştiren sert yazılarıyla İran'ın meşrutiyete giden tarihinde büyük izler bırakmış ve önemli bir figür olmuştur.⁹⁵

Efganî, İstanbul'a ilk kez geldiği yıllarda (1869-1871) irtibat kurduğu, sohbetlerine iştirak ettiği, nihaî olarak intisap ettiği tasavvuf çevresine bakıldığında İttihad-ı İslâm siyaseti üzerinden İran ile kurulan bir diğer bağlantı kanalını görmek mümkündür. Efganî'nin intisap ettiği Eyüp Sultan'da bulunan Şeyh Murad Buhari tekkesi postnişini, Türkistanlı bir Nakşî-Müceddidî şeyhi Seyyid Süleyman Belhi, Hindistan, Türkistan ve İran gibi bölgelere kadar uzanan etkisiyle dönemin en önemli meşayihlerindendir.⁹⁶ Efganî, Süleyman Belhî'ye intisabı, sohbetlerinden istifade etmesi haricinde edebi kişiliği, şairliği ile tanınan oğlu Burhaneddin Belhî ile de yakın dostluklar kurmuş, II. Abdülhamid'in teklifiyle İstanbul'a ikinci kez geldiği dönemde (1892-1897) ilmî münakaşaların yapıldığı meclislerde bir arada bulunmuşlardır.⁹⁷ Bu meclislerde bu çalışmanın konusu bakımından dikkat çeken isim ise hiç şüphesiz, Kaçar hânedanı mensubu ve ilmiye ricalinden olup, şiirleriyle ve

⁹³ *Mecmua-i Âsâr-i Mirza Malkom Han*'dan akt. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî...*, s. 205.

⁹⁴ Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî...*, s. 206-208.

⁹⁵ *Ahter* gazetesi yazarlarından Mirza Aga Han Kirmanî'nin aracılığıyla *Kanun* gazetesinin Osmanlı'da da yansımaları görülmüştür. Valide Han'da yahut İranlı kitapçılar üzerinden dağıtılan gazete, Maarif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa, Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa ve Malkom Han'ın yakın ilişkilerde bulunduğu ve hatta alfabe tartışmaları konusunda benzer düşünceleri savunan Münif Paşa tarafından takip edilmiştir. Bkz. Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan...*, s. 218.

⁹⁶ Hüseyin Vassaf, hakkında kaleme aldığı hâl tercümesinde Sultan Abdülaziz'in Şeyh Hâce Süleyman Belhî'ye İstanbul'a geldiği vakit (1861-62) "âsar-ı ihtiram"da bulunduğunu, Şeyh Murad Dergâhî şeyhi Feyzullah Efendi'nin vefatı akabinde kendisine dergâhın şeyliği ile birlikte meclis-i meşayih reisliği teklif edildiğini lakin riyasetten kaçındığını ve kabul etmediğini aktarır. Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz: M. Akkuş, A. Yılmaz, İstanbul: Kitabevi, 2015, C. 2, s. 399-401.

⁹⁷ Söz konusu meclislerde muhacirin komisyonu reisi Yusuf Ziya Paşa, Seyyid Fazıl Paşa, Şeyhu'r-Reis Ebu'l-Hasan Mirza, Mirza Aga Han Kirmanî, Hasan Han, Şeyh Mahmud, Muhammed Sıddık Han ve Feyzî Efendi ile sık sık bir araya geldiklerini Hüseyin Vassaf'tan öğrenmekteyiz. Vassaf'ın Cemaleddin Efganî hakkında kaleme aldığı tercüme-i hâli için bkz. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, s. 411-413; Bu hâl tercümesinin Efganî biyografisine yaptığı yeni katkılar hakkında İsmail Kara tarafından ilmi bir değerlendirme yapılarak, tercüme-i hâl metniyle birlikte neşredilmiştir. Bkz. İsmail Kara, *Din ve Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2012, s. 391-395; Bu ilmi toplantılardan 1893 yılının başında Yusuf Ziya Paşa'nın konağında gerçekleşen, Şeyh Ebu'l-Hüdâ, Şeyh Zâfir Medenî ve Ahmed Es'ad Efendi gibi II. Abdülhamid'e yakın ulemanın da katıldığı içtimada kader meseleleriyle irtibatlı olarak "inşallah" lafzının kullanılmasına dair münakaşa yapılmış ve bu ilmi münakaşa Mirza Aga Han Kirmanî tarafından bir risale olarak kaleme alınmıştır. Feridun Ademiyat, söz konusu risalenin, XIX. yüzyılda İran ve Irak'ta yaygın olan Şeyhiyye fırkasının başında bulunan Muhammed Kerim Han Kirmanî'nin "İnşallah Maşallah" risalesine reddiye olarak kaleme alındığını belirtir. Ayrıca, Muhammed Kerim Han'ın risalesinin II. Abdülhamid'e de gönderildiği ve bu sebeple yukarıda zikrettiğimiz meclisin tertip edildiği ve neticesinde de Mirza Aga Han Kirmanî kaleminden aynı başlıkla risale kaleme alındığını zikreder. Bkz. Feridun Ademiyat, *Endişehâ-yi Mirzâ Âga Han Kirmanî*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1357, s. 65-66; Edward G. Browne, söz konusu meclis hakkında benzer bilgiler verirken ve risaleye dair verdiği bilgilerde farklı tarihlerdeki eserlerinde değişiklik olduğu görülmektedir. *Materials for the Study of the Babi Religion* (London: Cambridge University Press, 1918) adlı eserinde, Mirza Aga Han'ın risalesinin Seyyid Burhaneddin Belhî'nin risalesine reddiye olarak kaleme alındığını zikrederken (s. 224), vefatının ardından Reynold A. Nicholson tarafından hazırlanan eserinde (*A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS.*, London: Cambridge University Press, 1932) Mirza Nusret'e ait "Risale-i İnşallah"ı reddiye olarak kaleme alındığını belirtmektedir (s. 67). 1912 yılında Mirza Aga Han Kirmanî'ye ait risale Fransız şarkiyat mecmuası *Revue du Monde Musulmane*'de A.L.M. Nicolas tarafından tercüme edilerek neşredilir. Bkz. "Controverses Persanes – Le livre In Cha Allah! Réfuté par Séyyéd Borhan ed-Din Balkhi", *Revue du Monde Musulman*, XXI (Decembre 1912), s. 238-260; Söz konusu meclis hakkında farklı bir anlatım için ayrıca bkz. Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din*, s. 377-378.

özellikle *İttihad-ı İslâm* (Bombay, 1312) eseriyle nâm salmış, meşrutiyet hareketlerinde verdiği nutuklarla insanları etkilemiş aynı zamanda İran'da meclisin açılmasıyla Mazenderan mebusluğu da yapmış Şeyhu'r-Reis-i Kaçar Ebu'l-Hasan Mirza'dır. Özellikle İttihad-ı İslâm düşüncesiyle sadece II. Abdülhamid için değil I. Dünya Harbi'nde devleti kurtarma mücadelesi veren İttihad ve Terakki Cemiyeti idaresi için de Şii Müslümanları etki altına alma konusunda önemli bir müttefik hâline gelmiştir.⁹⁸ Nihai olarak, Efganî ve çevresindeki bu bağlantılar İran'da modern düşüncenin daha da özelde meşrutiyet, hürriyet fikirlerinin birer taşıyıcı kanalları olmuştur. 1908 Haziran'ında İran'da meclisin bombalanması akabinde İstanbul'a firar eden bazı meşrutiyetçilerin tesis ettiği Encümen-i Saadet'te⁹⁹ basılan kartpostallarda İran'ın ilk hürriyet şehitleri olarak gösterilen şahısların başında Efganî'nin yer alması bu bağlantı kanalının kuvvetini göstermekte idi.¹⁰⁰

XIX. Yüzyıl boyunca İranlı diplomatlar, *Ahter* ve çevresindeki İranlı aydınlar ve son olarak Cemaleddin Efganî üzerinden kurulan tüm bu bağlantılar, modernleşme yahut Batılılaşma mevzusunda Osmanlı'dan İran'a akan düşüncenin taşıyıcı unsurları olmuşlardır. İran'a nispetle daha erken başlayan Osmanlı'daki kanunlaşma hareketleri de yukarıda izah edildiği üzere Osmanlı ile temas kuran yahut Osmanlı'yı takip eden İranlı devlet adamları, aydınlar üzerinden nakledilmeye çalışılmıştır. Lakin XX. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı bakımından, özellikle de muhalifler cihetinden, kısa süreli de olsa farklı bir vaziyetle karşılaşmıştı. Osmanlı coğrafyasında henüz kaybettiği meşrutiyeti tekrar kazanma mücadelesi verilirken, yaklaşık bir asırdır ıslahat hareketlerinde öncü oldukları İran, anayasal monarşiye geçmiş ve anayasasını ilan etmişti. Nihayetinde bu durum gerek Jön Türklerin gerekse devletin yeni söylem, yeni siyaset ve yeni faaliyet alanlarını beraberinde getirmiştir.

⁹⁸ Çalışmanın üçüncü bölümünde II. Abdülhamid idaresi ile ilişkilerine dair detaylı bilgi verdiğimiz Şeyhu'r-Reis, I. Dünya Harbi sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından hem Irak hem de İran Şii'leri için önemli bir aktör olarak görülmüştür. Kasım 1914'te cihat fetvasının yayınlanmasının üzerinden henüz bir ay geçmeden "İttihad-ı İslâmın en büyük mürevviçlerinden" telakki edilen "hürriyet-perver" Şeyhu'r-Reis'in, İttihad ve Terakki'nin misafiri olarak İstanbul'da ağırlanması, kendisi ile yapılan bir mülakatın ve henüz yeni kaleme aldığı "İttihad-ı İslâm ve Vahdet-i Kelime-i Diniye" şiirinin tercüme edilerek aslıyla neşredilmesi bu bakımdan kıymetli ve önemlidir. Şeyhu'r-Reis'in fotoğrafını da içeren ilgili yazılar için bkz., "Şuûn-i Dahiliye – Şeyhu'r-Reis", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1305 (30 Kanun-i Evvel 1914), s. 1; "Şuûn – Şeyhu'r-Reis Hazretleri", *Tanin*, Nu: 2164 (30 Kanun-i Evvel 1914), s. 3; "Şeyhu'r-Reis Hazretleriyle Mülâkat", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1306 (31 Kanun-i Evvel 1914), s. 2; "İran'ın Muhterem ve Zi-Asalet Sîması", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1307 (1 Kanun-i Sâni 1914[5]), s. 1; "Şeyhu'r-Reis Hazretlerinin Bir Manzume-i Garra ve Tercümesi", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1336 (30 Kanun-i Sâni 1915), s. 1; Cihad fetvasının ilan edildiği bu dönemlerde Şeyhu'r-Reis'le kurulan bu irtibatlar ile birlikte, İranlı müctehitlerin fetvalarının da gazetelerde neşredilmesi bölgeye gösterilen hassasiyetin tezahürleri ve aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz XIX. yüzyılda başlayıp artarak devam eden Sünni-Şii yakınlaşmasının somut yansımalarıdır. Örnek bir fetva metni için bkz. "İran Haberleri – Müctehidin-i İraniyyenin Fetvaları", *Tanin*, Nu:2187 (22 Kanun-i Sani 1915), s. 1.

⁹⁹ İran'da meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi için kurulan bu cemiyet, İstanbul ile Tebriz arasındaki haberleşme ağının da merkezinde yer almıştır. Söz konusu dönemde İran'da modern, laik eğitimin temsilcilerinden ve aynı zamanda siyasi figürlerinden biri olan Yahya Devletâbadi'nin, İstanbul ve Encümen-i Saadet'e dair hatıraları için bkz. Yahya Devletâbadi, *Hayat-ı Yahya*, (haz. Furuğ Devletâbadi), C. III, Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 4. Baskı, 1362, 24-107; Encümenin bazı faaliyetleri dönemin İran Sefiri Erfâuddevle'nin de hatıralarına yansımaktadır. Bkz. *Hatırat-ı Prens Erfa*, (haz. Ali Dehbâşi), Tahran: İntişarat-ı Şehab-ı Sakib, 1378, s. 444-446.

¹⁰⁰ Mehdi Melikzâde söz konusu kartpostalların sadece İstanbul'da değil Paris'te dahi dağıtılmakta olduğunu ve buradan elde edilen gelirlerle Encümen'in faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini aktarmaktadır. Bkz. Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, I/I, s. 148-149. Örnek kartpostal için bkz. EK II.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK OSMANLI MUHALİFLERİNİN DÜŞÜNCE VE POLİTİKALARI

1. İran Meşrutiyeti'ne “İbret”le Bakmak

20. yüzyılın başında cereyan eden Rusya ve İran gibi devletlerin meşrutiyet hareketleri, kaybettiği hürriyeti ve meşrutiyeti tekrar kazanmaya çalışan ve kendince hasta adamı iyileştirme mücadelesi veren Jön Türkler tarafından dikkatle izlenen bir tarafla da müdahale edilen hâdiseler olmuştur. Yüzyılın henüz başında Mançurya bölgesinde cereyan eden Rusya-Japonya savaşı (1904-1905) ve neticeleri Osmanlı muhaliflerinin gündemlerinin en üst sıralarında yerini alırken gerek doğulu bir devlet olarak kanûn-i esâsîsini ilan etmiş Japonya'nın¹⁰¹ galibiyeti gerekse mağlubiyet sonrasında çarlık sisteminin sarsılarak Rusya'da meclis sistemine geçilmesi Jön Türkler açısından eşî bulunamaz “şayan-ı ibret bir misal”¹⁰² olarak kabul gördü.¹⁰³ Bu gelişmelerin üzerinden henüz bir yıl geçmeden diğer bir komşu ve daha da önemlisi -her ne kadar farklı mezhepten de olsa-¹⁰⁴ aynı dini

¹⁰¹ 1889 yılında ilan edilen Meiji Anayasası ile Japonya'da ilk kez Batılı anayasal düşünce hâkim kılındı. Bkz. Takii Kazuhiro, “Meiji Anayasası: Japonların Batı Deneyimi ve Modern Devletin Oluşumu”, Çev: Mehmet Emin Baş, *DÎVÂN*, XIII/25 (2008/2), s. 149-174.

¹⁰² “Rus İhtilalinin Mânâ-yı İctimaîsi”, *Terakki*, Nu: 1 [Nisan 1906], s. 4; “Japonlar Yirminci Asrın Mader-i Hürriyetidir”, *Balkan*, Nu: 441 (30 Nisan 1324), s. 1.

¹⁰³ “Rusya bu hususta [kanûn-i esâsî] bize büyük bir ders-i ibret veriyor. Allah vere de bu derslerden müstefid olmayı bilsek!...”

Düşmanın fazlını teslim etmek
Bence bir vâcibe-i insanî
Bize enmûzec-i ibret olsun
Rusların meclis-i mebusânı”

Bkz. “Bende-i Mahsus – Kanûn-i Esasî – Rusya”, *Türk*, Nu: 134 (21 Haziran 1906), s. 2; Mustafa Ragıp, “Rusya'da Meclis-i Meşveret”, *Feryâd*, Nu: 24 (17 Mayıs 1322), s. 1-2; Japonya-Rusya muharebesinin İran'da hürriyet fikrinin uyanmasına katkı sağladığına dair bazı yorumlar için bkz. [Tahran'dan bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sani 1906), s. 2-3; “İran'da İntibah-ı Efkâr”, *Türk*, Nu: 135 (28 Haziran 1906), s. 2; Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya'da Avrupa İlkaâtı [-I]”, *Balkan*, Nu: 324 (9 Kanun-i Evvel 1323), s. 2. Benzer düşüncelere İran meşrutiyetçilerinin de sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 44; Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, I/I, s. 86-87.

¹⁰⁴ Dönemin metinlerinde mezhep ayrışmalarının, Müslüman idarecilerin siyasi maksatlarının bir sonucu olarak şiddetlendirildiği bunun neticesinde de Müslümanların ayrıştırıldığı görüşlerini görmek mümkündür. Özellikle Türkçülük düşüncesinin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı sahalarda bu fikrin yüksek sesle dile getirildiği ifade edilebilir: “Memleket-i İran'ın, eczâ-yı mütemmimesinden olan Azerbaycan hattası ahalisi meyanında nûr-i feyzbahşa-yı maarifle tenvir-i efkâr eden bir takım efâzıl, şu son devirlerde, kendilerinin neslen Türk olduklarını, Sünnilik Şiilik mezhep fırkalarının ancak hükümdarân-ı İslâm tarafından, bir takım mekâsıd-ı siyasiyeye alet olmak üzere eski zamanlarda teşdid edilmiş, dinin o zamanlarda âdeta partizanlığa alet olmuş bulunduğunu idrak ettiler.” Bkz. “Azerbaycan Türkleri”, *Tuna*, Nu: 413 (26 Zilhicce 1324), s. 2; Söz konusu bu yazının alıntılanarak *Türk* mecmuasında da neşredildiği görülmektedir. Bkz. *Türk*, Nu: 158 (14 Mart 1907), s. 1; Bu görüşün savunulduğu farklı bir yazı için bkz. Yek Nefer-i Türk-i Azerbaycanî, “İran'a Dair – *Hablû'l-Metin*’in bir bendine cevap”, *İrşad*, Nu: 14 (19 Ocak 1907), s. 3; “İslâm'ın iki sönük ümidi gibi kalmış” Osmanlı ve İran arasında ittifad-ı İslâm anlayışının hâkim kılınması gerektiğini savunan metinde mezhep ayrıştırmalarının ittifat

paylaşan İran’da 1906 yılında Muzafferüddin Şah tarafından meşrutiyetin ilan edilmesi Jön Türkler tarafından ilham verici bir olay¹⁰⁵ ve aynı zamanda Osmanlı’da arzulanan meşrutiyet hareketlerine yönelik önemli bir araç ve haberci olarak telakki edildi:

“Japonya’da lemeân eyleyen nûr-i adl ü hürriyet feyzini, bütün Asya’ya saçtı. Rusya gibi binlerce senelik kolu beli bükülmek imkânı olmayan o müstebid hükûmet bile milletin teşnegî-i hürriyetle saçılan hûn-i hamiyeti önünde âhir boynunu büktü. Millete hakkını, hakk-ı murakabetini terk ü teslimde muztar kaldı. Çok geçmedi İranlı din kardeşlerimiz de bu nimete mazhar oldular. Hatta bu nimeti kendilerine çok gören istibdad taraftarlarıyla el-hâletü hâzihi’ne civanmerdâne çarpışmakta olduklarını her gün işitmekteyiz. Demek oluyor ki şu asrın bugün mahrum-i adl u hürriyet, mahkûm-i zillet ü esaret eylediği bir zavallı millet varsa Hristiyan, Müslüman yalnız Osmanlı milletidir. Fakat inkılaptan inkılaba geçen kemâlât-ı zamaniye zannedilmesin ki bu zavallı, bu âli-nejad milletten mutlak surette hayır ve saadetini dirîğ eylemiştir. Zaman ve hâl gereği gibi gösteriyor ki şimdi sıra bize gelmiştir. Bu susuzluğa bu hürriyetsizliğe tâb u tâkat getirmeyeceğini millet izhara başlamıştır.”¹⁰⁶

İran’da Millet meclisi ve kanûn-i esâsinin uygulanmaya başlaması akabinde İttihad ve Terakki Cemiyeti, Tebriz Encümen-i Millisi’ne gönderdiği yazıda muvaffakiyetlerinden dolayı tebrik ederken bir taraftan da ilk kez Yeni Osmanlıların ortaya attıkları meşrutiyetin şer’iliği¹⁰⁷ hususunun da altını çizerek “bizimle hem-hudud olan dindaşımız bulunan bir devlet-i İslâmiye’nin ahkâm-ı mukaddese-i diniyemize tebean usûl-i idare-i meşveret ve meşrutiyeti mülkünde va’z ü tesis eylemesi, yalnız bizi değil, bütün âlem-i İslâmiyyet’i de memnun ve şâdân eylediği” ifadelerine yer vermektedir.¹⁰⁸ Encümen tarafından verilen cevapta ise İTC’nin “insaniyet-perver” hissiyatı ve

anlayışına büyük bir engel teşkil ettiği zikredilir: “Sen şiasın, sen sünnisin gibi yekdiğere birer meal-i hakaret remz eden iki tabir elbine-i âmmeye devran ettikçe bu iki devleti ittihad-ı İslâm nâm-ı mübecceli altında birbirine tekârüb etmek nasıl mümkün olabilir!” Bkz. Özbek, “İttihad-ı İslâm”, *Türk*, Nu: 88 (6 Temmuz 1905), s. 1.

¹⁰⁵ Rusya ve İran’da kabul edilen kanûn-i esasî ve hürriyet-i idarenin sadece halk için değil Osmanlı idaresi için de büyük dersler ihtiva ettiği hakkında bkz. “Bu Şâyia Şayân-ı Dikkattir”, *Balkan*, Nu: 108 (25 Teşrin-i Sani 1322), s. 1.

¹⁰⁶ Edhem Ruhi, “Bu İnkılap, Fecr-i Hürriyettir”, *Balkan*, Nu: 341 (31 Kanun-i evvel 1323), s. 2.

¹⁰⁷ İlk kez Namık Kemal tarafından ortaya atılan devlet idaresinde meşrutiyetin, meşveretin, şûrânın İslam dininin bir gerekliliği olduğu, istibdadın naslarla tekzip edildiği meselesi (Namık Kemal, “Ve şâvirhum fi’l-emr”, *Hürriyet*, Nu: 4 (20 Temmuz 1868), s. 1-4) II. Meşrutiyet sonrasında dahi devam edecek tartışmaları beraberinde getirmiştir. Nitekim kaleme aldığı yazısına itirazlar geldiğini aynı mecmuada vermiş olduğu cevaplar üzerinden de görebilmekteyiz: “Acayip şey, ‘hâkimiyet-i halkın muvafık-ı şer’ olduğuna emniyetin var mıdır’ diye soruyor. Sübhanallah; bendin içindeki mesele-i fıkhiyeyi okumamış mı? Hazret-i Sıddık (radiyallahuanh) halife olup da İmam Ali (kerremallahu vecheh) hakk-ı karâbete isnaden beyan-ı inhisar eylediği zaman Hazret-i Faruk (radiyallahuanh) hazretlerinin ‘sizin fazlınız müsellemdir, fakat halk onu istedi’ yollu verdiği cevabı tarihlerde görmemiş mi?” bkz. [Namık Kemal], “Usul-i Meşveret hakkında dördüncü nüshamızdaki bend üzerine îrad olunan bazı itirazlara cevaben bir zâta yazılmış mektuptur”, *Hürriyet*, Nu: 12 (14 Eylül 1868), s. 6; II. Meşrutiyet sonrasında yapılan bazı tartışmalar için bkz; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2014, s. 103-118.

¹⁰⁸ *İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 15 Teşrin-i Sani 1907-28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatının Kayıt Defteri*, Nu: 432 (10 Şevval 1325), s. 1 (Bundan sonra *Muhaberat Kopya Defteri II*); “Elyevm, İran’ın göstermekte bulunduğu hayat eseri İran esdikasının, hususen Türkiye Müslümanlarının meserretli alkışlarını, düşmanlarının ise mürettibkarâne düşüncelerini mucib olmaktadır.” Bkz. “Encümen-i İttihad-ı Tebriz”, *Balkan*, Nu: 434 (22 Nisan 1324), s. 4. [*Şûrâ-yı Osmani*’den alıntı]

“gayret-i İslâmiyye”lerinin tüm Müslüman kardeşlerin kalplerinde büyük mutluluk yarattığı aktarılmakta ve maksatlarına nail olması için temennilerde bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu karşılıklı temenniler ileriki bahislerde görüleceği üzere karşılıklı yardımlaşmalara dönüşmekte ve fikri bir cereyan oluşturmaktadır.

Kastamonu, Erzurum ve Trabzon bölgelerinde başlayarak devam eden Anadolu ayaklanmalarında¹¹⁰ halkın yönlendirilmesinde İran anayasa hareketi dahil olmak üzere yakın dönemde Rusya ve Japonya’da gerçekleşen anayasal devrimler Jön Türkler tarafından bir örnek hareket olarak sunulmakta,¹¹¹ neredeyse bütün Asya’nın uyanmaya başladığı, uyanmayan tek “esir”¹¹² milletin de Osmanlı olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır.¹¹³ Ayrıca oralarda uygulanan yöntemlerin Osmanlılar için nasıl bir benzerlik oluşturabileceği, hürriyet ortamının bir nebze olduğu o bölgelerden nasıl destekler alınabileceği de kaleme alınan metinlerde gösterilmeye çalışılmaktadır. Dönemin Osmanlı aydınlarından ve II. Meşrutiyet sonrasında İttihad ve Terakki Fırkası’nın Ankara mebusluğunu yapan Halil Halid Bey, “Horasânî” müstearıyla¹¹⁴ *Türk* mecmuasında kaleme aldığı metninde, Anadolu içerisindeki ayaklanmaların tüm halka sirayet etmesinin gerekliliğinden bahsetmekte ve halkın hafiyelik konularından korkmamalarını ve rahat hareket etmelerini tavsiye etmektedir. “İrşadnâme” olarak zikrettiği, -kendisi gibi- Batı’da ve Mısır’da yaşayan Osmanlı muhaliflerinin yasak yayın ve yazılarının Anadolu içerisine sokulmasında yaşanan zorlukların İranlı ve Rusyalı Müslümanların destekleriyle aşılabileceğine işaret etmektedir:

¹⁰⁹ “İslâm Matbuâtı”, *İrşad*, Nu: 13 (29 Ocak 1908), s. 4.

¹¹⁰ II. Meşrutiyet öncesinde ilk olarak vergi alımı gibi ekonomik sebeplerden ortaya çıkan ardından siyasi olarak meşrutiyet hareketlerine evrilen ayaklanmalar için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu’da Devrim Günleri – II. Meşrutiyet’in İlanı*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1999, s. 125-225.

¹¹¹ M. Sabri, “Anadolu Kıyıamları”, *Terakki*, Nu: 11 [Nisan 1907], s. 2; Edhem Ruhi Balkan, Rusya’daki hürriyet hareketlerinin komşu devletleri tesiri altına aldığını ifade ederken İran meşrutiyetinin de bu “feyezana” daha yakın olmalarından kaynaklandığını ortaya koyar. Ayrıca şimdiye dek “en mutî, en gâfil, en ahmak” zannedilen Anadolu halkının kısa zamandaki ayaklanmalarını bu minval üzere değerlendirir. Bkz. Edhem Ruhi, “Vatan’da Tekâmül veya Mukaddime-i İnkılap”, *Balkan*, Nu: 309 (22 Teşrin-i Sani 1323), s. 1-2; Erzurum hadiselerine dair *Balkan* gazetesinde kaleme alınan yazıda söz konusu olaylar İran’ın büyük şehirlerinde görülen hâdiselere benzetilmektedir. Bkz. “Erzurum İğtişası”, *Balkan*, Nu: 310 (23 Teşrin-i Sani 1323), s. 4; *Ahâli* mecmasına 28 Teşrin-i Evvel 1322 (10 Kasım 1906) tarihli İstanbul’dan gönderilen bir telgrafta ise Erzurum’daki hadiselerin Rusya ve Acemistan ihtilalcileri tarafından tertip edilerek Erzurum Müslümanlarına icra ettirildiği ve Yıldız Sarayı’nın da bu sebeple büyük telaşa kapıldığı aktarılır. Bkz. “Son Telgraflar”, *Ahali*, S. 7 (29 Teşrin-i Evvel 1322), s. 4; Osmanlı’daki ihtilal hareketlerinin Rusya ve İran’daki ihtilal hareketlerinden bir farkı olmadığına dair farklı yorumlar için bkz. “Türkiye’de İnkılap Başladı”, *Balkan*, Nu: 496 (3 Temmuz 1324), s. 1; “Zât-ı Şahânenin Kanaat-ı Fikriyesi!”, *Balkan*, Nu: 504 (12 Temmuz 1324), s. 4.

¹¹² “Türkiye’de İnkılap Mukaddimeleri”, *Balkan*, Nu: 416 (1 Nisan 1324), s. 1.

¹¹³ “Hâl ve Müstakbel”, *Sancak*, Nu: 70 (15 Nisan 1907), s. 1; Söz konusu uyanışın, bir zamanlar “mehd-i medeniyet ve marifet” iken bir mezar çukuru haline gelen Asya’yı “mahşer-i medeniyet” yapacağı vurgusu da yapılmaktadır. “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3; “Çin ve İran”, *Sancak*, Nu: 65 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 4; Avrupa cihetinden de “hükûmet-i müstakille” olarak tek devletin Osmanlı kaldığı belirtilirken 1831 Belçika Anayasasının da doğrudan Osmanlı’ya tatbik edilmesinin problemli bir düşünce olduğu Ziya Paşa’nın “İklimde hükmü yok mu farkın / Vaziyeti bir mi garb ü şarkın” dizeleriyle vurgulanmaktadır. Bkz. “Bende-i Mahsus – Kanûn-i Esasî – Rusya”, *Türk*, Nu: 134 (21 Haziran 1906), s. 1-2.

¹¹⁴ Halil Halid’in “Horasânî” müstearını kullandığına dair bkz. İsmail Kara, *Amel Defteri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2015, s. 299-300.

“Biz irşadnâmelerimizi vatanımızın içerilerindeki halka yetiştirmek için şu son vakitlerde hürriyet kazanmış olan İranlı ve Rusyalı Müslüman kardaşlarımızın yardımlarını dilemeliyiz. Acemistan ve Karadeniz’in Rusya elinde olan yerlerinden memleketimize bunca Müslüman gelip gitmektedir. Halkımıza şu zâlim ve inatçı hükûmete karşı birleşip sebât ile davranmaları yolunu göstermekte bize yardım edeceklerini umarız.”¹¹⁵

Halil Halid Bey’in bu çağrısı, yaklaşık bir yıl öncesinde bir Kafkas Türk’ü, İTC’nin kurucularından Hüseyinzâde Ali Bey’den daha gür bir şekilde duyuluyordu. Ali Bey, Avrupa’da bulunan “vatanından dûr u cüdâ düşen hürriyet yetimleri”ni Kafkas’a “Simurg’un kanatları altına” davet ediyordu:

“İran ve Türkiye istibdadını bir Arşimend gibi yerinden kaldırabilmek tamamıyla kökünden koparabilmek için nokta-i istinadınız, istinadgâhınız ancak kûh-i kaf olabilir!... Sayha ve nâralarınız ancak buradan hâb-ı gaflette olan vatandaşlarınıza işittirebileceksiniz. Yüce tuttuğunuz meş’al-i irfanınızla vatanınızdaki şeb-i târi buradan tarumar edebileceksiniz; Zulm ü bîdadın binasını buradan yıkabileceksiniz!... Sizin yazılarınız, matbuatınız, edebiyat-ı hürriyet-perverâneniz âsanlıkla buradan o memleketlere dahil olabilecektir.”¹¹⁶

“Gayet perişan kalmış” İran ve “gâfil” Çin¹¹⁷ gibi Asya devletlerinin meşrutiyet, adalet ve hürriyete yapışmalarına rağmen “şark devletlerinin en mütemeddi”¹¹⁸ Avrupa’nın içinde bulunan Osmanlı milletin “Mağrip vahşileri” ve “Habeş çıplakları” gibi kalması vicdanen rahatsızlık uyandırmakta,¹¹⁹ neden Kanûn-i Esasî’yi geri almadığı sorgulanmakta ve söz konusu milletler arasında utanç duyulacak bir konumda¹²⁰ olmaktan bahsedilmektedir.¹²¹ İran’ın hükûmet-i mutlaka

¹¹⁵ Horasânî [Halil Halid], “Makale-i Mahsusa – Ahalimizi Uyandıracak Bir İki Yol”, *Türk*, Nu: 158 (14 Mart 1907), s. 1.

¹¹⁶ Ali Hüseyinzâde, “Kaf ve Simurg”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 99 (31 Ağustos 1906), s. 3.

¹¹⁷ Çin’de meşrutiyete yönelik hareketler bir “uyanma” olarak kabul edilirken “Acaba Devlet-i Osmaniyye’de yaşayan ahalinin gâsp olunan hürriyetlerinin iadesi zamanı yaklaşmadı mı?” suali de sorulmaktadır. Bkz. “Çin’de İdare-i Meşrûta”, *Tuna*, Nu: 260 (20 Ağustos 1322), s. 3; Çin’in siyaseten Osmanlı’ya benzetildiği metinler de kaleme alınmakta ve söz konusu metinlerde Çin hükümdarına “İbn-i Semâ” anlamını taşıyan “Buğdi Han” namının veriliyor olması Padişah’a nispet edilen “Zillullahi fi’l-âlem” ifadesine benzetilmekte ve memleketi soyup karınlarını doyuran Çin idarecilerinin, Türk paşalarını hatıra getirdiği zikredilmektedir. Bkz. “Çin ve İran”, *Sancak*, Nu: 65 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 4; Çin’in meşrutiyet hareketlerine dair diğer yazılar için bkz. “Çin Uyanıyor!”, *Tuna*, Nu: 97 (26 Kanun-i Evvel 1321), s. 1; “Çin Uyanıyor [-II]”, *Tuna*, Nu: 98 (27 Kanun-i Evvel 1321), s. 1-2; “Çin’in Uyanmaya Başlaması”, *Tuna*, Nu: 139 (15 Şubat 1321), s. 1; “Bari Çin’den İbret Alalım!”, *Balkan*, Nu: 22 (12 Ağustos 1322), s. 2-3; “Çin Bile Uyanıyor”, *Balkan*, Nu: 95 (10 Teşrin-i Sâni 1322), s. 3.

¹¹⁸ Bu ifade bazı metinlerde “Umum Müslüman hükûmetlerin en kuvvetlisi ve nisbeten en müterakkisi” şeklinde de görülmektedir. Bkz. Doktor Abdullah Cevdet, “Mısır’da Necm-i Terakkiü’l-İslâmî Medresesi”, *İctihad*, Nu: II/1 (Temmuz 1906), s. 17.

¹¹⁹ “Devlet-i Aliyye ve İdare-i Meşrûta”, *Tuna*, Nu: 400 (9 Kanun-i Sâni 1322), s. 1.

¹²⁰ “İran şahı halkın Tahran kurbunda kâin Şah Abdülazim tarafında bir kere zulm aleyhinde içtima etmiş olmasından dolayı hürriyet-i ahaliyi ve hâkimiyet-i milleti temin edecek her türlü mecâlisin tesis ve teşkilini ve hürriyet-i matbuat ile hürriyet-i ictimâ’ı kabul ve ilan ediyordu. Şimdi İran ukala ve uleması buna memleketin kabiliyet ve haliyle mütenasib bir sûret vermeye çalışıyorlar. Buna karşı da mı utanmayacağız?” Bkz. “Utanmayacak mıyız”, *Feryad*, Nu: 24 (17 Mayıs 1322), s. 3;

¹²¹ “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3; Birçok devletler adalet, hürriyet ve müsavâtı yayarken Osmanlı’nın gerileyerek maskara olduğu, korkaklık ve düşkünlükte darb-ı mesel hükmüne girdiği ve insaniyetin bir

(şahlık) usulünü terk edip kanûn-i esasî ile meclis-i mebusânı kabul etmesi, terakkide “milel-i mütemeddine” yahut kastedildiği anlamıyla Batı’yla “hem-aheng olacak bir yola girmesi” olarak değerlendirilmektedir. Mutlakiyet idaresinin devrinin hitama erdiği, payidâr olamayacağı vurgulanırken halihazırda bir ülkenin bu usulü ihya etmeye uğraşması da telgraf yerine güvercin, posta yerine tatar, elektrik yerine kandil kullanmaya çalışmasına teşbih edilmektedir.¹²² Meşrutiyetin ilanı öncesinde Rusya ve Osmanlı’ya nispetle geri kalmış İran’ın vaziyeti meşrutiyet sonrası vaziyetiyle kıyaslandığında terakki yolunda attığı adımın ne derece büyük olduğunun görülebileceği kanaati de benimsenmektedir.¹²³ Nitekim İran hükûmetinin, ödemesi gereken iç ve dış borçlar için yabancı devletlerden (İngiltere, Rusya ve Almanya) birtakım imtiyazlar karşılığında borç alma talebinin İran meclisi tarafından reddedilerek yeni bir Milli Banka teklifi sunulması İran terakkisinin bir tezahürü olarak görülür.¹²⁴ Bu söylemin bir benzerini, dönemin İngiliz maslahatgüzarı Cecil Spring Rice’dan da duymak mümkündür. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’e gönderdiği 6 Aralık 1906 tarihli raporunda ulemâ ve tüccarların dış borçlanma muhalefeti konusundaki ciddiyetine vurgu yapmakta ve milli bankanın kurulması için harçlıklarını biriktirip meclise gönderen çocuklardan, mücevherlerini satan kadınlardan bahsederek bu durumun bir “uyanma işareti” olduğunu ifade etmektedir. Dönemin İran sadrazamının meclisten onay almadan kredi çekme teşebbüslerine de değinen Rice, gerek kendilerinin gerekse Rusya’nın bu tür bir girişime onay vermediklerini, kredi anlaşmasının alenî olarak imzalanması şartıyla kabul edilebileceğinden bahsetmektedir.¹²⁵ Ayrıca dış borçlanma meselesinin meclis onayı olmadan yapılması durumunda İran’ın içişlerine müdahale olarak yorumlanacağı ve bunun da İran’da İngilizlere karşı bir nefret söylemini uyandıracakı fikrini aktarmıştır.¹²⁶

gulyabanisi olarak telakki edildiği zikredilir. Bkz. “Memâlik-i Osmaniyye’de Kardeşlik”, *Balkan*, Nu: 226 (17 Temmuz 1323), s. 1; “Otuz Sene Ertesi – II”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 103 (1 Teşrin-i Sani 1906), s. 1.

¹²² “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3.

¹²³ [Tahran’dan Bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sani 1906), s. 3; Hürriyet hareketinin bir tekâmül süreci olduğu ve bu sürecin devamı için memleketin her köşesinde muntazam mektep, medrese ve darülfünunlar açmak, muntazam mahkemeler tesis etmek, iç ve dış güvenliği sağlamak gibi bazı adımların atılması gerektiği yorumları için Bkz. “İran’da İntibah-ı Efkâr”, *Türk*, Nu: 135 (28 Haziran 1906), s. 2; “İran’da Hürriyet”, *Balkan*, Nu: 116 (15 Kanun-i Evvel 1322), s. 2; “Maarife sarılmalı! Zira maarif ikbal ve hürriyetin anahtarıdır. Tecrübesiz hükümdaran-ı İslâmiyan için vâkıa maarif korkulu rüya gibidir. Lakin bekâ ve necatlarının kilidi yine maariftir.” Bkz. “Havâdis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 99 (2 Şubat 1322), s. 3.

¹²⁴ “Bak millet kendi devlet ve istiklaliyetine muzır şeylere razı oluyor mu? Şimdi bu millet meclisi olmasaydı para da yok, dahilde de itibar ve emniyet olmadığı için istikraza ümit ve ihtimal yok. Para bulmak için haydi Rusya’ya müracaat! (...) İster Rus, İngiliz ve Alman olsun istikraz şeraitinde demiryollarca ve sâir imtiyazat cihetinde menâfi-i millet u devlete muzır veya memleketi emmek isteyen ecnebilere bahş u tevdi ile istikbal-i memleket feda hatta istiklâl-i devlet kurban oluyor. (...) Bu kuvvetle her istedikleri vakit çüş diyorlar. Millet Meclisi olunca çüş demek kuvveti ahalide oluyor. Türklere olduğu gibi Acemlere evvelce eşek gibi çüş diyenlere bugün Acemistan çüş diyor!” Bkz. “Mütalaât-ı Siyasiye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 24 (18 Teşrin-i Sâni 1322), s. 1-2. Benzer ifadeler için bkz. “Basiret-i Siyasiye”, *Tuna*, Nu: 407 (20 Kanun-i Sâni 1322), s. 3; “Havâdis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 119 (25 Şubat 1322), s. 3.

¹²⁵ Bkz. F.O./800-70, s. 62-65.

¹²⁶ Bkz. *Kitâb-ı Âbî – Gozareşhâ-yi Mahremâne-i Vezaret-i Umur-i Hârice-i İngiliz Der-bâre-i İnkılab-ı Meşrûta-i İran*, haz. Ahmed Beşîrî, Tahran: Çaphâne-i Ketibe, 2. Baskı, 1363, C.I, Nu: 10, s. 17. (Bundan sonra *Kitâb-ı Âbî...*)

Benzer şekilde Goçanlı çocukların maddi imkânsızlık yüzünden Aşkabat'ta satılmaları haberlerinin¹²⁷ meclise ulaşmasıyla meclisin acilen dahiliye nezaretine bu konuda tahkikat başlattırması, meclisin sahip olduğu kuvvete yorulmaktadır. Bu hadiselerle benzer durumların yaşandığı Osmanlı'da ise meclisin ve "hür matbuatın" yokluğunun neye mal olduğu yahut diğer türlü ifade edilirse meclisin ve hür matbuatın önemi bu hadise üzerinden kıyaslanmaktadır:

"Eğer İran'da şimdi böyle bir millet meclisi olmasaydı fukara-yı ahali canını, malını, ırzını satmış olsa değil vatan parça parça olsa kimse ekmek bile isteyemezdi. İşte bunun misali bizdedir. İstanbul'da bugün padişah sarayında en âdi bir kapıcının bile bankada binlerce lirası yatmakta olduğunu herkes bilir. Bu paraların hep Anadolu, Rumeli fukara-yı ahalisinin ciğerinden söküldüğünü, fukara çıkınından toplandığını da herkes bilir. Evet! Bugün İstanbul'da vükela ve vüzeranın maiyeti erkanın yapmış oldukları akâretler bilmem neler hep gözyaşlarıyla ıslanmış millet parasından değil mi? Bu hakikati bugün kimin sormaya, kimin şikâyet haddi vardır? Eğer bizim de millet meclisimiz, hür matbuatımız olsa milletin bu hukuku elbette aranacaktı."¹²⁸

Nitekim İTC, II. Meşrutiyet öncesinde teşkilatlanma ve beraberindeki neşriyat konusundaki ilerlemelerini kendilerine bir umut olarak görürken, söz konusu çalışmalarının da Rus ve Acemlerin istibdada karşı aldıkları zaferler gibi son bulacağını ümit etmekteydiler.¹²⁹ Meşrutiyete giden yolda bu devletlerin en büyük imkanlarının hürriyet-i matbuat olduğu, İslâm dünyasında da basında özgürleşmenin beraberinde hürriyeti getireceği kanaati de benimsenirken, İran'da meşrutiyetin ilanı öncesindeki basın özgürlüklerini buna örnek göstermektedirler.¹³⁰

Benzer şekilde Erzurum ayaklanmalarında halkı bilinçlendirmek ve aynı zamanda meşrutiyet anlayışını yönlendirmek için dağıtılan broşürlerde Sultan II. Abdülhamid idaresinin despotizminden, yöneticilerin baskı ve rüşvet eylemlerinden ve son olarak da halktan alınan ağır vergilerden şikâyet edilirken, zikredilen tüm problemleri aşmanın tek yolu kânun-i esasının ilanı ve meclisin açılması gösterilmektedir. Bu broşürlerde ise yine İran halkı ön plana çıkarılmakta ve başarılı mücadelesinden

¹²⁷ Detaylı bilgi için Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 226.

¹²⁸ "İran Meclis-i Mebusanında", *Balkan*, Nu: 146 (13 Şubat 1322), s. 3-4; Belçikalı Növis'in İran'da idari görevlere getirilmesine İran meclisinin karşı çıkması "Millet başka şey! Millet kendi menfaat ve kendi hesabına gördüğü iş bittabi devletin nef'ine ve kuvvetine hâdimdir" yorumuyla izah edilmektedir. Bkz. "Hâdisat-ı Siyasiye – Acemistan", *Ahali*, Nu: 93 (30 Kanun-i Sani 1322), s. 1-2; İran Millet Meclisi'nin, zulmü ve israfı engellemeye başladığına dair bkz. "Hâdisat-ı Siyasiye", *Ahali*, Nu: 110 (16 Şubat 1322), s. 1; Bir Alman misyonerinin İran sınırlarında öldürülmesi nedeniyle Almanya'nın tazminat olarak talep ettiği 5000 İngiliz lirasının Millet meclisinin bulunduğu bir memlekette kolaylıkla alınamayacağına dair bkz. "Hâdisat-ı Siyasiye", *Ahali*, Nu: 122 (28 Şubat 1322), s. 1.

¹²⁹ Anadolu'daki karışıklıklar sebebiyle bölgede gayet sessiz ve mahirâne bir şekilde teşkilatlanmanın mümkün olduğu da zikredilmektedir. Bkz. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi'nin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası*, Nu: 314 (21 Temmuz 1907), s. 352-53. (Bundan sonra *Muhaberat Kopya Defteri I...*)

¹³⁰ "Matbuat-ı İslâmiyye", *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 109 (15 Şubat 1907), s. 3.

sitayişle bahsedilmektedir.¹³¹ Anadolu'daki Osmanlı vatandaşlarını ittihat ve meclis-i mebusana davet amacıyla 1906 yılının sonlarında Ermeni Taşnaksutyun komitesi ve Osmanlı muhaliflerinin ortak olarak Van'da çıkardığı *Sabahu'l-Hayr*¹³² gazetesinde "İran dahi uyanıyor!" serlevhasıyla bir yazı kaleme alınarak, söz konusu yazıda Osmanlıların artık ibret alması, gaflet uykusundan uyanması ve meydana çıkması çağrısı yapılmaktadır:

"Osmanlılar! Bir bundan ibret alınız! O İran'dan ki bizden daha câhil ve bizden daha geride kalmış idi. Rusya'dan ibret alarak isyan etti, uyandı! Hiç olmazsa biz de ondan örnek alalım! Gaflet uykusundan uyanınız, meydana çıkınız, var kuvvetinizle siz de adalet, hürriyet ve müsavat talep ediniz.

Siz de kanûn-i esasî ve meclis-i mebusan talep ediniz, talep ediniz ki validen başlayarak zabıtaya kadar umum memurlar ahali tarafından intihap edilsin. Onlar ahaliye mesul olmalıdırlar. Ahaliye hesap vermelidirler. Aksi halde vergi ve tekâlif vermekten imtina ediniz adalet, hürriyet ve saadet ancak bu yolda bedbaht vatanımızda da hükmünü icra edecektir.

Yaşasın ittifak ve ittihad!

Yaşasın meclis-i mebusân!"¹³³

Nitekim bu çağrıların Anadolu'da karşılık bulmaya başladığını cemiyetin önde gelenlerinden Bahaeddin Şakir'in, Talat Paşa'ya gönderdiği tahrirat üzerinden görebilmekteyiz. II. Meşrutiyet öncesinde Erzurum'da cereyan eden ayaklanmaların sebeplerini Talat Paşa'ya izah eden Şakir, iki sebep üzerinde durmaktadır; 1. İran ve Rusya'daki ayaklanmaların bölgede yayılması. 2. Bölgede şahsi ve hayvanat-ı ehliye vergilerinin konulması.¹³⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere, II. Meşrutiyet arifesinde kaleme alınan metinlerde, genellikle anayasal (meşrutiyet) düzeninde değişikliğe giden Japonya, Rusya ve İran gibi ülkeler üzerinde durulmakta ve devletlerin çeşitli başarıları ve hatta mağlubiyetleri ekseriyetle kanûn-i esâsî,

¹³¹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Baskı, 2017, s. 80.

¹³² Raymond Kévorkian, David Papazyan'ın hatıralarından yapmış olduğu alıntıda gazetenin Türk-Ermeni iş birliği ile ortaya çıktığı, yazımının ve basımının Ermeniler tarafından, dağıtımının ise Türkler tarafından yapıldığını aktarır. Bkz. Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London: I. B. Tauris, 2011, s. 29; Şükrü Hanioglu ise söz konusu gazeteyi sahte bir Taşnaksutyun fırkası olan Türk Müttefikleri isimli firkanın çıkarmış olduğu iki yayından (diğeri *Rehber-i Umur-i Vatan*) biri olarak zikreder. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 100 (Bundan sonra *Preparation for a Revolution...*); *Balkan* mecmuasında hükûmetin, "muharrirleri ve müessislerini değil henüz bir nüshasını bile elde edemediği" mühim makaleleri ihtiva eden, gizli bir gazete olarak zikredilen *Sabahu'l-Hayr* gazetesi şu şekilde tanıtılır: "Van'da intişar ediyor ve hafiyen Anadolu içine dağılıyor. Bunun müessisleri memâlik-i Osmaniyye'de meşrutiyet-i idarenin teessüsünü yani İstanbul'da meclis-i mebusanın küşadiyla hürriyet ve adaletin ihyasını ateşin bir sevda-yı millî ile arzu eden Genç Osmanlıların yeni ve dahili bir fırkasıdır." Bkz. "Sabahu'l-Hayr", *Balkan*, Nu: 260 (13 Eylül 1323), s. 2-3.

¹³³ Yazı *Sabahu'l-Hayr* mecmuasının 30 Haziran 1323 (13 Temmuz 1907) tarihli 5. sayısından alıntılanarak *Balkan* mecmuasında neşredilmiştir. Bkz. "Sabahu'l-Hayr", *Balkan*, Nu: 260 (13 Eylül 1323), s. 2.

¹³⁴ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 501 (Kanun-i Sâni 1908), s. 126; Erzurum başta olmak üzere Anadolu'daki ayaklanmaların İran'daki "sada-yı bülend-i hürriyet" in yankıları olduğu fikrinin, II. Abdülhamid tarafından da benimsendiğine dair bir yorum için bkz. "Temenni-i Hamid", *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 115 (1 Haziran 1907), s. 2.

meşrutiyet, idare-i mutlaka sistemleri üzerinden izah edilmektedir. Örneğin, Mısır'da bir taraftan hekimlik yapıp bir taraftan da *Türk* mecmuasında kaleme aldığı yazılarla siyasi muhalefeti sürdüren, cemiyetin kurucularından Şerafeddin Mağmumî “Oğuz” müstearıyla¹³⁵ kaleme aldığı yazısında Japonya'nın Mançurya'da Rusya'yı mağlup etmesini Rusya'nın idare-i mutlakasına dayandırmakta ve hatta bu mağlubiyeti, Rusya'da meşrutiyet hareketlerini ateşlemesi bakımından Rusya için bir hayra yormaktadır. Fakat daha da önemlisi “yenilmez kabul edilen Rusya'nın” bu mağlubiyetini, Osmanlı'da idare-i mutlakayı savunan “muhafazakârlar” için bir ibret olarak sunmasıdır:

“Asırlardan beri tedricen kanımızı emerek bu hâle getiren Rumeli'de Anadolu'da bir dakika bizi rahat bırakmayan Moskov'un, âlemin (yenilmez!) sandığı bu adüvv-i ekberin bir yıldan beri kısa boylu büyük Japonlardan yiyegeldiği şamarlara ne memnun oluyoruz. Fakat kuru memnuniyetle bir şey çıkmaz. Komşunun, düşmanın hâinden ibret almalı, kendi hâlimizi düzeltmeye, ıslaha çabalamalıyız. İdare-i mutlakanın seyyiat ve mehazirinden bahs olundukça (muhafazakârlarımız) derhal Rusya'yı numune olarak ortaya koyuyor ve idare-i mutlakaya tâbi bu hükûmetin tevessü ve terakkisini, diğer parlamentolu devletlere nisbeten daha ziyade büyüyüp kuvvetlenmekte olduğunu söylüyorlardı. İşte Japonlar perdeyi açarak Moskov'un iç yüzünü âleme gösterdiler. Ne kadar kokmuş, bozulmuş, çürümüş bir halde bulunduğu göründü sâbit oldu”¹³⁶

Jön Türklerin, yakın tarihlerde özellikle komşu devletlerde cereyan eden iki harekete de yaklaşımlarının, Osmanlı'da gerçekleşmesini temenni ettikleri meşrutiyet hareketlerine bir zemin hazırlama amacıyla olduğu rahatlıkla söylenebilir.¹³⁷ Jön Türkler tarafından Osmanlı, Rusya ve İran gibi devletlerin idare bakımından birbirine benzetilmesi, aynı zamanda problemlere karşı çözümün de

¹³⁵ Milliyetçi söylemin önemli kalelerinden olan *Türk* mecmuasında kullanılan müstear isimler de ekseriyetle bu düşüncenin bir yansımasıydı. Mağmumî “Oğuz” haricinde “Bir Türk”, “Bir Koca Türk” müstearlarını kullanırken ayrıca gazetede tam tespit edemediğimiz “Uygur”, “Özbek”, “Tuğrul”, “Turgut”, “Konuralp” ve “Uluğ” gibi imzalar da görülmektedir. Bkz. Nâzım H. Polat, “Şerafeddin Mağmumî (1869-1927) Hayatı Eserleri Dil ve Edebiyat Görüşleri”, *Tıp Araştırmaları Dergisi*, S. 8 (1999), s. 99; Hanioglu, bu isimlerin, Rusya'daki Türklerin dergiyeye başış göndermesinde bir sebep olabileceğini zikretmektedir. Bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution...*, s. 66.

¹³⁶ Mağmumî ayrıca, Rusya'nın da meşrutiyet idaresine geçmesi halinde bütün Avrupa'da meclis-i mebusânsız tek devletin kendileri olacağını vurgulamaktadır. Oğuz, “Düşündüm ki”, *Türk*, Nu: 63 (12 Ocak 1905), s. 1; Kanûn-i esâsî'nin Japonya için bir üstünlük sağladığına dair benzer yorumlar *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde de görülmektedir: “İşte Japonyalıların bugünkü terakkîyât-ı medeniyelerinin sebeb-i yegânesi bizim ve umurun kabul ve tasdik ettiği veçhile vaktiyle gözlerini açarak hükûmet-i müstakilleyi lağv ve onun yerine meşrutiyet-i idareyi kabul ve idare eylemeleri olmuştur.” Bkz. “İstanbul gazeteleri okurken”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 85 (29 Teşrin-i Evvel 1905), s. 3; “Bugün Japonya'nın düvel-i mufahhamesi idadine dahil olması, Rusya gibi bir devlet-i muazzamayı kemâl-i şân u şevketle karada, denizde mağlup ederek Mançurya'dan çıkarması kanûn-i esâsî, meclis-i mebusan ve usûl-i meşveret sayesinde.” Bkz. “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3.

¹³⁷ Osmanlı'nın etrafının kanûn-i esâsî ile sarıldığı bir dönemde II. Abdülhamid'in “cahilliği, inatçılığı, istibdada olan meyli, muhabbeti ve tamahkârlığı” ne kadar çok olursa olsun nihayetinde bu akıma karşı duramayacağı da zikredilir: “(...) Hal böyle iken Türkiye'nin şu idare-i mutlaka-i müstebiddesiyle, hür, şürevî bulunan bir takım ümem ve ekvâm ortasında yaşaması hayat-ı siyasiye ve ictimaiyesinin devam edebilmesi makul mudur? Mümkün müdür? Tabii değildir.” Bkz. “Cemiyet Hakkında Bir Re'y ve Cevabı”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 4 (15 Mart 1907), s. 2. İran'daki meşrutiyet idaresinin İstanbul'un efkâr-ı umumiyesinde büyük bir tesir yarattığı, “idare-i meşrûta ve millet meclisi istiyoruz, açılınsın” mealindeki intibahnamelerin (afişlerin) Beyoğlu pazarlarında ve caddelerinde duvarlara yapıştırıldığı hakkındaki haberler için bkz. “Basiret-i Siyasiye”, *Tuna*, Nu: 407 (20 Kanun-i Sani 1322), s. 3.

ortak olduğu fikrine bir vurgudur.¹³⁸ Hüseyinzâde Ali Turan Bey, Mithat Paşa'nın biyografisini ele aldığı tefrikasında bölgedeki siyasi hareketliliği işlerken bunu açıkça izhar etmektedir:

“Bugün herkesin, Rusun, İranlının, Osmanlının ağzında konstistusya yani ‘kanûn-i esâsî’ kelimeleri dolaşiyor. Cümlemiz biliriz ki bütün Avrupa’yı bütün Amerika’yı, cemi’ Japon cezirelerini mesud eden vasıta kanûn-i esâsîdir. Cümlemize aşikârdır ki bizim vatanımız olan Kafkas’ı ihata eden üç memleketin üçünü de velveleye, inkılap velvelelerine veren [ve]ya vermeye hazırlanan kuvvet bu kanûn-i esâsî şevkidir.”¹³⁹

XX. yüzyılın henüz başlarında ilk olarak Rusya’da gerçekleşen inkılap hareketi de bu bakımdan dikkatle izlenmekte ve nasıl neticeleneceği yakından takip edilmektedir. O dönemde Bakü’den yazılar kaleme alan Hüseyinzâde, Rusya’daki inkılap hareketinin yaşandığı bir dönemde, sığağı sığağına bu inkılap hareketinin önemine dair bir yazı kaleme alarak bölge Müslümanlarının dikkatini çekmeye çalışmaktadır.¹⁴⁰ Söz konusu metinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri ısrarla, artarak devam eden söylemler zikredilmekte; Fransa ihtilalinin, bütün Avrupa’yı alt üst edip yaklaşık elli altmış sene içerisinde bütün Avrupa devletlerini inkılapa sevk ettiği bir sırada Avrupa’nın yanı başında bulunan İslâm âleminin bu durumdan “müteessir” olmadığı, “hürriyet sedâsını” işitmediği ve bütün inkılaplardan habersiz kaldığı bunun neticesinde de günden güne “tenezzül” ve “tedenni”ye sevk olunduğu belirtilmektedir. Hüseyinzâde’ye göre geçmiş inkılap hareketlerinde İslâm âleminin hâdiselere kulak kesilmeme gibi hataları bulunsu da en azından artık gözlerinin önünde cereyan eden Rusya inkılabına kayıtsız kalmamaları gerekmektedir:

“(…) Eğer bu vakadan [Rusya İnkılabı] da bihaber kalıp hissemend olmazsak, mahv u müzmahil olacağımız şüphesidir. İşte bu defa artık geleceğe, istikbale bir im’ân-ı nazar edip Rusya hareket-i inkılabiyesinin neye müncer olacağını keşfe çalışalım. Hiç şüphe yoktur ki, bu inkılap öz hedef-i maksuduna nail olacak, hürriyet-i mutlaka-i kâmileyi, cemaate bahş edecektir. Binaenaleyh bu harekete karşı lakayd durmayalım! Cereyan-ı umumîye kapılmamız, iştirak etmemiz lazımdır... Çünkü bu iştiraktan gelecekte bizim için faideden, menfaatten başka bir netice yoktur. Gelecekte zarar değil, faide-i saadet görünür.”¹⁴¹

İttihad ve Terakki’nin yayın organlarından *Şûrâ-yı Ümmet*’in Rusya’daki devrim hareketlerine yönelik teklifleri, çözümlemeleri ve söylemleri¹⁴² Osmanlı’da bilfiil üstlendikleri

¹³⁸ Rusya hürriyetperverlerinin milletin ittihadı konusundaki başarısının Türkiye hürriyetperverlerinin tarafından da gösterilebileceği hakkında bir yorum için bkz. “Saltanat ve Millet”, *Yeni Fikir*, Nu: 1 (28 Haziran 1906), s. 3.

¹³⁹ [Hüseyinzâde Ali Turan], “Mithat Paşa [-I]”, *Füyûzât*, Nu:1 (1 Kasım 1906), s. 11.

¹⁴⁰ A. Hayati [Hüseyinzâde], “Rusya İnkılâbının Ehemmiyet-i Âlemiyesi”, *Hayat*, Nu: 120 (18 Aralık 1905), s. 1-2’den aktaran: Ofeliya Bayramlı (haz.), *Ölî Bey Hüseyinzâde - Seçilmiş əsərləri*, haz., Çarşıoğlu Neşriyatı, Bakü: 2007, s. 124.

¹⁴¹ “Rusya İnkılâbının Ehemmiyet-i Âlemiyesi”, s. 2.

¹⁴² “Rusya’da Fikir ve Asker”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 71 (20 Mart 1905), s. 1-2; “Şundan Bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 73 (20 Nisan 1905), s. 4; İsmi zikredilmeyen bir Türk diplomatının Viyana’da neşredilen *Neue Freie Presse* gazetesine vermiş

meşrutiyet hareketlerindeki teklifleri, çözümlemeleri ve söylemleri ile benzerlik göstermektedir. 1904-1905 yıllarında gerçekleşen Rusya – Japonya muharebesine de dikkat çekilirken, Rusya gibi yüz otuz milyonluk bir devletin Mançurya’da ateş içinde kalmasının başlıca sebebi “hükûmet-i mutlaka”ya dayandırılmakta,¹⁴³ Rusya’da hürriyet hareketlerine yönelik çarın ve çevresinin uygulamaları Yıldız Sarayı ile benzetilmekte, bir nevi aynı akıbeti yaşamaması için âdeta uyarılmaktadır:

“İstibdad-ı Çarî altına toplanarak milleti soyan saray halkı ise Nikola’nın bu hod-bînâne ve menfaatperestâne hissiyatını tahrik etmekten bittabi geri durmuyorlar; İmparatoru bin türlü şeytanetle aldatarak milletin gözünü açacak ıslahattan men’e çalışıyorlar. Bu hâl tamamıyla Yıldız Kasr-ı Hümayununda çevrilen dolapların aynıdır. Bizim için yeni bir şey değildir. Bizce şâyan-ı ibret u imtisal olan cihet bu hâle karşı erbab-ı hamiyetin harekâtıdır. Bunlar -bizde olduğu gibi- ‘ne yapalım, hükümdarımız korkaktır, hastadır, etrafındakiler biçare âdemi aldatıyorlar, hürriyet vermek istese de mâni oluyorlar, Allah’tan bulsunlar demekten başka elimizden ne gelir?! ki’ miskin özürleriyle iktifa etmiyorlar; çarla millet arasına çekilen duvarı yıkmaya çalışıyorlar. Çarı gizleyen veya aldatanları, istibdada âlet ve terakkiye mâni olanları ortadan kaldırmakla maksada vasil olmak istiyorlar. Hürriyet düşmanlarının ekberi olan Grandük Sergie bu niyetle öldürdüler.”¹⁴⁴

Rusya’da üç aydır devam eden ve Rus hükûmetini, Japonya ile yapmış olduğu savaş derecesinde huzursuz eden ihtilalin “şayan-ı istifade olan cihetlerinin pek çok” olduğu da vurgulanmaktadır.¹⁴⁵ Jön Türkler içinde tam Garplılaşıma fikirleriyle sivrilen Abdullah Cevdet, Rusya – Japonya arasında yaşanan muharebeyi sığağı sığağına değerlendirirken yukarıda zikredilen ifadelere oldukça yakın ifadeler kullanır. “Zâlim ve müstebid” çara karşı savaşı kazanan “hür ve hürriyet-perver” Japon kavmi olmuştur:

“Por Arthur’un Japonlar tarafından fethedildiğini mevzuubahis etmemeleri için Türkiye’deki gazetecilere bir irade tebliğ olunmuştur. Bunun ne demek olduğunu anlamak pek kolay: Japon hür ve hürriyet-perver bir kavimdir. Her hür ve her âdil ferd ve kavim düşman-ı hürriyet ve adalet olan Abdülhamid-i Sâni’nin düşmanıdır. Düşmanın galip olduğunu işitmeye tahammül

olduğu beyanatı *Türk mecmuasında* yayınlanmakta ve söz konusu beyanatta Osmanlı’da bir gün muhakkak kazanılacağı düşünülen hürriyetin elde edinceye kadar Rusya’da olduğu gibi çok sıkıntılı günler göreceği ve kanlar döküleceği ifade edilmektedir. Bkz. “Bir Türk Diplomatının Sözleri”, *Tuna*, Nu: 69 (23 Teşrin-i Sani 1321), s. 2.

¹⁴³ “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3.

¹⁴⁴ “Şundan Bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 73 (20 Nisan 1905), s. 4; Abdullah Cevdet, Rusya meselelerine dair kaleme aldığı bir yazısında çar ve çevresindeki bazı zevâtın savaş için toplanan yardımcıları ceplerine indirmelerini, Girit ve Yunan meselesinde toplanan ianeleri bir irade ile Yıldız’a çeken II. Abdülhamid ve çevresinin hareketlerine benzetir. Bkz. Abdullah Cevdet, “Rusya Ahvâline Bir Nazar”, *İctihad*, Nu: 3 (Şubat 1905), s. 5; İki devletin istibdad boyutunda yaşananlar ekseriyetle benzetilmekle beraber Rusya’da Duma’nın kapatılması sonrasında mebusların vermiş oldukları tepkiler Osmanlı’da I. Meclis’in kapatılması sonrasında mebusların vermiş oldukları tepkilerden daha iyi ve örgütlü olduğu da bazı metinlerde zikredilir. Bu bakımdan Rusya’nın Osmanlı’ya göre daha hürriyet sahibi olduğu da düşünülür. Bkz. “Abdülhamid-i Sâni ve İkinci Nikola”, *Tuna*, Nu: 267 (24 Temmuz 1322), s. 1-2.

¹⁴⁵ “Şundan Bundan”, s. 4.

edemiyor. Ahalisinin bunu bilmesini istemiyor. Rusya çarı da bizim padişahımız gibi zâlim ve müstebiddir. Abdülhamid'in pek iyi dostudur. Çünkü çar Osmanlı devletinin düşman-ı bî-emânıdır. Düşmanları bir ve aynı olan iki ferdin yekdiğerine dost olması pek tabîdîr. Lakin Rus ahrarı, ulu'l-uzmâne davranıyorlar; yakın zamanda Rusya'da idare-i meşrûta teessüs edecektir. Rusya'da bu cûş u hurûş fikrin[in] önünü almak imkânı kalmamıştır.”¹⁴⁶

Şûrâ-yı Ümmet gazetesine gönderilen “İstibdad, Hürriyet – Gayet-i Emel – İki Müteradif Kelime: Tekâmül ve İhtilâf” başlıklı 27 Mart 1905 tarihli imzasız bir mektupta da Rusya'daki devrim işaret edilerek; “Ey vatandaşlar! Hâsılı, netice uzaklara gitmeyelim. Şu Rus ihtilali bize bir ders-i ibret olmalıdır. Evvela, milletimizde bir gâye-i emel uyandırmaya çalışalım. Varsın, müstebid, tekâmülünde devam etsin.”¹⁴⁷ çağrısı yapılmaktadır. İttihatçılar arasında, Rusya'da hürriyet yolundaki başarıların nasıl gerçekleştiği veya hangi sebeplerle başarısız sonuçlar alındığının öğrenilmesinin, Osmanlı'da başlatılan hürriyet mücadelesini daha da kolaylaştıracağı düşüncesi hâkimdir. Onlara göre yapılacak olan sadece taklit etmek değil, Rus inkılapçıların ne yaptıkları ve nasıl hazırlandıklarını dikkatle izlemektir.¹⁴⁸ Rusya'da “ya hürriyet ya ölüm” sloganıyla ayaklanan halkın, çarı kanûn-i esâsinin ilanına mecbur bırakması “Yedu'llahi ma'a'l-cemâ'a”¹⁴⁹ hadis-i şerifinin ve “len tenâlü'l-birra hatta tünfikû mimmâ tuhibbûn”¹⁵⁰ ayet-i kerimesinin bir tecellisi olarak gösterilmekte¹⁵¹ ve böylelikle meselenin dinî olarak temellendirilmesi dahi yapılmaktadır. Öte yandan o dönem *Şûrâ-yı Ümmet*'in editörlüğünü yapan Ahmed Saib gibi bazı muhalifler, Rus devrimcilerinin hiçbir şahsi menfaat beklemeden kanûn-i esâsî yolunda bütün servetlerini harcarken Osmanlı'daki Jön Türklerin kahir ekseriyetinin maişet amacı güderek inkılap faaliyetlerinde bulunmalarının kendilerini başarısızlığa sevk ettiği eleştirisini de yöneltmektedir.¹⁵² Nitekim 1906'da Rusya'da Duma'nın çok kısa sürede askıya alınması akabinde kaleme alınan bazı muhalif metinlerinde bu durumun II. Abdülhamid'in 1878'de meclisi askıya almasına benzese de nihayetinin aynı olmayacağı, Rusların değil otuz üç yıl bir yıl dahi kapatılmasına izin vermeyecekleri yorumları yapılmakta ve Rus milletinin hürriyet karşısındaki tavrının, Mütenebbi'nin “لا يسلم الشرف الرفيع من الأذى \ حتي يراق علي جوانبه الدم” (Yüce bir şeref, etrafına kan dökülmedikçe eziyetten kurtulmaz) beytini insanlara hatırlattığı zikredilmektedir.

¹⁴⁶ Abdullah Cevdet, “Rusya Ahvâline Bir Nazar”, *İctihad*, Nu: 3 (Şubat 1905), s. 2.

¹⁴⁷ “Mektup: İstibdad, Hürriyet – Gayet-i Emel – İki Müteradif Kelime: Tekâmül ve İhtilaf”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 76 (4 Haziran 1905), s. 3.

¹⁴⁸ “Vazife-i Şahsiye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 76 (4 Haziran 1906), s. 2.

¹⁴⁹ “يد الله مع الجماعة” Allah'ın eli cemaatle birlikte. (Tirmizî, Fiten, 7).

¹⁵⁰ “لن تنالوا البر حتي تنفقوا مما تحبون” Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe asla eremezsiniz. (Âl-i İmran, 92).

¹⁵¹ Uygur, “Gördüm ki”, *Türk*, Nu: 105 (9 Kasım 1905), s. 2; Benzer düşünceler için bkz. “Hürriyet Nasıl Kazanılıyor”, *Balkan*, Nu: 86 (28 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1-2.

¹⁵² Ahmed Saib, “Biz ve Onlar”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu 94 (24 Mayıs 1906), s. 2-3.

Paris'te Ahmed Rıza ile birlikte *Şûrâ-yı Ümmet*'in sermuharriğini yapan Samipaşazâde Sezaî Bey, Avrupa'nın en müstebit iki hükûmetinden (diğeri Osmanlı) biri olarak gördüğü Rusya'da cereyan eden fikrî hareketleri yorumlarken oradaki inkılap hareketinin ortaya çıkmasında en önemli etkenin Rusya aydınları (uleması) ve edebiyatçılarının yanısıra bölgede kurulan Dârülfünûnlar olduğunu söyler. Avrupa'da tahsilde bulunan Rusya'nın fedakâr münevverlerinin, inkılabı ortaya koyanlar arasında zikredilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁵³ Paris'te hangi derse, hangi konferansa gidilse ön sıralarda Rus talebelerini görmenin mümkün olduğu aktarılır.¹⁵⁴ Bu vurgunun, ileride Osmanlı'da cereyan edecek bir inkılap hareketinde aydınların (ulemanın) ve Avrupa'da yetişen bireylerin ne derece önemli bir mevkiye sahip olduklarına dair bir hatırlatma olduğu da zikredilebilir. İttihatçıların Osmanlı-Rusya arasında birçok benzerlik kurmaları yanında özellikle hürriyet yolunda benimsenen bazı tavırların farklılık arz ettiği de ifade edilmektedir. Bilhassa Rusya'da halkın zulme karşı uyandırılmasında aydınların ciddi gayretleri olduğu zikredilirken Osmanlı aydınlarının kendi halkına yönelik davranışlarının “küstahlık” boyutunda olduğu eleştirisi de yapılmaktadır.¹⁵⁵ Hal böyle iken yönetim şekli olarak benzetilen bu iki devlet hakkında gelişmelerin benzerlik göstermemesinin, Batılıları nasıl şaşkınlığa uğrattığı *Şûrâ-yı Ümmet* sütunlarında şu minval üzere anlatılmaktadır:

“Malumdur ki Avrupa'da tarz-ı idare cihetiyle yekdiğerine benzeyen iki hükûmet vardır: Türkiye ve Rusya. Garbde artık dikiş tutturamayan istibdat bu iki memlekette o derece icrâ-yı hükûmet ediyor ki garb ahalisi, şarkın bu zûlm ü tazyikından hâlâ kurtulamadığına bir türlü akıl erdiremiyor. Hele üç dört aydan beri Rusya'da zuhura gelen galeyan-ı efkâra bakarak herkes: ‘Yâhu Osmanlılar ne yapıyorlar. Diğer milletlerin ahvâl-i tarihiyesinden mütenebbih olamayan bu şarklılar Rusya'da cereyan eden vukuat-ı hâzıradan da mı müstefid olamayacaklar!’ diyor. Burada Osmanlılardan murad bilhassa Türkler, İslâmlardır. Zira herkes bilir ki hükûmet-i Osmaniyye'nin ıslahı bir avuç Ermeni veya Bulgar'ın isyanına değil unsur-u esasîyi teşkil eden Türklerin kıyamına vabestedir.”¹⁵⁶

¹⁵³ Sezai, “Rusya'da Harekât-ı Fikriye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 68 (6 Şubat 1905), s. 1; Mehdi Melikzâde, Avrupa'ya giden İranlıların, orada gördükleri “terakki nimetlerini” bir gün kendi milletlerinin de sahip olması arzusunu taşıdıklarını ifade eder. Bkz. Mehdi Melikzâde, *Târih-i İnkılab-ı Meşrutîyet-i İran*, s. 85.

¹⁵⁴ “Vazife-i Şahsiye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 76 (4 Haziran 1906), s. 2.

¹⁵⁵ “Rusya'daki hâl de gösteriyor ki bir milletin zulme tahammül etmesinden terettüb eden mesuliyet halka değil o milletin münevverü'l-efkâr olan kısmına aittir. Halbuki bu kısım bizde: “Efendim böyle halk ile iş mi görülür, elindeki öküzü alıyor da yine sesini çıkarmıyor. İnsan bunu görünce nasıl me'yûs olmaz?” serzenişlerinden başka bir şey yapmıyor. Rusya'daki halkın yalnız öküzü alınmıyor, öküzü gibi kendisi de istihdam olunuyor. Lakin Rusya'daki münevver fikirleriyle, şairler, edipler, avukatlar, hekimler, tahsilde bulunan gençler, hatta papazlar velhasıl bir milleti tenvir ve teşvike müstaid olanlar “Rus milleti öküzden farklı değildir. Bu kadar zulüm görüp de sesini çıkarmayan böyle ahali ile iş görülmez” deyip kollarını, dillerini bağlamıyorlar. Sözle, kalemlle hatta başka türlü fedakârlıklarla da Çar hükûmetinin Sibiryâ'sına, Kazakların kırbacına, kurşununa rağmen bizim halktan ziyade derin uykuya dalan Rusları uyandırıyorlar. Bizde ise efkâr-ı münevvere ashâbı kendi miskinliklerini, kansızlıklarını, kabahatlerini örtmek için Allah'tan korkmadan, vicdanlarından sıkılmadan halkı itham ile müteselli olmak istiyorlar. Buna Türkçe'de küstahlık denir”. Bkz. “Küstahlık”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 75 (20 Mayıs 1905), s. 2.

¹⁵⁶ “Küstahlık”, s. 1.

Meşrutiyet hareketlerinde Rusya'daki ilmiye sınıfının örnekliğinden bahsedildiği gibi İran ulemasının da bu konudaki tavırları ibret-âmiz bir mahiyette aktarılmaktadır. Bu kez örnek gösterilen sınıf aynı dini paylaştıkları İran meşrutiyetçileridir. Bu sebeple vurgular daha da arttırılmakta, din daha da ön plana getirilmektedir. Nitekim metinlerde İran'da ulemanın hürriyet uğrunda gösterdikleri fedakârlıklar “hamiyet-i vatanperverâne” kabul edilmekle birlikte bu fedakârlıkların İslâm dünyası uleması tarafından da nazar-ı dikkate alınması gerektiği savunulmakta; Ulemanın istediği vakit Müslüman ahaliye nasıl ön ayak olabildiklerini ortaya koymak adına İran ulemasının meşrutiyet idaresinin korunması için göstermiş oldukları hamiyet ve gayretlerine dikkat çekilmekte ve “ıslahat ve teceddüdât-ı âkile” ile milleti terakki ettirmedeki çaba ve girişimleri medh u senâya şayan görülmektedir.¹⁵⁷

İran hükûmetinin siyasetini eleştirmek üzere 1905 Aralık ayında Şah Abdülazim türbesine sığınan ulema¹⁵⁸ ilk olarak halka eziyet eden Tahran valisi Alaüddevlâ'nın azli, bazı vergilerin kesilmesi, yabancı vatandaşların devlet görevlerinden azli ve adaletthane tesis edilmesini Muzafferüddin Şah'tan talep ederken bir süre sonra bu taleplerini daha da ileri götürerek meclisin kurulmasını, anayasanın ilan edilmesini istemişlerdir. Bu dönemde Muhammed Tabatabâî, Muzafferüddin Şah'a göndermiş olduğu mektubunda meclisle birlikte tüm zulümlerin ortadan kalkacağından, özellikle İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki emellerinin suya düşeceğinden ve Osmanlı'nın da İran'a el uzatamayacağından bahsetmekteydi.¹⁵⁹ Her ne kadar bu detaylar zikredilmese de *Balkan* ve *İrşad* gibi Jön Türklere oldukça yakın muhalif gazetelerde bir taraftan Tahran ulemasının şaha vermiş olduğu telkinat sayesinde hürriyet, adalet ve kanûn-i esâsinin bahşedilmesinden¹⁶⁰ ve Tebriz'de ulemanın ayaklanmalara ön ayak olup insanları minberlerden bilinçlendirmesinden bahsedilmekte¹⁶¹ bir taraftan da İran meşrutiyeti hakkında Necf ulemasının vermiş olduğu “kanûn-i esâsî ve hükûmet-i meşrûta din, şeriat ve Kur'an'ın esas ve binalarıyla sahih olup bunlar ile şeriat

¹⁵⁷ “Mülâhâza – İran'da Hürriyet Uğrunda Fedakârlıklar”, *Tuna*, Nu: 327 (2 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1; “Basiret-i Siyasiye”, *Balkan*, Nu: 57 (22 Eylül 1322), s. 1.

¹⁵⁸ Abdullah b. İsmail Behbehânî ve Seyyid Muhammed Tabatabâî, Şah ve yöneticilerine karşı verdikleri mücadelelerle İran meşrutiyet hareketinin sembol isimleri olarak gösterilir. Ahmed Kesrevî de bu bakımdan iki ayetullahın 1905 Mart'ında yaptıkları muhalefet anlaşmasını İran Meşrutiyet hareketinin başlangıcı olarak kabul eder. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 49.

¹⁵⁹ Ahmed Kesrevî, *age.*, s. 67, 71, 84-86.

¹⁶⁰ [Edhem Ruhi], “Hidayet Cenâb-ı Hak'tandır”, *Balkan*, Nu: 69 (7 Teşrin-i Evvel 1322), s. 2.

¹⁶¹ Tebriz'de meşrutiyet hareketine öncülük edenlerden ve aynı zamanda “Encümen-i İslâm” adı altında faaliyetlerde bulunan mollalardan Şeyh Selim'in vermiş olduğu vaazlar gazetelerde aktarılmaktadır. Bkz. A. T. “İran'dan”, *İrşad*, Nu: 222 (21 Eylül 1906), s. 3; Aynı yazar, “İran'dan -Tebriz'den”, *İrşad*, Nu: 223 (22 Eylül 1906), s. 3. Söz konusu vaazdan bazı pasajlar *Tuna* gazetesi sütunlarına da derç edilmiştir. Bkz. “Mülâhaza- İran'da Hürriyet Uğrunda Fedakârlıklar”, s. 1; Tebriz'de ulemanın bazı faaliyetleri için bkz. Ahmed Kesrevî, *age.*, s. 149-164, 183-185.

arasında bir zerre de olsun bir mübayanet ve muhalefet yoktur” mealindeki fetvası¹⁶² gazetelerde müstakil olarak işlenmektedir.

İlk olarak, Farsça’ya hâkimiyeti ile de bilinen Mehmet Emin Resulzâde tarafından *İrşad* gazetesinde konu edilen söz konusu fetva “İbret almalı” başlıklı yazıyla okuyucuya sunulmakta, Resulzâde’nin söz konusu yazısını alıntıl原因an *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesi ise Necef müçtehitlerinin bu hareketini “Ulemamızın nazar-ı dikkat ve himmetine” başlığıyla Osmanlı ulemasının dikkatine arz etmektedir. Osmanlı muhalifleri, İran’da cereyan eden meşrutiyet hareketleri sırasında İran uleması ve Necef müçtehitlerinin rolünü Osmanlı ulemasına “ibret” olarak sunmakta ve buradan dersler çıkarılması gerektiği vurgusu yapmaktadırlar. Osmanlı ulemasının halkı uyandırmaması ve cehalet içinde Padişah’a tabi olmuş milleti tenvir etmemesi eleştirilmekle birlikte başlıca görevleri de zikredilerek kendilerinden beklenen duruş şöyle ifade edilmektedir:

“Halkı tenbih ve tenvir etmek, ancak doğru yola sevk eylemek, zulümden kurtarmak en başlıca vezaif-i diniyelerinden olan ulema-yı kiramımızın artık altında boğulduğumuz bu sükût ve tahammülü ref’ ederek ulemâ-yı saire-yi İslâmiyyenin harekât-ı dindarânelerine kemâl-i cesaretle imtisal eyleyeceklerini ümid ederiz.”¹⁶³

Diğer İslâm devletlerinde gerçekleşen “uyanma”yı ve cereyan eden hadiseleri Osmanlı uleması görebilseydi, toplumun içinde bulunduğu cehaletin ne kadar derin ve acınası bir hâl aldığını daha iyi bir şekilde anlayabilecekleri de hatırlatılır. Resulzâde’nin kaleme aldığı yazının halkın anlayabileceği şekilde sadeleştirilerek *Şûrâ-yı Ümmet* sütunlarında neşredilmesi¹⁶⁴ söz konusu ibret almanın her kesime ait olduğu veya halkın da ulemayı tahrik etmesi düşüncesinin bir tezahürü olarak kabul edildiği gösterilebilir. Resulzâde, Necef ulemasının büyük toprak sahipleri mollalar ile hem fikir olmamalarını takdirle karşılayarak söz konusu meşrutiyet hareketinde onların benimsedikleri tavrı şöyle aktarır:

“Necef ulemâ-yı kirâmı işte hakiki şeriat ve Kur’an nokta-i nazarından bakıp böyle bir fetva verdiler ki kanûn-i esâsî, hükûmet-i meşrûta, din ve şeriat ve Kur’an’ın esas ve binalarıyla sahih olup bunlar ile şeriat arasında bir zerre de olsun böyle bir mübayanet ve muhalefet yoktur.

¹⁶² Necef ulemasının (Hacı Mirza Halil, Muhammed Kâzım-i Horasanî, Abdullah-i Mazenderanî), İran Meclisine göndermiş olduğu, şeriata göre meclisin şayan-ı tercih değil zorunlu olduğu, ona muhalefet ve mukavemet etmenin şeriata muhalefet etmek ve şeriata efendisine savaş açmak olduğunu beyan eden metnin orijinali için bkz. Ahmed Kesrevi, *age*, s. 382; Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, I/III, s. 512; 1908 Haziran’ında meclisin şah tarafından bombalanması sonrasında Necef uleması, meşrutiyet karşıtlarıyla işbirliğini ve meclis taraftarlarına karşı verilen hükümlere itaati Yezid b. Muaviye’ye itaat kabul ederken, Tebriz’e saldırmanın İmam-ı Zaman’a saldırmak olduğu ve şehre erzak girişini engellemenin de Seyyidü’ş-şüheda Hz. Hüseyin ashabının Fırat’tan su almalarını engellemek mesabesinde olduğu hükmünü vermişlerdir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *age*, s. 729.

¹⁶³ “Ulemamızın Nazar-ı Dikkat ve Himmetine”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 118 (15 Temmuz 1907), s. 2.

¹⁶⁴ *İrşad* gazetesinde yayınlanan orijinal metin ile *Şûrâ-yı Ümmet*’te neşredilen metin karşılaştırıldığında orijinal metnin sadeleştirilerek tüm okurların anlayacağı seviyede bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Bununla beraber ulemâ-yı izâm hazretleri fetvalarında buyurdular ki, cemaat gerek müttehid gerek müttelik olup devam eden tarz-ı idareyi mahvedip yerinde zaten şariat ve Kur'an esasıyla tecviz edilen idare-i meşrûta kurulsun. Bu fetva cümle İran muhafazakâr ulemasının ve Kafkas kadılarının hilaf-ı re'yinde olarak, hatta hânedan-ı şahiye karşı da hareket etmeği mezmum görüyor!!”¹⁶⁵

Resulzâde, Nefes müçtehitlerinin şaha karşı hoşnutsuzluklarını açıkça ortaya koyarken Osmanlı alimlerinin “Zillullah” diye tebliğ ettikleri batıl bir akide peşinde olduklarını da belirtir. Başta Kafkas şeyhülislâmları, müftüleri ve kadılarının “padişahımıza sataşmak” olmaz itikadıyla gazeteleri ve dergileri tekfir ettiklerini ifade eder. Bu noktada bütün Müslümanların “sahib-i nüfuz ve itimatları olan müçtehidin-i kirâm” a mı yoksa “hükûmet memurları derecesinde olan kadılara” mı güvenileceği sorusunu da okuyucuya yöneltir. Osmanlı muhaliflerinin genel olarak yürüttükleri “ibret” politikasını Resulzâde de bir kez daha vurgulayarak; “Buyurunuz, cemaat! İbret alınız! Siz de ey cemaatin gafletinden behredar olan ulemalar, bu fetvaya bakıp insaf ediniz!!! Küll-ü cemaati siz taklide çağırırsınız, pes özünüz de hükmün tahtına girmelisiniz!! Yoksa fitnekârlıktan el çekip, cemaatin gözlerini boyamayınız”¹⁶⁶ çağrısında bulunur. *Şûrâ-yı Ümmet* sütunlarında söz konusu metne yazılan mukaddimede üstü kapalı bir şekilde istibdadın şeriata aykırılığına da işaret edilerek, halkın cehaletinden istifade edip milletini koyun sürüsü gibi esir eden padişahların İslâm dini ve şariatına muhalif hareketlerinin artık reddedilmeye başlandığından ve bunun da artarak devam ettiğinden bahsedilmektedir.¹⁶⁷ İslâm’ın aklî ve naklî delillerine bakıldığında da İslâm dininin diğer dinler gibi “tembelliği, miskinâne tevekkülleri” değil, “cehd u gayreti, ilm u fazileti, sa’y u sebatı, akl u hikmeti, müsavat ve hürriyeti” emrettiğini ve bugün istibdat yönetimi içerisinde olan hükûmetlerin bu hakikatlerden ne derece uzaklaştığının da insanları hayrete düşüreceği belirtilmektedir. Özellikle “itaat” ve “tevekkül” anlayışına yönelik yapılan yorum dikkat çekicidir;

“Cümle-i itikadatımız içinde en yanlış olarak kabul ettiğimiz, mahiyet-i mahsusasını en fenâ, en meş’um manasıyla his ve idrak ettiğimiz bir şey varsa o da itaat ve tevekküldür. Başımıza vurulan cellâdâne yumruklara, kalblerimize saplanan kâtilâne hançerlere, fikirlerimize dökülen zehirlere, nazar-ı müdrikânemize çekilen körlük perdelerine karşı ... [okunamadı] bir tevekkül,

¹⁶⁵ Mehmet Emin [Resulzâde], “İbret Almalı”, *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 1-2.

¹⁶⁶ Mehmet Emin Resulzâde, “İbret Almalı”, s. 2.

¹⁶⁷ Bu söylemin tarihsel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına gittiğini ifade edebiliriz. Jön Türklerin ilk temsilcilerinden Namık Kemal, “Küllüküm râ’in ve küllüküm mes’ûlün an râ’iyyetihi” hadis-i şerifini bu mesele çerçevesinde değerlendirir ve Sadi Şirazi’nin şu beyitleriyle de özetler:

“Padişah ez berây-ı derviş est
Gerçi nimet be-fer-i devlet-i üst
Güsfend ez berây-ı çûpan nist
Belki çûpan berây-ı hidmet-i üst”

Bkz. [Namık Kemal], “Küllüküm râ’in ve küllüküm mes’ûlün an râ’iyyetihi”, *Hürriyet*, Nu: 13 (21 Eylül 1868), s. 3.

hayvancasına bir teslimiyetle itaat ediyoruz. Ve sonra zannediyoruz ki bütün bunları gelişi güzel kabul etmek hâşâ, bir hikmet-i diniye, bir zaruret-i İslâmiyyedir.”¹⁶⁸

Milyonlarca insanın hayatını, geleceğini bir tek şahsın “yed-i tegallub ve istibdadına” terk ederek, bu sebeple başa gelen her türlü felaketi “dindarâne bir telakki” ile izah eden düşüncenin, “güneş yoktur, denizler kurumuştur” diyen körlerin düşüncelerinden daha aşağı bir düşünce olduğu serdedilir. Bu konuda ulemanın bilmesi gerekenler şöyle aktarılır:

“Ulemâ-yı İslâmiyye bilmeli ve bildirmelidir ki hakayık-i diniyemizin umdesini teşkil eden bir hakikat mevcut ise o da halkı tevekkülden ziyade te’ekküle sevk eden bir takım efkâr-ı bâtiladan kurtarmak olmalıdır. Bunun, bu tevekkül-i hayvaniyenin netice-i mazarratı değil midir ki bugün koca bir millet kendi tesir-i gafletiyle, bu teslimiyet-i behimesiyle uğradığı her felaketi tabii bulmaya alışmış ve en nihayet zâlim hükûmetlerin, müstebit padişahların ef’al-i zulmiesini bir inayet-i ilahiye kıymetinde kabul ve telakki etmek derekelerine sükût etmiştir.”¹⁶⁹

Öte yandan padişahın şahsi menfaatlerine dini alet eden, padişahın zorbalıklarına kolaylık sağlayan ve hatta kendisine yardımda bulunan “bazı münafık ulemanın” ahaliyi istibdada karşı “tevekkül-i câmidâne” ile susturmaya çalışmaları “istikâmû li-kureyşin mâ istekâmû leküm fein lem yestekimû...”¹⁷⁰ hadis-i şerifine mugâyir olduğu da vurgulanmaktadır. İran’da ulema ve ukelânın bir araya gelerek millet meclisinin açılması, bu hakikatin hatırlanması olarak yorumlanmakta ve aynı zamanda İslâm’ın teyakkuzu olarak müjdelenmektedir.¹⁷¹

İran ve Osmanlı ulemasının kendi ülkelerinde var olan meşrutiyet hareketlerine yönelik müdahale kabiliyetleri konusunda Hüseyinzâde Ali Turan Bey’in yapmış olduğu kıyas da önemlidir. İran’da iki sınıfın geçmişten itibaren hükûmete karşı itibar ve bağımsızlıklarını koruyabildiklerini belirten Hüseyinzâde, bu iki sınıfı “zümre-yi ulema” ve “zümre-yi esnaf, tüccar” olarak açıklar. İran ulemasının bağımsızlığı ve ahalinin onlara olan itibar ve bağlılıklarının kesilmemesi, İran ulemasını güçlü konuma getirdiği belirtilirken, Osmanlı’da içtihat kapısının kapalı olması, saltanat ve hilafetin

¹⁶⁸ “Ulemâmızın Nazar-ı Dikkat ve Himmetine”, s. 2.

¹⁶⁹ “Ulemâmızın Nazar-ı Dikkat ve Himmetine”, s. 2; Benzer ifadeleri bir Mekteb-i Tıbbiye mezunu olan Edhem Ruhi’nin yazılarında da görmek mümkündür. Edhem Ruhi “Başımıza bir felaket gelir. Buna karşı Elhamdülillah demek Allah’a zulm isnad etmek değil de nedir? Vakıan hayır ve şer Cenâb-ı Allah’tandır. Fakat Cenâb-ı Allah levh-i mahfuzunda kulları hakkında zulme tealluk eder hiçbir takdirde bulunmamıştır. Bu hakikat Cenâb-ı Allah’ın zulümden münezzeh, erhamurrahimin olmak sıfatıyla sabittir. Ne felaket ne kötülük olursa olsun, mademki mukadderde yoktur, o kötülük kendi kusurumuzdan kendi gafletimizden başka bir sebebe matuf olamaz. Dünyada insan ne ekerse onu biçer. Kötülük bulduğun, kötülük gördüğün ekseriya kendindendir.” sözleriyle Müslümanların cehalet ve gafletinin ve aralarındaki fitne ve fesadın, Ümmet-i Muhammed’in hürriyet, adalet ve şûrâ-yı ümmete sahip olmasına mâni olduğunu savunur. Bkz. [Edhem Ruhi], “Hidayet Cenâb-ı Hak’tandır”, *Balkan*, Nu: 69 (7 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1-2.

¹⁷⁰ “استقيموا لقریش ما استقاموا لكم، فإن لم يفعلوا فضموا سيوفكم على اعناقكم فأبيدوا خضراءهم، فإن لم تفعلوا فكونوا حرائث أشقياء، تأكلوا كد أيدكم” Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, thk ve nşr: Ebu Muaz Tarık b. Ivzullah b. Muhammed - Ebu’l-Fazl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Dâru’l-Haremeyn, 1995, C. VIII, s. 15 (Nu: 7815). (Size karşı dürüst davrandıkça Kureyş’e karşı dürüst davranın, öyle yapmazlarsa/davranmazlarsa kılıçlarınızı omuzlarınıza alıp onları öldürün. Eğer öyle yapmazsanız elinin emeğini yiyen âsi çiftçiler olun.)

¹⁷¹ “Teyakkuz-i İslâm”, *Balkan*, Nu: 278 (10 Teşrin-i Evvel 1323), s. 2.

bir arada bulunması sonucunda ulema sınıfının gittikçe “hükûmet-i mutlaka” pençesinde esir kalmasına neden olduğunu savunur. Hatta ona göre İran uleması arasında Ali Suâvi’ler Gapon’lar¹⁷² bir bir değil yüz yüz ortaya çıkmaktadır:

“İran uleması Avrupa şâsaa-i medeniyetinden müteessir olmadılsa da lakin Japon’un velvele-i terakkiyatından ister istemez uyandılar. Bunlar arasında Ali Suâvi’ler, Gapon’lar bir bir değil yüz yüz zuhûr etti. Bunların çoğu bizim bazı âhundlarımızın re’yine rağmen ilmu’l-ebdânın lüzumunu dahi derk ettiler. Müçtehid Ağa Seyyid Muhammed gibi zevât-ı kirâm açtıkları mekteplerde Fransızcanın dahi tahsilini mecburi kıldılar. Muharrem ve ta’ziyet-i İmam Hüseyin münasebetiyle her zaman her yerde kesretle yığılan cemiyetler, neşr-i efkâr-ı ahrârâne etmek için bunlara büyük bir meydan oldu. Diğer taraftan hükûmetin taarruzundan masun olup ‘best’e girmek için de icabında güzel yerler bulunuyordu...”¹⁷³

Osmanlı ulemasını II. Abdülhamid idaresine dolayısıyla rejime karşı aktif muhalefete çağıran, ulema bir diğer ifadeyle din üzerinden toplumu bu muhalefet hareketine dahil etmeyi amaçlayan, onların konumunu hatırlatmaya çalışan ve yer yer de aktif muhalefete katılmamalarından istibdadın zulmüne dolaylı yoldan sebep oldukları için onları küçültücü ifadelerle eleştiren metinlerle İTC’nin kuruluşunun ilk yıllarında sıkça karşılaşmak mümkündür.¹⁷⁴ Söz konusu dönemde kaleme alınan propaganda metinlerinde II. Abdülhamid rejimine karşı söylemleri ve meşrutiyet taleplerini yaygınlaştırmak için ulema haricinde askeriye gibi diğer sınıflara hitaben de ayet ve hadislerle sıkça iktibas edilen “hutbe” serlevhasını taşıyan metinler yazılmakta idi.¹⁷⁵ 1896-97’lerde yoğun bir şekilde görülen bu siyasetin, II. Meşrutiyet’in arifesinde de devam ettiği burada işaret edilen metinler üzerinden rahatlıkla okunabilir.

Burada bir parantez açarak belirtmemiz gerekir ki İran’da meclisin kurulması akabinde özellikle Şeyh Fazlullah Nuri önderliğinde başlayan meşrutiyetin şeriata aykırı olduğu yönündeki

¹⁷² Georgy Gapon (1870-1906), Rusya’da yaşanan 1905 Devrimi’nin ilk kıvılcımı olarak kabul edilen ve binlerce kişinin ölümüyle neticelenen Kanlı Pazar olaylarında (9-22 Ocak 1905) işçi sınıfına önderlik yapmış, onları rejime karşı ayaklandırmış bir Rus Ortodoks papazıdır. Detaylı bilgi için bkz. Abraham Ascher, *The Revolution of 1905 – Russia in Disarray*, Stranford: Stranford University Press, 1994, s. 74-101.

¹⁷³ A[li] H[üseyinzâde], “Muzafferüddin”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 100; Benzer ifadeleri II. Meşrutiyet sonrasında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Ahmed Ağaoğlu’nun bazı metinlerinde görebiliriz. Şiilerin içtihat kapılarının açık olması fikriyatı üzerinden Şii ulemanın toplumdaki konumunu ortaya koymaktadır. Bkz. Ahmed Agayef, “Ya Ölüm veya İstiklal – Ya Merg veya İstiklal”, *Tercüman-i Hakikat*, Nu: 11020 (9 Aralık 1911), s. 1.

¹⁷⁴ Osmanlı muhalif kesiminin ve aydınlarının ulemayı o dönem içerisinde ve gelecek bakımından nasıl konumlandırırdıklarına ve kendilerinden ne tür taleplerde bulunduklarına dair Fatih Medresesi mezunlarından Şeyh Aliefendizâde Hoca Muhyiddin’e ait “Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer’iye” ve İTC kurucularından Tunalı Hilmi Bey’in kaleminden çıkan “İkinci Hutbe – el-Ulemâu Verasetü’l-Enbiyâ (sadaka Resulullah)” risaleleri İsmail Kara tarafından dönemin siyasetine de değinilerek tahlil edilmiş ve tam metin olarak neşredilmiştir. Söz konusu yazılar için bkz. bkz. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak”, *DİVAN*, Nu: 4 (1998/1), s. 1-25; Aynı yazar, “Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler -II- Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!””, *DİVAN*, Nu: 7 (1992/2), s. 65-134.

¹⁷⁵ İsmail Kara, “Ey Ulemâ! Bizim gibi Konuş!””, s. 66; Kara, ayrıca ulemanın aktif muhalefete katılımı için kaleme alınan bu yayınlarla ve ulemanın da gittikçe muhalif çizgiye geçmesiyle II. Abdülhamid’in ulemaya ve özellikle tarikat şeyhlerine karşı menfi tavır değişikliği arasında bir sebep sonuç ilişkisi de kurmaktadır (s. 77).

muhalefet politikası da muhalif basında ele alınmakta, mesele “meşrutiyet-i meşrua” tartışmalarından ziyade ulemanın kaybettiği iktidarı geri kazanma girişimi olarak yorumlanmaktadır.¹⁷⁶ Bir “fesat” hareketi olarak kabul edilen bu düşünceye sahip ulemaya, dönemin Jön Türk aydınlarından dahi meşrutiyetin/meşveretin dinin esasında var olduğu ve bunu açıkça emrettiği hatırlatılmaktadır:

“Acaba bilmiyorlar mı, vicdanen kâni değil midirler ki “ve emrûhum şûrâ beynehum”, “ve şavirhum fi’l-emr” diyen şer’-i Muhammedî, ümmetine şûrâ-yı ümmetin lüzum ve vücubuna ihtar eder? Bunu onlar da bilirler. Fakat bizi hak yoldan inhiraf ettiren, bizi böyle me’lûf-i gadr u isâet eden nazar-ı hakikat değil, hırs u garaz, nahvet u nefsanıyettir.”¹⁷⁷

İran’daki bu ayrışmaya yönelik eleştirileri sadece Jön Türkler’den değil, hayatının dokuz yılını (1899-1908) Tahran’da “mecburî bir sükût içinde” geçirdiğini ifade eden,¹⁷⁸ dönemin Tahran Ateşemiliteri Cemil Said Bey’den de duymak mümkündür. Said Bey, Şeyh Fazlullah ve beraberindekilerin meşrutiyet aleyhine hareket ederek Şah Abdülazim türbesine iltica etmelerini eleştirirken, onların faaliyetlerini “şariat nâmına bir devlet-i İslâmiyyenin mahvına çalışan bu Müslümanlara verecek bir nâm bulmam” şeklinde değerlendirmektedir.¹⁷⁹

Burada bir parantez açarak belirtmek gerekir ki Osmanlı muhalifleri arasında İran meşrutiyeti meselesinde fikri olarak ters düşülen hatta ciddi tartışmalara sebebiyet veren konular da olmuştur. Bunların başında Türkçülük söylemi bakımından ekseriyetle benzeşen lakin mezhep olarak

¹⁷⁶ Bazı ulemanın ittifak ile hareketleri İran’ı karışıklığa sevk edeceği ihtimali görülse de nihayetinde halkın hissiyatının galip geleceği yorumu da yapılmaktadır. Bkz. “Havadis-i Hariciye – Fırka-yı Ruhaniye”, *Türk*, Nu: 186 (21 Kasım 1907), s. 3; Rusya Meşrutiyeti’ne olduğu gibi İran Meşrutiyeti’ne de açık desteklerini zikreden Edhem Ruhi, “Rahmaniyetle şeytaniyetin çarpışması” olarak tasvir ettiği bu müsademelerin, İran’ın “kanun-i adl ve hürriyetle istiklal ve istikbalini temin altına” almasından endişe eden bazı Avrupa hükümetlerinin telkinleriyle zuhur ettiğini savunur. Bkz. Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı [-II]”, *Balkan*, Nu: 325 (11 Kanun-i Evvel 1323), s. 2; Aynı yazar, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı (-III)”, *Balkan*, Nu: 326 (12 Kanun-i Evvel 1323), s. 2.

¹⁷⁷ [Edhem Ruhi], “Hidayet Cenâb-ı Hak’tandır”, *Balkan*, Nu: 69 (7 Teşrin-i Evvel 1322), s. 2; II. Meşrutiyet sonrasında kaleme alınan bazı metinlerde de İran ulemasının meşrutiyet aleyhindeki bu tavrı hayretle karşılanmakta ve “ayn-ı mukteza-yı Kur’an, bütün erkânı muvafık-ı hüccet u burhan bulunan bir hakikat-ı katiyeye karşı izhar-ı tereddüd ulema-yı İslâmiyyeden bir ferdin şanı değil” yorumları yapılmaktadır. Manastırlı İsmail Hakkı, bu düşüncesini aynı zamanda İran ulemasının şahtan korkması sebebiyle öyle bir tavır sergilediği iddiasıyla desteklemeye çalışmaktadır. Manastırlı’nın “İslâmiyet ve Meşrutiyet” adlı makalesinden aktaran İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 106; Hüseyin Kâzım Kadri, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde “Zavallı İran” serlevhası ile kaleme aldığı yazısında “usul-i meşveretin meşrutiyet ve mergubiyetini inkâr eden” ulemanın durumunu “elim bir macera” olarak tasvir etmekte ve “hürriyeti asıl bilen, meşvereti emreden bu din-i mübin elbette kendisine iftira edenlere çarpar, mahv eder” düşüncesini serdetmektedir. Bkz. Hüseyin Kâzım, “Zavallı İran”, *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 10549 (14 Ağustos 1910), s. 1.

¹⁷⁸ Cemil Said Bey’in kendi kaleme aldığı hâl tercümesi için bkz. Dücâne Cündioğlu, “Bir Kur’an Mütercimi; Cemil Said’in Kendi Kaleminden Özgeçmişi”, *Dergâh*, IX/100 (Haziran 1908), s. 46-48.

¹⁷⁹ “Müslümanlarca fevkalâde aziz bulunan şeriati, müstebidlerin husûl-i maksadına alet etmeye cesaret eden bu müctehid, şahtan aldığı paraların hatırı için halkın hissiyat-ı diniyesini tahrik ve milletin yegâne medâr-ı istinâdı, temeli olan meclis-i mebusan aleyhine ahaliyi tehyic ediyor idi. Şariat namına bir devlet-i İslâmiyye’nin mahvına çalışan bu Müslümanlara, ben verecek nâm bulamam. (...) Meclis-i mebusan şeriata mugayir ne yaptı? Hırsızlığı men’e gayret, vükelayı tarik-i müstakime davet, şahın e[k]mek parasına muhtaç biçarelerin nafakalarını ellerinden alınarak toplanılan paraları çocukça, insafsızca israf etmesine mümâneat, şeriata mugayeret midir? Hem de hepsi milletin emn u i’timadını kazanmış, mütehayyizdandan ve ulemeden mürekkeb bir heyetin hareketi okuma yazma bilmez âhad-ı nâsın, ayak takımının tasvibine muhtaç olacağını tasvir etmek ne afv olunmaz cehalettir! Hususiyle meşrutiyetten maksad müstebitlerin ezmekte oldukları bu âhad-ı nâsın hukukunu muhafazadır.” Bkz. “İran Mektupları – V – Meclisin Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ (12 Kanun-i Evvel 1323)”, *Yeni Tasvir-i Efkar*, Nu: 36 (5 Temmuz 1909), s. 5.

ayrışan Mısır menşeli *Türk* mecmuası ile Bakü menşeli *İrşad* ve *Füyûzât* gazetelerinin İran meşrutiyetinin âmillerine, müessirlerine dair yapmış olduğu tartışma gelmektedir. *Türk* mecmuası ortaya attığı iddiasında, İran inkılabının “İngiltere sefaretinin bir tertibi”, “İngilizlerin siyasi entrikalarının bir neticesi” olarak ulemanın da kışkırtılması ile cereyan ettiğini savunmaktadır. *Türk*’e göre, İngiltere’nin bölgedeki tüm siyaseti Hindistan’a olan bağlantısını korumak ve en büyük tehlike olarak gördüğü Rusya’yı güçsüz duruma getirmektir. Bu bakımdan açlık ve sefalet içinde olan zulüm ve istibdat altında kalan İranlıları ulemâ tavassutuyla kanûn-i esâsî adı altında tahrik etmeleri bu siyasetinin bir parçasıdır:

“İngiltere’nin elinde Acemleri tahrik için bir vasıta var. İşte bu vasıtayı kanûn-i esâsî almaya âlet ittihaz ediyor. Acem hükûmetinin başka yolda necat bulmasının imkânı yok. Acemlerin sefaleti artıyor, eksilmiyor. Müctehitler, zengin, zevk u sefa içinde yaşıyorlar. İngilizler bunların nazar-ı dikkatlerini celp ediyor, ahalinin fakr u sefaleti nihayet dereceyi bulmuş, eğer halk ihtilal ederse bittabi bu isyandan kendilerine de büyük bir hisse-i zarar isabet edeceğine müctehitleri ikna ediyor. Müctehitler, kendilerini zarardan kurtarmak ve milleti hükûmet aleyhine teşvik eylemek üzere makam-ı riyasete geçiyorlar. İngiltere sefaretinin tertibi üzere ihtilal pek basit bir surette vukua geliyor.”¹⁸⁰

Türk mecmuasına göre İngiltere sefareatine sığınan mülteciler/ihtilalciler “istihsali uğrunda isyan ettikleri kanûn-i esâsînin tarz-ı idare ve muhafazasından bahsetmek yerine” karınlarını doyurma derdinde, meddahların masallarını dinlemekte veya Kerbela mâtemi ile ağlamaktadırlar. İngilizlerin taklidiyle alınan bir kanûn-i esâsî, iyi bir durum olarak gözüксе de bu hâlin devam edip etmeyeceği oldukça şüphelidir. Çünkü İngilizler girdikleri memleketlere hürriyet vererek ahalinin gözünü “hürriyet yaldızıyla” kör etmektedirler. Mecmua bu iddialarını daha da sağlamlaştırmak adına, İngiltere’nin Rusya’ya karşı neden Osmanlı’yı kullanmadığını sorgular. Burada dikkat çeken husus ise bu suale mecmuanın vermiş olduğu kendi cevabıdır:

“Yakın şarkta Ruslara bir siper olacak hükûmet arayan İngiltere hilafet gibi korkulacak bir kuvve-i mâneviyesi olmayan Acem hükûmetini, meşrutiyet-i idare ile diriltmeye çalışıyor.”¹⁸¹

Bu cevap aslında, II. Abdülhamid’in, Osmanlı hâkimiyetinin güç kaybettiği Müslüman topraklarda tekrar nüfuz kazanmak adına vurguladığı, üst seviyelere çıkardığı bir noktasiyla da sembolleştirdiği¹⁸² “halife-i rûy-i zemin” politikasının, İttihatçılar nazarında üstü kapalı da olsa

¹⁸⁰ “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, *Türk*, Nu: 142 (4 Ekim 1906), s. 1

¹⁸¹ “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, s. 1; *Şûrâ-yı Ümmet*’te Ahmed Ferid tarafından kaleme alınan bazı haber metinlerinde de İngiliz gazetelerinden anlaşıldığına göre İran’daki ihtilal hareketinin “Tahran’daki İngiltere sefaretinin eser-i himmeti” olduğu yorumu yapılmaktadır. [Ahmed Ferid] “İcmal-i Siyasî – Hârici”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 101 (1 Ekim 1906), s. 4.

¹⁸² Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 57-80.

savunulduğunu göstermektedir. Nitekim II. Meşrutiyet sonrasında iktidara geldikleri dönemlerde hilafetin yasalarla sınırlandırılması anlayışı hâkim olsa da manevi irtibatları, gücü II. Abdülhamid siyasetine benzer şekilde kullanılmaya çalışılmıştır.¹⁸³

Yukarıda zikredilen *Türk* mecmuasının İran meşrutiyetine yönelik iddiaları *İrşad* ve *Füyûzât* gazetesi tarafından sert bir dille eleştirilmekte ve reddedilmektedir. *İrşad* mecmuasından verilen cevapta iddia edildiği gibi ihtilalin en başından beri bulunanlar, süfela ve cüheladan olmayıp Tahran'ın uleması ve talebeleri olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca İranlıların, “usul-i idaresi hürriyet ve azâdelik olan” ve kendi haricinde de bu usulün yayılmasına yardım eden İngiltere'nin desteğine müracaat etmeleri tabii karşılanmaktadır.¹⁸⁴ *Türk*'ün söz konusu iddialarına yönelik *Füyûzât* mecmuasında Hüseyinzade Ali Bey tarafından kaleme alınan yazıda ise Türkçülük ve takribu'l-mezahip meselelerine de dikkat çekilerek daha geniş ve sert bir cevap yer almaktadır. Hüseyinzade, ulemanın İngiliz sefaretine sığınmasını bir kusur olarak görmemekte “memleketi hürriyet ve adalet gibi nimetlere nail edip onu ihyâ ve tecdid uğrunda hakikî vatanperverlerin hiçbir vasıttan çekinmemeleri” gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ “Bir ferdin sinn-i buluğa yetişmesi, etrafında olan insanlardan kimsenin eser-i teşviki olmayacağı gibi İranlıların da da'va-yı hürriyet ederek bu yolda âsâr-ı bulug göstermeleri İngiliz eseri” olamayacağını ifade eden Hüseyinzade, *Türk* mecmuasının yanlış mütalaalarını üç ana mesele üzerinden açıklamaktadır:

“Bunların dalâletleri, sehv ve hataları nereden neş'et ediyor? Bunları her vakit yanıltan üç meseledir: Meselelerin birisi Sünniliği, Şialığı ayrı ayrı bir şey hesap edip İslâmiyet'i hakkıyla anlamamalarıdır. İkincisi hilafet bahsini İslâmiyet'le karıştırıp âlem-i İslâm'a menâfi-i hilafet nokta-i nazarından bakmalarıdır. Üçüncü mesele ise sülale bahsi olup Türklük'ü Osmanlılıktan, yani hanedan-ı âl-i Osman'a merbut bilmekten ibarettir. Onlar âlem-i İslâm'ın necâtını bu üç noktanın dairesinde arıyorlar. Her bir ahvali bu üç şişe-i billurun maverasında görülen elvana boyanmış görmek istiyorlar. Bizim ise âlem-i İslâm'da, ya âlem-i etrakta ehemmiyet verdiğimiz, rabt-i kalp ettiğimiz, meyl ü mahabbet bağladığımız şey ne mezheptir ne hilafettir ve ne de filan, ya filan sülale-yi hükümdâridir. (...) Bizim sevdiğimiz, rabt-i kalb-i mahabbet ettiğimiz şey

¹⁸³ II. Meşrutiyet sonrasında kaleme alınan metinlerde Hilafet ekseriyetle kanun-i esasî ile sınırlandırılmış, milletin iradesi ile tahdit edilmiş bir seviyede yorumlanmaktaydı. Bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 140-148; Bazı örnek metinler için İsmail Kara tarafından hazırlanan *Hilafet Risâleleri*'nin 3 ve 4. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003; 2004) ciltlerine başvurulabilir.

¹⁸⁴ “İran'a Dair”, *İrşad*, Nu: 262 (13 Kasım 1906), s. 3.

¹⁸⁵ “Elde kan dökülmeyecek çareler var iken hunrizâne vesaite müracaat abestir. Tarihe rücu' edersek görürüz ki, devr-i inkılap başlayan memleketlerin ekserinde zümre-yi ahrar ecanibin imdadına müracaatı hiçbir zaman me'yub addetmemişlerdir. Fransa'nın Volterler'i, Jan Jak Russolar'ı dara düştükçe İsviçre'ye firar ediyorlar. Macaristan, yani Vengriya'nın Kossuthlar'ı [Lajos Kossuth] hürriyet namına Osmanlıların zir-i cinahimayelerine koşuyorlar. Türkiye'nin Mithat Paşalar'ı, Said Paşalar'ı selamet-i vatan namına İngilizlere, Fransızlara iltica ediyorlar. Ahiren Rus mebusları dahi Finlandiya'ya gitmediler mi, İsveç'e gitmek niyetinde bulunmadılar mı? Tahran ehlinin dahi dünyanın neresinde olursa olsun hürriyeti alkışlayan İngilizler'in himayesine sığınmaları bu növ hareketlerden olup, İnkılap esnasında mümkün mertebe az kan dökülmek için hüsn-i tedbirden başka bir şey değildir.” Bkz. A[li] H[üseyinzade], “Vekayi-i Âleme Bir Nazar”, *Füyûzât*, Nu: 2 (13 Kasım 1906), s. 18.

nerede olursa olsun ancak dindaşlarımız ve hemcinslerimiz olan millet ve cemaattir. Efrad-ı nasdan ibaret millet ve cemaattir. Kur'an-ı mecîdden, ehadis-i nebeviyeden ayrılmayan hangi hükûmet-i İslâmiyye, hangi sülale-yi hükümdarî olursa olsun adalet, hürriyet ve kanûn-i esâsî sayesinde Müslümanlardan ve Müslümanlar meyanında Türklerden ibaret cemaati, milleti tarik-i terakki ve medeniyete sevk ederse bizim de meyl ü mahabbetimiz o tarafa olur. Kuru hilafet unvanlarının, sülale şöhretlerinin, tefrika-yı mezhep mübahaselerinin vakti geçmiştir. Bizim için hilafet Mütevekkil-Alellah'ın mı, Sultan Selim'in mi elinde olacak, yoksa liyakat kesp eder, hak kazanırsa Mikado'nun mu yedine geçecek, asla ehemmiyeti yoktur. Keza bizim için filan hükûmet-i İslâmiyye'nin tahtında kim oturuyor, oturan hangi sülaledendir, yine ehemmiyeti yoktur. İş o tahtın metin ve muhkem olmasında ve o sayede Müslüman cemaatinin kesb-i kuvvet edip hürriyet ve maarif nimetlerine nail olmasında, refah ve saadetle yaşamasındadır.”¹⁸⁶

Hüseyinzâde'nin metninde ilk bakışta hilafet kurumunu, düşüncesini dinden soyutlama, merkezîyetliğini zayıflatma gibi görülen bu düşüncesi hiç şüphesiz, XIX. yüzyılda Yeni Osmanlılarla başlayan, II. Abdülhamid döneminde daha da sistemli bir hâl alan yeni rejim (meşrutiyet) arayışlarıyla, dolayısıyla II. Abdülhamid muhalefetiyle ilişkilidir.¹⁸⁷ II. Abdülhamid, kaybettiği topraklar üzerinde tekrar hâkimiyetini sağlamak, iktidarını güçlendirmek için -ittihad-ı İslâm siyasetiyle de uygun bir şekilde- hilafet müessesesini ve merkezini (İstanbul) kuvvetlendirirken, Jön Türkler ise meşrutî söylemler haricinde sultanın (halifenin) kendisine dolayısıyla da saltanat ve hilafet kurumuna eleştirilerini esirgemiyorlardı.¹⁸⁸ Yukarıda da görüldüğü üzere aranan idare, “Kur'an-ı Mecid” ve “ehadis-i nebeviyye”den ayrılmayan “adalet, hürriyet ve kanun-i esâsî” ile Müslümanları terakki ettiren bir anlayışa sahip olan hükûmettir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu düşünce II. Meşrutiyet sonrasında daha yaygın olarak görülecektir.

Burada bahsedilen fikri ayrılıklar söz konusu olsa da muhalifler, İran'daki meşrutiyet hareketlerinin “ibret-âmiz” bir hadise olarak kabul edilmesi hususunda ortak bir kanaate sahiptirler. Bu ibret alma çağrısını sadece ulemaya değil toplumun geneline yapıldığını da söylemek gerekir. Nitekim kaleme alınan metinlerde meselelere ibret gözüyle bakmanın toplumun geneline teşmil edildiği, dönemin önemli simalarından Abdullah Cevdet'in “Türkiye Müslümanlarına – Takrir-i Hak – Umum Müslümanlara” alt başlığıyla kaleme aldığı *Uyanınız! Uyanınız!* adlı eserinde görülebilir. İstibdada karşı halka çağrıda bulunurken Rusya, İran ve Japonya'daki ayaklanmaları örnek göstererek şu beyanatta bulunur:

¹⁸⁶ Hüseyinzâde, “Vekayi-i Âleme Bir Nazar”, s. 18.

¹⁸⁷ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak – Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 209.

¹⁸⁸ II. Abdülhamid döneminde ittihad-ı İslâm politikaları çerçevesinde Hilafet kurumunun ve merkezi olarak İstanbul'un, iktidarın İslâm dünyasına yönelik nüfuzunu, bağlantılarını arttırmak için nasıl üst düzeylere çıkarıldığı hakkında bkz. İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 202-215.

“Binaenaleyh birleşiniz ey Türkiye’nin müslim ve gayr-i müslim cümle mazlum ahalisi! Birleşiniz: Fakir, zengin, zayıf, kuvvetli, kadın, erkek, genç, ihtiyar hep birleşiniz. Trabzon, Erzurum, Kastamonu ahalisi bu vilayetlerin kahraman ahalisi kahraman kardeşlerimiz ilk adımı attılar. Bakınız Rusya’ya, bakın İran’a, bakın Japonya’ya!”¹⁸⁹

Benzer ifadeleri meşrutiyetin yeniden tesisi için Mısır’da kurulan (1907) ve azaları arasında Refik Bey el-Azm (Azmzâde), Abdullah Cevdet, Mustafa Nuri ve Avram Galanti gibi farklı din ve ırktan kişilerin bir arada bulunduğu¹⁹⁰ Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti’nin bir neşriyatı olan *Şûrâ-yı Osmanî* mecmuasında da görebilmekteyiz. “Fikir ve Maksadımıza Dair” serlevhalı yazıda istibdadı yıkmak ve meşrutî idareyi tesis etmek için Rusya, İran ve Japonya’da olduğu gibi -cemiyetin de programına uygun bir şekilde” birleşme çağrısı yapılmaktadır:

“Ey Türkiye’nin müslim ve gayr-i müslim cümle ahalisi! Birleşin, fakir, zengin, zayıf, kuvvetli, kadın erkek hep birleşin. Trabzon, Erzurum, Kastamonu ahalisi bizim o kahraman kardaşlarımız ilk adımı attılar. Bakın Rusya’ya, bakın İran’a, bakın Japonya’ya. Alınacak hukukumuz var. Zalimlerin, hayırsızların ellerinden alınacak hukukumuz var. Fakat hak kuvvetsiz alınamaz, kuvvete muhtacız. Kuvvet aramak için uzağa gitmeye, düşünmeye muhtaç değiliz. Kuvvet hep el ele vermemizden yani birleşmemizden derhal doğacaktır.”¹⁹¹

Muzafferüddin Şah’ın 30 Aralık 1906’da anayasayı ilan etmesinin ardından, İran’da ihtilal sürecini özetleyen uzun bir mektubun bazı bölümleri *Şûrâ-yı Ümmet* sayfalarında derç edilirken ve gazetenin “Ecnebi bir dostumuz” diye zikrettiği yazarın mektubundaki nihai sözleri yine “ibret alma” üzerine olur. Lakin bu kez iki millet arasındaki din ortak paydasının da altı çizilir, bir veçhesiyle de meşrutiyetin din ile mutabakatına atıfta bulunulur:

“İşte hulâsaten ‘İran ihtilali’ tarihi bundan ibarettir. Halkın harekât-ı ihtilaliyesi hakkında size muhtasar bir fikir vermek istedim. Siz Türkler! Terakki âleminin en gerisinde kalmamak isterseniz isti’cal etmelisiniz. Kurûn-u vustânın en karanlık gecelerinde kaldığı zannedilen İranîler nâil-i hürriyet oldular. Sizse şarklıların en ilerisinde boyunduruğu altında kıvrım kıvrım bükülüyorsunuz, hiç olmazsa komşunuz ve hem-dininiz olan İranîlerden ibret alınız.”¹⁹²

¹⁸⁹ Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1907, s. 16.

¹⁹⁰ Cemiyetin yayın organı olan *Şûrâ-yı Osmanî*’de cemiyet programına yer verilirken ilk üç madde şu şekilde sıralanmıştı: “Madde 1: Bu cemiyetin tesisinden maksat devlet-i aliyyede ümmete karşı mesul idare-i meşrutâyı iâde etmekten ibarettir. Madde 2: Cemiyet şu maksadı vesait-i meşrûa ile takip edecektir. Madde 3: Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti Devlet-i Osmaniyye tebaasından teşkil olunarak azaları her nev’ akvam ve dine mensup zevattan mürekkeptir.” Bkz. “Cemiyetin Programı Şudur”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 1 (1 Şubat 1907), s. 2.

¹⁹¹ “Fikir ve Maksadımıza Dair”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 1 (1 Şubat 1907), s. 3. Söz konusu yazı *Balkan* gazetesinde de yayınlanmaktadır. Bkz. “Şûrâ-yı Osmanî yazıyor”, *Balkan*, Nu: 143 (10 Şubat 1322), s. 2.

¹⁹² [Tahran’dan bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sani 1906), s. 2-3; 1907 yılında özellikle Erzurum’da vergi sebebiyle artan ayaklanmalar hakkında *İrşad* gazetesine gönderilen telgraflarda da “Erzurum’un ahvâl-i hâzırası, tamamıyla İran’ın büyük şehirlerinde hüküm-fermâ olan ahvâlîne” benzediğinden bahsedilmektedir. Bkz. “Harici Haberler – Erzurum Vâkıatı”, *İrşad*, Nu: 125 (8 Aralık 1907), s. 4.

Anadolu’da artan ayaklanmalara daha fazla destek bulmak ve özellikle genç nüfusun bu ayaklanmalara dahil olmasını sağlamak için kaleme alınan metinlerde de benzer şekilde Rusya ve İran’ın devrimci gençlerine işaret edilmekte, meşrutiyet ayaklanmaları sırasında İran’daki genç talebelerin canlarını ortaya koyarak hocalarını hapishanelerden kurtarmaları¹⁹³ da bir Jön Türk ulemâsı olan Ubeydullah Efendi’nin¹⁹⁴ idaresindeki *Doğru Söz*¹⁹⁵ mecmuasında “İhtilal Dersleri” olarak anlatılmaktadır.¹⁹⁶ 1906 yılının ikinci yarısında şah tarafından halka resmen vaad edilen meclis-i mebusan haberleri İran’dan gelmeye başladığında Ahmed Ferid, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde kaleme aldığı metninde İran’ı kanûn-i esâsiye sevk eden sebeplere kısaca değinerek¹⁹⁷ İran Müslümanlarının Rusya ihtilalinden cesaret bularak ayaklandığı, hapishanelere atılan müçtehit ve müderrislerin hayatlarını feda ederek hürriyet yolunda büyük mücadeleler verdiklerini vurgulamaktadır.¹⁹⁸ Öte yandan *Şûrâ-yı Osmanî* gazetesine Anadolu’dan gönderilen bir yazıda yegâne endişeleri “memur olmak” olan Osmanlı gençleri eleştirilmekle kalınmayarak şahsî menfaatle hareket etmelerinin vatana bir katkı sağlamayacağı zikredilmekte ve bu noktada Osmanlı’nın genç nesillerine istibdada karşı açıktan mücadele eden iki millet örnek gösterilmektedir:

“İstibdada karşı şu son senelerde en açıktan harp eden milletleri zikretmiş olmak için Ruslarla Acemleri göz önüne getirelim: Bir gâye-i hayal arkasında o ne şecaat ne fedakârlık ne kahramanlık! Ve muvaffak olduktan sonra bile heykel-i hak ve hürriyetleri, millet meclislerini müdafaa yolunda onun mukaddes eşiği üzerinde o ne can u gönülden kurban olmalar! Şüphesiz bizimkiler bunları okuyorlar, işitiyorlar ve ümid ederim ki “ahmaklık” demiyorlar. O halde acaba içleri titremiyor mu? Bizim de hem öyle yeniden elde edilecek bir şey değil, vaktiyle verilmiş bir

¹⁹³ “Telgraf – Tahran’da Karışıklık”, *Tuna*, Nu: 254 (4 Temmuz 1322), s. 4; “İran Havâdisi”, *Tuna*, Nu: 260 (11 Temmuz 1322), s. 1-2.

¹⁹⁴ Hakkında yapılmış geniş bir biyografi çalışması için bkz. Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

¹⁹⁵ Yeni Osmanlılar’ın tesirinin oldukça yoğun olduğu *Doğru Söz* mecmuasında, yaklaşık altı aylık yayın süresince Ahmed Kemal Akünal’ın imtiyaz sahibi olduğu belirtilse de, Akünal’ın Fransa’ya gitmesi sebebiyle yedinci sayıdan itibaren Ubeydullah Efendi’nin idaresinde yayın hayatına kısa da olsa devam etmiştir. Bkz. Servet Tiken, *Mısır’da Jön Türk Basın ve Edebiyatı*, İstanbul: Fenomen Yayınları, 2017, s. 130.

¹⁹⁶ İranlı talebelerin hareketlerinin aktarılması akabinde şu serzenişte -ve aynı zamanda uyarıda- bulunulur: “Bilemeyiz ki biz uyanmak için daha ne örnek bekliyoruz! Bugün uyanan komşularımızın yarın muhakkak olan tekmeleri altında mı uyanacağız?.. Âlem ateşle, kan ile hâkimiyetini istihsale çalışıyor. Biz firaş-ı nez’e yatmış hastaya hıfzıssıhha talim etmek kabilinden olarak halka fenn-i içtima tavsiyesine kaldık!... Koca terakki!..” Bkz. “İhtilal Dersleri”, *Doğru Söz*, Nu: 10 (26 Temmuz 1906), s. 3.

¹⁹⁷ “Kanûn-i Esâsi-i İran, Şah-ı müstebiddin bir ihsan-ı hayır-hâhisi değildir. Onun istihsalı uğrunda, zemin ve zaman hizmet etti; ve giran-baha fedâkârlıklar sarf olundu. İran, bugüne kadar idare-i müstebidde-i kisra-perverânede eziliyordu. Memurîn râh-ı müstakimi bilmez, hükkâm şer’-i mübini tanımaz, devlet hukuk ve serbesti-i müslimîne riayet etmezdi. Yedi seneden az bir zamanda yedi milyondan çok dinar borca girildi.” Bkz. A[hmed] F[erid], “İcmal-i Siyasi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 100 (15 Eylül 1906), s. 4.

¹⁹⁸ Ahmed Ferid, “İcmal-i Siyasi”, s. 4.

hakkımız, bir mülkümüz olan meclis-i mebusânımız bulunduğunu, sefalet-i hâzıramızın kanun haricinde bir idare-i keyfiye semeresi olduğunu akıllarına getirmiyorlar mı?”¹⁹⁹

Osmanlı muhaliflerince, İran’ın akabinde Osmanlı’da da ilan edilecek bir kanûn-i esâsiye sadece yerel değil bölgesel olarak da büyük bir önem atfedilmekte, Müslümanların geleceğini teminat altına alacak, iki devlet (Osmanlı-İran) arasında güçlü bir bağ oluşturacak, Müslüman halkın ve şarkın temeddününde önemli rol oynayacak yegâne şey “şariat-ı İslâmiyyeye” de uygun olan kanûn-i esâsi kabul edilmektedir. Jön Türklerin önemli simalarından ve aynı zamanda Tanzimat’ın sembol isimlerinden Mithat Paşa’nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey’in İran Meclis-i Millîsi’ne *Füyûzât* gazetesi aracılığıyla gönderdiği tebrik mektubunda bu düşünceleri görebiliriz:

“İşte akvâm-ı İslâmiyyenin âtilerini temin edecek Osmanlı ve İran devletlerinin şan u şevketini i’lâ edecek hep bu meşrutiyet, hep bu kanun-i hürriyettir. Takviye-i hükûmet ve te’min-i hürriyet ile bir ittihad vücuda getirerek iki milleti yekdiğerine rabt eyleyecek bu kanundur. Terakkiyât-ı İslâmiyyeyi taassub-i dînîde değil, fakat dinin i’tilâsını muhabbet-i vataniye ve milliyede bize aratacak yine bu kanundur. Şariat-ı İslâmiyyeye tevfikân milletin adalet ile idare olunmasını mal, can ve namusun tecavüzat-ı keyfiyeden masun bulunmasını taahhüd edecek yine bu kanundur. İngiltere, Fransa, Almanya hâsılı tekmîl-i Avrupa ve Asya’da hükûmet-i medeniyyenin şevket ve azametleri hep bu kanun ile izhar olunmuştur.”²⁰⁰

Benzer şekilde İTC’nin Paris’te düzenlediği Osmanlı Muhalefet Fırkaları kongresinde²⁰¹ önemli kararlar alınırken bunların en başında İran Meclisine telgrafname gönderilmesi kararlaştırılmakta ve söz konusu telgrafta Osmanlı’da ilan edilecek meşrutiyet idaresinin, coğrafya üzerindeki önemine ve bir noktasıyla da iki devlet arasındaki yakınlaşma hususundaki ehemmiyetine atıfta bulunmaktadır:

¹⁹⁹ Anadolu, “Gençlerimiz Nerede?”, *Şûrâ-yı Osmânî*, Nu: 23 (30 Kanun-i Evvel 1907), s. 1.

²⁰⁰ Ali Haydar Mithat, “Mektup”, *Füyûzât*, Nu: 12 (15 Mart 1907), s. 183.

²⁰¹ “Osmanlı Muhalefet Fırkaları” Kongresi -bazı yayınlarda da “Osmanlı İnkılap Fırkalarının İttihad Kongresi”- olarak da isimlendirilen kongre, Terakki ve İttihad Cemiyeti, Sabahaddin Bey’in Teşebbüs-i Şahsi, Âdem-i Merkezîyet ve Meşrutiyet Cemiyeti, Ermeni İhtilal Federasyonundan katılan ikişer aza ile teşkil edilmiş Teşkilat Bürosu tarafından tertiplenmiştir. Teşkilat Bürosunun vazifesi; Osmanlı Milletini teşkil eden unsurlar arasında müşterek düşman olan Abdülhamid’e karşı bir tesanüt husule getirecek olan kongre hakkında kararlar almaktır. 20’yi aşan toplantı akabinde ilk olarak 20 Aralık 1907 tarihinde kongre kararı alınmış, fakat çıkan bazı engeller sebebiyle 27’sinde öğleden sonra üç buçukta kongre başlamıştır. Millet Meclisini açmak ve meşrutiyet idaresini faal hale getirmek amacıyla tertip edilen bu kongre dönemin muhtelif gazetelerine yansımış ve farklı programlara sahip cemiyetlerin ortak amaç için birlikte hareketleri takdirle karşılanmıştır. *İrşad* gazetesinde yer alan yazıya göre kongreye yukarıda zikredilen teşkilatlarla birlikte Amerika ‘Hayrenik heyet-i idaresi’, Mısır ‘Cemiyet-i İsrailiye, Ahd-i Osmani Cemiyeti’, Londra ‘Hilafet heyet-i tahrirîyesi’, Marsilya ‘Armeniya gazetesi heyet-i idaresi’ ve Balkanlardan ‘Razmik heyet-i idaresi’ olmak üzere toplamda 9 komite/cemiyet söz konusu kongreye iştirak etmişlerdir. Kongre akabinde verilen ziyafette Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza, Malumiyân, Baron Velorme, Sezai Bey, Bahaeddin Şakir ve Necati Bey ‘Osmanlı İnkılap Cemiyetinin Romanya şubesi mebusu’ gibi şahısların istibdadı karşı müttehiden hareket etmenin ehemmiyetine dair çeşitli nutuklar verdiği de aktarılır. Söz konusu kongre hakkında detaylı bilgiler için bkz. Edhem Ruhi, “Paris’te Müceddidin-i Osmaniyye Kongresi”, *Balkan*, Nu: 343 (7 Kanun-i Sani 1323 [20 Ocak 1908]), s. 1-3; “Osmanlı Hürriyetperverânı”, *Tercümân-ı Ahval-i Zaman*, Nu: 3 (15 [28] Ocak 1908), s. 3; “Osmanlı İnkılap Fırkalarının İttihad Kongresi”, *İrşad*, Nu: 20 (16 Şubat 1908), s. 3.

“Avrupa’da içtima eden Devlet-i Osmaniyye fırka-i muhalife ve icraiyye kongresi, hukuk ve vazifelerine itmi’nan-ı kalp ile vâkıf ve milletin hürriyet ve adaleti için mücahid, İran milleti mebuslarına muhabbet-i amîkasını arz eder. Kongre ümit eder ki Devlet-i Osmaniyye’de tesis edilecek idare-i meşrûta, iki komşu memleketi birleştiren dostluğu takviye edecek ve şarkın temeddününe hizmet eyleyecektir. Yaşasın İran Meclis-i Mebusanı”²⁰²

Ali Haydar Bey ayrıca İran’daki kanûn-i esâsinin ilanını, milletin “terakki ve medeniyete” ilk adımı olarak tasvir etmekle birlikte bu vaziyetin korunmasının başta Osmanlı hamiyetperverleri olmak üzere Şark’ın temennisi olduğunu belirtmektedir. Onun, milletin hayatı ve devletin istikbalini bağlı gördüğü kanûn-i esâsiyi, Kur’an’ın ve Peygamber’in emrine muvafık bir emir olarak telakki etmesi mühimdir. Çünkü bu düşünce, nihayetinde bu “emr-i mühimme” riayeti “vacibe-i zimmet-i milliye” olarak değerlendirecektir.²⁰³ Ali Haydar Bey, kaleme aldığı bir başka beyannameinde de muhaliflerin ekseriyetle vurguladığı sözleri tekrar etmekte ve II. Abdülhamid’e karşı gösterilecek hürriyet mücadelesinde Rusya, İran ve Japonya’daki hürriyet mücadelelerine dikkat çekmektedir:

“Komşumuz olan milletlere bakınız! Bizim gibi esaret içinde doğup büyüdükları halde nasıl birer birer nâil-i hürriyet oluyorlar. İşte Rusya... İşte İran! zûlm ve gaflet içinde bunalan bu millet medeniyetin lezzetini anlıyor, şah bu arzuya iştirak ediyor, memleket idare-i meşrutaya sahip oluyor!... İşte Japonya!... Hükümdarı kendi arzusıyla milletine meşrutiyet verdi! Bugün Padişah ile millet vatanlarının teâlisine el birliğiyle çalışıyor ve Japonya âlem-i medeniyetin gıptasını mucib olacak surette ilerliyor.²⁰⁴ Fikr-i hürriyette bu milletlere rehber olamadıysak bari hareketlerini takipte kusur etmeyelim! İleri ey millet-i Osmaniyye ileri!”²⁰⁵

Japonya, Rusya ve son olarak İran’da gerçekleşen meşrutiyet hareketlerinden “mütenebbih” ve “ibret-bin” olmak umulurken tüm bu gelişmelere rağmen bir ilerleme kaydedilmemesi halinde de akıbetin kötü olacağı Osmanlı muhalifleri tarafından açıkça vurgulanmakta²⁰⁶ ve etrafı “hükûmât-ı meşrute” ile çevrili olan Osmanlı hükûmetinin “harem-i hümayun” vasıtasıyla idare olunmasına devam edilirse hayatını uzun müddet devam ettiremeyeceği düşünülmektedir.²⁰⁷ Özellikle İran milletin “tecdid-i kuvvet” için göstermiş oldukları teşebbüs ve meşrutiyet idaresini vatanlarına

²⁰² “Muvaffakiyetle Neticelendiğini Tebşir Ettiğimiz Osmanlı Muhâlifin Fırkaları Kongresinin Beyannameesi – Kongrenin Kabul Ettiği Tekâlif-i Mütenevvîa” *Terakki*, Nu: 17, s. 4.

²⁰³ Ali Haydar, “Mektup”, s. 183.

²⁰⁴ Japonya’ya yönelik benzer düşüncenin İran cephesinde de var olduğu görülmektedir. Avrupa tahsili gören ve İran’da maliye nazırlığı görevine getirilen Nasirulmülk, Tabatabai’ye gönderdiği mektubunda Japonya’yı yönetim şekli açısından örnek göstermekte ve asrın mucizesi olarak tanımlamaktadır. Ahmed Kesrevi tarafından yayınlanan mektubun bir kısmı için bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 90-95.

²⁰⁵ “Anadolu Ahvâline Dair”, *Füyûzât*, Nu: 25 (14 Ağustos 1907), s. 409.

²⁰⁶ Edhem Ruhi, “Şimdi gözümüzü açmazsak, akıbet mahv-ı mutlaktır”, *Balkan*, Nu: 410 (25 Mart 1324 [7 Nisan 1907]), s. 1-2.

²⁰⁷ “Hâl ve Müstakbel”, *Sancak*, Nu: 70 (15 Nisan 1907), s. 1.

getirmek için ortaya koydukları gayretin Osmanlılar üzerinde büyük tesirler uyandıracağına da inanılmakta²⁰⁸ ve gerektiğinde İran'daki meşrutiyet taraftarları gibi gayeye ulaşmak için kan dökmenin lüzumuna dahi işaret edilmektedir.²⁰⁹

1.1. Hürriyet ve İstibdadın Sembolleri Olarak Şah ve Padişah

Osmanlı muhaliflerine göre İran meşrutiyet hareketlerini örnek alması gereken sadece ulema, talebe veya halkın bir kesimi değildir. Devletin en üst kademesinde bulunan padişah da kendi tebaasına nasıl davranılması gerektiği konusunda şahı örnek almalıdır. İran'da meşrutiyetin ilanının üzerinden henüz altı ay dahi geçmeden Jön Türklerin hiciv ustası Şair Eşref Bey, Mısır'da neşrettiği *Şah ve Padişah*²¹⁰ adlı küçük manzum eserinde²¹¹ bu düşüncüyü açıkça izhar etmektedir. İstibdadın²¹² sembolü olan padişaha karşılık hürriyetin sembolü şah adeta bir numune-i imtisâldir;

“Nasıl medh eylemez insan cenâb-ı şah-ı İran'ı
Umumen nâil-i hürriyet oldu zir-i destanı
Ânınçün bir hilafet arz ederdim üste memnunen
Değişse şah ile İraniyan Abdülhamid Han'ı,
Telaşa düşmesin Türkler sakın bu ahz u i'tâdan

²⁰⁸ “Hâl ve Müstakbel”, s. 1; Paris'te Muhalif Cemiyetler Kongresi'nin II. Abdülhamid'i son derece rahatsız ettiği ve bu konuda Avrupa'ya birçok hafiyeler gönderdiği haberlerine yönelik *Balkan* gazetesi “(...) Bu ihtilale, bu dehşete karşı yegâne çare-i necât, ya terk-i saltanat veya Rusya ve İran hükûmetlerinin tav'an, kerhen yaptığı gibi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı açmaktır. Bunun haricinde ne yapılsa boştur. Akıntıya karşı kürek çekmektir. Zira alev bacayı sarmıştır” yorumunu yapar. Bkz. “Hâricî”, *Balkan*, Nu: 341 (31 Kanun-i Evvel 1323), s. 3.

²⁰⁹ İran'ın meşrutiyet aleyhtarı sadrazamı Mirza Ali Asgarhan Eminüssultan (Atabek)'i öldürüp ardından intihar eden Abbas Ağa muhalif neşriyatta vatanının selameti için hayatını feda eden bir “hürriyet fedaisi” olarak gösterilmekte ve bu tarz kişilere Osmanlı'nın da ihtiyacı olduğu zikredilmektedir. “Hâricî”, *Balkan*, Nu: 283 (16 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3; Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya'da Avrupa İlkaâtı [-II]”, *Balkan*, Nu: 325 (11 Kanun-i Evvel 1323), s. 2. Abbas Ağa'nın Atabek'i öldürmesi ve kendisinin ölümünün 40. gününde düzenlenen etkinliklerin gazetelere yansımaları hakkında bkz. “İran'da bir katl-i siyasi”, *Türk*, Nu: 181 (10 Ekim 1907), s. 2; “Havadis-Hariciye-İran'da cemiyât-ı hafiye”, *Türk*, Nu: 186 (21 Kasım 1907), s. 3; *Şûrâ-yı Osmânî*, “İran Fedailerî”, *Balkan*, Nu: 287 (30 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3; “İran'da gizli cemiyetler”, *Balkan*, Nu: 339 (28 Kanun-i Evvel 1323), s. 3-4;

²¹⁰ Eşref, *Şah ve Padişah*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 15 Kanun-i Evvel 1906, 16 s.

²¹¹ Eserin neşredilmesinin üzerinden yaklaşık bir buçuk ay sonra Cezayir-i Bahr-i Sefîd valisi Nazım Paşa tarafından gönderilen şifreli telgrafta, “Mısır'da firar etmiş olan erâzilden Eşref nâm şeririn” Mısır'da manzum bir “hezeyannâme” neşrettiği ve Fransız postasıyla gelen nüshaların fark edilip imha ve girişinin engellenmesine dair tedbirlerin alınmış olduğu bildirilmekte, bu iş'ar üzerine de söz konusu “hezeyannâme”nin yasaklandığı diğer vilayetlere emredilmektedir (BOA, DH.MKT./1144-18 [30 Ocak 1907]) Her ne kadar söz konusu risalenin isim ve içeriğine dair bilgi verilmesi de Şair Eşref'in o dönemde kaleme aldığı manzum risale olarak ilk akla gelen *Şah ve Padişah* eseridir. Nitekim tarihler Mayıs 1908'i gösterdiğinde bu kez yazışmalarda eserin ismi bizzat zikredilmekte ve “Memâlik-i Şahane'ye katiyyen men'-i idhali” irade edildiği belirtilmektedir. (BOA, DH.MKT./1255-44 [18 Mayıs 1908]) Lakin bu kez yazışmalarda müellif ismi yerine eseri Rusçuk'ta kaçak olarak basan Tevfik Hacı Sunullah'ın ismi zikredilmektedir. (BOA, HR.TH./363-46; 363-49; BOA, MF.MKT./1057-16) Oldukça rağbet gören *Şah ve Padişah* adlı eserin Eşref Bey'in engellemelerine rağmen II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası diğer eserleri gibi birçok korsan baskıları yapılmıştır. Bkz. Ö. Faruk Huyugüzel – Şerife Çağın (haz.), *Eşref Bütün Eserleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, s. 29-30.

²¹² Avrupa'da modernleşme sonrasında artan meşrutî idare hareketleri Osmanlı'da “İstibdad” kavramına yeni bir anlam yüklemeye başlamıştır. 19. yüzyıla kadar “İstibdad” kavramına müspet anlamlar yüklenirken bu tarihten itibaren özellikle de II. Meşrutiyet sonrasında “İstibdad” kavramı tamamen menfî bir anlam taşımaya başlamıştır. Söz konusu kavramın mânâ değişikliği hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I*, s. 119-124.

Değişmezler mükerrerem bir melekke öyle [şey]tanı”²¹³

Muzafferüddin Şah’a yönelik bu müspet düşüncenin tamamen, meşrutiyeti ilanı akabinde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Artık metinlerde “müstebid”²¹⁴ şah profili yerine “Müslüman hükümdarlarının en vicdanlısı, en hakikatperveri”²¹⁵, “terakki-perver ve hayırhâh-ı millet”²¹⁶ “âli-cenâb, insan-ı kâmil, hakkıyla Müslüman”²¹⁷ “efkâr-ı ahrârâne ve fezâil-i zatiye ile umumun ta’zîm ve muhabbetini ihraz etmiş”²¹⁸ bir şah profili çizilmektedir.²¹⁹ Bu tavır değişikliğinin daha spesifik bir örneği ise Muzafferüddin Şah’ın Avrupa seyahatlerine dair kaleme alınan yazılar üzerinden görülebilir. Meşrutiyetin ilanı öncesinde *Şûrâ-yı Ümmet*’te yayınlanan bir yazıda²²⁰ İran ekonomisini önemli anlamda etkilediği iddia edilen Muzafferüddin Şah’ın Avrupa seyahatleri, II. Abdülhamid’in korkaklığıyla kıyaslandığında takdir görse de ciddi şekilde eleştiriye tabi tutulmakta,²²¹ söz konusu yazıda bir hükümdarın seyahatinden halkının beklentisinin şecaat değil, siyasî menfaatler olduğu vurgusu yapılarak, bu konuda Almanya İmparatoru’nun, İngiltere Kralının politikaları örnek gösterilmekte idi. İran şahından daha büyük oldukları halde seyahate çıkarken bu idarecilerin yanlarında sekiz on kişiden fazla kişi bulunmazken, Muzafferüddin Şah’ın birkaç bardak maden suyu içmek için Avrupa’ya her seyahatinde 96 kişiyi beraberinde getirmesi, Şiraz’ın Isfahan’ın bir aylık gelirlerinin bir gecede otel kirasına harcaması tenkit edilmekte idi. İmzasız yazıda “Tebaasını soyarak ve ecnebilerden, hususiyle Rusya gibi bir düşman-i müstakbelden karzen aldığı paralarla hariçte azamet satmak büyük bir kusur” olduğu vurgusu yapılırken, Şark hükümdarlarının, büyüklüğü kuru nam ve ihtişamda aramak hastalığından kurtulamamalarından duyulan büyük üzüntü aktarılmaktadır. Ayrıca kendilerinin, İran şahına yönelik eleştiri haklarını da iki devlet arasındaki ittifak düşüncesi üzerinden izah etmeye çalışmaktadırlar;

²¹³ Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 3.

²¹⁴ “İran’da İntibah-ı Efkâr”, *Türk*, Nu: 135 (28 Haziran 1906), s. 2; *Rumeli* gazetesi de söz konusu metni *Türk*’ten alıntılararak neşretmiştir. Bkz. “İran’da İntibah-ı Efkâr”, *Rumeli*, Nu: 29 (21 Cemaziyelahir 1324), s. 2-3.

²¹⁵ “İran Ahvalı”, *Balkan*, Nu: 12 (26 Temmuz 1322), s. 3.

²¹⁶ “Havâdis-i Hariciye – Teessüf-i Azîm”, *Türk*, Nu: 153 (10 Ocak 1907), s. 2-3. Muzafferüddin Şah’ın vefatı üzerine *Türk* mecmuasında kaleme alınan müstakil yazıda şahın hiçbir zaman “izhar-ı istibdad” olmadığı dahi zikredilmektedir. Bkz. “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 154 (10 [25] Ocak 1907), s. 2.

²¹⁷ “Zavallı Şah”, *Balkan*, Nu: 110 (27 Teşrin-i Sâni 1322), s. 3.

²¹⁸ “Ziyâ-i Azîm – İrtihal-i Muzafferüddin Şah”, *Tuna*, Nu: 394 (30 Kanun-i Evvel 1322), s. 1.

²¹⁹ II. Meşrutiyet’in hemen akabinde Abdülhamid’e yönelik müspet ifadeleri bizzat İTC’nin beyannâmelerinde ve padişaha gönderilen telgraflarında görmek mümkündür. Kâmil Paşa kabinesinin kurulması akabinde halkın ve cemiyet teşkilatının hükümet işlerine karışmaması hususunda cemiyetin 24 Temmuz 1324 tarihli bir beyannamesi için bkz. Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, (haz. Faik Reşit Unat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 114-115; farklı örnekler için ayrıca bkz. S. 118-121.

²²⁰ “Şundan bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 81 (31 Ağustos 1905), s. 3-4.

²²¹ Şahın Avrupa’ya hareketi öncesinde İran’da yapılan hazırlıklara yönelik menfi bir yorum için bkz. “Havadis-i Hariciye”, *Türk*, Nu: 83 (1 Haziran 1905), s. 3.

“Biz kaideten hiçbir devletin umûr-u dahiliyesine karışmak fikrinde değiliz. Ancak, İran hükûmeti şarkta bizim komşumuz, dostumuzdur; bizim gibi ecânibin hücum ve ağrazına uğrayan, matma’-ı istilâsı olan bir İslâm hükûmetidir. Acem ve Osmanlı devletleri arasında tedâfü’î ve tecâvüzî bir ittifaka elbette lüzum vardır. Ancak bu ittifakın her iki tarafa hayırlı olması için ulûm ve meârifin terakkisiyle hükûmetin maddi ve manevi kuvvetlerini arttırmak lazımdır. Bu da memleketin varidatını hüsn-ü istimal ve hayra sarf etmekle olur.”²²²

Onlara göre, terakkiye meyyal bir İran toplumu, idarecisinin hal ve hareketleri yüzünden Avrupalılar nezdinde müsrif ve cahil olarak görülmektedir. Şahın gerek kendi ve gerekse milleti hakkında oluşan bu genel kanaatten müteessir ve mütenebbih olmaması eleştirilmekte,²²³ tedavi ve eğlence amaçlı olarak Avrupa’ya yaptığı bu seyahatlerinin, bir zamanlar parlak medeniyeti, zengin edebiyatı ve sanayisiyle cihanın övgüsünü kazanan Acemlerin başlarında şimdi ne kadar budala ve miskin bir kişinin bulunduğunu gösterdiği savunulmaktadır.²²⁴

Öte yandan Muzafferüddin Şah’ın Avrupa seyahatine dair bu sert tenkitlerin İran’da meşrutiyetin ilanı sonrasında yumuşamakta, müsrifliği affedilmekte²²⁵ hatta devlet hazinesinden ciddi harcamalar yapılsa da bu seyahatlerin “fıkr-i intibah” ve “terakki” yolunda önemli girişimler olduğu yorumları dahi serdedilmektedir.²²⁶ Nitekim Şair Eşref de şahın Avrupa seyahatlerini bir nevi aydınlanma olarak görmekte ve yine II. Abdülhamid ile kıyaslamakta²²⁷ ve onu ümmetin ümidi, asrın Hazret-i Süleyman’ı kabul etmektedir.²²⁸ Bu siyaset tarzı Jön Türklerin, o dönemin konjonktürüne yani meşrutiyet düşüncelerine göre muhalefet politikalarını takip ettiğini göstermektedir.

²²² “Şundan bundan”, s. 4.

²²³ “Şundan bundan”, s. 4.

²²⁴ “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 96-97 (15 Ağustos 1906), s. 2.

²²⁵ “Acemistan’da millette hukuk-u esasi ve millet meclisi bahş u ihsan eden merhum Acemistan şahı o tarihe kadar ettiği her türlü israfat ve kabahatini unutturmuş ve milletin yegâne ve en güzide şahı ad olunup millet kendisinin her türlü suç ve günahını afv etmiştir.” Bkz. “Havadis-i Hariciye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 138 (16 Mart 1323), s. 3.

²²⁶ “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 154 (10 [25] Ocak 1907), s. 2; Şahın vefatı üzerine *Tuna* gazetesinde kaleme alınan yazıda Muzafferüddin Şah’ın “temayülât-ı terakki-perverânesi ilcaatından olarak mükerreren Avrupa’ya seyahat ile medeniyet-i garbiyenin mahiyet ve fezailini tedkik ve tefehhüm ve kendi memleketinin bulunduğu dereke-i pestîyi mukayese ederek zâtına bir vedâ-i mukaddese ad eylediği, mülk ü milletin mezlaka-i inkıraz ve izmihlalden kurtulup şehrah-ı terakkiye pay-endaz olmasını mükteziyat-ı zamaneden ad etmiş ve bunun emzice-i ahali ile kâbil-i tedkik bir surette vücud-pezîr olmasına karar verdiği” ifade edilmektedir. Bkz. “Ziyâ-i Azîm – İrhal-i Muzafferüddin Şah”, *Tuna*, Nu: 394 (30 Kanun-i Evvel 1322), s. 1.

²²⁷ “Gezip dünyada gördü anladı ol şah-ı dânişmend
Otuz yıldır bizimki görmedi hâlâ Emirgan’ı
Talepkâr olmadan millet o ihsan etti hürriyet
Ânunçün adl ile âfakı tuttu şöhret ü şanı
Çıkardı harice iblis-i istibdadı mülkünden
Bu himmet şah-ı vâlâca bir ilham-ı Rabbanî”

Bkz. Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 9.

²²⁸ “Umumen ehl-i İslâm’ın ümidi sende kalmıştır,
Bu asrın varsa sensin hazret-i Sultan Süleyman’ı”
Bkz. Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 13.

İran’da yaşanan kanûn-i esâsî, meşrutiyet gelişmeleri neticesinde Jön Türkler nazarında artık Muzafferüddin Şah, II. Abdülhamid’in istibadına karşılık hürriyetin sembolü konumunu almaktadır. Meclis-i Mebusan’ın açılmasına dair şahın iradesi sonrasında *Şûrâ-yı Ümmet* sütunlarında, şahın “İran’ın efkâr-ı hususisiyle de tamamen zıt olmadığı” belirtilmekte, Meclis-i Mebusan İngiltere sefareti ve şahın ortak bir “semeresi” görülmektedir. Meclisin şiddetli bir itirazla karşılaşmaması ve İranlı dindaşlarına refah ve saadet getirmesi de ayrıca temenni edilmektedir.²²⁹ Öte yandan İran’da ulema, tacirler ve halkın ayaklanmaları sırasında gösterdikleri dirayetin Avrupa tarafından alkışlandığını ifade edilirken, usul-u meşveretin kurulması ve kabulü noktasında Şah’ın duruşu “İran’da usul-u meşrutiyeti tesis ve kabulde Muzafferüddin Şah’ın milleti hakkındaki hulus-i niyeti inkâr edilemez” şeklinde yorumlanmaktadır.²³⁰

Abdullah Cevdet, *İctihad* mecmuasında İran şahının ıslahatlar konusunda muhaliflere yönelik bir nutkunu²³¹ “bol bol vaadler ediyor, bizimki de ibtida-i cülûsunda bol bol vaadlerde bulunurdu. Fakat sâdiku’l-va’dlik nerede bunlar nerede” şeklinde yorumlarken, yine de Muzafferüddin Şah’ın Abdülhamid’e göre “Müslümanca ve şahane bir hareket” ortaya koymasının daha muhtemel olduğunu zikreder.²³²

5 Ağustos 1906 tarihinde Muzafferüddin Şah tarafından meşrutiyet fermanı ilan edildiğinde söz konusu gelişmeler Tahran Sefareti tarafından da yakından takip edilerek gelişmelerden Bâbîâlî de haber edilmekte idi. Tahran Sefareti tarafından bir hafta arayla (11-18 Ağustos 1906) Bâbîâlî’ye gönderilen iki tahriri incelendiğinde söz konusu meşrutiyet fermanının ıslahatçılar tarafından hemen kabul görmediği de anlaşılmaktadır. Sefaretin gönderdiği ilk tahrirde devlet idarelerinin ıslahı ve meclisin teşkili konusunda sâdır olan iradenin şah tarafından bastırılıp her köşeye astırıldığı lakin ıslahat taraftarlarının “teminat-ı kâfiye” görmedikleri dest-i hattı asılı yerlerden yırtıp atıkları aktarılmakta idi.²³³ Bir hafta sonra gönderilen ikinci tahrirde ise ıslahatçıları ikna ve razı etmeyen şahın ilk fermanının, düzeltilerek ikinci bir fermanın neşr ve tab’ edildiği ve bu fermanın ıslahatçılar nezdinde “kanaat-bahş” derecede görülmesiyle İngiltere Sefaretine sığınan topluluğun sefaretten çıktığı ve Kum’da bulunan ulemanın da hürmetle ağırlandarak Tahran’a avdet ettiği bildirilmekte idi.²³⁴

²²⁹ [Ferid Ahmed], “İcmal-i Siyasi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 101 (1 Ekim 1906), s. 4.

²³⁰ “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3; *Times* gazetesinin Muzafferüddin Şah’ı cahillik, müsriflik ve şarklılıkla itham etmesi reddedilmekle birlikte şahın aslında İran’ı Rusya ve İngiltere boyunduruğundan kurtarmak için en fazla himmet gösteren Acem şahı olduğu kabul edilmektedir. Bkz. “İran Şah-ı Cedidi ve Siyaset-i Müstakbelesi”, *Balkan*, Nu: 120 (5 Kanun-i Sâni 1322), s. 1-2.

²³¹ *İctihad* mecmuasının, Mısır’da Farsça olarak neşredilen *Hikmet* gazetesi müdürü Doktor Mehdi Han Tebrizi’ye tercüme ettirerek gazete sütunlarında neşrettiği söz konusu nutuk için bkz. “İran’da Islahat ve Nutk-u Şâhi”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 2-3.

²³² A[bdullah] C[evdet], “İran ve Türkiye İhtilafı”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 1.

²³³ BOA, Y.A.HUS./506-38 Bkz. EK III

²³⁴ BOA, Y.A.HUS./506-79 Bkz. EK IV

Söz konusu tahrirlere iliştirilen iki ferman da incelendiğinde, yeni fermanın meclisi daha geniş tanımlayan, sınırlarını daha iyi çizen ve şer’i hukukla bağlantısını kuran bir üsluba sahip olduğu rahatlıkla zikredilebilir. Örneğin ilk metinde yer alan “meclis” ifadesi “meclis-i şûrâ-yı milli” olarak değiştirilmekte, meclis için “adaletimizin muhafızı” ibaresi eklenmektedir. Ayrıca, meclis ve oluşumu için gerekli şeylerin ferman tarihinden itibaren mebusların tasvip ve imzası ve hükümdarlık onayıyla da yürürlüğe konacağı izahatı ilave edilmektedir. Son olarak dikkat çeken düzenleme ise ikinci fermana, şer’-i mukaddes yasalarının icrasına ve memleket işlerinin ıslahına başlanacağı vurgusunun ilaveten yapılmasıdır.

Şahın söz konusu bu fermanındaki “devletin önemli işleri ve halkın yararına olan meselelerde gereken istişareleri yapmak ve incelemelerde bulunmak üzere şehzadeler, ulema, Kaçarlar, ayan ve eşraf, toprak ağaları ve tüccar arasından seçimle belirlenecek temsilcilerle Tahran’da bir Meclis-i Şûrâ-yı Milli tanzim edilmesine karar verilmesi” mealindeki ifadeleri, bazı neşriyatta şahın açıkça “ve şavirhum fi’l-emr” hükmüne tabî olduğu şeklinde de değerlendirilir.²³⁵ *Balkan* mecmuasında ise şahın meşrutiyet fermanı büyük bir hayranlık uyandırır, kendi mücadeleleri için âdeta bir fetih gibi müjdelendir:

“Aman yâ Rabbi! Ne ulüvv-i cenâb, ne şahane muvaffakiyet! İnsan hakkı görünce, insan ise teslim etmelidir. Bugüne kadar en mütedenni görülen, Asya’nın göbeğinde tehassun etmiş Acem milletinin bundan sonra, bu kanun-i adl ve hürriyet sayesinde mazhar bulunacağı feyz ü saadeti düşündükçe, bir de dünyanın üç büyük kıtasına saye-endâz âlem-i İslâm’ın ümid-i istikbali demek olan saltanat-ı âl-i Osman’ın hâlen remed-i istibdad altında mahve, zillete meyl-i mahkumiyetini idrak eyledikçe insanın nasıl beyni ateşler içinde yanmaz?

Ah ey Türkler! Ah ey bedbaht millet! Ruslar, Acemler, Kutaylar, Çin[li]ler dünyanın en uykuda görülen milletleri bile millet hakkı ne olduğunu anlasınlar, haklarına mâlik olsunlar da biz hâlen üç beş cebbarın hükm-i istibdadı altında kıyamete dek mi inleyeceğiz?

Aman ya Rabbi! Bu kara günler daha Türkler için yetmedi mi, yetmeyecek mi? Nasrun minellah ve fethun karîb!”²³⁶

İran’da meclis nizamnamelerinin de tasdik edilmesi akabinde Muzafferüddin Şah “tarihte İslâm hükümdarları arasında en büyük şerefli bir rütbe-i medeniye ve insaniye” sahip hükümdar mertebesine çıkarılmış,²³⁷ zamanın bütün İslâm hükümdarlarına “numune-i ibret ve imtisal” kabul

²³⁵ Vatan Hâdimi, “İran Hakkında”, *Tuna*, Nu: 296 (26 Ağustos 1322), s. 3. Yazıda, İran halkının cahil olduğu ve meşrutiyet idaresinin ve meclisin kıymetini bilemeyecekleri yönündeki iddialar da reddedilerek şu minval üzere bir cevap verilir: “Hürriyet terakkinin yegâne müşevvikidir. Mademki İran’a hürriyet girdi. İran’ın terakki edip gerek âlem-i siyasette [gerek] âlem-i iktisatta mühim bir mevki kazanacağını şimdiden temin edebiliriz.”

²³⁶ “Hatt-ı Hümayun”, *Balkan*, Nu: 34 (26 Ağustos 1322 [8 Eylül 1906]), s. 1.

²³⁷ “Havadis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 7 (29 Teşrin-i Evvel 1322), s. 3; “Mütalaât-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 16 (10 Teşrin-i Sani 1322), s. 1; Bir başka metinde Muzafferüddin Şah’ın “on dördüncü asr-ı hicri selâtin-i İslâmiyyesinin efdal ve ahyer-i fâristen

edilmiştir.²³⁸ kanûn-i esâsî taleplerinin bir süre karşılık bulamamasının müsebbipleri de kendisi değil onun etrafını saran sadrazam²³⁹ ve saray erkânı gösterilmiştir.²⁴⁰ Burada vurgulanması gerekir ki, II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde benzer ifadelerin II. Abdülhamid için de söylendiği görülmektedir. *Türk mecmuasından* II. Abdülhamid'e yazılan uzun bir arzuhalde, etrafını saran “yalancı, dolancı, entrikacı” kişileri “ashab-ı namus”un sürüldüğü çöllere nefyedilmesi ve ashab-ı namusu da iş başına getirmesi çağrısında bulunmaktadır.²⁴¹ Ahmed Kemal Bey, *Balkan mecmuasında* kaleme aldığı yazısında ise II. Abdülhamid'in otuz sene öncesinde “mülk ü milletine asr u zamana muvafık bir kanûn-i esâsî, adalet, hürriyet vermekle yenilik, teceddüd yani bir jönlük” etmiş olduğunu lakin akabinde etrafını saran “haşeratın” padişahı yolundan döndürdüğünü ortaya koymakta,²⁴² Edhem Ruhi Bey ise II. Meşrutiyet'in hemen akabinde “şu üç günlük hürriyet-i kat'iyye, işte milletin bütün ruhunu meydana koydu. O alçak hafiyeler, milleti padişaha hâin tanıtmak isteyen sefiller aradan kalkar kalmaz, padişah ile milletin, baba ile evladın nasıl gözyaşlarıyla yekdiğerine derâgûş eylediğini yâr u ağyar, bütün cihan gördü.” yorumunu yapmaktadır.²⁴³ Benzer şekilde *Sancağ* mecmuasında ise “bir hükümdarın harekât-ı sabıkası o devletin tarihine ait bir mesele” olarak kabul edilerek meşrutiyeti ilan eden Padişah'a karşı hürmet beslemek “vazife-i mukaddeseden” dahi sayılmaktadır.²⁴⁴ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Manastırlı İsmail Hakkı başta olmak üzere İslâmcılar tarafından II. Abdülhamid'i öven, yücelten ifadeler ve hatta hükümdarlığının devamı için dualar edilirken, istibdat dönemindeki tüm kötülükler de kendisinden soyutlanarak, çevresindeki “akrep sürüsü”, “esafil” ve “hain” kişilerden neş'et ettiği zikredilmekteydi.²⁴⁵ II. Abdülhamid'e yönelik bu müspet tavrın en azından 31 Mart hadisesine kadar cemiyet tarafından benimsendiği söylenebilir. Öyle ki, meşrutiyetin ilanı akabinde İstanbul'a gelen cemiyet mensupları “zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişahiye karşı

olmakla tarih-i cihanda şüphe yok ki nîk-nâm” bırakacağı yorumu yapılmaktadır. Bkz. “Ziyâ-i Azîm – İrtihal-i Muzafferüddin Şah”, *Tuna*, Nu: 394 (30 Kanun-i Evvel 1322), s. 1; “Merhum-ı müşarünileyh hâl-i hazırda mevcut olan mulûk-ı İslâmiyye arasında değil belki son yüz sene zarfında gelen bilâd-ı İslâmiyye hükümdarları arasında en iyisi idi...” Bkz. “Muzafferüddin Şah Hazretlerinin Vefatı”, *Sancağ*, Nu: 69 (15 Şubat 1907), s. 2.

²³⁸ Özellikle II. Abdülhamid'e atfen “Yıldız'ın kulakları çınlasın” ifadeleri de kullanılmaktadır. Bkz. “İran'da Hukuk-i İntihab”, *Balkan*, Nu: 48 (13 Eylül 1322), s. 2; Benzer ifadeler için bkz. “Zavallı Şah”, *Balkan*, Nu: 110 (27 Teşrin-i Sâni 1322), s. 3; “Acemistan'da İdare-i Meşrûta”, *Tuna*, Nu: 275 (2 Ağustos 1322), s. 2-3; “Sen ol şah-ı muazzamasın ki nâmın yâda geldikçe / Kalıp ehl-i İslâm'a gelir bir şevk-i ruhânî”, Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 13.

²³⁹ İran'da meşrutiyete giden süreci özetleyen bir metinde sokaklarda açlık ve sefalet içinde yaşayan halkın “ekmek ekmek” sedâlarını işiten şahın, sadrazama gürültünün sebebini sorduğunda sadrazamın da: “Tebea-i sâdika, izdiyâd-ı ömr ve saadet-i şahanenize dua ediyor” şeklinde cevap verdiğinden bahsedilmektedir. Bkz. “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, *Türk*, Nu: 141 (4 Ekim 1906), s. 1-2.

²⁴⁰ “Acemistan'da İdare-i Meşrûta”, s. 2; İngiltere ve Rusya'nın kendi menfaatleri için Şah ile mebusan arasında tefrikalar çıkardığı hakkında bir görüş için bkz. “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 131 (9 Mart 1323), s. 1-2.

²⁴¹ “Huzur-u Me'âli-neşûr Hazret-i Hilafetpenâhiye Açık Arzuhal”, *Türk*, Nu: 107 (23 Kasım 1905), s. 1.

²⁴² A. Kemal, “Zaman Kötü Oldu”, *Balkan*, Nu: 294 (3 Teşrin-i Sâni 1323), s. 2.

²⁴³ Edhem Ruhi, “Padişah ve Millet”, *Balkan*, Nu: 509 (18 Temmuz 1324), s. 2.

²⁴⁴ “İfade-i Mahsusa”, *Sancağ*, Nu: 71 (1 Ağustos 1908), s. 1.

²⁴⁵ İslâmcıların II. Meşrutiyet sonrasında Abdülhamid'e yönelik müspet ifadeleri için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 125-129.

sadakat ve ubudiyet-i kâmile ile mütehassis” olduklarını bu sebeple bazı “bedhahan ve fesadkâran” tarafından sağda solda padişah aleyhine dağıtılan evrakın cemiyetin fikirleriyle zıt olduğunu beyan etmekteydiler. Hatta bu beyanlarına II. Meşrutiyet öncesinde Paris’te tertip ettikleri kongrede alınan kararları içeren eserin şimdilerde dağıtılmasına “şimdi mâlik olduğumuz idare-i meşrutada hiçbir sebep-i mevcudiyeti kalmadığından onun da tevziine cemiyetin katiyen muhalif bulunduğunu ve bu muamelâtı icra edenlerin cemiyetle hiçbir münasebetleri bulunmadığını” da ekliyordlardı.²⁴⁶

Muzafferüddin Şah’a yönelik müspet ifadelerin düşüncelerinin vefatı akabinde kaleme alınan yazılar üzerinden de okumak mümkündür. Vefat haberi akabinde Osmanlı basınında kaleme alınan yazılarda şahın vefatı, İran halkı için büyük bir kayıp olarak telakki edilmekte “tarik-i terakki ve tekâmüle henüz giren memleket-i İran, o tarik-i kâşifenin gaybubetine ne kadar ağlasa haklıdır”²⁴⁷ yorumları yapılmakta ve hatta yukarıda değinildiği üzere, II. Meşrutiyet’in ilanı sebebiyle II. Abdülhamid’e methiyelerde bulunan Edhem Ruhi gibi muhaliflerin kalemlerinden “gebermesi milyonlarca insanın medar-ı necât u selameti olacak nice alçak hükümdarlar durup dururken cellad-ı bî-emân-ı ecel böyle âlicenap bir hükümdarı yakaladı” sözleri dökülmekte idi.²⁴⁸ Şahın vefatından yaklaşık bir buçuk ay sonra Eşref Bey’in Ahmed Rıza Bey’e hediye ettiği görülen²⁴⁹ *Şah ve Padişah* nüshasının iç kapağında müellifin kendi el yazısıyla kaleme aldığı şu kıta yukarıda sözünü ettiğimiz fikri edebi olarak aktarmaktadır:

“Zuhur ettiyse medhiyem müesser zehr-i hicvimden
Değil bende kabahat, bendeki baht-ı siyahındır
Fütûr etmem asa-yı sabra ettim ittikâ Eşref
Cihandan şah gitti şimdi nevbet padişahındır.”²⁵⁰

²⁴⁶ *Servet-i Fünûn*’a gönderilen söz konusu beyannâme için bkz. “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti tarafından varid olan beyannamelerdir”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 12 (24 Temmuz 1324), s. 4.

²⁴⁷ Bu haklılığın temellendirmesi de şu şekilde yapılmaktadır: “[...] Bir eserin sahibi tarafından ikmâl olunmasında fevâid-i adîde vardır. Hâlâ devâir-i devletin bile mevcut olmadığı bir diyarda vaz olunan usûl-i idarenin devam ve bekâsı, müdebbir ve sebatkâr rüesâ-yı umûrun vücuduna vâbeste olduğu gibi, o rüesânın hidemât ve himemâtını takdir ve teşvik edecek bir şahın tahtında olması da ehem ve elzemdir. Biz, İran’a meclis-i mebusan verildi haberine ne kadar sevindik ise bunun devamını da onu verenin tahtında dâim kalmasına meşrût gördük. Bu ihtiyata niçin lüzum gördüğümüz bizim meclisimizin tarih-i dilsûzuyla izah olunur. Bir memleketteki ahali henüz uykudadır, hukuk ve vezâifini bilmez, bedbahtlıklarını anlamaz, padişahlarını i’timad-ı tâm ile sever, o memlekette vuku bulacak her teceddüd, elbette onun mürevvicinin re’s-i kârda bulunmasıyla bâki ve pâyidar olur.” Bkz. “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 154 (10 [25] Ocak 1907), s. 2.

²⁴⁸ Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı [-I]”, *Balkan*, Nu: 324 (9 Kanun-i Evvel 1323), s. 2; Muzafferüddin Şah’ın rahatsızlığı hakkında haberlerin *Ahali* mecmuasına ulaşması akabinde gazetenin tepkisi “Ölüm, milletine hâdim (خادم) bir hükümdarı çarpacağına muzır zâlim, hâdim (هادم) birini yakasından tutup mezara sürüklesse adalet icra etmiş olur.” Bkz. “Havadis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 63 (27 Kanun-i Evvel 1322), s. 3.

²⁴⁹ Eşref Bey, söz konusu nüshada Ahmed Rıza Bey’e şöyle bir ithafta bulunmuştur: “Ale’l-umum ahraru’l-ümmetin reisu’r-rüesası ve hükûmet-i firavniye-i Hamidiye’nin [okunamadı] sâhibu’l-azm ve meslek ve insanlar içinde gerçekten bir melek, vücûdu istikamet-i bir misal-i mücessemi hâl ve istikbalin en büyük edib-i a’zamı olan meşhur Ahmed Rıza Bey efendi hazretlerine bir hediye-i dervişane fi 19 Şubat 1907”

²⁵⁰ Eşref, *Şah ve Padişah*, iç kapak. [Ahmed Rıza Bey Nüshası, TTK Arşivi].

Hastalığının ciddi bir hal alması dolayısıyla şahın hükûmet idaresini veliahdına tevdi ve teslim etmesi İran’da bir fetret döneminin yaşanmasına mâni olduğu şeklinde yorumlanmakta ve bu hareket büyük bir asalet örneği olarak kabul edilmektedir.²⁵¹ İTC kurucularından Ahmed Rıza Bey’in de ciddi etkisinin olduğu *Sancak* gazetesinde, Muzafferüddin Şah’ın hastalığına dair haberlerden teessür duyulurken II. Abdülhamid’in hastalığına dair haberlerden memnuniyet hissedilmesi iki hükümdarın farklı idare tarzlarıyla ilişkilendirilmektedir:

“Evvelki hükümdardan [II. Abdülhamid] âlem-i İslâm fenalıktan başka bir şey görmedi. İkincisi [Muzafferüddin Şah] bu hastalığında kendi millet ve hükûmetinin saadet ve selametini düşünerek İran için hiç de me’mul olunmayan idare-i meşrûtayı hükûmette va’z ettiği bu hareket-i âlicenâbâneleriyle kendi milletine muhabbet ve hüsn-i niyet beslediğini ispat etti.”²⁵²

İslâm devletlerinin XIX. ve XX. yüzyıldaki toprak kayıplarına da dikkat çekilerek “millet-i İslâmiyyenin duçar olduğu izmihlali gören” Muzafferüddin Şah’ın kendi vatanını gelecekte gelmesi muhakkak fenalıktan korumak için “İslâm hükümdarlarındaki fenalığın üss-i esası” kabul edilen istibdadı ortadan kaldırması bir muvaffakiyet olarak zikredilmekte, yalnız İranlıların değil bütün Müslümanların takdisine layık görülmektedir.²⁵³ Öte yandan hükümdarlığı “harem-i hümayunlarını en güzel karılarla doldurmak bunlara ve etrafındaki dalkavuklara beytülmal-i müslimîni yağma ettirmek” şeklinde anlayan II. Abdülhamid ise sû-i idarenin timsali telakki edilmektedir.²⁵⁴

Muzafferüddin Şah’a yönelik müspet düşüncelerin, güvenin halefi Muhammed Ali Şah’a yönelik olduğunu söylemek oldukça güçtür. Babasının ardından tahta geçen Muhammed Ali Şah hakkında veliahtlığı döneminde Tebriz’de mektepler açtığı, Fransız muallimi aracılığıyla Avrupa’nın dinî, siyasî ve felsefî eserlerine âşina olduğu ve mükemmel derecede Fransızca ve İngilizceye vâkıf olduğu bilgileri verilse²⁵⁵ de meşrutiyete karşı mesafesi konusundaki şüpheler Osmanlı muhaliflerinin kaleme aldığı metinlerde açıkça görülmektedir.²⁵⁶ Yeni şahın meşrutiyete karşı olduğu haberlerini

²⁵¹ “Havadis-i Hariciye”, *Ahali*, Nu: 33 (27 Teşrin-i Sani 1322), s. 2; “Ne Şahane Necâbet”, *Balkan*, Nu: 112 (12 Kanun-i Evvel 1322), s. 3.

²⁵² “Orada Ne Var?” *Sancak*, Nu: 65 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 3.

²⁵³ Şair Eşref bu düşünceleri şu dizeleriyle dile getirir:

“Alışmış bir hükümdara kolay mı terk-i istibdad
Sana etti cenâb-ı Kibriya bu lütf u ihsanı
Mikado varsa da aksa-yı şarkta hüccetu’l-ahrar
Anın şanlı değildir böyle meşrutiyet ilanı
Cenâbın, maddeten, mânen sezâvar oldu tebrike
Bu devlet bes ki hoşnud eyledin şah-ı şehidânı”

Bkz. Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 13.

²⁵⁴ “Muzafferüddin Şah Hazretlerinin Vefatı”, *Sancak*, Nu: 69 (15 Şubat 1907), s. 2.

²⁵⁵ “Yeni Şah”, *Tuna*, Nu: 398 (5 Kanun-i Sani 1322), s. 3; “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 70 (3 Kanun-i Sani 1322), s. 1.

²⁵⁶ İran’da meclise karşı ayaklanan mutaassıp gruplara öncülük ettiği savunulan İngiltere ve Rus elçiliklerinin sıklıkla Muhammed Ali Şah nezdine girip çıkmaları bu şüpheyi arttıran sebeplerden biridir. Bkz. “Bu Sefaletin Sonu Karanlıktır”, *Balkan*, Nu: 152 (23 Şubat 1322), s. 1-2; Muhammed Ali Şah’ın Moskof’un bir valisi ve çarın bir memuru mertebesine inmeye razı olduğu hakkında bkz. “Havadis-i Hariciye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 138 (16 Mart 1323), s. 3-4; “Havadis-i

alan muhalifler²⁵⁷ “babasının millet huzurunda eserine hürmet ve riayet edeceğine dair ahd u peymânda bulunan” Muhammed Ali Şah’ın yeminini tutmakta biraz “taassup” göstermesine ve etrafına toplanacak vatan ve millet sever vezirlerin iyi niyet ve âkilane nasihatlarıyla bu “taassubun” daha da güçlenmesine can u gönülden duacıdırılar.²⁵⁸ *Türk* mecmuasında yeni şaha yapılan açık çağrıda “eser-i peder” olarak ifade edilen meşrutiyete saygı göstermesi onu daha da güçlendirmesi tavsiye edilmekle birlikte nasıl bir hükümdar profili çizeceği konusunda da kendisine hemen yanbaşındaki II. Abdülhamid bir sû-i misal gösterilmektedir:

“İstersen gayur, vatanperver bir imparator istersen misal-i lanet bir Nemrut olabilirsin... Bunlardan iyisini intihab etmekte, şu son asırda yalnız bir padişah gaflet etti. Yazık ki hayatı ırcâ ederek yeniden başlamak kâbil değildir. Kâbil olsa, o da yeniden başlayarak, vükelasından, vüzerasından birine damat olur, evlâd u ahfadını (keniz-güzâde)likten kurtarır, savletkâr bir ihanetten mütevellit korku ile nefsi-şâhânesini sarayında hapsedmez. Vatani hürriyet ve ilm u irfan ile doldurarak, başında bulunduğu ümmetin refah ve saadetini, sinesindeki doğduğu vatanın umrân ve şevketini göre göre müftehir ve müteselli, itmâm-ı hayat ederdi. Fakat!...”²⁵⁹

II. Abdülhamid’in İran meclisinin kapatılması konusunda Muhammed Ali Şah’a -iddia edilen- telkinatının²⁶⁰ bir karşılık bulmayacağı düşünülse²⁶¹ de ilerleyen süreçte şahın meclis aleyhine

Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 152 (30 Mart 1323), s. 3-4; İran’da meclisle şah arasındaki gerilimin arttığı dönemde yaşanan karışıklıklar Edhem Ruhi tarafından şu cümlelerle özetlenir: “Bugün İran payitahtında kopan kıyametler eski şah-ı merhum Nasirüddin Han’ın [Muzafferüddin Şah] ihya-kerdesi olan kanun-i adl u hürriyetle Avrupalıların elinde bir maşa olan şah-ı hazır Muhammed Han’ın istibdadı arasındaki çarpışmadan başka bir şey değildir.” Bkz. Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı [-I]”, *Balkan*, Nu: 324 (9 Kanun-i Evvel 1323), s. 3.

²⁵⁷ *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesine Tahran’dan gönderilen mektupta vilayetlerde henüz seçim yapılmadan Tahran’dan seçilen mebuslarla meclisin açılıp faaliyetlere başlamasının sebebi şu minval üzere açıklanır: “(...) Bu isti’cale sebep Şah’ın hastalığıdır. Şayet şah vefat ederse yerine gelecek zâtn, babasının verdiği imtiyazatı tanınamaması korkusu. Meclis-i mebusan müzakeratına başlarsa iş intizama girmiş bulunacağından yeni şahın hod-serâne hareketi daha güç olur.” [Tahran’dan Bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sâni 1906), s. 3.

²⁵⁸ “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 154 (10 [25] Ocak 1907), s. 2, “Ziyâ-i Azîm – İrtihal-i Muzafferüddin Şah”, *Tuna*, Nu: 394 (30 Kanun-i Evvel 1322), s. 1; “Havâdis-i Hariciye”, *Ahali*, Nu: 68 (1 Kanun-i Sâni 1322), s. 2; “Dünya kurulu beri mevcut olan Acemistan’ın eski hâl ü şanını iade ve istiklaliyetini henüz kanadı kırılmış bir kartal pençesinde takılı kalan İran’ı katiyyen kurtarmak şah-ı cedide müyesser olmasını temenni istibdad düşmanlarının ehass-ı âmâlidir.” Bkz. “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 70 (3 Kanun-i Sâni 1322), s. 2.

²⁵⁹ “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 156 (14 Şubat 1907), s. 2; Muhammed Ali Şah’ın Rusya, İngiltere ve Almanya’nın İran politikalarına karşı çıkarak babası tarafından bahş ve ihsan olunan kanûn-i esâsi ve meclis-i mebusana bağlı kalması gerektiğine dair diğer yorumlar için bkz. “Havâdis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 33 (27 Teşrin-i Sani 1322), s. 3; “Hâdisat-ı Siyasi”, *Ahali*, Nu: 128 (6 Mart 1323), s. 1. Cemil Said Dikel, Muzafferüddin Şah’ın vefat etmeden önce oğluna vermiş olduğu nasihatı şöyle aktarır: “Oğlum ben ölüyorum. Benim yerine sen şah olacaksın. Sana nasihat ve vasiyetim bir cümleden ibarettir. Bu memleketin yegâne medâr-ı saadeti olan meşrutiyete zinhar hâlel getirme, bu usul-i idarenin elinden geldiği kadar tahkimine gayret et. Ben bütün Avrupa’yı gezdim, gördüğüm medeniyete, ma’muriyete hayran kaldım. Tahkik ve tedkik ettim. Bunların kâffesi meşveret ve meşrutiyet sayesinde husule geldiğini cümle âlem yek-zebân olarak teslim ettiler. İşte oğlum sana son bir ricam budur. Yoksa babalık hakkı helal olmasın”. Bkz. C[emil] S[aid], “İran Mektupları – 2 – İran’da Kanûn-i Esâsi”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 7 (6 Haziran 1909), s. 7.

²⁶⁰ *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde “Temenni-i Hamîdi” başlıklı yazıda İstanbul’da sağlam bir kaynaktan alınan bilgiye göre Mayıs 1907 ortalarında II. Abdülhamid’in kendi el yazısıyla Muhammed Ali Şah’dan meclisi feshetmesini talep ettiği zikredilmektedir. Bkz. “Temenni-i Hamîdi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 115 (1 Haziran 1907), s. 2.

hareketleri kendisini II. Abdülhamid gibi müstebid padişahlar zümresine sokmaktadır.²⁶² Muhammed Ali Şah'ın 1907 yılında sadrazamlığa getirmek için Avrupa'dan davet ettiği Atabek, I. meclisin lağvedilmesi için Abdülhamid'e telkinlerde bulunduğu iddia edilen Küçük Said Paşa'ya teşbih edilmekte,²⁶³ bu bakımdan şah ile padişahın yönetim benzerliğine dikkat çekilmektedir. Öte yandan şahın muhalefetine karşılık İran meşrutiyetçilerinin de askeri kuvvet oluşturmaları gerektiğine dair çağrılar ve hatta yardımda bulunma teklifleri, İTC'nin İranlı meşrutiyetçilerle yaptıkları yazışmalarda dahi görülmektedir.²⁶⁴

1908 Haziran'ında Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet karşıtlığını daha da ileri götürerek meclisi bombalatması Osmanlı muhaliflerini büyük bir üzüntüye gark etmekte ve şaha karşı daha sert söylemlere sevk etmektedir:

“Âlem-i İslâm'a matemî bir sahife, karanlık bir gün îras edecek olan bu cinayet emin olunsun ki bir gün gelip şah hazretlerinin de tarih-i mevdi kanlı kalemle yazılacağına beraat-ı istihlâldir. Bulmaz halas sâika-i intizamdan [intikamdan] / Tahrip eden hukuk-u ibâdî harap olur”²⁶⁵

Henüz birkaç ay öncesinde *Şah ve Padişah* adlı eserinde II. Abdülhamid'i hicvedip Muzafferüddin Şah'a medhiyeler düzen Şair Eşref bu kez *İran'da Yangın Var*²⁶⁶ başlıklı küçük risalesinde meclisi “kâbe-i hürriyet”e benzetirken²⁶⁷ burayı bombalayan Muhammed Ali Şah'ı, II.

²⁶¹ “Kendi memleketini bir zindan-ı esaret haline getirdikten ve hukuk-ı mukaddese-i İslâmiyye ve insaniyemizi ayaklar altına alarak şer'-i şerifin ümmeti ârâ-yı ümmetle idareye davet eden bütün kavaid-i esasiyesini kitaplardan, vicdanlardan silmek için bin zulüm ve hileye tevessül ettikten (و امرهم شرى بينهم) hadis-i kudsisini [âyetini] hâşâ ekval-i kâzibe menzilesine tenzil için vicdansız ve hamiyetsiz şeyhülislam Cemal[eddin] Efendi gibi bir herife fetva verdirerek Kur'an'ı değiştirmek cesaretinde bulunan bir padişahın ancak milletine hıyanetinden ibaret olan nesayih-i şeytan-pesendânesine kulak asacak kadar cellad-ı millet olmayan Acem şahının bu sözlerle vereceği ehemmiyetin derecesi pek âşikârdır.” Bkz. “Temenni-i Hamidi”, s. 2.

²⁶² “Ber-devam etmek için heykel-i istibdâdî
Acemistan'a da el attı [Hamid-i] Sâni
Okuruz Fatiha, başka elimizden ne gelir
Duman attırdı balam türbe-i mebusanı”,
Eşref, *İran'da Yangın Var*, s. 6.

²⁶³ Edhem Ruhi, “İran Ahvali veya Asya'da Avrupa İlkaâtı [-II]”, *Balkan*, Nu: 325 (11 Kanun-i Evvel 1323 [24 Aralık 1907]), s. 2.

²⁶⁴ Bahaeddin Şakir ve Hüsrev Sami imzalı, muhtevassından İranlı inkılapçı Said Selmasî'ye gönderildiği anlaşılan mektupta, şahın muhalefetine meclisin işleyişine mâni olduğunun farkında olduğu bu konuda İranlı hürriyet taraftarlarının kuvvetli bir ordu teşkil etmesi gerektiği ve kendilerinin de her türlü desteği sağlayacağı ifade edilmektedir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 553 (10 Mart 1908), s. 217; Yakın tarihlerde İran cephesinden de (İran İctimaiyyun-Âmiyyun) Osmanlı hürriyet taraftarlarına “öz menfaatlerinin, öz istibdadlarının devamı ve onların muhkem silahlamak için bi'l-ittifak birbirlerine yardım eden” müstebid hükûmetlere karşı ittifak çağrısında bulunmaktadır. Bkz. “İran ve Osmanlı”, *Balkan*, Nu: 391 (2 Mart 1324), s. 3-4. [*Şûrâ-yı Osmani*'den alıntıdır]

²⁶⁵ “Âlem-i İslâm'a Matem”, *Balkan*, Nu: 480 (14 Haziran 1324), s. 1-2; Metinde iktibas edilen beyit Abdullah Cevdet'in 1897 yılında Trablusgarp'ta Berberistan Kalesinde mahpus iken İsmail Hakkı Bey'e ithafen yazdığı şiirinden bir beyittir. Bkz. Abdullah Cevdet, *Kahriyât*, 2. Baskı, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906, s. 84-85.

²⁶⁶ Eser ilk olarak Mısır'da kaleme alınmış, lakin meşrutiyetin ilanı akabinde İstanbul'da tab' ettirilmiştir. (Şair Eşref, *İran'da Yangın Var*, İstanbul: Yeni Gazete Matbaası, 1324) Müellif metin içerisinde kitalar arasına girdiği notlar ve dipnotlarla dizelerin hangi zaman diliminde ve hangi hadise üzerine kaleme alındığına dair bilgiler de vermektedir.

²⁶⁷ Şair Eşref, meclisin bombalanmasına düştüğü tarihi şu dizelerle nihayete erdirir:
“Vak'ayı hakkıyla tasvir etmeden ben âcizim
Eşk ile süzülüşü bir mersiye yazsın muhteşem

Abdülhamid'den daha zâlim olmakla hicvetmektedir.²⁶⁸ Eşref'e göre, Cengiz Han'ı hayran, II. Abdülhamid'i gölgede bırakan²⁶⁹ bu zulmün mahşerde hesabının sorulması da muhakkaktır.²⁷⁰

Şair Eşref'in haricinde bu konuda kalem oynatanlardan biri de İstiklal şâiri Mehmet Âkif'tir. Muhammed Ali Şah'ın meclisi bombalaması haberleri üzerine Mithat Cemal'le birlikte yazdığı "Acem Şahı" başlıklı ve iki bölümden oluşan bir şiir kaleme almışlardır.²⁷¹ İlk bölümünün Mithat Cemal ve ikinci bölümünün Mehmet Âkif Ersoy tarafından kaleme alınan şiir ilk kez Kasım 1908'de *Sıratı müstakim*'de yayınlansa da yazılma tarihinin II. Meşrutiyet'ten önce olduğu kanaatini taşımaktayız.²⁷² Söz konusu şiirde, şahın yapmış olduğu eylem eleştirilirken, kendisine bir başarı olarak gösterilen durumun aslında adalet temenni eden bir milleti vurmak olduğu hatırlatılmakta ve insaniyetten bir parça olsun nasibini almamasından hayıflanılmaktadır:

"Bu müthiş velvelen İran'ı daim inletir sanma,
'Muzaffersin' diyen sesler bütün hâindir, aldanma.
Zaferyâb olduğun kimdir? Düşün bir kere, millet mi?
Adalet isteyen bir kavmi vurmak galibiyet mi?
Nasibin yok mudur bir parça olsun âdemiyetten?
Nasıl aldırımıyorsun yükselen feryada millettten?
Emin ol bunca mazlumun yüreklerinden kopan âhı

Ben niçin vaktiyle böyle kesmedim a'zâ diye!...
Nâdim olmakta [Hamid-i] Sâni-i sâhib-i kıdem
Duydu bu tarihi, istavroz çıkardı gitti 'Çar'
Topla yıktı kabe-i hürriyeti şah-ı Acem
1330 – 4 [Çar]: 1326"

Bkz. Şair Eşref, *İran'da Yangın Var*, s. 14.

²⁶⁸ "Eski bir top yükletip bir merkebe
Rastgele sokmakta halka süngü şah
Padişahım sen hayâ etmez misin
Senden eşnâ' zâlim oldu dünkü şah"

Bkz. Şair Eşref, *İran'da Yangın Var*, s. 1.

²⁶⁹ "Milleti kırdı, perişan etti mebusanımı
Ol kadar can yakıtı kim Cengiz'i hayran eyledi
Aferin, [Abdülhamid] Han'ı bıraktı gölgede
Şah-ı İran attı top, İran'ı viran eyledi."

Bkz. Şair Eşref, *İran'da Yangın Var*, s. 4.

²⁷⁰ "Çıkacak var mı yüzün nezd-i Resulullah'a
Kurtarır mı seni mahşerde [Hamid-i] Sâni
Ahiret yok mu ki var ise demez mi Allah
'Topa tuttun ne için Meclis-i Mebusanı'"

Bkz. Şair Eşref, *İran'da Yangın Var*, s. 3.

²⁷¹ Mehmet Âkif – Mithat Cemal, "Safahat-ı Hayattan – Âcem Şahı", *Sıratı müstakim*, Nu: 11 (23 Teşrin-i Evvel 1324), s. 164-165.

²⁷² Ertuğrul Düzdağ'ın karşılaştırmalı neşir olarak hazırladığı *Safahat* baskısında (İstanbul: İZ Yayıncılık, 2016) bu şiire dair Mithat Cemal'in *Türkün Şehnâmesinden* adlı kitabından bir alıntı yapmaktadır. Söz konusu alıntıda Mithat Cemal şiirin, Muhammed Ali Şah'ın 1909'da meclisi topa tutması ve mebusanı asması akabinde Mehmet Akif ile birlikte kaleme aldığını belirtmektedir. Lakin, gerek meclisin bombalandığı asıl tarihin Haziran 1908 olması gerekse şiirin ilk kez yayınlandığı *Sıratı müstakim* sayısının Kasım 1908 tarihini taşıması bu alıntıda ki tarihin (1909) yanlış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu şiirin II. Meşrutiyet'in öncesinde kaleme alındığı düşüncesi daha ağır basmaktadır.

Tepeden indirir elbette bir gün lanetullahı!”²⁷³

Şair Eşref’te olduğu gibi Âkif’te de meclis ve taraftarları dinî olarak yüceltilirken, şah ise İslâm tarihinde özellikle de Şii tarihinde zulmün ve istibdadın sembolü olan Yezid’in ruhunu şâd etmekle itham edilmektedir.²⁷⁴

Meclisin bombalanması Osmanlı muhaliflerini üzüntüye gark etmiş olsa da bu konudaki son sözleri daha çok teselli veren ifadelerdir. İran’da yaşanan bu hadiseyi “İran Fâciaları” olarak okuyucusuna duyuran Abdullah Cevdet idaresindeki *İctihad* gazetesinde, şahın meclisi bombalaması ve karşı çıkan Tebriz halkını askerleri ile dizginlemeye çalışması teessürle karşılanmakta ve tüm olumsuzluklara karşı yine de İran meşrutiyet taraftarları “galip sayılır bu yolda mağlup” ifadeleriyle teselli edilmektedir.²⁷⁵ Nihayetinde de “hürriyet yolunda dökülen kanların her katresinde bin devha-i kıyam-ı kıyamet-nümûn” olacağı müjdesi verilmektedir.²⁷⁶ Âkif ise bu düşüncüyü güçlü kalemıyla şöyle ifade etmektedir:

“Şehâmet-perverâ, Şaha!, Zaman bî-dâdı kaldırmaz;
Hata etmektesin şayet diyorsan: ‘Kimse aldırılmaz.’
Bu istibdada artık bir nihayet ver ki istikbal
Karanlık derler amma işte pek meydanda: **İzmihlal!**”²⁷⁷

Genel olarak Osmanlı muhaliflerinin neşriyatı takip edildiğinde İran’daki hâdiseleri yakından takip ettikleri, kalemleriyle destek verdikleri, kendi vatandaşlarına bir “örnek” “ibret-âmiz” hareket olarak sunduğu gözükse de bölgeyle irtibatın sadece bu seviyede kalmadığı da anlaşılmaktadır. Dönemin önemli hatiplerinden, İTC’nin önemli simâlarından Ömer Naci’nin İran meşrutiyetçilerine bilfiil destek amaçlı bölgeye gidişi ve orada faaliyetlerde bulunması bu düşüncenin en önemli tezahürlerinden biridir.

²⁷³ Âkif, “Âcem Şahı”, s. 164.

²⁷⁴ “Livâu’l-hamd-i hürriyet iken İslâm için gayet,
Yazık, pâmâl-i istibdâdın oldu öyle bir râyet.
Kazak celp eyleyip tâ Rusya’dan sâdâtı çiğnettin,
Yezid’in ruhu şâd olsun... Eminim çünkü şâd ettin!
Şehamet gösterip binlerce beytullahı bastırdın,
Şecaat arz edip birçok ricalullahı astırdın!
Ne Allah’tan haya ettin, ne peygamberden âr ettin:
Devirdin kâbe-i ulyâ-yı dîni, hak-sâr ettin.”

Bkz. Âkif “Âcem Şahı”, s. 164.

²⁷⁵ Şair Eşref, meclisin topa tutulduğuna dair telgrafı Mısır’da ilk gördüğünde şu dizeleri kaleme aldığı ifade eder:
“Cennet’e yollamak ehl-i Hakk’ı
Şâh-ı İran’a göre bir şândır.
Hâdim-i adl olanın İran’da
Türbesi Meclis-i Mebusan’dır.”

Bkz. Şair Eşref, *İran’da Yangın Var*, s. 8.

²⁷⁶ “İran Fâciaları”, *İctihad*, Nu: 2-8 (Temmuz-Ağustos 1908), s. 299.

²⁷⁷ Vurgu Âkif’e aittir. Bkz. Âkif, “Âcem Şahı”, s. 165.

2. İran’da Bir “Revolüsyoner”: Ömer Naci (1878-1916)

2.1. Bir Muhalifin Yetişme Yılları

1878 yılında Beylerbeyi-İstanbul’da dünyaya gelen Ömer Naci, henüz kundakta iken Defterdar Cemal tarafından evlat edinildi. Babasının, Bağdat defterdarlığı sırasında özel öğretmenlerden Arapça, Farsça ve Fransızca eğitimlerini alan Ömer Naci, Bağdat’ta başlamış olduğu tahsilini sırasıyla Bursa’da Işıklar Askeri Lisesi (Mekteb-i İdâdi-i Askeriye), Manastır Askeri Mektebi²⁷⁸ (1895) ve son olarak da Harbiye Askeri Mektebi’nde ikmâl etti. (1901/1902).²⁷⁹

Harbiye Mektebi yıllarında yakın arkadaşlarından Nazım Ören’in onun hakkında “yalnız benim için değil 1901 senesinde Harbiye Mektebi’nden zabıt olarak çıkan bütün sınıf arkadaşlarım için de o bir ‘mesih’ olmuştu”²⁸⁰ ifadeleri, Naci’nin Harbiye’de ne derece aktif ve tesirli olduğunu göstermektedir. Ömer Naci’nin Jön Türk ve İttihad ve Terakki fikriyatına bağlılığının harbiye yıllarında oldukça yüksek olduğu Nazım’ın aktardığı şu hatıralarından öğrenmekteyiz:

“Sınıfta hemen hemen yüzde seksenimiz, şiir okumayı, roman okumayı, ufak tefek şiir yazmayı - daha umumî bir tabir ile- okuyup yazmayı ‘*Servet-i Fünûn*’ ve Ömer Naci ile öğrenmiş oluyorduk. Sınıfı yasak eserler okumaya da o alıştırmıştı. O zamanlar Yeni Cami civarında İranlı seyyar kitap satıcıları bulunurdu. Namık Kemal’in, Abdülhak Hamid’in, Ziya Paşaların, Şinasilerin vesairenin yasak olan eserlerini Acem kırmacı harflerle basıp bastırıp nispeten yüksek fiyatlarla emin oldukları insanlara satarlardı. Bu satıcılara bizim bir çoğumuzu Ömer Naci tanıttı.”²⁸¹

Askeri eğitimini tamamlayarak Harbiye’den mülazım olarak çıkan Ömer Naci, ilk olarak Üsküp civarında bulunan bir kıtaya tayin edilmiş, Haziran 1905 tarihinde de Jandarma teşkilatını düzenlemek için görevlendirilen İtalyan General Georgi Paşa’nın yaveri olarak Selanik’e görevlendirilmiştir.²⁸² Bu görev Ömer Naci’nin sonraki hayatı için önemli bir dönüm noktasıdır. Dönemin siyasi düşünceleri ve hareketleri açısından önemli bir karargâh olan Selanik’in Avrupa

²⁷⁸ Rasim Haşmet, “Ö[mer] Naci”, *Bağçe*, Nu: 24 (30 Kanun-i Evvel 1324), s. 8; Nazım Ören, İstanbul’da Harbiye Mektebi’nden arkadaşı olan Ömer Naci’nin Bursa’dan Manastır’a sürgününü şöyle anlatır: “Bursa’ya gelir gelmez birinin yeşil gözlerine tutulmuş, şiir yazmağa Bursa’da başlamıştı. Herhalde çok ileri gitmiş ki onu hapsedmişler, herhalde çok sevmiş ki, bir gün mektep hapishanesinin yalnızlığından istifade ederek kendini asmıştı. Kapının önündeki süngülü nöbetçi bir inleme, bir hırlama duyup kapıyı açmış ve güç belâ ipi keserek Ömer Naci’yi ölümden kurtarmışsa da yeşil gözlerin aşkıdan kurtaramamıştı... Ömer Naci pek az bir zaman sonra hapishane penceresinden kendini atmış, hattâ Bursa civarındaki köylerden birisine giderek Arapçası sayesinde bir iki hafta köy imamlığı yapmıştı. Cemal Bey’in hatırı için mektep Ömer Naci’nin kaydını silip alaya neferlikle atmamış, Manastır Askeri İdadisi’ne sürgün olarak göndermişti.” Bkz. Nazım Ören, “Eksi Hatıralar Serisi - Şair Ömer Naci”, *Dünya*, Sayı: 395 (3 Nisan 1953), s. 2,

²⁷⁹ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul: 1973, s. 3-4; Ömer Naci’nin vefatı üzerine Foto Resne’de basılan bir hatıra fotoğrafı için bkz. EK V.

²⁸⁰ Ören, “Şair Ömer Naci”, s. 7.

²⁸¹ Ören, “Şair Ömer Naci”, s. 7.

²⁸² Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 68.

münasebetleri açısından da önemli bir konuma haiz olduğunu söylememiz mümkündür. 27 Mayıs 1909'da II. Abdülhamid'i tahtan indirmek için İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun da menşeinin Selanik olduğu göz önünde bulundurulduğunda, o dönemde Selanik'in, fikri ve siyasi düşünce hareketleri bakımından ne derece önemli bir merkez olduğu da görülür.

Ömer Naci'nin İttihad ve Terakki'ye giden yolunun ilk basamağı Selanik'te Eylül 1906 yılında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olmuştur. Daha sonraki yıllarda İttihad ve Terakki'nin Selanik kolu²⁸³ olarak görülecek bu cemiyetin ilk kurucu kadrosu²⁸⁴ arasında Ömer Naci ismi de yer alır.²⁸⁵ Cemiyetin bir numaralı kurucusu olan Bursalı Mehmed Tahir Bey, ondan “hürriyet ve meşrutiyetin, daha doğru bir tabîr ile zavallı kalmış İslâmiyetin pür vecd ü istiğrak bir hatibi” olarak bahsetmekte ve Doğu ve Batı'nın farklarını, meziyet ve kusurlarını yüksek kültürü sayesinde bilebildiğini vurgulamaktadır.²⁸⁶

Ömer Naci'nin ittihatçılar arasında daha çok ön plana çıkmasına sebep olan hadiselerden biri de *Çocuk Bahçesi* mecmuasında kaleme aldığı yazıları olmuştur. Özellikle Rıza Tevfik ile “Osmanlı-Türkçe” ve “Arûz-Hece” konusundaki tartışmaları derginin sansüre takılmasıyla neticelenir.²⁸⁷ Ömer Naci, Rıza Tevfik'le yaptığı edebi tartışmalarının uzayıp gitmesini Rıza Tevfik'in enaniyetine de bağlayarak onu sorumlu tutmakta ve Osmanlı'nın halihazırdaki durumuna da dolaylı yoldan işaret etmektedir:

“Fakat bakınız bir kere ve insaf ile bakınız azizim. Ortada insaniyeti tahrip eden tırnaklar, vicdanları inleyen facialar, bütün bütün bir tarih, şan u şerefın ebediyen topraklara karıştığı saatler, evet, bütün bunlar sessiz ve sedâsız bir sûrette ağlayarak, hiçbir imdat ve teselli

²⁸³ Paris İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1907 tarihli *Muhaberat Kopya Defteri*'nin 1. cildinde Bahaeddin Şakir imzalı 386 numaralı tahriratta iki cemiyetin birleşmesi ile ilgili şu not düşülmüştür: “Merkezi Paris olan “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” ile merkezi Selanik olan “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” 19 Şaban 1325, 14 Eylül 1323 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti” nâmı altında âtiü’z-zikr şerait ile ittihad etmiştir.” *Muhaberat Kopya Defteri I...*, “Hürriyet ve Osmanlı İttihad ve Terakki cemiyetleri arasındaki mukavelenâme”, Nu: 386, s. 444.

²⁸⁴ Ahmet Bedevi Kuran bu cemiyetin on kişiden müteşekkil olduğunu ifade ederek bu kişileri aza numaralarına göre şöyle sıralar: Bursalı Mehmed Tahir Bey, Naki Bey, Talat Bey, Midhat Şükrü Bey, Bursalı Hakkı Bey [Baha Pars], Edib Servet, Ömer Naci, Kazım Nami Duru, İzmir eski valilerinden Rahmi Bey ve İsmail Canbulat. Kuran, cemiyetin bu ilk on üyesinin ardından yeni kaydolan üyelere 110'dan itibaren numara verildiğini de ekler. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâb Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948, s. 243.

²⁸⁵ Bu cemiyetin 8. numaralı kurucu üyelerinden Kazım Nami Duru'nun hatıraları için bkz. Kazım Nami Duru, *İttihad ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957; Arif Cemil'in bu konuda verdiği bilgi nispeten daha farklıdır. O, Ömer Naci, Hüseyin Sami ve Sapanlı Hakkı beylerin ilk olarak Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden farklı olarak ismi bulunmayan gizli bir cemiyet kurduklarını ve daha sonrasında Talât Beyin teşkil ettiği Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle birleştiklerini iddia eder. Ayrıca bu gizli cemiyetin kuruluşuna daha önceden Avrupa'da bulunan ve sonradan Selanik'e gelen Ali Şefik Bey'in sebep olduğunu da zikretmektedir. Bkz. A[rif] C[emil], “Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki – Osmanlı hürriyet cemiyeti Selânikte nasıl tesis edilmişti?”, *Milliyet*, 31 Temmuz 1934, s. 2. (Bundan Sonra “Bahaeddin Şakir...”)

²⁸⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, s. 474.

²⁸⁷ Söz konusu edebi tartışmanın siyasi bir hal alması ve derginin kapanması hakkında yakın şahitlerden Ali Canip Yöntem'in anlatımı için bkz. Ali Canip Yöntem, “Selanik'te Bir Edebiyat Çekişmesi”, *Yakın Tarihimiz*, II/14 (31 Mayıs 1962), s. 3-4.

bulamayarak takrir-i âlâm ederken sizinle ben karşı karşıya neler düşünüyoruz ve neler müdafaa ediyoruz.”²⁸⁸

Ömer Naci'nin özellikle hükûmeti eleştiren yazılarının artması mecmuanın kapatılmasına neden olurken,²⁸⁹ son yazdığı makalelerden dolayı tutuklanma tehlikesiyle de karşı karşıya kalmıştır. Tutuklanma kararını Talat Paşa'dan haber alan Naci,²⁹⁰ Hüsrev Sami Bey'le Paris'e kaçmışlardır.²⁹¹ Nitekim Paris'e kaçmasının hemen akabinde söz konusu mesele hakkında Selanik'te askeri mahkemesinde giyabî olarak yapılan muhakemenin neticesinde Ömer Naci'nin askerlikten ihracına ve 6 ay hapsine karar kılınmıştır.²⁹² Hüsrev Sami, Paris'e yolculuklarına sebep olan hadiseye dair şu şekilde malumat vermektedir:

“1907 Mart'ında bir hâdise cereyan etti. Sultanın hafiyeleri bu gizli teşekkülü sezdiler. Cemiyetin faal azasından iki kişi pek şüpheli görüldüğünden hükûmetçe takiplerine başlandı. Bunlardan birisi Ömer Naci, diğeri de ben idim. Naci o sıralarda Selânik'te intişar eden *Çocuk Bahçesi* gazetesinde Feylosof Rıza Tevfik ile çetin bir kalem münakaşasına girmişti. Bu edebî münakaşa nihayet mevzuundan çıktı, ve siyasî bir şekil aldı. Naci bir makalesinde Rıza Tevfik'e karşı ‘beş asırlık bir tarih-i şan ü şeref ebediyen topraklara gömülürken’ gibi o devirden söylenmesine cevaz verilemeyen taşkın sözlerle vatanın içinde bulunduğu felâketi haykırarak ilân etmişti. Bu yazılar o zaman Selânik muhitinde büyük bir heyecan uyandırmıştı. Bu lisan münakaşasına ben de karışmışım.”²⁹³

²⁸⁸ Ömer Naci, “Bacon'un Şakird-i Marifeti Rıza Tevfik Bey'e”, *Çocuk Bahçesi*, Nu: 43 (1 Kanun-i Evvel 1321), s. 7.

²⁸⁹ *Çocuk Bahçesi* mecmuasını neşredenlerin başında gelen Necib Necati, 23.01.1934 tarihli Eskişehir'de Ömer Naci'ye dair kaleme aldığı yazısında söz konusu hadiseye şöyle değinir; “‘Reval Mülâkâtı’ olmuş; ‘hasta adam’ can çekişiyordu. Bu sırada bir akşam Nâci merhum idarehaneye geldi. Cebinden bir tomar yazı çıkardı. ‘Bunu sansüre göstermeden neşretmeli’ dedi. Türk şairi Mehmed Emin Bey'in Türkçe şiirleri mecmuamıza geçmişti. Bu münasebetle Doktor Rıza Tevfik Bey ile Nâci merhum arasında bir dil münakaşası açılmıştı, Naci, Rıza Tevfik Bey'e şiddetli bir hücum yapıyordu: ‘Altıyüz senelik bir Devlet-i Muazzama'nın yıkılmakta bulunduğu bir zamanda, senle ben karşı karşıya geçmiş, bak nelerden bahsediyoruz’ yollu bir başlangıçla söze başlayarak Reval Mülâkâtı'na işaret ediyordu. O zamanda böyle bir makale yazmak ve neşretmek çok büyük bir cüret sayılırdı. Bu cüret gösterildi, makale neşredildi. Mecmua kapatıldı. Nâci merhum Avrupa'ya kaçtı”, Necib Necati'den naklen; Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, s. 8, 49; Burada özellikle belirtmemiz gerekir ki Necib Necati'nin bahsettiği Reval mülâkâtı o tarihlerde henüz görüşülmemiş ve Jön Türklerin gündeminde olmamıştır. Bkz. Necmettin Alkan, “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi”, *Toplumsal Tarih*, S. 175 (Temmuz 2008), s. 48-52.

²⁹⁰ Sefa Yüce, “Bir Devrin Parlayan Yıldızı Ömer Nâci”, *Turkish Studies*, X/3 (2010), s. 2021; Arif Cemil, Ömer Naci'nin Selanik'ten Paris'e kaçmasını Rahmi Bey ile yaşamış olduğu bir ihtilaftan ileri geldiğini söyler. Ömer Naci'nin bir sebepten dolayı cemiyetin, bir toplantısında hazır bulunamaması sonrasında akabindeki toplantıda Rahmi Bey'in Ömer Naci'ye içtimaa katılmamasından dolayı çıkıştığını ve uyarının aralarında bazı nahoş sözlerin söylenmesine neden olduğunu zikreder. Ömer Naci'nin de bu hadise sonrasında darılarak Paris'teki ittihaatçılarla beraber çalışmak üzere Selanik'ten ayrıldığını belirtir. Bkz. Arif Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 31 Temmuz 1934, s. 2.

²⁹¹ Enver Behnan Şapolyo, “Hatip Ömer Naci (1880-1916)”, *Türk Kültürü*, S. 100 (Şubat 1971), s. 375; Tevetoğlu, Ömer Naci'nin Paris'e Hüsrev Sami ile birlikte kaçtığı tarihin Mart 1907 olduğunu belirtir. Söz konusu yazının yayımlanmasından yaklaşık on dört ay sonra gerçekleşen bu kaçışın asıl sebebinin Vatan ve Hürriyet gizli cemiyeti ile ilgili olduğunu iddia eder. Bkz. Tevetoğlu, *age*, s. 53.

²⁹² Tarık Mümtaz Göztepe, “Yakın Tarihten – Milli hatibimiz Ömer Naci”, *Ankara Bayram Gazetesi*, 31 Ağustos 1952, s. 4.

²⁹³ Hüsrev Sami Kızıldoğan, “Vatan ve Hürriyet = İttihaat ve Terakki”, *Belleten*, C. I, S. 3-4 (Temmuz – İlkteşrin 1937), s. 623.

Hüsrev Sami Bey, söz konusu hadisenin akabinde cemiyet arkadaşlarından Talat Paşa'nın, Ömer Naci ve kendisiyle hususi bir görüşme yaptığını ve kendilerine tevkif edileceklerine dair mabeyn ile umumi müfettişlik arasında şifreli telgrafların olduğunu bildirdiğini aktarır. Bu gelişmelerden dolayı Talat Paşa'nın kendilerine gerek cemiyetin mevcudiyeti gerekse cemiyet adına neşriyatın çıkarılması için memleketi terk etmeleri gerektiği talebi olduğunu söyler.²⁹⁴ Talebe ilk olarak olumsuz baktıklarını ifade eden Kızıldoğan, sonrasında Ömer Naci ile uzun uzun düşünüp gitmeye karar kıldıklarını yazar. Paris'e gitme durumunun da sadece Talat Paşa'nın bilgisinde olduğunu ekler.²⁹⁵

2.2. İran Meselesine Dahil Olması

Ömer Naci'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti üst yöneticileri ile tanışıklığına giden Paris'e kaçıışı, aynı zamanda kendisinin İran'a giden yolunun bir başlangıcıdır. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin resmi yayınlarından olan *Şûrâ-yı Ümmet*'in Paris'te tekrar basılmasına dair müjdesi verilirken gazetenin yayın heyeti arasında Ömer Naci'nin de bulunduğu bildirilmektedir.²⁹⁶ İTC'nin bir nevi propagandasını içeren, II. Abdülhamid idaresinin politikalarını ve ona karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini ele alan²⁹⁷ *Hayye ale'l-Felâh* yazıları ve risalesi yine dili ve kaleminin gücüyle göz önünde bulunan Ömer Naci tarafından kaleme alındığı görülmektedir.²⁹⁸

1 Haziran 1907 tarihli *Şûrâ-yı Ümmet*'in sayfalarında "Teşekkür" başlığı altında Ömer Naci'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığı haberi ile okuyuculara müjde verilmektedir:

"Hamiyetiyle hizmet-i vataniyede, liyakatıyla edebiyatta bir nâm-ı mümtaz ihraz eyleyen asakir-i Osmaniyye zabitanından Ö[mer] Naci Bey Selanik'ten Paris'e gelerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne iltihak etti. Zabıt iken sınıf-ı cihadda bizimle beraber bir nefer oldu. Başmuharririmiz Sezai Bey'in refakat-ı tahririyesinde bulunacaktır."²⁹⁹

Editör yardımcılığı görevine getirilen³⁰⁰ Naci'nin Paris'teki ikameti çok uzun sürmemiş, II. Abdülhamid idaresine karşı ayaklanmalarda rol oynamak üzere Batum yoluyla İran'ın içlerine kadar girmesine de sebep olan bir seyahate çıkmıştır. Her ne kadar asıl amaç Anadolu'daki bazı

²⁹⁴ Kızıldoğan, *agm*, s. 623-24.

²⁹⁵ Kızıldoğan, *agm*, s. 624. Ayrıca Ömer Naci ve Hüsrev Sami'ye Paris'te faaliyet gösteren Prens Sabahaddin ve Ahmet Rıza partileriyle temasa geçip, hangisinin programı daha uygun ise ona katılmaları fikri beyan edilmiştir. Paris'te Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşme görüşmeleri hakkında Hüsrev Sami'nin hatıraları için bkz. Kızıldoğan, *agm*, s. 624-25.

²⁹⁶ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 341. 21 Ağustos 1907, s. 384.

²⁹⁷ "Hayye ale'l-Felâh", *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 118 (15 Temmuz 1907), s. 4. Ayrıca bkz. "Hayye ale'l-Felâh", *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 119 (30 Temmuz 1907), s. 4.

²⁹⁸ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-i Dahiliye [Ömer Naci], *Hayye ale'l-Felâh*, [Paris], 1325 [1907]

²⁹⁹ "Teşekkür", *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 115 (1 Haziran 1907), s. 2.

³⁰⁰ Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution...*, s. 215.

ayaklanmalarda (1905 Erzurum İsyanı) bulunma düşüncesi³⁰¹ olsa da koşulların elvermemesi nedeniyle İran'da kalmış, orada meşrutiyet taraftarları ile hareket etmiştir.³⁰²

Bazı araştırmalarda II. Meşrutiyet öncesinde Ömer Naci'nin İran seyahatine eşlik edenler arasında Kazım Yurdalan, Halil Kut, Yakup Cemil, Filibeli Hilmi ile birlikte bir takım sivil ve askerî müfrezenin olduğu belirtilmekle birlikte³⁰³ Söz konusu hareketin Ömer Naci'nin II. Meşrutiyet sonrasında gerçekleştirdiği İran seyahati ile karıştırıldığı kanaatindeyiz. Ömer Naci, -ileride detaylıca aktaracağımız- Paris Merkezine gönderdiği mektubunda Marsilya'dan başlayıp İran'a uzanan seyahatinde yalnız hareket ettiği görülmektedir. Söz konusu iddiaya göre II. Meşrutiyet öncesi Ömer Naci ile birlikte İran'da inkılapçılara destek amaçlı hareket ettiği ifade edilen Halil Kut'un anılarına bakıldığında da bu hadisenin II. Meşrutiyet sonrasında olduğu görülmektedir. Halil Paşa, İran'daki faaliyetlerinde kullanılmak üzere silah tedariki için Van'a gönderilen Ömer Naci'den silahlarla birlikte aldığı bir mektubun İran'daki faaliyetlerini yarıda kesmek zorunda bıraktığını ifade eder. Söz konusu mektupta Naci, İstanbul'da "henüz mahiyeti anlaşılmayan karışıklıklar" söz konusu olduğunu, acilen Van'a gelinmesi gerektiğini belirtir. Bu "mahiyeti anlaşılmayan karışıklık" Halil Paşa'nın hatıratında ifade ettiği üzere 31 Mart Olayı'dır.³⁰⁴

İTC Paris Merkezi'nin İran'da en önemli bilgi kaynağı olan Ömer Naci, cemiyetin İran İnkılabına dair takibini sağlayarak onların bölgedeki "eli, gözü, kolu" olmuştur.³⁰⁵ Rasim Haşmet'in ifadeleriyle Ömer Naci artık "Osmanlılık namına değil, bütün insaniyet namına, padişahlarına esir yaşayan iki zebun ve mağdur memleketin" inkılap hareketlerini hazırlamaya başlamıştır.³⁰⁶

³⁰¹ Ömer Naci, "İran İnkılabı Hatıralarından -II", *Bağçe*, Nu: II/45 (30 Haziran 1325), s. 292; Sâi Beyefendi mahlaslı Talat Paşa'ya, Bahaeddin Şakir tarafından gönderilen yazıda Erzurum vukuatları hakkında malumat verilirken söz konusu olaylarda hizmet etmesi için Naci Bey'in gönderildiği zikredilmiştir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 501, Kanun-i Sâni 1908, s. 127. İlgili yazıda Naci Bey ismi sadece baş harfi verilerek belirtilirken *Haftalık Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin 220. sayısında söz konusu kişinin "şimdilerde merkez-i umûmi üyelerinden" Naci Bey olduğu zikredilmiştir. Bkz. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinden – Vesaik-i Tarihiyeden", *Haftalık Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 220 (23 Nisan 1326), s. 3.

³⁰² Söz konusu iddiaya göre II. Meşrutiyet öncesi Ömer Naci ile birlikte İran'da inkılapçılara destek amaçlı hareket ettiği ifade edilen Halil Kut'un anılarına (Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, (haz. Taylan Sorgun), Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1972) bakıldığında da bu hadisenin II. Meşrutiyet sonrasında olduğu görülmektedir: "İttihat ve Terakki'nin başarısı İran'da hürriyetçilerin şah ve istibdat aleyhindeki hareketlerini arttırmış. İran İnkılâb Cemiyeti Merkez-i Umumi'den Şah aleyhindeki mücadeleye yardım etmemizi istemiş. [İTC] Merkez-i Umumi bu işle beni görevlendirdi. (...)" (s. 59) Halil Paşa, İran'daki faaliyetlerini aktarmakla birlikte söz konusu görevden dönme sebebini de silah tedariki için Van'a gönderilen Ömer Naci'nin silahlarla birlikte göndermiş olduğu mektup olduğunu belirtir. Söz konusu mektupta Ömer Naci, İstanbul'da "henüz mahiyeti anlaşılmayan karışıklıklar" söz konusu olduğunu, acilen Van'a gelinmesi gerektiğini belirtir. Söz konusu "mahiyeti anlaşılmayan karışıklık" Halil Paşa'nın hatıratında ifade ettiği üzere 31 Mart Olayı'dır. (s. 66-67). Ayrıca Bkz. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş I*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 121.

³⁰³ İsmail Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bit İttihatçı – Kâzım Yurdalan (1881/2- 1962)*, Atatürk Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2009, s. 37-41; Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", s. 237-28.

³⁰⁴ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 66-67; Ayrıca Bkz. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım...*, s. 121.

³⁰⁵ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 232.

³⁰⁶ Rasim Haşmet, "Ö[mer] Naci", *Bağçe*, Nu: 24 (30 Kânun-i Evvel 1324), s. 9.

Paris'te Ahmed Rıza ile anlaşp Prens Sabahaddin ile anlaşamayan Ömer Naci, Prens Sabahaddin'in Erzurum ayaklanmalarında görevlendirdiği Hüseyin Tosun Bey'i takip ederek Erzurum'a hareket etmiştir.³⁰⁷ Ömer Naci'nin tam olarak hangi tarihte Paris'ten hareket ettiği bilinmese de kendisinin seyahati esnasında merkeze gönderdiği mektubunda yer alan "Teşrin-i Sani maaşımı Batum'dan Selmas'a yol harçlığı yaptım"³⁰⁸ ifadeleri onun Eylül 1907 tarihlerinde bu yolculuğa çıktığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.³⁰⁹ Naci'nin Paris Merkezi'ne gönderdiği mektupta vermiş olduğu bilgilerden hareketle kendisinin Selmas'a varış tarihi hakkında bir tahmin yürütmemiz de mümkündür. Arif Cemil'in aktardığı mektupta Ömer Naci "İki aydır Selmas'ta olduğunu" ve "Bahara bir buçuk ay kaldığını" zikreder. Dolayısıyla bu mektubu kaleme aldığı tarihin Şubat 1908 sonları olduğu söylenebilir. Paris'ten hareketinden sonra Marsilya'da üç gün, İstanbul'da iki gün, Zonguldak'ta bir buçuk gün, Batum'da bir buçuk ay kalan Naci'nin, yolculuk süreleri de düşünüldüğünde Aralık 1907 sonları veya Ocak 1908 başlarında Selmas'ta olduğu düşüncesine sevk etmektedir.³¹⁰ Nihayetinde Ömer Naci'nin Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilanı ile nihayete eren ilk İran macerasının/seyahatinin Aralık 1907 sonları Ocak 1908 başlarında başladığı kanaatine sahibiz. Erzurum-Rus sınırına geldiği vakit Erzurum'daki ayaklanmaların hükûmet tarafından bastırılması, Naci'nin Erzurum ayaklanmalarına katılmasına fırsat vermez.³¹¹ Ömer Naci'nin artık düşüncesi İran üzerinden Van'a katılmak olsa da Van'da da hükûmetin isyanları bastırması onu başka bir mecra, İran'a sürükler. Ömer Naci'nin İran meşrutiyetçilerinden Said Selmasî tarafından Selmas'a davet edildiğine dair bilgiler de mevcuttur.³¹² 1905'te Rusya'da yaşanan devrim ve akabinde yine İran'daki meşrutiyet ayaklanmaları bölgede daha serbest bir yönetimin oluşmasını sağlamış, bu sebeple İttihad ve Terakki'nin Anadolu içerisine girmesi ve oradaki ayaklanmaları yönlendirmesi için Kafkasya ve

³⁰⁷ İran'da bulunduğu sırada çektiği bir fotoğrafını Ahmed Rıza Bey'e imzalı olarak göndermiştir. Bkz. EK VI.

³⁰⁸ Arif Cemil, "Bahaeddin Şakir...", *Milliyet*, 10 Ağustos 1934, s. 2.

³⁰⁹ Selanik ve Paris örgütlerinin birleşmesine dair "Müfettiş Paşa" olarak zikredilen şahsa gönderilmiş Bahaeddin Şakir imzalı mektupta, Naci Bey'in "vazife-i mahsus" ile "malum" olan bölgeye hareket ettiği ve kendisinden henüz cevap alınmadığı, hareket gününden 25 gün geçmiş olmasına binaen "malum" bölgeye vardığı kesin gözüyle bakıldığı ifade edilmektedir. Muhaberat defterinde yer alan 387 numaralı bu yazının tarihi bulunmamakla birlikte 386 numaralı yazının tarihi 27 Eylül 1907 iken 388 numaralı yazının tarihi de 2 Teşrin-i Evvel [Ekim] 1907'dir. Söz konusu defterin ekseriyetle tarihsel olarak tutulduğunu göz önünde bulundurduğumuzda Ömer Naci'nin hareketinden 25 gün geçtiğini bildiren mektubun Eylül 1907 sonu Kasım 1907 başında kaleme alındığı kanaati hâsıl olmaktadır. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu 387, s. 446.

³¹⁰ Paris Cemiyet Merkezinden Said Selmasî'ye gönderilen Ocak 1908 tarihli bir mektupta Ömer Naci'nin o cihete doğru yani Hoy ve Selmas bölgelerine doğru hareketlendiği bildiriliyordu. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 483 (Kanun-i Sani 1908), s. 93.

³¹¹ Nazım Ören, Erzurum ayaklanmasına katılmak için Paris'ten hareket eden Ömer Naci'nin Erzurum'a daha erken varması halinde onun teşkilatçılığı sayesinde isyanın bir ihtilâl ve inkılâb hedefine doğru gideceği yorumunu yapar. Fakat hükûmetin müdahalesinin ardından Ömer Naci için "Erzurum'a girmek, bile kendisini ateşe atmak"tır. Bkz. Nazım Ören, "Ömer Naci", s. 2.

³¹² Samed Serdari Niya, *Meşahir-i Azerbaycan*, C. I, Tebriz: İntişarat-ı Danyal, 1377, s. 233; Tohid Melikzade, "Osmanlı 'İttihad ve Terakki Cemiyeti' ile Azerbaycan Meşrutiyet Liderleri Arasındaki İlişkiler (1905-1909)" *Varlık*, S. 3 (1394), s. 126.

İran tercihleri daha az tehlikeli seçenek olarak görülmüştür.³¹³ Paris ve Selanik cemiyetinin birleşmesi ardından aralarında artan haberleşmede, İstanbul şube teşkilatının genişletilmesi tavsiye edilirken Naci'nin hareket yoluna da atıfta bulunmaktadır:

“[Ömer Naci]³¹⁴ merkez-i harekât icra etmek üzere Kafkasya ve Azerbaycan'daki Rusya ve İran Türkleriyle teyid-i rabıta ve vasıta ile Erzurum ve havalisine icra-i nüfuz ve tesis-i rabıta için gönderildi. Bu gibi teşebbüsât-ı azime için bütçemiz her ne kadar müsait değilse de yine fedakârlık edilmesi icap eder. Çünkü memleketin en faal ahalisiyle meskûn bir kıtasını kendi kendine terki bi't-tabi büyük kusur idi. Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kafkas ve İran'da bildiğiniz ve emniyet ettiğiniz zevât var ise tavsiye vermenizi rica ederiz.”³¹⁵

Ömer Naci'nin bu seyahati sırasında kaleme aldığı ve Arif Cemil tarafından aktarılan mektuplarının, her ne kadar tarihleri net olarak zikredilmemesi bir eksiklik olsa da içerik olarak oldukça önemli olduğu kanaatindeyiz. Naci'nin Selmas'tan Paris'teki cemiyete gönderdiği mektuba göre, İran seyahat rotası Marsilya üzerinden İstanbul, Zonguldak, Samsun, Trabzon, Batum ve Selmas şeklinde olduğu görülmektedir.

Seyahati boyunca karşılaştığı durumları mektubunda detaylı olarak aktaran Naci, Marsilya'dan hareket etmeden evvel Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen muhacirler ile kurduğu irtibatı şöyle nakleder;

“Marsilya'da vapurun teahhur-i hareketi münasebetiyle üç gün kadar kalmıştım. Bu müddet zarfında Amerika'ya gitmek üzere Anadolu'nun muhtelif cihetlerinden gelen İslâm muhacirlerinin ki adedi dört yüze karib idi, ziyaretlerine gittim. Evvel emirde beni bir nazar-ı tereddütle kabul ettiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduğumu ve vazifemiz ne gibi şeyler bulunduğunu bildirmekliğim üzerine emniyet-i kat'iyeye geldi. Hükûmet-i hazıranın mezalim-i bî-nihayetinden ve Abdülhamid'in bu mezalime esas olduğundan bahis açıldı. İşlerinde 15-16 yaşında çocukların bile hakayik-i fecia-i içtimaiyemize akılları erdiğini ve fakat buna karşı ne suretle hareket lâzım geldiğini tayin etmekte mütehayyir bulunduklarını beyan ettiler. Ertesi gece hepsinin vâsi bir odaya cem' olunmasını ve kendilerine bu ahvalin esbabı ve âsârından ve hakikat ve netayicinden bahsedeceğimi söyledim. Bunu ma'al-memnuniye kabul ettikleri gibi beni de nezdlerinde misafir alıkoydular. Vadettiğim veçhile mezkûr gece otuz

³¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I-I, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1991, s. 340.

³¹⁴ Kopya Defterinde Kafkasya ve Azerbaycan bölgesindeki Türklerle irtibat kurmak için gönderilen kişiden şifreli olarak bahsedilirken, Arif Cemil tarafından yayınlanan söz konusu mektupta Ömer Naci ismi açıkça zikredilmiştir. Bkz. Arif Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 18 Eylül 1934, s. 2

³¹⁵ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 433, s. 9.

senelik mezalim-i bî-nihayetten bahsettım. Bu ahvale ve vatanın duçar olduğu felâketlere hüngür hüngür ağladılar.”³¹⁶

Ayrıca Ömer Naci, seyahati boyunca kendisine refakat eden genç yolculara, gittikleri memleketlerde İttihad ve Terakki Cemiyetinin maksatlarından, kuvvetlerinden ve Abdülhamid’in zulmünden ve buna karşı teşkil olunacak gerek birliktelik ile ve gerekse silah kuvvetiyle karşılık vermenin lüzumundan ve yakın zamanda yeni girişimlerde bulunulacağından bahsettiğini söyler. Böyle bir izahata gerek duyma sebebi olarak da memleketin mazlumlari arasında hükûmet ve padişaha karşı körü körüne bağıllık değil, söz konusu vaziyetlerin farkında olan ve bunun ortadan kaldırılmasını talep eden birçok insanın bulunduğunu ve memleketin ihtilâl ve inkılâba uygun bir seviyeye geldiğini göstermek olduğunu belirtir.³¹⁷

1908 öncesi özellikle İttihatçıların yoğun olarak faaliyette bulundukları dönemlerde II. Abdülhamid’in de istihbarat açısından etkili olduğunu ifade edebiliriz. Bu sebeple Ömer Naci, Marsilya’dan seyahate çıkmadan önce satın aldığı biletine Ömer Naci ismini gizleyerek Bekir Derviş ismini yazdırır. Vapurun İstanbul’a yanaşması sonrasında hafiye ve polisler tarafından vapurun arandığını, kendisinin dikkat çekmesi ardından diğer yolculara, onun hakkında “tafsilat verirlerse hayırlı vermezlerse fena olacağını” söyleyerek istihbarat toplanmaya çalışıldığını zikreder.

Tahran’a gitmek üzere olan bir Fransız doktoruyla vapurda mülaki olduğunu belirten Ömer Naci, İsviçre’den sonsuza kadar kovulmuş olan doktorla birlikte Zonguldak’ta vapurun kömür için durduğu sırada bölge ahalisine yapmış oldukları kısa propagandayı şöyle anlatır:

“Vapurun Zonguldak’ta bir hayli kalacağını hesap ederek birer at tutup madenlere ve bu vesile ile bir daha ileride bulunan Kastamonu köylerine beraberce gitmeğe tasdim ettik ve hemen vapur durur durmaz yolculardan Tiflisli Rusya Ermenilerinden bir zatın pasaportunu alarak iskeleye çıktık ve tezkerelerimizi ale’l-husul polis merkezine irâe ve teslim eyliyerek yolu tuttuk. Bu küçük seyahat zarfında madenin iki saat arkasında bulunan bir İslâm köyüne kadar gittik. Cebimde gizli duran fesi şapka ile mübadele ettim. Köy kenarında hasır örmekle meşgul bir cemiyetin yanına gittik. Altımıza derhal yeni bir hasır sürdüler. Ahvâlden vesaireden bahis açtım. Mesele valilerin mezalimine kadar geldi. Cümlesi bir ağızdan bu ahvâl-i elîmeden yana yakıla şikâyet ettiler. Nihayet kim olduğumu kendilerine anlattım. Yakında bu mezalimin defolacağını ve Meclis-i Mebusan küşat edileceğini, kimsenin kimseye zulmedemeyeceğini ve ahalinin para kazanarak mesut olacağını izah ettim. Kendi malları olan bu kömür madenlerinin nasıl ecnebiler eline bırakıldığını ve milletin bu türlü hukuku gasbedilerek düşmanlarımıza teslim olunmasaydı şimdi bu madenlerin kendilerine ait olacağını anlattım. Abdülhamid’e lânetlerle beraber sözümü

³¹⁶ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 6 Ağustos 1934, s. 2

³¹⁷ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 6 Ağustos 1934, s. 2; *Milliyet*, 8 Ağustos 1934, s. 2.

kâmilten tasdik ettiler ve cemiyetin muvaffakiyetine dualarda bulundular. Nihayet akşama doğru vapura avdet ettik.”³¹⁸

Zonguldak’ın ardından Samsun ve Trabzon üzerinden Batum’a varan Ömer Naci, özellikle teftişlerde yaşadığı bazı sıkıntıları da mektubunda zikreder. Bazen yaşadığı endişelerden dolayı cemiyet tarafından kendisine verilen özel belge ile şifreyi denize attığından da bahsetmektedir. Uğradığı her bölgede ve seyahat esnasında vapurda her daim hatipliğini gösteren Ömer Naci, Batum’daki ikâmetinin bir buçuk ayı bulduğunu belirtir. Bu süre zarfında gerçekleşen hadiselerin ehemmiyeti itibariyle zikredilmesi gerektiğini ifade eden Ömer Naci sözlerine şöyle devam eder;

“Oçamçere’deki (Oçamçire) arkadaşlarımız cidden hamiyetli adamlardır. Batum’a geldiler ve görüştük. Fakat Oçamçere’nin Osmanlı hududundan vapurla 16 saat uzak bir mevkide bulunması harekât-ı icrâiye sırasında bunlardan edilecek istifadeyi kısmen tahdit etmektedir. Maamafih, dahile kâğıt götürmek ve göndermek hususunda bunlardan istifade edilmektedir.”³¹⁹

Ömer Naci, Batum’da yaptığı görüşmelerle birlikte orada ihtilal için faaliyette bulunanlar hakkında da malumat vermektedir. Rusya ihtilâli esnasında Müslümanları tahrik etmek için kıyam eden, kazak zabıta öldürmeleri sebebiyle idama mahkumiyetlerinden Osmanlı hududuna kaçan bazı eşkıyalarla gizli şekilde görüştüğünü ve Selmas’tan dönüşünde kendilerine katılacağını da zikretmektedir. Aynı grubun Hopa’nın köylerinde hareketlere devam ettiğini kendilerinin güçlerinden istifade edilebileceğini de merkeze bildirmektedir.³²⁰

Son olarak mektubu gönderdiği Selmas vilayetindeki vaziyetleri arz eden Ömer Naci, bölgenin İran ve Osmanlı’daki hareketler için ne derece orta bir nokta olduğuna da dikkat çekmektedir;

“Şimdi iki aydır Selmas’tayım. Evvelemirde buranın Van ve Bitlis vilâyetleriyle sıkı ve ehemmiyetli bir teması vardır. Osmanlı hududunu şimdi gözümün önünde görüyorum. Son, Kürtlerden vesait-i kâfiye istihzarı kuvve-i karibiyeye gelmiştir. Fakat İran ihtilâlinin en buhranlı bir zamanında olmaklığımız ve Selmas’ın bir buçuk aydır âdeta mahsur denilecek bir hal-i keşmekeşte olması bu teahhuru intaç etti. (...) Selmas’ın ileri gelenlerine takarrüp ettikçe Kürtlerden vesait-i mukteziye tedariki kolaylaşıyor. Hatta Selmas’ta muhtelif zevata gönderilen *Şûra-yı Ümmet*’leri toplayarak ve Van’a giden bir hususî zata teslim ederek geçenlerde dahile gönderdim. Kürtler üzerinde şeyhlik dolayısıyla nüfuz-ı küllisi bulunan Selmas eşrafından [ve] meşayih-i kiramından Efendi Ağa’nın yakında fevka’l-had vesait-i mezkûrenin ihzarı için

³¹⁸ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 8 Ağustos 1934, s. 2

³¹⁹ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 9 Ağustos 1934, s. 2.

³²⁰ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 9 Ağustos 1934, s. 2.

himmetinden çok ümitvarım. Kendisine gene bir teşekkürnâme gönderilse fena olmaz Encümen-i Millî reisi Hacı Pişnemaz Ağa'nın³²¹ himmetinden istifade olunması memuldür.”³²²

Ömer Naci'nin İran'daki propaganda ve harekete geçirme politikasının aslında bir noktada Osmanlı'daki politikasına ne derece irtibatlı olduğunu yukarıdaki ifadelerden de görülmektedir. Selmas'ın Van ve Bitlis ile yakınlığı ve Osmanlı hududunun göz önünde olması onun için büyük bir imkândır. Nitekim İTC'nin yayın organı *Şûrâ-yı Ümmet* de Ömer Naci'nin girişimleriyle Selmas üzerinden Anadolu'ya sızdırıldığı görülmektedir. Paris İttihad ve Terakki cemiyeti kurucularından Bahaeddin Şakir Bey, cemiyet üyelerinin hürriyet ve meşrutiyet mücadelesi için nasıl fedakârane çalıştıklarını anlatırken, Ömer Naci'nin, İran'ın Selmas şehrinde bir hareket üssü kurduktan sonra Van ve Erzurum'a geçtiğini, orada teşkilatla ve cemiyet fikirlerini yaymakla meşgul olduğunu sonrasında da görülen lüzum üzerine İran'a geri dönerek misafirperverliğini gördüğü İranlılarla hürriyet yolunda mücadele ettiğini, akabinde de idama mahkum olduğunu aktarmaktadır.³²³

Batum ve Kafkasya'nın diğer bölgelerine nazaran hareket sahası olarak İran'ın seçilmesinin önemli bir sebebi de İran'a kıyasla o bölgelerde hürriyet ortamı olmadığı düşüncesidir. Nitekim Naci, seyahati sonrasında Selmas'tan yazdığı mektubunda Rusya'dan açık ibarelerle mektup yazamamasını şöyle ifade eder:

“Rusya'dan açık ibare ile mektup yazmayışım pek tabî idi. Zira Hükûmet, ecnebinin memâlik-i ecnebiyye ile olan kaffe-i muhaberatını sansöre veriyor. Hürriyet Rusya'da şimdi bir kuru sözden ibarettir. Hattâ, az kaldı, para gönderdiğiniz mektupları açacaklardı. Batum'da arkadaşlığını kazandığım bir Gürcü sosyalistin posta memuruna vuku bulan gizli tebliği üzerine meseleyi kapattık.”³²⁴

Ömer Naci, bölgede görüştüğü Hacı Pişnemaz gibi bazı hürriyetçilere genel merkezden gazete gönderilmesi talebini de bildirerek mektubunu para konusunda çektiği sıkıntıları serzeniş ile hitama erdirir. “Aç da kalsam vazifemdeki sebatıma zerrece halel gelmez” diyerek harekete bağlılığını belirtse de “parasızlık ve tasaddukla geçinmenin canına tâk ettiği”ni zikretmekten kaçınmaz. Ayrıca “para meselesindeki imsâk doğrusu şevkimi kırıyor” sözleriyle de maddi endişelerini aktarır. Naci, işlerin devam etmesi için paranın bir gereklilik olduğunu zikreder. Elbiselerinin parça parça olduğunu

³²¹ Asıl adı Hacı Mirza Abdülkerim Aga Pişnemaz olarak geçen Hacı Pişnemaz, Meşrutiyet döneminde Selmas'ın önde gelen hürriyetçilerinden biridir. Selmas'ta kurulan vilayet encümenliğinin de liderliğini yapan Hacı Pişnemaz istibdad yönetimine karşı mücadelede Said Selmasî ve Osmanlı hürriyetçileri ile yakın münasebatta bulunmuştur. Bölgedeki mücadele hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Celil Bahşipor, “Selmas ve Devre-i Meşrutiyet”, *Fasılname-i Mutalaat-ı Tarihi*, Nu: 12 (1385), s. 225-269; Aga Pişnemaz'ın II. Meşrutiyet sonrasında İran'a giden Genç Osmanlılar ile birlikte Muhammed Ali Şah'a karşı mücadele ettiği de görülmektedir. Bkz. “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a İmdadı”, *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 11 (10 Haziran 1909), s. 6.

³²² Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 9 Ağustos 1934, s. 2

³²³ Bahaeddin Şakir, *Şûrâ-yı Ümmet – Ali Kemal Davası*, İstanbul, 1325, s. 88-89.

³²⁴ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 9 Ağustos 1934, s. 2.

ve kendisine verilen Teşrin-i Sani maaşını Batum'dan Selmas'a giderken yol harçlığı yaptığını, Selmas'ta halkın kendisine yardım ettiğini, Ermeni komiteleri ile görüşmeye gittiği vakit bile ödünç bir İran abası tedarik ettiğini yazar.³²⁵ Yine diğer bir mektubunda da Selmas'taki halkın kendisine yardımından bahsederek, Prens Sabahattin Bey'in İran'daki adamlarına ayda beş, altı yüz frank verirken kendisinin parasız bırakılmasından, bir maaş bile gönderilmemesinden yakınmaktadır.³²⁶

Ömer Naci'nin parasız bırakılmasına dair serzenişine cemiyetin cevabı şu şekilde olur:

“Azizim sana bir maaş ile beraber teşebbüsâtınız için evvela iki yüz elli, bi'l-ahire de Oçamçire şubesi vasıtasıyla iki yüz frank gönderdik. Bi'l-ahire sizden bugüne kadar haberdar olamadık. Hatta Oçamçire'ye gönderilen meblağ onlar nezdinde muhafaza kılındığını öğrenerek sizin nerede bulunduğunuzu bilmeyerek kemal-i endişe ve hayretle biraz hayat göstermenizi bekliyorduk.”³²⁷

Osmanlı Şehbenderliğinin nazar-ı dikkatinden kaçmak için kendisine muallim süsü verdiğini söyleyen Ömer Naci, Osmanlı hükûmetinin, sadece Ermenilerin teşebbüslerini engellemek için Selmas'ta bir Konsoloshane açtığını da aktarır. Son olarak çalışmalarının planlanan süreleri geçmesi dolayısıyla bir açıklama zarureti duyan Naci, bölgedeki çalışmalarının gecikmesini birkaç sebeple izah etmektedir; Havalanın soğuk ve kış olması, kendisinin hastalığı ve Rusya'dan gelenlere sadece vebanın bulaşması değil inkılabın da bulaşmasını engellemek için uygulanan karantinanın bazı özel eşyaların nakline engel olunması bu sebeplerden bazılarıdır. Söz konusu durumlardan dolayı icraatların baharın gelmesiyle başlanmasına mecbur kalındığını ifade eder.³²⁸

Ömer Naci'nin Paris'ten seyahate başlamasından itibaren müstear isim olarak aldığı Bekir Derviş isminin İran'da çok iyi karşılanmadığını da belirtir.³²⁹ Bekir Derviş isminin kötü tesir yarattığı için Cemiyet'in kendisine gönderdiği mektuplarda artık Naci isminin yazılmasını ve ilave bir tedbire gerek kalmadığını zikreder.³³⁰

³²⁵ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 10 Ağustos 1934, s. 2

³²⁶ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Ağustos 1934, s. 2. Ömer Naci'ye İran bölgesinde nakit yardımında bulunanlardan birinin de İTC'nin irtibatı olduğu Mirza Said Selmasi olduğu görülmektedir. Nitekim kendisiyle yapılan yazışmada, “Cemiyetimiz azasından Naci Bey'e 100 ruble gönderdiğinizi işar ediyorsunuz. Buna teşekkür ederiz. Mamafih Batum'daki şubemiz vasıtasıyla kendisine biz de para göndermiş idik. Aldığımız haberlere nazaran Naci Bey sizin tarafa hareket ettiği anlaşılıyor. Zannederiz ki görüştünüz.” Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 483 (Kanun-i Sani 1908), s. 93.

³²⁷ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 230-31.

³²⁸ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Ağustos 1934, s. 2

³²⁹ Özellikle Safeviler dönemiyle bir devlet politikası haline gelen sadece Hz. Ali'nin halifeliliği meşru sayılarak bu düşünceye karşı çıkan ilk üç halife ve Hz. Aişe de dahil olmak üzere birçok sahabeyi düşman görme, lanetleme geleneğinin (Teberrâilik) bir tezahürü olduğu düşünülebilir.

³³⁰ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Ağustos 1934, s. 2; Cemiyet'in Ömer Naci'ye gönderdiği mektupta, Ömer Naci'ye Oçamçire şubesi üzerinden gönderilen yardımlarda, kendisinden uzun süre haber alınmadığı ve Diyarbakır'da Derviş isimli bir zâtın tutulduğunu işiterek bunun Ömer Naci olup olmadığını merkeze sorduğu zikredilmektedir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 230-31; 1908 öncesinde Anadolu'da gerçekleşen vergi ayaklanmalarının ilki Ocak

Bölgede uygulanan siyasi karantinalardan dolayı Paris'teki cemiyetin söz konusu durumlar hakkında Ömer Naci ile irtibatı dolaylı yollardan kurduğu da görülmektedir. Ayrıca, yukarıda zikredilen Ömer Naci'nin parasız kalması ve sıkıntı çekmesinin, onunla Paris arasındaki haberleşmenin zorluğundan kaynaklandığı da söylenebilir. Ömer Naci ile dolaylı yollardan yapılan haberleşmelerden biri Oçamçire Şubesi³³¹ üzerinden olmuştur. Naci Bey'in ismi zikredilmeden yapılan haberleşmede adeta bir ticarethaneden diğer bir ticarethaneye yapılan bir haberleşme izlenimi verilmekte, siyasi maksatlar gizlenmekteydi. 434 Numaralı 23 Teşrîn-i Sâni 1907 tarihli Paris'ten Oçamçire'ye gönderilen yazıda Ömer Naci ile yapılan haberleşme ve yardımlar farklı şekillerde tasvir edilmektedir;

“Muhterem Vatandaşımız,

Dostumuzla görüştüğünüzü ve ticaret işlerinin iyi gittiğini haber vermenize pek ziyade memnun olduk. Orada bizim için kıymetli halılar bulmuş olduğunuzu haber aldık. Mübâyaa etmek üzere şu on gün zarfında memurumuza gönderilen para hariç olduğu halde bu kere de sizin vasitanızla iki yüz lira leffen banknot halinde gönderildi. Kendisine yollayınız. Ve cevap vusûlünü... Oranın ahvâl-i ticariyesine pek ziyade vukufunuz olduğu cihetle arkadaşımıza son derece muavenet ediniz. Memurumuz mağazamızın salahiyet-i kamilesini hâiz olduğundan harice çıkmayıp ne cins seccadeler satın almak isterse derhal yardım ediniz. Ve paraların vusûlünde derhal mübaaya ve iktiza eden mahallere yollayınız. Ancak nerelere gönderdiğinizi tafsîlâtıyla bize bildirmeniz iktiza eder. Herhalde aldanmamak için fevkalade dikkat ve ihtiyat etmeniz elzemdir. Mağazamızın ilanında arzu ettiğiniz gibi tadilat yapacağız. Yalnız sizin izzetiniz, namusunuz, istikametiniz de bize kâfidir. İstifademizin pek ziyade kazanılacağı şüphe yoktur. Mektuplarınız

1906 yılında Kastamonu vilayetinde cereyan ederken ikinci ayaklanma ise 1906 Mart'ında Erzurum'da gerçekleşmiştir. Erzurum'daki ayaklanmaların ilk dönemlerinde halkın yoğun tepkisi sonucunda sırasıyla Vali Nazım Paşa, Ata Bey azledilmiş ve ayaklanmaya sebep olan şahsi vergiler kaldırılmıştır. Fakat halkın vergi amacıyla çıkarmış olduğu isyanların özellikle de ihtilalcilerden Prens Sabahaddin Bey'in kurmuş olduğu Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Cemiyeti tarafından bir ihtilale dönüştürülmeye çalışılması (Bkz. Şükrü Hanioglu, “Genesis of The Young Turk Revolution of 1908”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 3, s. 298.) payitaht tarafından haberdâr olunmuş ve isyanları bastırmak için bölgeye Abdülvahab Paşa vali olarak gönderilmiştir. Nitekim Abdülvahab Paşa, Hüseyin Tosun beyin başta olduğu 30'a yakın isyancıyı tutuklayıp isyanı bastırmıştır. Payitaht, Erzurum halk hareketinin ilk zamanlarında halkın isteklerini kabul ederek çıkan ayaklanmalarda polislerin ölümüne sebep olanları dahi sorguya çekmezken hareketin ilerleyen safhalarında ise politikasını değiştirerek sert bir karşılık vermiştir. İstanbul'dan dönemin Bakü merkezli gazetesi *İrşad*'a gönderilen bazı mektuplara göre ise bunun başlıca sebebi Diyarbakır'da yakalanan ve Yıldız'da sorguya çekilen asıl adı Muhammed Ebu'l-Fazl olarak belirtilen Derviş'in üzerinde bulunan beyannamelerdir. Söz konusu bir mektupta, Derviş'in sorgusundan hükûmetin, henüz bir bilgi elde edemediği lakin ele geçirilen beyannamelere göre Erzurum'daki hareketlerin ilk dönemlerdeki gibi iktisadi bir mesele değil dışarıdan bir grubun eli ile karıştırılan siyasi bir mesele olduğu kanaatine sahip olduğu belirtilir. Osmanlı'daki bütün vilayetlerde de bu tür meçhul şahısların tutuklanmasına dair irade çıkartıldığı zikredilir. (“Osmanlı'ya Dair”, *İrşad*, S. 132 (25 Aralık 1907), s. 4) Yaklaşık yirmi gün sonra yayınlanan diğer bir mektupta ise hükûmetin, beyannameleri dil ve anlam olarak incelendiğinde bunların dışarıda bulunan Jön Türkler tarafından gönderildiğine kesin kanaati olduğu, yaklaşık bir hafta işkence gören Derviş'in konuşmadığı, ikisi Derviş'in yoldaşı olmak üzere Anadolu'da şüpheli görülen 74 kişinin daha tutuklandığı, Derviş'in iki yoldaşı ile yüz yüze getirilmek istendiği fakat yapılan işkenceler yüzünden vefat ettiği aktarılır. (“Osmanlı'ya Dair – Erzurum Vukuatı”, *İrşad*, S. 7 (15 Ocak 1908), s. 2.) Meşrutiyet öncesinde Erzurum'da gerçekleşen hareketlerin seyri hakkında özgün bir çalışma için Bkz. Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1990.

³³¹ Bu şubenin gerek Şark hududuna ve İran'a yakın olması gerekse Erzurum'a ve Trabzon'a evrak gönderilmesinde ve İran'da bulunan Ömer Naci Bey'le temas kurulmasında önemli bir rol oynadığı, Lazistan'ın hâric şubesi olarak teşkil edildiği belirtilmektedir. Bkz. Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 4 Eylül 1934, s. 2.

muntazaman geldi. Rûfekamız selam ederler. Baki Cenâb-ı Hak işlerinizde muvaffakiyet ve ticaretinizde ve vüs'at ihsan buyursun muhterem vatandaşımız.”³³²

Ömer Naci'nin yaptığı çalışmalar “ticari işler” olarak isimlendiriliyor, para transferleri “halı, seccadelerin” satın alınması şeklinde betimleniyordu. Arif Cemil'in ifadelerine göre de mektup içerisinde zikredilen çoğu ticari ifadeler aslında gizli bir anlama karşılık geliyordu. Örneğin, ihtilâl beyannameleri “mağazanın ilânı”, bomba ve silah tedariki ise “eşya-yı ticariye” olarak anlatılıyordu.³³³

Ömer Naci, Selmas'tan gönderdiği mektubunda, cemiyet tarafından İran Meclis-i Mebusanı'na ve Tebriz Encümeni'ne gönderilen yazıların toplum üzerindeki olumlu tesirinden de bahsetmektedir. Hudut meseleleri hakkında özellikle İttihad ve Terakki'nin takındığı tavır, bölge halkını etkilediğini gözlemlemektedir. Nitekim Naci, Selmas'ın ileri gelenleri tarafından cemiyete bir teşekkürname gönderileceği haberi vermektedir.³³⁴ Söz konusu durum cemiyetin cevap mektubunda “Selmas[lı] din kardeşlerimiz tarafından Cemiyet'e bir teşekkürname gönderileceğini işar ediyorsunuz. Acaba bu teşekkür İranlı kardeşlerimiz hakkında alçak hükûmetin reva gördüğü edepsizliğe karşı teessür mü izhar eylediğimiz için midir” şeklinde mukabelede bulunmaktadır.³³⁵ Burada “alçak hükûmet”ten kastedilenin İran hükûmeti olabileceği gibi kuvvetle muhtemelen olanın II. Abdülhamid idaresi olduğudur. Gerek İran'ın Paris-İstanbul Sefaretleri ve İran sadareti ve Meclis-i Mebusanına gönderilen mektupta³³⁶ ve gerekse Tebriz Encümen-i Millisine gönderilen mektupta³³⁷ II. Abdülhamid ve idaresi için kullanılan “aciz”, “mecnun”, “sultan-ı müstebidde” “sultan-ı hainane” “kendi milletine rahm u şefkati olmayan padişah”, “kendi milletinin hukuk ve hürriyetini mahvetmek için uğraşan hükûmet” ifadeleri yukarıda belirtilen düşüncelyi doğrular niteliktedir.

Gerek Tebriz ve gerekse Selmas'ta ittifak ve yardımlaşma için Ermeni ve Kürt aşiretleri ile görüşmelerde bulunduğu görülen Ömer Naci'nin, Paris merkezinden aldığı mektupta da kendisine bu yönde talimatlar verildiği görülmektedir:

³³² *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 434 (23 Teşrin-i Sâni [Aralık] 1907), s. 11

³³³ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Ağustos 1934, s. 2.

³³⁴ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Ağustos 1934, s. 2.

³³⁵ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 230.

³³⁶ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 337, s. 378.

³³⁷ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 432 (10 Şevval 1325 [16 Kasım 1907]), s. 2-4.

“Umûr ve muamelâtınızda mazhar-ı muavenet olmak için ve bu hususta Ermenilerin malik oldukları eşya-i ticariye ve sâire gibi vesâitlerden [ve] delâletlerinden istifâde için Tebriz’de melfuf adresteki zâta³³⁸ müracaat ederek muavenet talep edebilirsiniz.”³³⁹

Fakat esas maksadın onlar tarafından bilinmemesi özellikle vurgulanmakla birlikte, kendisinin İran ve Anadolu’ya yönelik siyasi faaliyetlerinde Kürt, İranlı ve Laz zümreleri bulmaya gayret etmesi ve Hristiyan zümrelere çok güvenmemesi tavsiye edilmektedir. Bölgeye Trabzon’dan gelip giden İranlı kervanların Anadolu içerisine girmek için güvenli bir yol olduğu zikredilirken Mirza Said ve diğer bazı zevat tavassutuyla onlarla irtibat kurulabileceği de bildirilmektedir.³⁴⁰ Naci’nin, İran’da söz konusu gruplarla iletişime geçtiği görülse de faaliyetlerinde bu aşiretlere bağlı kalmaktan ziyade İTC ile de doğrudan bağlantılı bir hususi cemiyet kurma arzusunda olduğu görülmektedir. Paris cemiyet merkezine göndermiş olduğu mektubundaki “Batum’da olduğu gibi burada da bir cemiyet-i hususiye teşkili ehass-ı emel[âmâl]imdir. Bu da hamdolsun husul bulmak üzeredir” sözleri bu arzusunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁴¹

2.3. Ömer Naci’nin Said Selmasî ile Münasebetleri

Ömer Naci İran’da meşrutiyetçilerle sadece irtibatta kalmamış aynı zamanda orada eğitim faaliyetlerine de dahil olarak Selmas’ta³⁴² Mirza Said Selmasî’nin teşebbüsleriyle kurulan ilk modern ve kendi dilinde eğitim veren mektepte³⁴³ müdürlük vazifesinde bulunmuştur. Naci’nin söz konusu müdürlüğünün, bölgedeki siyasi ve teşkilatlanma-haberleşme faaliyetleri için önemli bir plan olduğu da anlaşılmaktadır:

“(..) Mektep müdürü namıyla orada bir üssü’l-harekât mevkii ittihazınız pek mühimdir. Katiyen maksad-ı aslînizi kimselere sezdirmemeye son derece itina ediniz.”³⁴⁴

Güney Azerbaycan bölgesi ileri gelenlerinden, zengin bir aileye mensup Said Halilzâde,³⁴⁵ gerek İran ve gerekse Osmanlı coğrafyasında Said Selmasî olarak tanınmaktadır. 1888 yılında

³³⁸ Söz konusu mektupta bu zatın ismi, cismi, hüviyeti ve münasebetlerinin her türlü gizli tutulması gerektiği zikredilirken, ayrıca bütün mesuliyeti üstlenerek aldıkları adres ve parolanın da müttetiklerden temin edildiği aktarılmaktadır. Büyük bir mesuliyet olan bu durumun açığa çıkması durumunda bir idam hadisesinin dahi söz konusu olabileceği uyarısında da bulunmaktadır. Şükrü Hanioglu, söz konusu zâta dair bir bilgi vermemekle birlikte bu kişinin Taşnaksutyun komitesi üyesi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution...*, s. 208. İTC’nin 1907 senesi nihayetinde Osmanlı Muhalefet Fırkaları kongresinde Osmanlı’da meşrutiyetin ilanı için müşterek hareket etme konusunda ittifak kurduğu cemiyetler arasında Taşnaksutyun Komitesi’nin de bulunması bu görüşü desteklemektedir.

³³⁹ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 231.

³⁴⁰ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 232.

³⁴¹ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 10 Ağustos 1934, s. 2.

³⁴² Naci’nin müdürlük yaptığı okulun Hoy şehrinde bulunduğu dair farklı bilgiler için bkz. Nazım Ören, “Ömer Naci”, s. 2.

³⁴³ Tohid Melikzade, agm., s. 126.

³⁴⁴ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 558, s. 232.

Selmas'ta dünyaya gelen Said Selmasî'nin ömrü Tebriz-Kafkasya-İstanbul üçgeni arasında geçmiş,³⁴⁶ İran Meşrutiyeti hadiselerinde Tebriz, Selmas ve Hoy bölgelerinde meşrutiyet hareketi öncülerinden biri olmuştur. Hüseyinzâde Ali Turan Bey, *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* gazetelerinde tefrika ettiği “Siyaset-i Fûrûset” başlıklı eserinde “Şehid-i Âzâdi Said Selmâsî Nâmına İthaf Olunur” başlıklı bir bölüm de açarak onun İran Meşrutiyet hareketlerindeki önemine de atıfta bulunmaktadır.³⁴⁷ Edebi metinde İran'ın efsanevî ilk şahı Keyumers, Said Selmâsî'nin ok saplanmış kalbi ile konuşur ve ona kim olduğunu sorar. Said Selmâsî'nin kalbi dile gelir ve kendisini şöyle tanıtır:

“Ben ahiren Hoy taraflarında şu heriflerin (sinan-i sehmin istikametiyle Şeyh Fazlullah ile gölgeyi [Pruşkeviç'in gölgesini] göstererek) iltizam ettiği istibdadın aleyhine vak'a-i cihatta mahbube-yi vatan yolunda fedâ-yı can edenlerdenem. Bana yoldaşlarım Said Selmâsî deyerler idi.”³⁴⁸

Dedesinin ve babasının Bakü'de bulunan petrol madeni dolayısıyla kısa bir süre Bakü'de de ticaretle meşgul olan Said Selmasî, tahsilini önce Selmas ardından Bakü'de devam ettirmiştir.³⁴⁹ Aynı zamanda bu süre zarfında matbaa, kitapçılık gibi faaliyetlerde bulunan Biraderân-ı Oruç Of grubu ile tanışmış ve oradaki hürriyetçilerle yakın temasta bulunmuştur. Rusya, Tiflis ve Kafkasya'nın diğer farklı bölgelerine de ziyaretlerde bulunan Said Selmasî'nin memleketine dönerken inkılap fikirlerini/yenilikleri de beraberinde götürdüğü görülmektedir. Nitekim Selmas bölgesinde ilk modern mektebini açarak modernleşme yolunda atılan önemli bir adımın temsilcisi olmuştur. Kendisinin

³⁴⁵ Ailesi tarafından kendisine ilk olarak “Ağabala” ismi verildiği ardından “Said” ismini seçtiği hakkında bkz. Muhammed Muin, *Ferheng-i Fârisi: Mutavassıt*, C. V, 7. Baskı, Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 1364, s. 765; *Tohid* Melikzade, agm, s. 126.

³⁴⁶ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 263.

³⁴⁷ Hüseyinzâde Ali Bey'nin *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* gazetelerinde yaklaşık 50 sayı olarak tefrika etmiş olduğu ve İstanbul'a dönmesi sebebiyle tamamlamamış olduğu bu hiciv türü eserinin, ilham aldığı kaynaklara dair farklı rivayetler aktarılmaktadır. Yusuf Akçura'ya göre eser, Dante'nin *Mudhike-i İlahiyye*'sinden (*İlahi Komedyâ*) mülhemdir. Ali Haydar Bayat ise eserin, Oliver Swift ve Doroşevitch'in Kazak atlarına dair bir kitabından etkilenerek kaleme alındığını ifade eder. *İstibdad* yönetimleriyle Doğu'da Müslüman Türk milletlerine zulmeden Rusya ve İran (Kaçar hanedanlığı) idarelerinin hicvedildiği eser, Çar'ın başbakanı ve aynı zamanda Rusya'da meclis işleyişine ve hürriyet hareketlerine engel olmaya çalışan en önemli kişilerden Pruşkeviç'in gölgesinin çıktığı İran seferi üzerinden kurgulanır. Gölgeyi İran sınırlarında karşılayan ise İran'da istibdat taraftarlarını temsil eden bir heyettir. (Tebrizli Mir Haşim, Seyyid Ali Yezdî, Şeyh Fazlullah ve Keyumers) Eser, ekseriyetle Pruşkeviç'in gölgesi ve heyet arasındaki diyaloglarla işlene de zaman zaman geçmiş tarihlerden ve farklı coğrafyalardan kişiler konuşturularak (Zerdüş, Avesta, Dante, Mevlâna, Timur, Cengiz, Nadir Şah vd.) onların düşüncelerindeki siyaset, din ve ahlak anlayışlarını okuyucuya sunmaktadır. Bkz. Safes [Yusuf Akçura], “Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, VIII/5 (7 Mayıs 1331), s. 74-75 (2584-85); Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 41. Said Selmâsî'ye ithaf edilen bölüm ise ekseriyetle Said Selmâsî'nin İran'ın mitolojisinde ilk şah olarak kabul edilen Keyumers ile gerçekleştirdiği diyaloglar üzerinden kurgulanır. Diyalogun konusu daha çok Nasirüddin Şah'ın istibdâdî yönetimidir. Bkz. Ofeliya Bayramlı (haz.), *Öli Bey Hüseyinzâde - Seçilmiş Ösârları*, Bakü: Çarşioğlu Neşriyatı, 2007, s. 336-458.

³⁴⁸ *Öli Bey Hüseyinzâde - Seçilmiş Ösârları*, s. 422.

³⁴⁹ Nazım Ören, Said Selmasî'nin babasının destekleriyle Paris'te okuduğu ve Jön Türkler'le ilk kez orada irtibat kurduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nazım Ören, “Ömer Naci”, s. 2; Ören dışında hiçbir kaynak ve araştırmada bu tür bir bilgiye ulaşamadık. Ayrıca, Kudret Emiroğlu'nun *Anadolu'da Devrim Günleri* adlı eserinde de benzer bilgiyi Nazım Ören'den alıntılayarak tekrarladığı görülmektedir. Bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri - II. Meşrutiyet'in İlanı*, s. 213.

ismine atfen Saidiyye³⁵⁰ olarak da isimlendirilen bu mektebin, Şah'ın meclisi bombaladığı, meşrutiyeti askıya aldığı tarihle birlikte faaliyetine son verdiği görülmektedir.³⁵¹ Eğitimin haricinde inkılaplar adına attığı önemli bir adım da bölgeye götürdüğü matbaadır. Dönemin gazetelerine³⁵² de yansıyan bu hadise, meşrutiyet hareketlerinde önemli bir adım olarak görülebilir. “Sırat-ı Müstakim” adıyla bir süre faaliyetlerini Selmas’da sürdüren bu matbaa daha sonrasında Tebriz’e götürülerek dönemin en önemli matbaalarından biri olan “Ümid-i Terakki” ismini alır.³⁵³ Said Selmasî’nin açmış olduğu matbaaya, Paris merkezi tarafından kendisine gönderilen mektupta şu şekilde değinilmektedir:

“Küşad ettiğiniz matbaadan dolayı sizi tebrik ederiz. Mezkûr matbaanın cemiyetimizde küşâde bulundurulması hakkındaki alicenaplığınıza teşekkür ederiz. Sizce de malum olsa gerektir ki biz de Paris’te Türkçe bir matbaa temine muvaffak olduk. *Şûrâ-yı Ümmet*’i matbaamızda tab’ ediyoruz. Şayet ileride icap ederse sizin muavenet ve uhuvvetinizden istifade ederiz.”³⁵⁴

Kendisini tebrik ile birlikte ayrıca hurufat konusunda her türlü yardımcı olunabileceği de bildirilmekte³⁵⁵ ve söz konusu matbaada basacakları gazetenin de kendilerine gönderilmesi talep edilmektedir.³⁵⁶ Her ne kadar ismen zikredilmese de Paris merkezi tarafından talep edilen mecmuanın Encümen-i Meşveret tarafından kurulan ve Said Selmasî başta olmak üzere Seyyid Hasan Şerifzade³⁵⁷ ve Hacı Ali-yi Devâfiruş³⁵⁸ tarafından yayınlanan *Şûrâ-yı İran*³⁵⁹ olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

³⁵⁰ Türkçe araştırmalarda bu mektebe dair verilen kısa bilgilerde “Sırat-ı Müstakim” ismi zikredilmektedir. Bkz. Nazım Ören, “Ömer Naci”, s.2; Tevetoğlu, *age.*, s. 93-94; Rıza Kurtuluş, *agt.*, s. 237-238. Buradaki bilgi karışıklığının Said Selmasî’nin kurmuş olduğu Sırat-ı Müstakim Matbaası’ndan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Benzer bir karışıklığın çıkarmış olduğu dergi için de söz konusu olduğu görülmektedir. Nazım Ören, Arif Cemil kaynaklı yapılan çalışmalarda da (Fethi Tevetoğlu, *age.*, s. 102.) söz konusu bilgiler aynen tekrarlanmaktadır. Edward G. Browne’un, İran’ın ilk kütüphanesini kuran ve İran Devriminde önemli rol oynayan Azeri siyasetçilerden Muhammed Ali Terbiyat’ın el yazması çalışmasına dayanarak kaleme aldığı *The Press and Poetry of Modern Persia* adlı eserinde söz konusu edilen “Sırat-ı Müstakim” adlı herhangi bir süreli yayına rastlanmamıştır. Aynı zamanda Tebriz’in ilk ve en önemli matbaası olan Ümid-i Terakki matbaası üzerine yapılan çalışmalarda, matbaada basılan süreli yayınlar (*İttihad*, *Tebriz*, *Şûrâ-yı İran*, *Muhakemat*, *Şafak*, *Fikir*, *Feryâd* vd.) listelenirken söz konusu süreli yayının ismi yine yer almamaktadır. Bkz. Mehrdad Fardiyar, “Matbaa-i Ümid-i Terakki-i Tebriz ve Müessesat-ı Meşrutahân-ı ân”, *Payam-i Baharestan*, Nu: 112 (1396), s. 78-82. Ahmed Kesrevi, meşrutiyet sonrasında Tebriz ve Tahran’da çıkarılan gazetelerden bilgi verirken Tahran mecmuaları arasında “Sırat-ı Müstakim” mecmuasından bahsetmekte, lakin kimin tarafından çıkarıldığını tam olarak bilmediği bu mecmuayı “değeri olmayan” gazeteler arasında zikretmektedir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 273.

³⁵¹ Nazım Ören, “Ömer Naci”, s. 2.

³⁵² *Mücahid*, Nu: 11 (27 Ramazan 1325) akt: Mehrdad Fardiyar, *agm.*, s. 83.

³⁵³ Mehrdad Fardiyar, *agm.*, s. 73-74; Ahmed Kesrevi, hurufat baskı yapan bu matbaanın Tebriz mücadelesi sırasında Karacadağ ve Merend süvarileri tarafından yağmalanıp talan edildiğini aktarır. Bkz. Ahmed Kesrevi, *age.*, s. 733.

³⁵⁴ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 553 (10 Mart 1908), s. 216.

³⁵⁵ “İstanbul’dan hurufat celbinde duçar-ı müşkilât olduğunuzu beyan ediyorsunuz. Biz Bulgaristan’da bir hurûfatçı tanıyoruz. Gayet namuskâr bir Ermenidir. Eğer hurufâta ihtiyacınız olursa bizim vasıtamızla getirmek mümkündür. Mezkûr dökümhanede her cins hurufat mevcuttur. Arzu ederseniz onun adresini verelim.” Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 553 (10 Mart 1908), s. 216.

³⁵⁶ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 553 (10 Mart 1908), s. 217.

³⁵⁷ Tebriz Amerikan okulunda (The Memorial School) eğitimini alan Şerifzâde, eğitiminin ardından aynı okulda öğretmenlik görevini ifâ eder. Anayasa hareketlerine bilfiil katılan Şerifzâde meşrutî idarenin tesisi için Tebriz’de kurulan Merkez-i Gaybî örgütünün kurucu kadrosunda yer alır. Tebriz Mücahitleri olarak da adlandırılan bu cemiyetin idareci kadrosu arasında Kerbelâi Ali Mösyö, Hacı Resul Aga Sedikiyânî, Hacı Ali-yi Devâfiruş, Mirza Muhammed Ali Han-i Terbiyet, Aga Mir Bâkır, Mirza Ali Asger-i Hôyi, Cafer Aga Genceî gibi önemli şahıslar bulunmaktadır. Bkz. Ahmed Kesrevi, *age.*, s. 167;

İTC'nin Paris'ten Bahattin Şakir imzalı "Aziz Arkadaşımız" başlıklı olarak Mirza Said'e gönderdiği mektupta, Saidiyye mektebinde Ömer Naci'nin müdürlük görevini ifa etmesi de memnuniyetle karşılanmakta idi:

"Naci Bey'in medreseye müdür olması münasebatımızın tevessüüne, oradaki Türk kardeşlerimizle aramızdaki rabitanın takviyesine hizmet edeceğini ümit ederiz."³⁶⁰

Nazım Ören, söz konusu müdürlüğün Ömer Naci'ye birçok önemli konuda kolaylaştırıcı etkisinin olduğunu zikreder. Bunlardan ilki Ömer Naci'nin Farsça lisanını geliştirmesine kolaylık sağladığıdır. Ayrıca Azerbaycan şivesine de hâkim olduğu bu dönemde kendisinin nutuklar vermeye devam ettiği ve bölgede meşhur olmaya başladığını aktarır.³⁶¹

Ömer Naci'nin müdürlük vazifesi hakkında birinci kaynak olarak görülen ve kendisinden tek bilgi II. Meşrutiyet sonrası yıllarında İstanbul'da yaptığı bir konuşmasıdır. İran'daki Rusya-İngiltere siyasetine yönelik yaptığı konuşmasında Naci, söz konusu müdürlük görevinden bahsederken yaşadığı bir hadiseyi de şöyle aktarmıştır:

"Ben evvelce orada mektep hocası idim. Sonra ikinci defa gittim. Gittiğim vakit mektebimin talebesinden on yaşında bir çocuk tanıyordum: Cemşid. Cemşid'in yetmiş beş yaşında bir babası vardı. Babası mücâhidlerle beraber gitti ve öldü. Vatanını zâlimlere, gaddarlara karşı muhâfaza ederken öldü. Vefât haberi geldi:

-Baban öldü, dediler.

-Hayır, dedi. Benim babam ölmez.

-Öldü...

-Ölmez; zira benim babam İran'dır"³⁶²

Naci, bu olay üzerinden İran milletinin halen daha ayakta kalabileceğini, Hâfız'ları Sadî'leri yetiştiren bir milleti öldürmenin mümkün olmayacağı ümidini taşıdığını vurgulamaktadır. Ömer Naci'nin İran'da özel okul müdürlüğü yapması'nın İTC'nin bir politikası olarak da devreye girdiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim 3 Kanûn-i sâni 1907 tarihli Kafkasya'ya gönderilen "Muhterem Din

Genelde The Memorial School, daha da özelde okul öğretmenlerinden Howard C. Baskerville'in İran Meşrutiyet'inde önemli faaliyetlerde bulundukları görülmektedir. Baskerville'in mesai arkadaşlarından W. A. Shedd, Edward G. Browne'a gönderdiği 8 Nisan 1910 tarihli mektubunda buna açıkça işaret etmektedir. Bkz. Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge: Cambridge University Press, 1910, s. 440-441.

³⁵⁸ İran Anayasa hareketinin Danton'u olarak isimlendirilen Hacı Ali-yi Devâfûrûş, Tebriz'de kurulan Merkez-i Gaybî örgütünün kurucu kadrosunda yer aldı. Meşrutiyet'in iadesi için Tebrizli mücahitlerin ayaklanmalarında ön safta bulundu. Settar Han yanında bazı silahlı çatışmalara da girerek Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesinde büyük pay sahibi oldu. Bkz. Kesrevî, *age*, s. 150, 167, 867.

³⁵⁹ Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s. 112.

³⁶⁰ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 553 (10 Mart 1908), s. 216.

³⁶¹ Nazım Ören, "Ömer Naci", s. 2.

³⁶² "[İngilizlerin Ültimatomu Münasebetiyle İran Hakkında] Ömer Naci Beyefendi'nin Nutku", *Sıratülmüstakîm*, V/112 (15 Teşrin-i Evvel 1326 [28 Ekim 1910]), s. 144.

Karındaşlarımız” başlıklı yazıda, Kafkasya’da Müslümanların mektepler açmasını memnuniyetle karşılamıştır. Ayrıca Kafkasya’nın çeşitli mevkilerinde açılan mekteplerin muallimsiz kalması konusunda da endişelerini ileten Bahattin Şakir, “muallimsiz mekteb”i “dilsiz bir insan”a benzetmiş ve oradaki okulların muallim eksikliklerini Avrupa’da bulunan genç Türkler’den memnuniyetle giderebileceklerini ifade etmiştir.³⁶³ Bu durum aynı zamanda İTC’nin siyasetinin Kafkasya’ya sirayetine bir yol olarak da düşünülebilir.

Ömer Naci’nin İran’da bulunduğu yıllar aynı zamanda II. Meşrutiyet’in arifesi olması açısından son derece önemli görülmektedir. İttihatçılar nazarında, İran meşrutiyet hareketleri neredeyse Osmanlı’da cereyan eden meşrutiyet hareketleri kadar önemli görülmekte ve takip edilmektedir. Aynı zamanda yakın arkadaşı olan Said Selmasî’den de Ermeni fırkalarının bölgedeki faaliyetleri sual edilmekte ve Osmanlı muhalif fırkaları arasındaki anlaşmanın bölgeye nasıl yansıdığı konusunda bilgi talep edilmektedir.³⁶⁴

İran meşrutiyet hareketinde önemli bir rol üstlenen Ömer Naci’nin, İran Şahı tarafından tevkif edilip idamına karar verildiği döneme dair hatıralarının bir kısmını neşreden Selanik menşeli *Bağçe* mecmuası, hatıraların yayımlanacağı müjdesini verirken Ömer Naci’yi “Yalnız Osmanlıların değil, cemiyet-i umumiyye-i beşeriyyenin saadet ve selameti için yorulmak bilmez bir inat ve celadette çalışan bir revolüsyoner [inkılâpçı]”³⁶⁵ olarak takdim etmektedir.

Selanik’ten Paris Merkezine gönderilen mektuplarda da Ömer Naci’nin İran ihtilâlinde oynadığı rol hakkında da vurgular yapılmakta ve kendisi hakkında şöyle bilgiler verilmektedir:

“Kardeşimiz Naci’nin İran inkılâbında husule getirdiği faaliyet-i ihtilâliyyeyi bilmem işittiniz mi? Naci, zalim Şah tarafından üç defa idama mahkûm edilmiş, üç ay hapsolünmüş ve nihayet her üç hükümde de firar etmiş. En nihayet, İran inkılâb-ı mesudunu şimdiki hal-i muzafferiyetine getirmiştir.”³⁶⁶

Ömer Naci, ilk tevkifine dair hatıralarını paylaştığı yazısında, Tebriz mücahitlerinin Tahran üzerine yürümesi hadisesini Hoy şehrinde bulunurken öğrendiğini söyler. İran istibdat taraftarı

³⁶³ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 469 (3 Kanun-i sâni 1907), s. 64-65. Kafkasya’ya muallim olarak gönderilecek genç Türkler hakkında Bahattin Şakir’in bölge Müslümanlarından da bir talebi bulunmaktadır: “... bilirsiniz ki her şeyden evvel bulunacak muallimlerin hayat ve maişetini temin etmek iktiza eder; çünkü gönderilecek muallimleri memleket dahilinden celp edeceğimiz cihetle, eğer maişetleri taht-ı temine alınmazsa, onlar bir daha memleketlerine avdet edemeyeceklerinden, düçar-ı sefalet olmaları ihtimali çoktur.”

³⁶⁴ Bahaeddin Şakir’in göndermiş olduğu mektupta ayrıca İran’da şah ile meşrutiyetçiler arasındaki mücadelenin vehametine dair farklı kanallardan bilgiler geldiği de zikredilmektedir. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 483 (Kanun-i Sani 1908), s. 93.

³⁶⁵ Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından [-I]”, *Bağçe*, Nu: II/42 (9 Haziran 1325), s. 244.

³⁶⁶ Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 12 Ağustos 1934, s. 2

sadrazamlarından Atabek'i öldüren Abbas Ağa'nın arkadaşlarından Meşhedî İsmail-i Miyâbî³⁶⁷ ile birlikte bulunduğunu aktaran Ömer Naci³⁶⁸, asıl fikrinin Bayezid yoluyla Osmanlı toprağına geçerek Erzurum civarında çalışmak olduğunu belirtir. Fakat Tahran'da meclisin bombalanması haberleri planını değiştirir. Ömer Naci, Osmanlı'ya geçme hazırlıkları yaptığı sırada almış olduğu bu haberi şöyle anlatır:

“Seyr ü seferimize hükûmet-i sabıkanın ıstıbah ve tecessüsünü davet etmemek emniyetinden mütevellid bir mahzuziyetle han odasında oturmuş konuşuyorduk. Derken birisi geldi, Tahran vaka-ı feciası haberini getirdi. Evvela İran'da pek mebzul olduran olan yalancı şayiattan bulunduğuna atfederek birbirimizi teselliye çalıştık. Fakat gece, saat ikiye doğru Tebriz encümen-i millisinin bunu teyiden çektiği telgrafı artık şüpheyne mahal bırakmamıştı. Arkadaşım memleketinin bu nâgehâni felaketiyle o kadar müteessir idi ki artık refaketimin devam edemeyeceğini anladım. Benim için son nokta-i ümid ve istinad olan İran'ın da böylece pâmal-i irtica olması azim bir me'yusiyyeti mucib olmuştu. Rusya, Osmanlı, İran hepsi hürriyete düşman hükûmetlerinin saltanat istibdadına esir olmuştu. Geceyi kabuslarla geçirdik. Arkadaşım aramızda halli muktezâ bir akd kalmıştı: Ya ayrılmak veya İran'da galebe-i hürriyeti beraberce bekleyip sonra memâlik-i Osmaniyye'ye geçmek. Benim için ikinci sureti kabul etmek zaruri idi, zira nokta-i istinad olmadıkça dahil-i mülkte muvaffak olacağıma emin değil idim.”³⁶⁹

Önceliği İran'da hürriyetin/meşrutiyetin ilanına veren Ömer Naci, sahip olduğu düşüncenin ancak bir dayanma yeri olması halinde içeride/Osmanlı'da da başarılı olabileceğine inanmakta ve bu yolda hareket etmektedir. Naci için İran sahası Anadolu'daki isyanlara katılmak için bir istasyon iken artık orası bir mücadele sahasına dönüşmüştür.³⁷⁰ Azerbaycan'ın tamamını Şah'a karşı ayaklandırmak niyetinde olan Ömer Naci ve arkadaşları, ilk olarak kendi bulundukları Hoy şehrinde çalışmaya başlamışlardır. Ömer Naci, arkadaşının cesaret ve inkılapçı şöhretinin ilk başlarda işlerine yaramakla birlikte durumun yavaş yavaş aksine döndüğünü anlatır:

³⁶⁷ İran meşrutiyet hareketlerine destek vermek için Bakü'de kurulan İctimaiyyûn-Âmiyyûn-i İran fırkası üyelerinden olup meşrutiyetin ilanı akabinde Tebriz'e giderek orada meşrutiyetin gelişimi için mücadele etmiştir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *Târih-i Meşrûta-i İran*, s. 193-194; 728-729, 810; Mehmet Emin Resulzâde söz konusu fırkayı İran ihtilaline dair kurulan ilk cemiyet olarak zikretmektedir. Bkz. Resulzâde Mehmet Emin, “İran Türkleri – 4”, *Türk Yurdu*, S. 21 (23 Ağustos 1328), s. 651-652. Fırkanın nizamnamesi armasına taşıdığı “adalet, hürriyet, mücadele, müsâvat” vurguları üzerinden de okunabilmektedir. İctimaiyyûn-Âmiyyûn-i İran fırkasının “Umum Rusya'da ve Osmanlı'da ve gayri dünyanın üzerinde olan hürriyetperest fırkalara” hitaben yayımlanmış olduğu bir beyanname için bkz. “İran ve Osmanlı”, *Balkan*, Nu: 391 (2 Mart 1324), s. 2-3. [Şûrâ-yı Osmânî'den alıntı]

³⁶⁸ Ahmed Kesrevi *Tarih-i Meşrûta-i İran* adlı eserinde Meşhedî İsmail-i Miyâbî'nin Ömer Naci ile çekilmiş bir fotoğrafına yer vermekle birlikte söz konusu fotoğrafta Ömer Naci'yi tanıyamamakta ve onu Osmanlı tebaasından biri olarak tanıtmaktadır. Bkz. Kesrevi, *age*, s. 728, Görsel No: 227.

³⁶⁹ Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından -II”, *Bağçe*, Nu: II/45 (30 Haziran 1325), s. 292.

³⁷⁰ Ömer Naci'nin İran'dan gönderdiği mektubunda, Van'daki ayaklanmaları yakinen takip ettiği ve müdahale için baharı beklediği vurgusu görülmektedir. Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 9 Ağustos 1934, s. 2

“Bizim nutk ile tehdit ile kazanmak istediğimiz nüfuzu hanların memlekete saçtığı paralar, efkâr-ı umumiyyeyi dağıtmak için kurduğu tuzaklar kolaylıkla mahv edebilmişti. Nihayet etrafımızda en çok güvendiğimiz adamlar dağıldığı, bütün tasavvuratımızın, teşebbüslerimizin akim kaldığını gördük.”³⁷¹

Ömer Naci, kendisi ve arkadaşlarının bir süre daha Hoy’da ikamet etmelerinin “birkaç gün evvel mücahede-i hürriyete yemin eden dönecek bir halkın gayz ve intikam pençeleri altında parçalanmak” olacağını ifade ederek, ortaya çıkan bu zaruret neticesinde Selmas’a gittiklerini belirtir. Fakat orada da umduklarını bulamayan Ömer Naci, istibdadın bir koleradan daha hızlı bir şekilde her tarafı tesiri altına aldığı benzetmesini yapmaktadır.³⁷²

Selmas’ta tevkif edilen Ömer Naci, kendisinin bile bile hükûmet yetkililerinin ayağına gittiğini anlatır. Bir zabitanın nazik bir dille kendisinin vali tarafından beklendiğini belirtmesi üzerine bizzat gitmiş, valilik binasında derdest edilip hapishaneye atılmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Naci, kısa hatırasında hapishanede 12 arkadaşıyla birlikte olduğunu kimisinin hürriyetine karşılık 1800 tümen nakdi cezaya mahkûm edildiğini kaleme alır. Naci bir gece boyunca yapılan işkence ve yaşadıklarını da kaleme almıştır.³⁷³ Söz konusu mahkûmiyet hakkında Ömer Naci’den duyduğu bazı hatıraları aktaran Necib Necati, Naci’nin arkadaşları ile birlikte hapsolunduğunda beş arkadaşının topun ağzına götürülerek idam edildiğini, Naci’ye sıra geldiği vakit ise İngiliz Elçisi ve Şah’ın memurunun getirdiği bir af fermanının³⁷⁴ Hüsrev Bey’le birlikte onu kurtardığını aktarır.³⁷⁵ Ayrıca Necati, İran’da Şah’ın astırdığı bir mebusun idam sehпасına çıkarken serdettiği “ben milletimin ayaklarını altında kalacak kadar beni yükseltmelerini istemezdim” mealindeki beytin Ömer Naci’yi çok etkilediğini ve onu coşturduğunu söyler.

Esareten kurtulmasının akabinde Ömer Naci’nin istikametinin artık vatan toprakları olduğu görülmektedir. İdamdan kurtulması akabinde sığındığı Selmas konsolosluğuna kendisini öldürmek üzere istibdat taraftarları tarafından bir saldırı gerçekleştirildiği ve bundan da kaçarak bin bir türlü meşakkatle sınırı geçtiği aktarılmaktadır.³⁷⁶ Ömer Naci’nin Van üzerinden girdiği Osmanlı

³⁷¹ Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından -II”, s. 293.

³⁷² Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından -II”, s. 293.

³⁷³ Ömer Naci, “İran İnkılabı Hatıralarından [-I]”, s. 244; Hüseyinzâde Ali Turan Bey, İttihad ve Terakki Cemiyetine dair ilk yıllarını kaleme aldığı bir yazısında Ömer Naci’nin isminden dolayı İran hapishanesinde başından birçok hadisenin geçtiğini aktarır. Bkz. Hüseyinzade Ali “<İttihad ve Terakki> Nasıl Kuruldu? Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller (IV)”, *Tanin*, 7 Mart 1938, s. 2.

³⁷⁴ Vefatının birkaç gün sonrasında imzasız olarak *Tanin*’de neşredilen bir yazıda Ömer Naci ve arkadaşlarının Osmanlı’da ilan edilen meşrutiyet sonrasında hükûmetin teşebbüsleri ile kurtarıldığı aktarılır. bkz. “Büyük Bir Ziyâ”, *Tanin*, Nu: 2759 (18 Ağustos 1916), s. 3.

³⁷⁵ Akt. Fethi Tevetoğlu, *age*, s. 17.

³⁷⁶ Naci’nin esareten kurtulması hakkındaki menkıbenin bizzat kendisi tarafından nakledildiği ifade edilirken ayrıca Osmanlı hududuna girdiği sıradaki vaziyeti de şöyle aktarılır: “Zavallı Naci! Bizlere bu menâkıbı naklederken hududdan içeri girer

topraklarındaki yolculuğunu Muş ve Erzurum ziyaretleri takip etmektedir. Bu yolculuk esnasında Ömer Naci'nin yanında, kendisini İran meşrutiyetinin ilk dönemlerinde misafir eden Mirza Said Selmasî de bulunmaktadır. Mirza Said bu kez Ömer Naci'nin yanında Osmanlı meşrutiyetine konuk olmaktadır. Naci'nin bu yolculuğu sırasında yakınında bulunanlardan biri de Nazım Ören'dir. Ören, kaleme aldığı yazılarında bu yolculuk esnasındaki izlenimlerini de aktarmaktadır.³⁷⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İran'dan dönüş yaptığı görülen Ömer Naci'nin tam olarak hangi tarihlerde yurda giriş yaptığı bilinmemekle birlikte çeşitli rivayetler mevcuttur. Nazım Ören'in ifadelerine göre, meşrutiyetin ilan edildiği hafta cemiyetin Selanik merkez-i umumisinden Muş İttihad ve Terakki Cemiyeti merkezine bir telgraf gönderilerek ve söz konusu telgrafta Ömer Naci'nin akıbeti hakkında malumat istenmektedir:

“Meşrutiyet'in ilânından evvel teşkilât yapmak üzere Kafkasya ve İran yoliyle o taraflara gelen ve fakat hayat ve icraatı hakkında daha hiçbir malûmat alınamayan cemiyetimizin müessislerinden ve merkez-i umumî âzasından hati[b-i] şehir Ömer Naci Bey'in hayatı hakkında her ne şekil ve çeşitte olursa olun oralarda bir malûmat ve hatta rivayet varsa iş'ârı”³⁷⁸

Söz konusu telgrafın on gün ardından Van cemiyet merkezinden Muş'a gönderilen telgrafta, Ömer Naci'nin o sabah itibariyle Mirza Said ve Ermeni Taşnaksutyun komitesi azalarından Murad³⁷⁹ ve Aşhan³⁸⁰ adındaki zatlarla birlikte Muş'a doğru hareket ettikleri bildirilmektedir.³⁸¹ Ömer Naci'nin

girmez topraklara nasıl kapanıp yerleri nasıl öptüğünü anlatır ve sonra insanın hayata karşı gösterdiği bu kadarcık merbutiyeti bile garip bularak, dalgın, mütefelsif gülerdi” bkz. “Büyük Bir Ziyâ”, s. 3.

³⁷⁷ Nazım Ören, “İki Hatıbden Biri”, *Dünya*, S. 427 (5 Mayıs 1953), s. 2, 6; “İki Hatıbden Öteki”, *Dünya*, S. 433 (11 Mayıs 1953), s. 2, 6; “İki Paşadan Biri, Vehib Paşa”, *Dünya*, S. 451 (29 Mayıs 1953), s. 2, 5.

³⁷⁸ Ören, “İki Hatıbden Biri”, s. 2.

³⁷⁹ Murad Khimian (1874-1918) Sivas'ın Hafik ilçesine bağlı, döneminde Ermeni köyü olarak bilinen Godvun (bugünkü adıyla Göydün) köyünde dünyaya gelmiştir. Sivas'ın latince ismine nisbetle Sebastatsia Murad olarak da tanınmaktadır. 1904 yılında II. Sason İsyanında Ermeni komitecilerinin önemli simalarından biri olmuş ve Lernabar delegeliğinde bulunmuştur. 1907 yılından itibaren Armenian Revolutionary Federation (ARF) olarak da bilinen Taşnaksutyun komitesinin, doğu vilayetlerindeki liderlerinden biri olmuştur. 1915 sonrasında Osmanlı idaresinden kaçarak Rusya'da gönüllü Ermeni kuvvetlerine katılmış ve 1918 yılında Osmanlı'nın liderliğindeki Kafkas İslâm Ordusu ile gerçekleştirilen Bakü Muharebesinde öldürülmüştür. Bkz. Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, s. 41, 823 (n: 203) 915 (n: 33).

³⁸⁰ Kévorkian'a göre Ömer Naci ile birlikte İran'dan itibaren seyahat eden iki Ermeni komiteciden diğerinin ismi Marzbed lakaplı Ghazaros Ghazarosian'dır (1878-1918). Kayseri'ye bağlı Tomarza bölgesinde dünyaya gelmiş ve bir öğretmen olan Ghazarosian, Leipzig Üniversitesi'nde eğitim almıştır. ARF'in İran, Van ve Bitlis kadrolarında bulunmuştur. 1915 yılında tehçire tabi tutulan Ghazarosian kaçarak Kilikya'daki Bağdat Demiryolu inşasında (İntilli bölgesindeki şantiyede) Bitlisli Kürt bir hayvan tüccarı kılığına girerek Hacı Hüseyin takma adıyla çalışmaya başlamıştır. Bu sırada Halep Ermeni cemaati ile yakın çalışmalarda bulunmuş ve orada kurulan göçmen yardım kuruluşunda aktif görevlerde yer almıştır. Kévorkian, Ghazarosian'ın Almancasının da iyi olması dolayısıyla demiryolu inşaatında Almanlar tarafından mali denetçi olarak işe alındığını ve bu sayede Almanlar tarafından korunduğunu, bir kısıtlamaya tabi olmadan rahatlıkla seyahat edip kendi yurttaşlarına sayısız hizmette bulunma imkanına sahip olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Kévorkian, *age.*, s. 60, 641-642. Kısa biyografisinden de anlaşılacağı üzere farklı lakaplar ve kılıklara girme konusunda kabiliyetli gözükten Ghazarosian'ın İran'dan Osmanlı sınırına dahil olurken kendisini Aşhan olarak tanıtmaması ve bu sebeple Nazım Ören'in de kendisinden o şekilde bahsetmiş olması da mümkündür.

³⁸¹ Ören, “İki Hatıbden Biri”, s. 2;

Muş'taki bir haftalık ziyaretinin ardından istikameti Erzurum'dur.³⁸² Naci, gittiği her bölgede büyük coşkuyla karşılanmakta ve o bölgelerde halka hitaplarda bulunmaktadır.³⁸³

Nazım Ören, Erzurum'da üçüncü günlerinde, Erzurum İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, Pastırmacı Kırathanesi³⁸⁴ salonlarında bir program gerçekleştirdiğini ve söz konusu programda Vehip Bey, Ömer Naci ve Said Selmasî'nin konuşmalar yaptığını belirtir.³⁸⁵ Ören, Ömer Naci'nin konuşmasında Namık Kemal, hürriyet, adalet ve müsavat gibi başlıkların ele alındığını ve Said Selmasî'nin ise İran Meşrutiyeti ve İran Şahı'nın meşrutiyete yönelik saldırılarından bahsettiğini aktarmaktadır. Said Selmasî'nin söz konusu konuşmasını defterine kaydettiğini aktaran Ören, konuşmanın birçok detayını da paylaşmaktadır. Said Selmasî'nin ilk olarak Ömer Naci'den övgüyle bahsederek ardından İran'ın toplumsal, siyasi ve iktisadi hayatını ele aldığını söyler. Said Selmasî'ye göre İran'da şahın ilan ettiği anayasa aslında hürriyet ve adalet için değil “her biri bir şah olan eyaletlerini nüfuz ve esareti altına alıp baştan başa İran'a hâkim olmak” içindir. Ona göre Şah, İran'ın geniş eyaletlerinde yerleşmiş hanların, hâkimlerin müçtehitlerin güçlerini Tahran'ın etrafında toplayarak -bir nevi kafese sokarak- tuzağa düşürmek niyetindeydi. İran derebeyleri Osmanlı coğrafyasında bulunan Ağalara benzememekte³⁸⁶ “onda Allah ile kul bir araya gelmiş, kimi zaman dinî kimi zaman da insanî kuvvetini kullanmakta, içtihat daha serbest olduğundan o hem bir derebeyi hem de müçtehit hem de handır”.³⁸⁷ Müçtehid de halifeden üstün sınırsız dini bir kudrete, salahiyyete sahip; ahkam-ı şeriyeyi de kendi karar ve arzusuna göre izah eden; dilediğini kafir sayıp cehenneme gönderen bir güçtür. Said

³⁸² Kévorkian, Ömer Naci ve arkadaşlarının 8 Ağustos 1908 tarihinde Van'dan hareketle Erzurum'a gittiklerini aktarır. Bkz. Kévorkian, *age*, s. 60.

³⁸³ Ören, “İki Hatıbdan Biri”, s. 6; Ören, Muş'taki ihtilalcilerin gerek merkezden çekilen telgraflar ve gerekse Ömer Naci'nin ısrarlarına rağmen kendisini bir hafta boyunca bırakmadıklarını anlatır.

³⁸⁴ II. Meşrutiyet sonrasında, İTC'nin izlediği faaliyetlerden biri de Anadolu'da kırathaneler açtırarak, orada inkılabın devamlılığını sağlamak ve yeni politikaları halka aktarmaktır. Buralarda Ömer Naci'nin konuşmasında olduğu gibi “hürriyet, adalet ve müsavat” kavramları sık sık vurgulanmaktadır. Erzurum Pastırmacı Kırathanesi ve Diyarbakır Millet Kırathanesi söz konusu faaliyetler çerçevesinde açılmış mekanlardır. Bkz. Kemalettin Kuzucu, “Türk Kültür ve Düşünce Tarihinde Sarafım Kırathanesi”, *Türk Yurdu*, S. 289 (Eylül 2011), s. 288. Devrim sonrası kırathanelerin Jön Türkler tarafından kullanılmasına dair daha geniş bilgi için bkz. Serdar Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar (1930-1945)*, Kırmızı Yayınları, İstanbul: 2005, s. 79-85.

³⁸⁵ Nazım Ören, “Eski Hatıralar Serisi – İki Hatıpten Öteki”, *Dünya*, 11 Mayıs 1953, s. 2.

³⁸⁶ Said Selmasî'nin, Osmanlı ve İran idarelerindeki istibdat farklılığı vurgusunu Hüseyinzâde'nin metinlerinde de görmek mümkündür: “(...) Türkiye'de istibdad bir başlı olduğu halde, İran istibdadı yüz başlıdır. Türkiye'de bir müstebid olup, onun hükm-i mutlakı da İstanbul'daki Yıldız Sarayı'nda sudur eder. İran'da ise hükümet sûreten Tahran'a mahsus iken hakikat-i halde her bir şehrin, her bir vilayetin valisi halkın başına bir hâkim-i mutlak kesilir. Bunların maaşları Tahran'dan gelmiyor. Bunlar müstakillen ahaliden “vergi” nâmi ile soyup kopardıkları vâridat ile geçinirler. Türkiye'de derebeyliğin kökü çoktan kazılmış olup, aristokrasiye denilen nücebâ ve zâdegân güruhu yoktur; burada ne bey ve ne de han var. İran'da ise her başını kaldıran kolaylıkla bey, han ve hatta ‘Prens’ olur”. Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Mecnun ve Leyla-yı İslâm”, *Füyûzât*, Nu: 20 (23 Haziran 1907), s. 306.

³⁸⁷ XIX. yüzyılın en önemli devlet adamlarından ve tarihçilerinden Ahmed Cevdet Paşa, kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde, yüzyılın başındaki İran'ı tanımlarken “aşiretler cumhuriyeti” olarak tasvir eder: “Ol vakit İran devleti aşâir-i müctemîa cumhuriyetine benzer bir halde olup vekil-i mutlak makamında bir mirza bulunur ise de Abbas Mirza veliahd ve serasker olarak her dilediğini yapardı. Eyalet valileri olan şehzadeler dahi bulundukları memleketlerde hod-serâne hareket ve envâi mezalim ve ta'adiyate tesaddi ederlerdi ve şehzade oldukları cihetle mazlum olanlar şikayetlerini isgâ edecek bir merci bulamadıklarından memâlik-i İraniyye zûlm u teaddi ile harap olup gitmekte idi.”, *Tarih-i Cevdet - X*, s. 231.

Selmasî'ye göre, tüm bu işleyişin farkında olan şahın hazırlamış olduğu anayasa da “şeytani bir anayasa”dır. Ayrıca bu anayasayı Asya tipi bir anayasa olarak vurgulamaktadır. Ona göre söz konusu anayasada şah “layüs’el”dir ve meclis ve vekilleri yine ekseriyetle kendi tayin etmektedir. Tüm kararlar yine ondan çıkmaktadır. Bu düşüncelerini vurgulamasındaki asıl sebebi de kendisi için “İkinci İran” olarak tanımlanan Türkiye’nin benzer durumlara düşmemesi arzusundandır.

“Herhangi bir memlekette herhangi bir rejim -isterse sunî olsun- hürriyet ve adalet lehine değiştiği zaman mutlaka -hele o memleket uzun bir müddet esaret altında inlemiş bir memleket ise- birtakım fevkalâdelikler içinde kalıyor. Eski ve yeni bütün müesseseler yerinden oynuyor; masum görünenler kaçıyor, mücrimler geliyor, mahiyeti meçhul olan bir cereyan, bir tufan memleketi meçhule doğru sürükleyip götürüyor. Şimdi Türkiye, şimdi siz tam bu hayatın içinde bu cereyanın önündesiniz. İran meşrutiyetinin, ilk günleri de böyle geçiyordu. İran zenginleri paralarını ortaya koydular. Taraf taraf mektepler, matbaalar, kulüpler açıldı. Kitaplar, gazeteler, mecmualar çıktı. Millet şahıyla, zenginiyle, müçtehideyle derebeyiyle bir bayram içine gömüldü. Fakat çok sürmedi, eski şah öldürüldükten ve yeni şah geldikten sonra işler süratle değişmeye başladı. İran ikiye ayrıldı, dindarlar ve dinsizler...”³⁸⁸

Meşrutiyet’in ilanı sonrasında bazı ulemada görülen, yasama işlevi ve şeriat ayrımı konusundaki rahatsızlık beraberinde onları liberallerle çatışmaya götürmüştür. Said Selmasî, konuşmasında da bu probleme atıfta bulunarak Şah’ın meclisi nasıl zayıf düşürdüğüne dikkat çekmekte ve ders alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Erzurum’daki konferanslardan Ömer Naci’nin İran meselesine yönelik düşüncelerini tam olarak öğrenemesek de 1909 yılında Selanik’te yapmış olduğu bir konuşma üzerinden Naci’nin İran’daki hadiselerle nasıl baktığına dair bir fikir sahibi olmamız mümkündür. Said Selmasî ile benzer fikirlerini ortaya koyduğu bu konuşması *Tercüman-i Hakikat* gazetesi tarafından 2 Haziran 1909 tarihli nüshasında yazıya dökülür. İstibdad altında halkın ezilmeleri ve bir süre sonra halkın uyanmasıyla yeni bir hâl almaları bakımından Osmanlı ve İran idaresini bir ikiz olarak tasvir eden Naci, ilk olarak İran’da inkılap ateşinin nasıl tutuştuğu üzerinde birtakım bilgiler sunmaktadır. Jön Türklerin ekseriyetinde olduğu gibi Naci de İran’ın “Rusya-Japonya muharebesinin lütf-i tesiriyle” uyanmaya başladığını ortaya koymaktadır. Ona göre söz konusu muharebe sadece İran’ın değil Asya’nın teyakkuzunda büyük bir rol oynamamıştır. İran nokta-i nazarından savaş sonrası Kafkasya’da oluşan hürriyet ortamının İran’a tesirini şöyle özetler:

“Herkes bilir ki fıkri inkılap bir ruha girerse o ruh zulme, istibdada tahammül edemez. İranîler Kafkasya’ya civardır. Kafkasya’daki 4 milyon Türk unsuruyla temasta bulundular, bunlar fitraten

³⁸⁸ Nazım Ören, “İki Hatipten Öteki”, s. 2.

gayur metanet tab'a mâlik insanlardır. Fikr-i inkılap için Kafkasya'dan ibret, numune aldılar. O kıtada hürriyet perilerinin cvelan-i ulvisini gördüler. Kafkasya'da şedid, asabi bir eser-i ihtilal vücuda gelmiş idi. İranlılar memâlik-i Osmaniyye'de külliyyetle bulunduğu gibi Kafkasya'da dahi bulunuyor. Bunlar fabrikalarda amelelik, tütüncülük vesair işlerle iştigal ve temin-i maişet ederler. Hürriyet fikri bu kısım İranîlerde uyandı.”³⁸⁹

Ömer Naci'ye göre İran'da halkın uyanmaya başlaması söz konusu olsa da “memlekette bir hazırlığın olmaması”, “istibdadın asırlardan beri açtığı yaradan” insanların habersiz olması, insanların idrak seviyelerinin düşük olması ve eğitimsiz kalmaları inkılap sürecini de çeşitli noktalardan etkilemiştir. Örneğin, ıslahat taraftarları istibdadı aleyhlerinde kışkırtmamak için ilk olarak sadece Adaletane talepleri ile yetinmeye karar kılmışlardır. Lakin ilerleyen süreçte özellikle İngiliz sefaretinde bu talepler kanûn-i esâsiye dönmüş “mebadîyi istiyorsanız müntehasını niçin istemeyelim, meşrutiyet alalım, memleketi tamamen kurtaralım” söylemleri ortaya atılmıştır. Bu söylemler sonrasında Muzafferüddin Şah tarafından kanûn-i esâsi verilse de asıl problem sonrasında başlamış, halk meselenin zorluğunu anlamıştır; Nüfusunun yüzde otuzunun imtiyaz sahibi sınıflardan (şehzadeler, hanlar, seyyidler, mollalar) oluşan İran gibi bir ülkede devlet işlerinde ıslahat yapmak oldukça müşküldür ve büyük bir mücadele gerektirir. Bu noktada ayrıca Muhammed Ali Şah gibi “hunhâr” “müstebid padişahların en âdisi” “insan kasaplarının en kasabı” bir hükümdarın da “hürriyete ve irticaya mukavemete hazırlanmamış bir millete” darbe vurması durumu daha da güç bir hâle getirmiştir.³⁹⁰ Naci'ye göre tüm bu güçlükler yaşansa da dünyada var olan Tebriz ve Selanik gibi memleketler inkılap hareketlerini daima ayakta tutmuş ve yaşatmışlardır.³⁹¹

Ömer Naci'nin Said Selmâsi ile birlikte sırasıyla Van, Muş ve Erzurum vilayetlerine gerçekleştirdiği ziyaretlerin 1908 Ağustos ayında yapıldığı ve akabinde İstanbul'a döndüğü söylenebilir.³⁹² İstanbul'daki ikameti de çok uzun sürmeyen³⁹³ Ömer Naci, kendisine teklif edilen her türlü askeri rütbeleri kabul etmemiş, *Şûrâ-yı Ümmet*'in eski bir muharriri sıfatını tercih etmiştir.³⁹⁴

³⁸⁹ [Ömer Naci] “İran İnkılabı Hakkında”, *Tercüman-i Hakikat*, Nu: 10119 (2 Haziran 1909), s. 3.

³⁹⁰ [Ömer Naci], “İran İnkılabı Hakkında”, s. 4.

³⁹¹ İstibdattan hürriyete geçiş bakımından kaderin Osmanlı ve İran'ı bir ikiz olarak yarattığını ifade eden Ömer Naci aynı zamanda bu sürecin en önemli mücadele merkezi olan İran'ın Tebriz'ini ve Osmanlı'nın Selanik'ini de hürriyetin sembolleri olarak birbirine benzetmektedir.

³⁹² II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul, şahtan kaçan İranlılar için bir sığınma yeri ve aynı zamanda politikalarını yürüttükleri bir merkez konumuna gelmiştir. Said Selmâsi'nin de aralarında bulunduğu çeşitli milletlerden müteşekkil hürriyet taraftarlarının İstanbul'da düzenledikleri bir miting için bkz. Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, C. II/5, s. 1023-1025. Söz konusu mitinge iştirak eden Yahya Devletâbadi'nin bazı hatıraları için bkz. Yahya Devletâbadi, *Hayat-ı Yahya*, C. III, s. 38-49.

³⁹³ Rasim Haşmet, 12 Ocak 1909 tarihli *Bağçe* mecmuasında Ömer Naci hakkında kaleme aldığı yazısında, Naci'nin birkaç gün önce tekrar İran'a gittiğinden bahsetmiştir. Buradan hareketle II. Meşrutiyet'in ilanının akabinde yaklaşık 4 aylık bir süre Osmanlı coğrafyasında kalmasının ardından tekrar İran'a gittiği görülmektedir. Bkz. Rasim Haşmet, “Ö[mer] Naci”, *Bağçe*, Nu: 24 (30 Kânun-i Evvel 1324), s. 9.

³⁹⁴ Rasim Haşmet, agm, s. 9.

Rasim Haşmet, Ömer Naci'nin dünya üzerinde kötülükten ve cinayetten arınmış hükümdarların hala var olduğunu ve insaniyetin o zalimlerin elinde sefil ve mazlum kaldıklarını düşündükçe vicdanının rahat etmediğini aktarır. Bu vicdani rahatsızlık, Osmanlı'da meşrutiyetin ilanından sonra da İran'da meşrutiyetçilerin önderlerinden Settar Han'a yardım etmek için "insaniyetin büyük fedayisi"ni Said Selmasî ile birlikte tekrar o coğrafyaya götürmüştür.³⁹⁵

II. Meşrutiyet'in akabinde Bâbîâli baskınında da önemli rol oynayan Ömer Naci'nin İTC'nin iktidarı tamamen ele almasının ardından herhangi bir makamda yer almadığı tekrar sahada olduğu görülür. II. Meşrutiyet'ten bir müddet sonra Halil Kut komutasında İran inkılapçılarına destek amaçlı İran bölgesine giden Naci, 31 Mart vakasının patlak vermesiyle İstanbul'a geri dönüş yapmak zorunda kalır.³⁹⁶ Bir süre İstanbul ve Selanik'te bulunan Ömer Naci Birinci Dünya Harbi patlak vermesi akabinde tekrar İran sınır bölgesine hareket eder. Altıncı Ordu müfreze kumandanı ihtiyat yüzbaşı olarak İran – Rus sınır bölgelerine -özellikle de orada bulunan halkı ayaklandırmak adına- giden Naci,³⁹⁷ yakalandığı bir hastalık sebebiyle 13 Ağustos 1916 tarihinde Kerkük'te askerî hastanede vefat eder.³⁹⁸

Naci'nin Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı'nın İran ve Rusya sınır hattını korumak için verdiği mücadele, aslında asırlardır coğrafyada devam eden bir mesele olmuştur. Özellikle Osmanlı-İran arasında asırlardır devam eden ve Birinci Dünya Harbi sonlarına kadar gelen iki devlet arasındaki bu sınır meselesinin meşrutiyet hareketleri bakımından da değerlendirildiği görülmektedir.

3. Meşrutiyet Hareketleri Çerçevesinde Osmanlı-İran Sınır Meselesi

3.1. Sınırın Meselesinin Tarihî Seyri

Fatih Sultan Mehmet'in 1473'te Otlukbeli'nde Uzun Hasan ile karşılaşması ile başlayan akabinde Şah İsmail'in müstakil bir devlet olarak inşa ettiği Safeviler'le ve nihayetinde de Kaçarlar'la devam eden Osmanlı devletinin İran coğrafyasındaki siyasi mücadeleleri 20. yüzyılın başlarına kadar

³⁹⁵ Rasim Haşmet, *agm*, s. 9; *Yeni Tasvir-i Efkâr* mecmuasında "Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a İmdadı" serlevhasıyla tefrika edilen metinde 31 Mart Hadisesi öncesinde yaklaşık dört ay boyunca İran'daki hürriyet hareketlerine bilfiil nasıl destek verildiği hatıralarla aktarılmaktadır. Bkz. "Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a İmdadı", *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 3 (2 Haziran 1909), s. 6-7; Nu: 4 (3 Haziran 1909), s. 5-6; Nu: 7 (6 Haziran 1909), s. 4-5; Nu: 11 (10 Haziran 1909), s. 6-7.

³⁹⁶ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 59-67.

³⁹⁷ Ömer Naci'nin I. Dünya Harbi döneminde söz konusu askeri faaliyetleri hakkında, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) arşivinden de istifade ederek kaleme alınan kapsamlı bir yazı için bkz. Sadık Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, IV/16 (1995), s. 501-513.

³⁹⁸ Vefat haberi 18 Ağustos 1916 tarihli *Tanin* gazetesinde "Büyük Bir Ziyâ" başlığı altında duyurulur ve hakkında uzun iki yazı kaleme alınır. Ömer Naci'nin İttihad ve Terakki adına nasıl bir kayıp olduğu da şöyle ifade edilir: "Kendisi İttihad ve Terakki'nin ilk müessislerinden idi ve bu ilk müessisler arasında ilk ziyâ da kendisiyle vuku buluyor. Bundan dolayı bizim de ilk vazifemiz, Naci gibi büyük bir uzvunu daha kaybeden İttihad ve Terakki'ye en hararetle taziyelerimizi takdim etmek olacaktır." Bkz. "Büyük Bir Ziyâ", *Tanin*, Nu: 2759 (18 Ağustos 1916), s. 3; "Millet Yolunda", *Tanin*, Nu: 2760 (19 Ağustos 1916), s. 1; Tarık Mümtaz Göztepe, "Yakın Tarihten – Millî Hatibimiz", *Ankara Bayram Gazetesi*, 2 Eylül 1952, S. 4

artarak devam etti. Dinî bir argümanla³⁹⁹ ortaya çıkan Safevî devletinin Anadolu’da Teke Türkmenleri başta olmak üzere Kızılbaş Türkmenlerini yanına alması Osmanlı devletinin bölgeye yönelik siyasetini geç de olsa⁴⁰⁰ canlandırmaya başladı.⁴⁰¹ Nitekim dönemin Osmanlı âlimlerinden Sarıgörez Hamza Efendi ve Kemalpaşazâde’nin vermiş oldukları fetvalarda kafirlerden daha da kötü olarak görülen “mülhid” ve “ehl-i fesad” kızılbaşların katlinin vacib olduğu, mallarının helâl ve nikahlarının da bâtıl olduğu zikredilmektedir.⁴⁰² Bu fetvaların akabinde Anadolu’da ve Rumeli’de kızılbaşları ortadan kaldırmaya başlayan Yavuz Sultan Selim, 1514’te Şah İsmail’i Çaldıran’da hezimete uğratarak Diyarbakır ve Mardin başta olmak üzere doğu vilayetlerinin hâkimiyetini ele geçirdi.⁴⁰³ Her ne kadar yenilmez olarak görülen Şah İsmail’e büyük bir darbe vursa da bölgedeki çekişmenin bitmediği görülmektedir. Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki bölgedeki hâkimiyet mücadelesi⁴⁰⁴ oğulları Kanunî Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb arasında da devam ederek 1555 yılında Amasya’da alınan barış kararı ile yaklaşık 25 yıl süren bir sulh dönemi ile nihayete erdi. Bu anlaşma ile Tebriz,

³⁹⁹ 1501’de Şah İsmail’in Akkoyunluları mağlup ederek Tebriz’de tahta geçmesiyle kurulan Safevî Hanedanlığında on iki imam Şiiliği de devletin resmî mezhebi ilan edilerek bir devlet politikası haline getirildi. Bazı araştırmacılar tarafından da Safevîlerin nesebine dair en eski kaynaklardan olan *Safvetü’s-Safa* eserinin dahi Şiilikten siyasal çıkar sağlamak amacıyla yer yer tahrif edildiği ileri sürülmektedir. Bkz. Mirza Abbaslı, “Safevîlerin Kökenine Dair”, *BELLETEREN*, XV/158 (Nisan 1976), s. 288; Safevîlerin bu politikası Osmanlı – İran mücadelesinin tarihi sürecinde en önemli etkenlerden biri oldu. Bkz. İsmail Safa Üstün, “İran – Safevîler’den Günümüze Kadar”, *DİA*, XXII/400; Michael Axworthy, *İran: Aklın İmparatorluğu*, (çev. Özlem Gitmez), İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 168-169.

⁴⁰⁰ Osmanlı-Safevî mücadelesini daha da özelden Yavuz Sultan Selim’in İran seferini özgün bir makale olarak ele alan Şahabeddin Tekindağ, Şah İsmail’in Anadolu’yu saran faaliyetlerini devletin “layıkıyla takdir edemediğini” ortaya koyar. Şah İsmail’in diplomatik girişimleriyle Sultan Bayezid’den almış olduğu, müritlerinin Erdebil’i serbest bir şekilde ziyaret edebilmeleri iznini bu minval üzere değerlendirmektedir. Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *Tarih Dergisi*, XVII/22 (Mart 1967), s. 50-51; Dönemin çağdaş Osmanlı kroniklerinin de Şah İsmail’in ortaya çıkışıyla gerçekleşen hadiseleri anlamak ve anlatmaktaki zorlukları hakkında bir başka yorum için bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Devleti’nin ‘Şark Meselesi’nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımaları”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002, Konya*, TTK Yayınları, Ankara: 2003, s. 34-38.

⁴⁰¹ Yavuz Sultan Selim henüz Trabzon’da sancak beyliği sırasında Safevîler’in, Anadolu’nun birliği ve dini hayatı üzerinde ciddi tesirlere yol açacağı hususunda payitahtı uyarmakta ve kendisi de Erzincan ve Bayburt gibi Safevî topraklarına akınlar gerçekleştirmektedir. Aynı tarihlerde diğer bir sancak beyi Şehzade Ahmed’in ise Amasya’da ve çevresinde bulunan kızılbaşlarla yakın ilişkide olduğu görülmektedir. Bkz. Çağatay Uluçay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [-I]”, *Tarih Dergisi*, VI/9 (Mart 1954), s. 74; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyasî Münasebetleri (1578 – 1612)*, s. 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: TTK Yayınları, 5. Baskı, 1988, s. 258. Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkmasıyla isyan bayrağı açan Şehzade Ahmed Anadolu’da bağımsızlığını ilan etmeye çalışırken oğullarından Şehzade Murad da Şah İsmail’in Anadolu’daki Türkmenleri kışkırtması ve yanına çekmesi için bölgeye göndermiş olduğu Nur Ali Halife’den etkilenip kızılbaş tacını giyerek Şah İsmail’e sığındı. Bkz. Çağatay Uluçay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [-II]”, *Tarih Dergisi*, VII/10 (Eylül 1954), s. 127-128.

⁴⁰² Sarıgörez Nureddin Efendi olarak da bilinen Ömer Efendi’nin fetvası ve İbn Kemal’in risalesi için bkz. Tekindağ, *agm*, s. 54-55; 77-78.

⁴⁰³ İdris-i Bitlisi’nin teşebbüsleriyle Urumiye, Cizre, Bitlis, Palu, Hasankeyf, Siirt gibi doğu vilayetlerindeki Kürt aşiretleri de ikna sonucunda Osmanlı’ya bağlılıklarını bildirdi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 274-275.

⁴⁰⁴ İran beylerinden Olama Han’ın Osmanlı’ya, Bitlis hâkimi Şeref Han’ın da İran’a iltica etmeleri ve Bağdat hânı Zülfikar Han’ın Osmanlı’ya Bağdat’ın anahtarlarını gizliden teslim etmesi gibi çeşitli hadiseler iki devlet arasındaki çekişmeyi artarak devam ettiren etkenler oldu. Şah tarafından Bağdat’ın ele geçirilmesi akabinde Sultan Süleyman tarafından İbrahim Paşa İran üzerine serdar tayin edildi ve akabinde kendisi de İran seferine çıktı. 1534-35 yıllarında da Tebriz’i ve Bağdat’ı Osmanlı hâkimiyetine aldı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 348-359.

Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arab bölgeleri Osmanlı'ya bırakıldı.⁴⁰⁵ Tarihte Osmanlı ve İran arasındaki ilk antlaşma özelliğini taşıyan bu uzlaşşı ile Safevî Devletinin varlığı da Osmanlı tarafından kabul edildi.⁴⁰⁶

Şah Tahmasb'ın vefatına kadar iki devlet arasında Şehzade Bayezid ve oğullarının İran'a sığınmaları⁴⁰⁷ gibi ciddi hadiseler cereyan etse de anlaşmaya mutabık kalındı. Lakin bu süreç içerisinde İran'dan Anadolu'ya gelen kızılbaş halifelerinin Anadolu kızılbaşlarını tahrik etmeleri, nüzur ve sadaka toplamaları ve bunları çeşitli yollarla İran'a aktarmaları ve kızılbaşlık akaidine dair eserleri dağıtmaları Osmanlı devletinin kızılbaş takibatını arttırdı.⁴⁰⁸ Nitekim Şah Tahmasb'ın vefatı sonrasında İran'da artan karışıklıklar Osmanlı tarafından dikkatle izlenmekte ve aynı zamanda uç beylerine askeri olarak tam teçhizatlı olmaları konusunda hükümler gönderilmektedir.⁴⁰⁹ Şah II. İsmail'in tahta geçmesi akabinde anlaşmaya aykırı olarak, Türk kervanlarının basılması, Selmas bölgesinin ele geçirilmesi ve burada bulunan Kürtlerin saptırılmaya çalışılması, İran'a iltica eden Kürt beylerine sancaklar verilmesi, Osmanlı hapsinde bulunan Şah Kulu oğlu Gazi, Sultan Hüseyin Bey oğlu Behram Bey başta olmak üzere birçok mahpusun firar ederek şaha iltica etmeleri ve iade taleplerinin kabul görmemesi gibi çeşitli nedenler iki devleti tekrar savaş meydanına indirdi.⁴¹⁰ Nitekim 1578 yılında Safeviler üzerine seferler düzenlemesi için serdarlığa getirilen Lala Mustafa

⁴⁰⁵ Söz konusu dönemde devletlerin sınırları belirli bir çizgilerden ziyade şehirler üzerinden oluşturuluyordu. Bkz. Sabri Ateş, *Osmanlı – İran Sınır Bölgeleri – Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, (trc. Devrim Kaya), İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s. 43.

⁴⁰⁶ Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu'ya yapmış olduğu Irakeyn Seferleri ve şahın kardeşi Mirza Elkas'ın Osmanlı'ya sığınması Şah Tahmasb'ı sulh gerçekleştirmek için girişimlerde bulunmaya sevk etti. Bu vesileler ile çeşitli teşebbüslerde bulunan Şah Tahmasb, Osmanlı idaresine elçiler aracılığıyla mektuplar göndererek barış tekliflerinde bulundu. Mektuplarında Kanuni'nin İran'a sefer düzenlemesi halinde kendisiyle savaşmayacağı, her iki devletin menfaatlerine uygun olanın sulh içinde yaşamak olduğu gibi hususlar üzerinde duran Şah Tahmasb, Kanuni'yi de "din-i Muhammedinin koruyucusu, kâfirlerin düşmanı ve adalet bayrağının hâmisî" gibi sıfatlarla tarif ediyordu. İki devlet arasındaki söz konusu mutabakat üç madde olarak özetlenmektedir; İranlılar tarafından bir ihlal bulunulmadığı müddetçe sınır boylarının İran'a saldırıdan kaçınmaları, İran'da sahabilere sövülmenin yasaklanması ve İranlı hacıların Harameyn bölgesine rahat ve güvenli bir şekilde ziyaret edebilmeleri. Söz konusu anlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı – İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971; Remzi Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı – İran Münâsebetleri (1520-1566)" *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 1994, s. 295-300.

⁴⁰⁷ Şehzade Beyazid ve oğullarının İran'a sığınmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İran Şahına İltica Etmiş Olan Şehzade Bayezid'in Teslimi için Sultan Süleyman ve Oğlu Selim Taraflarından Şaha Gönderilen Altınlar ve Kıymetli Hediyeleyer", *BELLETEREN*, XXIV/93 (Ocak 1960), s. 103-108; Kılıç, *agt*, s. 324-339.

⁴⁰⁸ III. Murad'ın cülusunu tebrik için Şah Tahmasb'ın İran'dan göndermiş olduğu heyet Osmanlı hududuna dahil olduğunda Erzurum beylerbeyine, heyetin ihtiyaçlarının giderilmesi yanında kızılbaş taraftarları ile heyetin temas ettirilmemesi böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde de refakat eden memurlar tarafından söz konusu kişilerin köy, isim ve şöhretleriyle birlikte kayıt altına alınarak hükûmete bildirilmesi emredildi. Bkz. Bekir Kütükoğlu, *Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülus Tebriki*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960, s. 3-4. (*Tarih Dergisi*, XI/15'den ayrı basım)

⁴⁰⁹ İran tarafından sulhe riayet edildiği takdirde herhangi bir harekette bulunulmaması da emredilmektedir. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 18-19, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III-II*, s. 245.

⁴¹⁰ Sulhun bozulmasına neden olan söz konusu hadiseler ve Osmanlı'nın "nefs-i müdafaa" anlayışı altında taarruza geçmesi hakkında detaylı bilgiler için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 14-31; İran cephesinden sulhun III. Murad'ın Amasya antlaşmasını ihlaliyle başladığı hakkındaki görüşler için bkz. Atâullah-i Hasanî, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (975-1049/1577-1639)", (çev. Derya Örs), *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002*, s. 17-18.

Paşa, yanına aldığı Özdemiroğlu Osman Paşa ile birlikte Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan bölgelerinde hâkimiyet kurdular.⁴¹¹ Bölgedeki bitmeyen mücadeleler devletleri özellikle ekonomik olarak yıpratması iki ülkeyi de anlaşma zeminine getirdi.⁴¹² 1590'da İstanbul'da gerçekleşen anlaşma ile Azerbaycan, Tebriz, Karabağ, Şirvan, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizar, Nihavent, ve Loristan Osmanlı toprakları olarak kabul edildi.⁴¹³

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren baş gösteren ve XVII. yüzyılın başlarında da devam eden Celâlî isyanları⁴¹⁴ ile yine aynı dönemde cereyan eden Avusturya Harbi, Osmanlı'ya kaybettiği toprakları geri almak isteyen İran tarafından bir fırsat görüldü.⁴¹⁵ Şah Abbas'ın iç karışıklıkları dindirmesi ve Özbek kuvvetlerini yenmesi ile yüzünü tekrar Osmanlı'ya dönmesinde ekonomik güç kazanma düşüncesi de önemli bir etken idi. Nitekim bunun için ticari yollara hâkimiyet sağlanması, İran ipeğinin Osmanlı'yı transit geçerek Avrupa'ya ulaştırılması konularında gayr-i müslim devletlerle direkt ilişkiler kurulmaktaydı.⁴¹⁶ Şah Abbas ordularının yaptığı seferlerle Tebriz, Azerbaycan, Revan, Şirvan, Şemahi ve Gence bölgeleri geri alınırken 1612 yılında imzalanan Nasuh Paşa antlaşması ile de Kanuni devri hudutları esas kabul edildi. Tebriz ve Revan gibi bölgeleri tekrar geri alan Şah buna mukabil anlaşma gereği Osmanlı'ya her yıl 200 yük ipek vermesi kararlaştırıldı.⁴¹⁷ Lakin iki devlet arasındaki huzursuzluklar⁴¹⁸ nihayete ermemele birlikte 1623 yılında Bağdat'ın Safeviler tarafından alınması Osmanlı'yı tekrar İran seferlerine yöneltti. 1635'te Revan seferine çıkan IV. Murad, Bağdat'ı

⁴¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III-I*, s. 57-63; Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 32-41; 91-107; Lala Mustafa Paşa'nın bu seferi sırasında Anadolu'da özellikle iktisadi olarak yaşanan sıkıntılar devletin bölgede hâkimiyetini kurmasını daha da zorlaştırmıştı. Harp öncesinde Anadolu'dan çağrılan askerlerin sefere katılması durumunda eşkıyaların ayaklanacakları ihtimali de halk arasında endişeler doğurmakta idi. Bkz. Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, Ankara: Ankara Üni. DTC Fakültesi Yayınları, 1963, s. 114-115.

⁴¹² Osmanlı devletinin uzun süreli seferler düzenlemesi, ele geçirilen yerlerde kazançların azlığı bir süre sonra askerlerini huzursuzluğa sevk etti. Bu huzursuzluk da sınır kalelerine gönderilen askerlerin firar etmesi gibi itaatsizlikleri ortaya çıkarmaya başladı. Devletin ekonomik sıkıntısı yanında Batı'da Avusturya ile mücadelesi Şah Abbas'ın barış teklifini kabul etmede en önemli etkenler oldu. İran zaviyesinden bakıldığında, Osmanlı devleti haricinde Özbek kuvvetleri ile de mücadele içerisinde olan Şah Abbas ayrıca iç karışıklıklarla da uğraşmakta merkezi sistemi kuvvetlendirmeye çalışmakta idi. Bu bakımdan mücadele ettiği sahalardan biri olan Osmanlı'yla -bir süreliğine de olsa- bir itilaf gerçekleştirmesi Özbek tehlikesini ortadan kaldırması ve iç isyanları bastırması için bir fırsat görüldü. Bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı – İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 194-201; Atâullah-i Hasanî, *agm*, s. 21.

⁴¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III-I*, s. 63; Ayrıca bu anlaşmada 1555 Amasya anlaşmasında zikredilen maddeler tekrar dile getirilerek anlaşma şartları olarak sunuldu. Bkz. Kütükoğlu, *age.*, s. 202.

⁴¹⁴ Mustafa Akdağ, Osmanlı'da ortaya çıkan Şeyh Celâller ve Baba Zinnunlar gibi Şii mezhepli ayaklanmaların, devletin bütün müesseselerini yıkmak amacıyla hareket ettiklerini belirtirken, Celâlî İsyanı hadiselerinin devleti yıkmaktan ziyade yeni gelişmelere sevk etmek üzere olduğunu zikreder. Bunu harekete katılan kişilerin mezhep ve devlet görüşü olarak birbirlerinden ayrılmaması üzerinden delillendirir. Bkz. Mustafa Akdağ, *age.*, s. 1.

⁴¹⁵ Uzunçarşılı, *age.*, s. 64.

⁴¹⁶ İran sarayında batılı elçilerin bulundurulması, Hüseyin Ali Big Bayat ve Antoni Sherley'in Avrupa'ya elçi olarak gönderilmesi şahın Osmanlı'ya karşı Avrupalılarla ittifak kurma niyetinde olduğuna yorumlanmaktadır. Bkz. Atâullah-i Hasanî, *agm.*, s. 23; Uzunçarşılı, *age.*, s. 63-64; Kütükoğlu, *age.*, s. 254.

⁴¹⁷ Melike Sarıkcıoğlu, "Osmanlı – İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü", *Doktora Tezi* Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta: 2009, s. 14; Söz konusu anlaşma öncesi görüşmelerde Osmanlı Devleti Sünnilerin yaşadığı toprakların iadesini talep ediyordu. Bkz. Ateş, *age.*, s. 44.

⁴¹⁸ Anlaşma gereği taahhüt edilen ipeğin her sene gönderilmemesi huzursuzluğu arttıran önemli nedenlerden biridir. Bkz. Uzunçarşılı, *age.*, s. 67.

yaklaşık 15 yıl aradan sonra (1638) tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına aldı. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Bağdat üzerinden İran'a seferler düzenlemesi ve uzun süredir devam eden savaşın ekonomik sıkıntılara yol açması, askerin ve halkın yıpranması devletleri tekrar barış masasında bir araya getirdi.⁴¹⁹ Zühâb'da gerçekleşen Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) ile Irak-ı Arab bölgesi olarak kabul edilen Bağdat, Basra ve Şehrîzor Osmanlı'da, Revan ise Safevîler hâkimiyetinde kaldı. Aynı zamanda daha önceki antlaşmalarda da zikredilen teberrailiğin yasaklanması bir kez daha Osmanlı idaresi tarafından vurgulandı.⁴²⁰ Kasr-ı Şirin Antlaşması Osmanlı – İran devletleri arasındaki XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden sınır meselelerinde temel nokta kabul edildi. Sınır görüşmeleri ve anlaşmalar ekseriyetle bu antlaşma üzerine inşa edilmeye çalışıldı. Yaklaşık iki yüzyıl sonrasında İngiltere ve Rusya'nın aracılığıyla gerçekleşen Erzurum görüşmelerinde (1843-1847) Osmanlı temsilcisi bu antlaşmaya atıflarda bulunmakta idi.⁴²¹

Osmanlı devleti 1718 yılında Venedik ve Avusturya ile yapmış olduğu Pasarofça Antlaşması ile büyük toprak kayıpları yaşayarak⁴²² Doğu Avrupa'dan çekilmek zorunda kalması yeni bir strateji geliştirmesine yol açtı. Batı'da kaybettiği toprakların yerini doğudan telafi etme niyeti Osmanlı'yı tekrar İran sahasına yöneltti.⁴²³ İran'daki taht kavgalarını da fırsat bilen Osmanlı, Tiflis, Tebriz, Revan gibi bölgeleri tekrar hâkimiyet sahasına dahil etmek üzere İran'a seferler düzenlemeye başladı ve akabinde buraları topraklarına ilhak etti.⁴²⁴ Aynı dönemde Rusya'nın da sıcak denizlere inme düşüncesi ile İran'a yapmış olduğu saldırılar⁴²⁵ bölgede Osmanlı ve Rusya'yı da karşı karşıya getirdi.⁴²⁶ 1724 yılına gelindiğinde ise iki devlet arasında imzalanan İstanbul Antlaşması (İran Mukasemenâmesi) ile İran'ın kuzey kısmı iki devlet arasında paylaştırıldı.⁴²⁷

⁴¹⁹ Remzi Kılıç, "Osmanlı – İran Arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (2000), s. 266.

⁴²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III-I*, s. 205-206; Kılıç, *agm*, s. 281-282.

⁴²¹ Osmanlı temsilcisinin söz konusu alıntısı için bkz. Ateş, *age*, s. 46.

⁴²² Pasarofça Antlaşmasının detayları için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 140-146.

⁴²³ Yahya Kalantari, "Feth-Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul: 1976, s. 2; İran sahasına bir ajan olarak gönderilen Ermeni asıllı Petros di Sarkiz Gilanentz tarafından Başpiskopos Minas Tigranyan'a hitaben kaleme alınan ve 1722 Mart – 1723 Ağustos ayları arasında İran'da geçen olayları işleyen kronolojide, Osmanlı'nın İran sahasına yönelmesinde en önemli etkenin Rusya'nın İran topraklarına dahil olması gösterilir. Rusların İran'dan sonra Osmanlı topraklarına dahil olabilecekleri ihtimalinin Osmanlı'da bir endişe yarattığı aktarılır. Bkz. Hrand D. Andreasyan, (trc. ve haz.) *Osmanlı-İran- Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak (I- Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II- Nadir Şah Devrine ait bir Anonim Kronoloji)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 36.

⁴²⁴ 1723 tarihinde dönemin şeyhülislamı Abdullah Efendi'den alınan fetvalarda barışın feshedilmesi ve Şii erkeklerinin katlinin vacip olduğu ve ashaba söven kızılbaşların memleketinin darülharp kabul edilerek savaş açılmasının meşru ve nihayetinde de ele geçirilen kadın ve çocukların esir olduğu zikredildi. Söz konusu fetvalarla başlayan fetihler hakkında detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 175-182.

⁴²⁵ Abdurrahman Ateş, "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta: 2001, s. 27-31.

⁴²⁶ Sarıkçıoğlu, *agt.*, s. 15-16.

⁴²⁷ Antlaşma maddeleri için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 192-194.

Afganlılara karşı Safevîleri tekrar güçlü konuma getiren ve Safevîlerin son dönemlerde Osmanlı'ya kaybettiği toprakları (Nihavend, Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz) geri alan Afşar aşiretinden Nadir Han, Safevîlerin son dönemlerinde diğer devletlerle yapılan tüm anlaşmaları yok hükmünde kabul etti.⁴²⁸ Bu tarihlerde Osmanlı'da kültürel tarih açısından yaşanan önemli bir gelişme Osmanlı-İran sınır meseleleri konusunda yeni bir katkı sağladı. İbrahim Müteferrika'nın Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Paşa ile kurmuş olduğu (1727) ilk Türk matbaasında ilk kez "Memâlik-i İrân" haritası çizildi. 1142 (1729-1730) tarihini taşıyan bu haritada "hudud-i memâlik-i Osmaniyye" çizilmekte ve o dönemde hâkimiyet mücadelesi olan Tebriz, Nihavend, Hemedan Kirmanşah bölgeleri Osmanlı'ya dahil edilmekteydi.⁴²⁹

1736 yılına gelindiğinde III. Abbas'ı tahttan indirerek Safevî Hanedanlığına fiili olarak son veren Nadir Şah, hükümdarlığı döneminde Osmanlı ile ilişkilerinde yeni bir dönem başlattı. Tahta geçmesinin hemen akabinde Osmanlı ile barış görüşmelerine⁴³⁰ başlayan şah, daimî bir sulh sağlanması için elçileri aracılığıyla girişimlerde bulundu. Arada 4 yıllık (1742-1746) bir muharebe dönemi⁴³¹ olsa da 1746 yılında imzalanan Kerden Antlaşması ile iki devlet arasındaki sınır için Kasr-ı Şirin Antlaşması esas kabul edildi. Caferilik mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve buna binaen Mekke'de beşinci rûkn olarak yer alması teklifleri haricinde Nadir Şah'ın sunmuş olduğu diğer teklifler kabul gördü. Söz konusu anlaşmada ayrıca, İran hacılarına emiru'l-hac tayin edilmekle birlikte Bağdat ve Şam üzerinden hacca gidecek hacıların yol güvenliğinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması; 3 senede bir değiştirilmek üzere karşılıklı elçilerin bulundurulması; iki tarafın da esirleri serbest bırakması ve iadelerinin sağlanması; iltica eden vatandaşların korunmayıp iade edilmesi; Osmanlı bölgelerini (Atebât-ı Âliye) ziyaret eden diğer İranlı vatandaşların ticaret malı bulunmadıkça bir maddî yükümlülüğe (bâc) tabi tutulmaması; ticaret amaçlı olarak gelen vatandaşların da sadece gümrük vergisine tabi tutulmaları kararlaştırıldı.⁴³²

Kerim Han ile başlayan Zend hanedanlığı dönemine gelindiğinde devletler arası ikili ilişkilerin geçmişe nazaran daha iyi olduğu gözlenmektedir. Nitekim I. Abdülhamid, III. Mustafa'nın

⁴²⁸ Abdurrahman Ateş, *agt.*, s. 79-80; Michael Axworthy, *İran: Aklın İmparatorluğu*, s. 195.

⁴²⁹ BOA, HRT.h./103. Haritanın daha vasıflı hâli Yale Map Collection'dan alınarak ekler kısmına konmuştur. Bkz. EK VII.

⁴³⁰ Elçiler aracılığıyla ve mektuplaşmalar üzerinden gerçekleşen bu müzakerelerde Nadir Şah, beş maddelik bir anlaşma metni sunarak bu metin üzerinden mutabakat sağlamaya gayret etti. Teklif edilen anlaşma metninde en dikkat çeken ve en tartışmalı madde ise Caferilik mezhebinin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi ve Mekke'de diğer mezheplerin yanında beşinci rûkn olarak yer verilmesidir. Bu görüşmelerdeki Şah ve Padişahın mektupları 3 numaralı Nâme-i Hümayun Defterinde asılları ve tercümeleleri birlikte kayıt altına alınmıştır. Bkz. BOA, A.İDVNSNMH.d/3. Abdurrahman Ateş, söz konusu defterden hareketle görüşmeler hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Bkz. Ateş, *agt.*, s. 114-126.

⁴³¹ Dönemin Gurkanlı padişahı Muhammed Şah, Osmanlı-İran arasında mücadelenin yaşandığı bu dönemde Osmanlı devletine bir elçi göndererek (1744) Nadir Şah ile hiçbir şekilde anlaşma yapılmaması tavsiyelerini ve onun anlaşmalara riayet etmediği uyarılarını yapar. Bkz. Y. Hikmet Bayur, "Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah Afşar'la Barış Yapmasını Önlemek Amacını Güden Bir Gurkanlı Denemesi", *BELLETEREN*, XIII/49 (Ocak 1949), s. 91-95.

⁴³² BOA, HAT./ 7-220.

vefatı akabinde tahta çıktığı vakit Kerim Han'a göndermiş olduğu mektubunda, Nadir Şah döneminde iki devlet arasında imzalanan anlaşmanın devamlılığı için “muânid” bir tavır sergileyeceğini ifade eder.⁴³³ 1770'lere gelindiğinde yerel ve merkezi yaşanan bazı anlaşmazlıklar iki devleti tekrar karşı karşıya getirir. Bağdat valisi Ömer Paşa'nın İranlı hacılardan fazla vergi alması ve baskı uygulaması İran tarafından şikâyet edilir.⁴³⁴ Şikâyetlerin karşılık bulmaması neticesinde de Kerim Han kardeşi Sadık Han birlikte Basra'yı kuşatıp işgal eder.⁴³⁵

Osmanlı cephesinden şaha gönderilen bir mektupta ise Nadir Şah'ın vefatının akabinde İran'da çıkan karışıklık ve ihtilal esnasında “rûsum-i hemcivari”ye riayet edilmesi hakkında sınır boylarına tembihlerde bulunulduğu, anlaşmaya aykırı harekete cevaz verilmediği⁴³⁶ ve bunların herkesçe bilindiği halde İran tarafından Basra'ya yapılan kuşatma eleştirilmekte ve Basra'nın iade edilmesi istemektedir.⁴³⁷ Bu talebin sonuçsuz kalmasıyla I. Abdülhamid kendisine isyan olarak gördüğü bu duruma karşılık fetva yayınlamasını talep etti.⁴³⁸ Kerim Han'ın vefatıyla başlayan İran'daki iktidar mücadelesi İran'ın Basra'daki hâkimiyetini zayıflattı. Nihayet Bağdat valisi Hasan Paşa'nın girişimiyle Basra tekrar Osmanlı'ya ilhak edildi. (1779)⁴³⁹

XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde İran'da Türkmen aşiretlerinden Kaçarların kurmuş olduğu hanedanlık ile yeni bir döneme girildi. Yaklaşık 130 yıl hâkimiyet sürecek olan bu hanedanlık ile Osmanlı ilişkileri ilk olarak problemli başladı. Hanedanlığın ilk şahı Ağa Muhammed Han ile onun halefi Feth Ali Şah'ın hükümdarlıkları Osmanlı tarafından kabul edilmedi.⁴⁴⁰ Aynı şekilde İran'ın Rusya'ya karşı bir İslâm birliği oluşturma girişimleri de Osmanlı tarafından kabul görmedi.⁴⁴¹

⁴³³ BOA, A. {DVNSNMH.d/9, s. 31.

⁴³⁴ Sabri Ateş, *age*, s. 49.

⁴³⁵ Kerim Han'ın Basra'yı hâkimiyeti altına almasını sadece İranlı hacılara yapılan hareketlerle değil yeni ortaya çıkan ekonomik ve siyasi gelişmelerle de ilişkilendirmek gerektir. İran'ın Büşehr ve Bender Abbas limanlarında bulunan yoksulluğa karşılık Basra limanında yaşanan iktisadî canlılık, Irak'ta bulunan İranlı ailelerin İran'a geri döndürülme politikası, Basra valisinin İran aleyhine bazı siyasetleri ve son olarak Osmanlı'nın Ruslarla yapmış olduğu savaşlar neticesindeki yaşadığı iç karışıklıklar Kerim Han'ın Basra üzerine hareket etmesinde diğer önemli nedenler olmuştur. Ayrıca Basra bölgesinin en nüfuzlu ailelerinden Baban hanedanı içerisindeki iktidar mücadelesinde tarafların, anlaşmazlık durumundan veya devletin tutumundan İran'a sığınmaları da Kerim Han'ın Basra'ya sefer düzenlemesinde bir etken olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 458-462; Yahya Kalantari, *agt*, s. 5-9; Rızâ Şabânî, “Efşâriye ve Zendiye Döneminde (h. 1135-1210/M. 1723-1796) İran- Osmanlı İlişkileri”, (çev. Hicabi Kırlangıç), *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002*, s. 86; İbrahim Aykun, “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 1995, s. 13-14.

⁴³⁶ Bağdat ve Erzurum valilerinin bir serdar tayini ile İran'ın üzerine gidilerek intikam alınabileceği hakkında saraya gönderdikleri tahrirlara cevabi yazılarda Nadir Şah'la yapılan ahde riayet etmeleri emredildi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 311, dipnot: 3.

⁴³⁷ BOA, A. {DVNSNMH.d/9, s. 102.

⁴³⁸ Sabri Ateş, *age*, s. 49. Söz konusu fetva için bkz. *Tarih-i Cevdet - II*, s. 305.

⁴³⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, s. 463.

⁴⁴⁰ Yahya Kalantari, *agt*, s. 18, 25.

⁴⁴¹ Sabri Ateş, *age*, s. 57-59; XVIII. yüzyılın başında Rusya ile karşı karşıya kalan İran'da Abbas Mirza, Osmanlı Nazırı Seyyid Halil Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda Osmanlı-İran ittifakının faydalarından bahsetmektedir. Bkz. Firoozeh

Devletlerin merkezileşme ve ulusal kimlik kazanma yolundaki politikaları iki devleti XIX. yüzyılda daha sık karşı karşıya getirmiş ve özellikle sınır bölgesindeki Kürt aşiretlerin konumları, faaliyetleri⁴⁴² iki devlet arasındaki ihtilafın en önemli sebeplerinden biri olmuştur.⁴⁴³ Mevsimsel olarak yaylak arazileri kullanmak için kabilelerin sürekli hareketleri, devletlerin bölgede kontrol sağlamasını zorlaştırmış ve bu durum da bölgede bir iktidar boşluğu yaratmıştır. Nitekim kabileler hangi devlet ile bir sorun yaşasa diğer devlete iltica etmekle bölgesel gücünü devam ettirmeye çalışmakta idi.⁴⁴⁴ Buna karşılık devletler ise merkezileşme yolunda göçebeleri iskân ettirme, zorunlu askerliği yürürlüğe koyma, yeni vergiler getirme, pasaport benzeri seyahat belgelerini zorunlu kılma ve gümrük binalarını arttırma gibi yeni düzenlemeler ile sabit bir sınır oluşturma gayreti içerisinde idiler.⁴⁴⁵ Lakin bu süreç içerisinde tarafların çokça karşı karşıya geldiği görülmektedir.⁴⁴⁶

Osmanlı'nın Yunan ayaklanmaları ile mücadele ettiği bir dönemde (1821) İran veliahdı Abbas Mirza'nın Doğu Anadolu'nun birçok bölgesini zapt etmekle birlikte Erzurum'a kadar ilerlemesi, kardeşi Muhammed Ali Mirza Devletşah'ın da Bağdat'ı muhasara altına alması iki devlet arasında tekrar sıcak teması başlattı.⁴⁴⁷ Söz konusu gelişmelere karşılık İstanbul'un mukabelesi, Mehmet Emin Rauf Paşa'yı şark seraskerliğine getirmek ve dönemin şeyhülislamından Osmanlı sınırlarına saldırıda bulunan refâvız-ı Acem'in ülkesinin darulharp olduğuna dair fetva almak oldu.⁴⁴⁸ Kısa süreli çatışmalar yaşansa da Abbas Mirza komutanlığında Erzurum üzerine giden İran askerleri

Kashani-Sabet, *Sınır Kurguları – İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, (çev. Duygu Şendağ), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 31.

⁴⁴² XIX. yüzyılda Zilan, Celâli ve Haydaran aşiretlerinin sınır bölgelerindeki konumları ve Osmanlı devletinin bu aşiretlere yönelik bölgedeki politikaları için bkz. Yener Koç, "Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2020, s. 182-292.

⁴⁴³ Musul vilayetini İran'dan ayıran hududun iki tarafında Kürt aşiretlerinin bulunduğu ve bu aşiretlerin dönem dönem hududun diğer tarafına iltica ettikleri ve bu gibi "ehemmiyetsiz" vakaların da yaklaşık dört asırdır devam edegeldiği ekseriyetle de sulhen çözülmeye çalışıldığı hakkında bkz. "Orada Ne Var?", *Sancak*, Nu: 66 (15 Teşrin-i Evvel 1906), s. 3.

⁴⁴⁴ Bölgenin en büyük aşiretlerinden olan Babanların, kendi özerkliklerini korumak adına takip ettikleri ikili siyaseti ve bunun neticesi olarak Osmanlı ve İran'ın karşı karşıya kalması hakkında detaylı malumat için bkz. *Tarih-i Cevdet – XI*, s. 31-35. Sınır bölgesinin diğer önemli bir aşireti olan Haydaran'ların sınırdaki hareketliliği ve tabiiyetlerinin "meşuk" olması dolayısıyla iki devleti nasıl karşı karşıya getirdiği hakkında bkz. *Tarih-i Cevdet – XII*, s. 3-10; İran bölgesinde bulunan bazı ahalinin Osmanlı'ya vergi vermeleri ile başlayan bir anlaşmazlık için bkz. "Şuûnat – Osmanlı ve İran", *Tuna*, Nu: 173 (27 Mart 1322), s. 1-2.

⁴⁴⁵ Sabri Ateş, *age*, s. 61.

⁴⁴⁶ Tebriz ve Hoy Beylerbeyi Dumbullı Cafer Kuli Han'ın Ağa Muhammed Han'ın ölümünden sonra isyan ederek Osmanlı'ya iltica etmesi, Vahhabilerin Kerbela'da Hz. Hüseyin türbesine saldırıda bulunması öte yandan Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın Osmanlı'dan kaçarak İran'a iltica etmesi iki devlet arasındaki sıcak teması arttıran hadiseler oldu. Bkz. Yahya Kalantari, *agt*, s. 24-41.

⁴⁴⁷ Abbas Mirza'nın önderliğinde İran'ın Osmanlı'ya savaş açmasında, İranlı hacıların kötü muamele gördüğü, Haydaran ve Sipki aşiretlerinin Osmanlı'ya iltica etmeleri ve İran'ın Rusya'ya kaybettiği toprakları Osmanlı üzerinden telafi etme düşüncesi gibi çeşitli sebepler zikredilmektedir. (Sarıkcıoğlu, *agt*, s. 23; Sabri Ateş, *age*, s. 81) Lakin Ahmed Cevdet Paşa'nın bu konudaki düşüncesi daha genel ve nettir: "İranlılar Devlet-i Aliyye'nin eyyam-ı meşguliyetinden istifade etmek üzere fırsat gözetmekte oldukları cihetle Rum fetretinden dolayı Devlet-i Aliyye'nin gavâili arttıkça onların dahi hırs ve tamahları artmakta tavır ve muameleleri tebeddül etmekte idi." Bkz. *Tarih-i Cevdet – XII*, s. 3.

⁴⁴⁸ Yahya Kalantari, *agt*, s. 148-149; Sabri Ateş, *age*, s. 84;

arasında şiddetli bir kolera hastalığının zuhur etmesi,⁴⁴⁹ İranlı tüccarların yaşadığı ticari kayıplarından dolayı İran şahına baskı uygulamaları ve Osmanlı'nın Yunan isyanları ile meşgul olmasından mütevellit biran önce İran ile sulh yapma isteği gibi etkenler iki devlet arasında yeni bir anlaşma sağladı.⁴⁵⁰ 1823'te imzalanan Erzurum Antlaşması ile Kerden Antlaşmasının maddeleri bir kez daha teyit edilerek taraflarca kabul edildi. Aynı zamanda İran'ın ele geçirmiş olduğu yerlerin Osmanlı'ya iade edilmesi kararlaştırıldı.⁴⁵¹

I. Erzurum Antlaşmasında modern anlamda bir sınır çizgisinin çizilmemiş olması, ayrıca aşiretlerin tabiiyeti konusundaki “meşkur”luğun izale edilmemiş olması aşiretlerin sınır aşırı hareketlerini ve bunun neticesinde çıkan anlaşmazlıkları devam ettirmiş bu durum da nihai bir anlaşmanın sağlanmasını zorlaştırmıştır.⁴⁵² Her ne kadar 1843-1847 tarihleri arasında Rusya ve İngiltere devletlerinin aracılığıyla Erzurum Konferansı -ki bu konferans bugünkü Osmanlı – İran hudut bölgesinin bir sınıra dönüşmesinin temelini oluşturmaktadır-⁴⁵³ yapılsa da bu büyük devletlerin bölgedeki politikaları⁴⁵⁴ da zaman zaman Osmanlı ve İran'ı karşı karşıya getirmiştir.⁴⁵⁵ Erzurum

⁴⁴⁹ “Gariptir ki Abbas Mirza bervec-i balâ Toprakkale'den Çarhacı Paşa fırkasını bozmuşken ferdası ordusunda bir şiddetli kolera illeti zuhur ile İranlılar cenazelerini defne vakit bulamamıştır ve bu illet ol havalice henüz malum bir şey olmayıp bağıteten böyle zuhur ile İran'ı dehşet edecek İran ordusu tarumar ve Abbas Mirza ric'ate mecbur olmuştur.” Bkz. *Tarih-i Cevdet – XII*, s. 12.

⁴⁵⁰ Cevdet Paşa, Osmanlı tarafından her zaman muhafaza edilen İranlı tüccarların şahı göndermiş oldukları arzuhalde, Rum eşkıyaları ile uğraşmakta olan Osmanlı'ya yardım etmek yerine onunla yapılan ahdi bozup saldırmanın şeriatın hilafına olduğunu belirttikleri aktarır. *Tarih-i Cevdet – XII*, s. 13.

⁴⁵¹ Erzurum Antlaşmasında daha önceki antlaşmalara kıyasla ilk kez mezhepsel vurgu yapılmamış ve daha seküler ve modern ilişkilerin oluşması için adımlar atılmıştır. Bkz. Sabri Ateş, *age*, s. 88-89.

⁴⁵² Osmanlı-İran sınırında yaşanan aşiret sorunları için bkz. Sarıkçıoğlu, *agt*, s. 41-66.

⁴⁵³ 1843'ten başlayıp 1914'e kadar gelen süreçte Osmanlı – İran hudud bölgesinin bir sınıra dönüşme serüvenini ele alan kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki İbrahim Aykun, kaleme aldığı “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması” (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 1995) adlı çalışmasıdır. Çalışmada yaklaşık 4 yıl süren Erzurum Konferansının detayları ve bu süreç içerisinde sınırdaki hareketler ve yabancı devletlerin arabuluculukları ele alıp değerlendirilmektedir. İkinci çalışma ise Melike Sarıkçıoğlu'nun “Osmanlı – İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü” (*Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Isparta: 2009) başlıklı çalışmasıdır. Sarıkçıoğlu, yaklaşık 70 yıllık tarihi süreçte, sınır sorunun nereleri kapsadığı hangi konuları içerdiği, anlaşmazlıkların hangi noktalar üzerinde olduğu ve bunun çözümü için devletlerin nasıl çalıştıkları ve nihai olarak da aracı devletlerin nasıl tesir ettiği üzerinde durmaktadır. Son olarak Sabri Ateş'in kaleme aldığı *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914* (Küre Yayınları, İstanbul: 2020) serlevhalı eserinde “hudud”un “sınır”a dönüşümünde devletlerin merkezileşme hareketlerinin nasıl etki ettiği ve bunun ilişkilerini nasıl şekillendirdiği ve nihai olarak da bölge halkının bu mevzuda nasıl bir rol üstlendikleri konularını ele almaktadır.

⁴⁵⁴ İngiltere Hindistan'a ulaşmak için İran üzerinden bir koridor oluşturmayı planlarken, Rusya İran üzerinden sıcak denizlere inme siyasetini takip etmekteydi. Bu planlarını hayata geçirmek için bölgede farklı stratejiler uygulayan iki devletin çekişmesi 1907 yılına gelindiğinde aralarında yapmış oldukları antlaşma ile İran'ın taksimi ile neticelendi. Tampon bir bölge bulunmakla birlikte İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güney bölgesi ise İngiltere'nin nüfuz alanı kabul edildi. Bkz. Firoozeh Kashani-Sabet, *age*, s. 163-164. Antlaşma maddeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. “Havâdis – Dâhiliye – İngiltere-Rusya Mukavelesi”, *Türk*, Nu: 181 (10 Ekim 1907), s. 3.

⁴⁵⁵ Uzun zamandır devam eden hudud ihtilafının, Rusya ve İngiltere'nin “dostâne (!) müdahaleleriyle” endişeli bir duruma girdiği hakkında bir yorum için bkz. “İcmâl-i Siyâsi – Türkiye ve İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 104 (30 Teşrin-i Sâni 1906), s. 4; İki devlet arasında bir meselenin Rusya İngiltere ve Almanya menfaatlerinden dolayı zuhur ettiğine dair değerlendirmeler için bkz. “Osmanlı-Acemistan Muhasamati”, *Balkan*, Nu: 233 (27 Temmuz 1323), s. 4; “Mütalaât-ı Siyasiye – İran-Türkiye”, *Ahâli*, Nu: 45 (9 Kanun-i Evvel 1322), s. 1-2.

konferansı ile 9 maddelik bir antlaşma metni⁴⁵⁶ üzerinde mutabakat sağlansa da bu maddelerin yerine getirilmesi kolay olmamıştır. Nitekim antlaşmanın 3. maddesinde sınırın çizilmesi için tarafların hemen memur ve mühendislerini tayin etmesi kararlaştırılmasına rağmen sınırın nihai olarak çizimi ancak 1914'te yapılabildi. Yine antlaşmanın son maddesinde sınırdaki aşiret ve kabilelerin hırsızlık ve yağmalama faaliyetlerinin engellenmesi için tedbirler alınması, sahipleri belli olmayan tartışmalı aşiretlerin daimî olarak ikamet edecekleri yerleri kendi iradeleriyle seçmesi ve tabiiyetleri belirli olan aşiretlerin de tabî oldukları devletin arazisine girmelerine zorlanması kararlaştırılsa da bunlar, uygulanması oldukça güç meseleler olmuştur. Nitekim Osmanlı arşivlerine bakıldığında antlaşmadan sonra da aşiretlerin ihlalleri sıklıkla devam etmekte ve bu durum kayıt altına alınarak sınır bölgesi komutanlıkları uyarılmaktadır.⁴⁵⁷

Sonuç olarak, Osmanlı-İran sınırının XX. yüzyılın başına gelene kadarki sürecine bakıldığında siyasî, iktisadî, dinî ve coğrafi birçok faktörün sınır meseleleri üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

3.2. Bir Siyasi Argüman Olarak Sınır Meselesi

Jön Türkler, Osmanlı-İran arasında yaklaşık dört asır devam eden sınır hadiselerini yakından takip etmiş ve mutlak monarşiye, II. Abdülhamid rejimine karşı verdikleri mücadelede bu hadiseleri bir siyasi argüman olarak kullanmışlardır. Uzun bir tarihi seyri olan sınır meselelerini ağırlıklı olarak II. Abdülhamid karşıtlığı üzerinden yorumlamaya çalışan muhalifler, iki devlet arasındaki anlaşmazlığın çözümünü de ekseriyetle II. Abdülhamid idaresinin (mutlak monarşinin) ortadan kaldırılmasıyla bir diğer ifadeyle meşrutiyetin ilanı ile mümkün olabileceği genellemelerine gitmişlerdir. Bu düşüncenin en iyi örneklerini İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yazışmalarına da yansıyan politikalarından görebilmekteyiz.

Hudut bölgesinde çıkan anlaşmazlık sürecinde cemiyetin politikası, Paris ve İstanbul İran Sefarethaneleri ile İran sadaretine ve Meclis-i Mebusân reisine ayrı ayrı olarak bildirilmekte,⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Antlaşma metni için bkz. "Bin iki yüz altmış üç senesi Sultan Abdülmecid Han Hazretleri zaman-ı saltanatlarında İran devletiyle Zehab ve Süleymaniye ve Muhammere şehir ve sancaklarına ve mevad-ı sâireye dair akd olunan ahidname-i hümayun", *Muâhedat Mecmuası*, C. III, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297, s. 5-8.

⁴⁵⁷ İran'la sınır bölgesi olan Hakkari'de bir yaylaya gelen İranlı aşiretlerin o bölgeye sokulmaması ve bu konuda askeri önlemlerin alınması bildirilmekte (BOA, İ.MVL./162-4735); İran sınır bölgesinde bulunan Abakya sahrasına gelen İranlı aşiretlerin önlenmesi bu aşiretlerin Devlet-i Aliye aşiretlerinin zihinlerini karıştırabileceği endişesi bildirilmektedir. (BOA, A.}MKT.MVL/25-35) Öte yandan yüzyılın sonuna doğru artan mezhep çatışmaları da Sünni aşiretlerin Osmanlı'ya sığınma taleplerini arttırmıştır. Bir örnek için bkz. İran'ın Rusya sınırında bulunan Telâşilerin Osmanlı'ya sığınma talepleri (BOA, Y.A. HUS/311/6); Muhalif basına yansıyan bir haber için bkz. "Türkiye-Acemistan İhtilafı [-II]", *Tuna*, S. 92 (20 Kanun-i Evvel 1321), s. 1

⁴⁵⁸ Bahattin Şakir, 26 Ağustos 1907 tarihli, Mehmet Sait Halim Paşa'ya göndermiş olduğu mektubunda söz konusu hadiselerle ilgili olarak tahriratın İran Meclisi'ne, Paris ve İstanbul İran Sefirlerine gönderildiği bilgisi verilmektedir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 347 (26 Ağustos 1907), s. 393.

Bahattin Şakir'in 18 Ağustos 1907 tarihli mektubunda, yaşanan hadiselerin cemiyet tarafından derin bir üzüntü ile karşılandığı ifade edilmektedir;

“Şarkın bu iki devlet-i âliyyesini necip ve hakiki bir emel-i ittihad-ı ebedî bir habl-i metin-i uhuvvetle bağlı görmek isteyen cemiyetimiz için bu vakadan ziyâde bâdi-i keder ve zarar bir şey olamaz. Âlem-i İslâmiyyet'e her taraftan musallat olan mesâib-i hariciyyeyi red ve def edebilmek kuvvetini ancak uhuvvet ve ittihatta aramak lâzım gelirken ve din ve şariat, akıl ve hikmet ve icab-ı siyaset ve hakikat daima bunu emrederken şarkın bu iki devlet-i İslâmiyyesi arasında husûle gelecek en ufak bir mesele-i ihtilafı bile nazar-ı elemle görmekten ve bunun çare-i ref'ine çalışmaktan daha büyük bir eser-i hamiiyet tasavvur edilemez.”⁴⁵⁹

Bahattin Şakir hudut meselesinin, II. Abdülhamid idaresinden tevellüd ettiğini ve kendilerinin makul ve mantıklı bir hareketi olmamasından dolayı bu hadisede takındığı tavrının da şaşılacak bir durum olmadığını beyan etmektedir. Ayrıca kendi milletin hukuk ve hürriyetini mahvetmek isteyen ve millete şefkati olmayan bir padişahın komşusuna da hizmetinin mümkün olamayacağını zikrederek, son olarak ilgili makamlara hadisenin Abdülhamid idaresi bağlamında düşünülmesini arz eder:

“Binaenaleyh bu hadise-i müellimeyi doğrudan doğruya Sultan Hamit'in zâde-i vehm ve cünûnu gibi telakki buyurmalarını ve halbuki karin-i samimi bir hiss-i teessüfle mütehassis olduğunun bi'l-itimat kabulünü arz ve rica ederiz.”⁴⁶⁰

II. Abdülhamid'in İran'daki meclisin kapatılması hususunda yeni hükümdar Muhammed Ali Şah'a telkinlerde bulunduğu iddiaları, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde “Temenni-i Hamidi” başlığında değerlendirilirken Abdülhamid'in söz konusu tavrının Osmanlı milletin ayaklanmasından duyduğu büyük korkudan kaynaklandığı savunulur. İki devlet arasında uzun süredir devam edegelen lakin son dönemde artan sınır hadiseleri de bu korku üzerinden izah edilmekte, II. Abdülhamid'in bir nevi temennisi olarak kabul edilmektedir:

“Hudud-u zûlm ve hıyanetinin yalnız Memâlik-i Osmaniyye'de kalmayarak Acemistan'a kadar şümulüne çareler düşünen padişahın bundan en büyük maksadı Acem Meclis-i Mebusanının küşadıyla zuhura gelen devre-i hürriyetin otuz senedir en mülevves, en çirkin, en hain ve gaddar vesait-i zâlimane altında bitab hareket bıraktığını ümit ettiği ettiği millet-i Osmaniyye'ye bir misâl-ı kıyam ve intibah teşkil etmesi korkusundan münbaisdir.”⁴⁶¹

⁴⁵⁹ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 337, (18 Ağustos 1907), s. 378.

⁴⁶⁰ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 337 (18 Ağustos 1907), s. 378.

⁴⁶¹ “Temenni-i Hamidi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 115 (1 Haziran 1907), s. 2.

Osmanlı hükûmetinden çıkacak hareket ve düşüncelerin, milletin fikri olarak görülmemesi⁴⁶² ve yaşanan hudut problemlerinin çözülmesi için itidalle hareket edilmesi gerektiğini bildiren Bahattin Şakir, İslâm'ın mukaddes hukukuna her taraftan saldırıldığı ve her tarafta Müslüman kanı döküldüğü bir vakitte müminlerin vicdanlarını sızlatacak bir yabancı hükûmet müdahalesine de meyledilmemesini⁴⁶³ İran devlet ricalinden talep etmektedir. Burada İngiltere ve Rusya hükûmetlerinin bu işe dahil edilmemesini açıkça izhar etmese de kastedilen devletlerin onlar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nihayetinde, problemin mantıklı bir şekilde çözülmesi ve yalnız kalan Müslüman milletin bir fikir ve hareket birliğinin oluşması arzu edilmekte, dolayısıyla da ittihad-ı İslâm'a işaret edilmektedir.⁴⁶⁴

Tebriz Encümen-i Millisinden cevaben yazılan mektupta, kendilerini asıl olarak dertlendiren ve birçok Müslümanları hüznendiren sınır meselesinde Osmanlıların (II. Abdülhamid idaresinin) iki İslâm devleti arasındaki ittihadı “berbat” ettikleri ifade edilir. Onlara göre, istibdada karşı bir mücadele verildiği esnada bir yardım beklenirken aksine sınırlara tecavüzlerin gerçekleşmesi, Osmanlı askerlerinin karşılarında hiçbir engel bulunmazken köylerde bulunan insanları katledip mallarını çalması, çoluk çocuğa merhamet edilmemesi bir Müslümanın kolay unutamayacağı durumlardır. İranlı meşrutiyetçiler sınır meselesinde ittihatçılarla hem fikir olup meseleyi Abdülhamid'in meşrutiyet korkusuyla -biraz da ironi yoluyla- ilişkilendirirler:

“İranlıların kabahati kaç senelerden beri istibdad altında ezilmekten kendisini kurtarıp padişahlarına saltanat-ı meşrûtayı taptırmalarıdır. Bu Sultan Hamid'in hoşuna gitmeyip korkup İranlılardan Osmanlılara dahi sirayet etsin bunun önünü tutmayı ömrünün ahirinde halife-i asr kendisini cânîşin-i peygamber bilen zavallı İslâmların kanını dökmekte silah bulmuştur.”⁴⁶⁵

⁴⁶² “Abdülhamit'in harekât ve icraat-ı mecnunânesinde milletin reyi, arzusu yoktur. Millet ile Abdülhamit ayrı ayrı şeylerdir.” Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 432 (10 Şevval 1325), s. 2; Benzer bir ifade *İrşad* gazetesi sütunlarında da yer almaktadır: “... Bugünkü ihtilaf (sınır meselesi) Türk milleti ile İran milleti arasında serzede-i zuhur olan bir ihtilaf olmayıp Yıldız ile İran arasında baş gösteren bir ihtilafıdır. Aşkar bir şeydir ki Yıldız bu ihtilafı kaldırmakla İran'ın kesb-i hürriyet etmesiyle yavaş yavaş heyecana gelen efkâr-ı dahiliyeyi harice sevk etmektedir. Lakin Osmanlı hükûmet-i müstebidesi onu mülâhaza etmiyor ki İran'ı değil Hindistan'ı bile fethetse gene onun hürriyete dahil yoktur” Bkz. M.N., “Şark ve Arap”, *İrşad*, Nu: 56 (24 Nisan 1908), s. 3.

⁴⁶³ Ahmet Ağaoğlu, İran ve Osmanlı devletleri arasında özellikle Savaşbulak bölgesinde çıkan çatışmaları iki devlet hükümdarlarının bir oyunu olarak kabul eder ve bu oyunun aslında İran bölgesinde gözü bulunan yabancı devletler için de kaçınılmaz bir fırsat görür. Fransa'nın Marakeş'i işgal ettiği sırada Mevlay Abdülaziz ve Mevlay Hafız'ın kendi aralarındaki çekişmelerini İran'a da benzetir. Osmanlı – İran arasındaki kardeş çekişmesinin neticesinin Rusya gibi devletlere yaradığını söyler. Okuyucusuna da sınırdaki meselenin sorgulanmasını şu sorusuyla arz eder: “Aya [acaba] umum-i İslâm'ın bu kadar ye's ve gamına, bu kadar nefrin ve lanetine sebep olan bu facia heman İran hükûmetinin İstanbul'da dili ve bengi [sesi] olan Mirza Rıza Han ile Osmanlı müstebidlerinin saziş [anlaşma] ve ittihadının neticesi değil [mi]?” Bkz. Ahmet Bey Agayef, “Alem-i İslâm'a Bir Nazar”, *İrşad*, Nu: 3 (5 Ocak 1908), s. 2.

⁴⁶⁴ Bahattin Şakir 10 Şevval 1325 [16 Kasım 1907] tarihli Tebriz Encümen-i Millisi Cânib-i Âlisine gönderdiği yazıda, söz konusu hudut meselesinde İran meşrutiyetçilerine “Ser-hadd meselesi münasebetiyle hâsıl olan heyecan ve endişeyi tedâbir-i akilâne ile teskinine himmet eylediğinizden dolayı sayan-ı tebriksiniz.” şeklinde teşekkürlerini bildirir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Sıra Nu: 432 (10 Şevval 1325), s. 1.

⁴⁶⁵ “İslâm Matbuâtı”, *İrşad*, Nu: 13 (29 Ocak 1908), s. 4.

İran ulemasının dahi bu meselede silahlanan halkın önünü keserek onlara, karşılarında bulunan Müslümanlar ile cihat etmenin şer-i şerifte yasak olduğu ve bu şekilde hareket etmenin Hz. Peygamber'i ümmetinden bîzar ettiği yönünde nasihatlerde bulundukları ifade edilir. Osmanlıların bu meselede geri çekilmedikleri taktirde daha vahim neticeler çıkacağı da özellikle belirtilir. Nihayetinde İranlı meşrutiyetçilerin ittihatçılardan isteği İran üzerinde talepleri olan gayri Müslimlere karşı yardımda bulunmaları, ittifak etmeleridir:

“Haçperestler çoktan beri çektikleri arzuya nail olacaklar ve sizlerden dahi ricamız budur ki bu meseleden mümkün mertebede muavenetinizi deriğ buyurmayasınız bundan artık iki İslâm beyninde kudûret [kırgınlık] hâsıl olmasın orada olan bütün İslâm kardaşlarımıza bizim halisâne selamımızı[n] tebliğini rica ederiz ve hiç vakit kendi hâlimizden bihaber koymamamızı ilave ederiz.”⁴⁶⁶

Sınır meselesine dair İran cephesinden tepkide bulunan sadece Tebriz Encümen-i Millisi değildir. Söz konusu hadise İran Meclisinde de masaya yatırılmakta ve hadisenin meclis ile hükûmet arasında düşmanlığı arttırdığı görüşü ortaya atılmaktadır. Vekillerin nutuklarında Şah idaresinin İstanbul ile müttefik hareket ettiği, İstanbul sefiri Mirza Rıza Han Erfaüddeve'nin de “satın alınarak” buna aracı kılındığı iddia edilmektedir.⁴⁶⁷ Vekillerin ekseriyetinin bu probleme karşı teklifleri de en iyi yolun Osmanlı ile askeri olarak savaşmak değil Osmanlı'da halihazırda mevcut olan memnuniyetsizliği arttırarak II. Abdülhamid aleyhinde hareket eden, meclisin tekrar açılmasını arzu eden fırkalara maddi ve manevi olarak yardım etmektir. Bahtiyarî aşiretini⁴⁶⁸ aracı kılarak kısa zamanda Anadolu ve Irak-ı Osmanîyi velveleye vermeyi, dışarıda bulunan hürriyet taraftarı Osmanlılarla münasebette bulunmayı bu yardımlar kapsamında değerlendirmektedirler.⁴⁶⁹ Bu bakış açısı, Jön Türkler'de olduğu gibi iki devlet arasındaki sınır ihtilafı sebeplerinin, direk olarak idarecilerde, dolayısıyla mutlak monarşi anlayışında arandığını göstermektedir.

İttihatçıların hudut meselesine yönelik meşrutiyet öncesinde benimsedikleri tavır yukarıda da belirtildiği üzere ekseriyetle idareye, rejime yönelik bir muhalefettir. Nitekim bu mesele hakkında başta II. Abdülhamit olmak üzere dönemin İran şahları da eleştirilere tâbi tutulmaktadır:

⁴⁶⁶ “İslâm Matbuâtı”, s. 4.

⁴⁶⁷ “İran ve Türkiye”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 19 (1 Teşrin-i Sani 1907), s. 2.

⁴⁶⁸ İsfahan'ın güneybatı civarında ve Çeharmahal çevresinde meskûn olan bu aşiret, Meşrutiyet hareketi de dahil olmak üzere İran'ın siyasi hayatında en etkili aşiretlerinden biridir. Fahrettin Şevket 1341 [1925] tarihinde kaleme aldığı eserinde Bahtiyarîlerin bölgede yirmi yirmi beş bin haneden mürekkebe olduğu, Kaçar hanedanlığının başında iktidara talip olmaları yüzünden bazı reislerinin teb'id ve idam edildiklerini ve bu sebeple Kaçar hanedanlığına daimî olarak bir kin ve düşmanlık beslediklerini ifade eder. İran'da meşrutiyet ayaklanmalarının başladığı dönemde de Kaçar hanedanlığına duyulan düşmanlık dolayısıyla meşrutiyetin en hararetli destekçileri olduğunu aktarır. Bkz. Doktor Fahreddin Şevket, *İran*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1341; Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Devleti'nin Bahtiyarîlere yönelik politikaları için bkz. Sadık Sarısaman, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyarî Politikası”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VIII/8 (1997), s. 295-318.

⁴⁶⁹ “İran ve Türkiye”, s. 2.

“Acem şahının, Osmanlı padişahının mahza iktidarsızlıkları neticesi olarak ecnebilere kaptırdıkları yerler, imtiyazlar acaba vüsatça, ehemmiyetçe şimdi münazaa fih olan hudud üzerindeki araziden daha az mıdır?”⁴⁷⁰

Türk ve Acem hükûmetleri arasında açılacak bir savaşın iki devlete de zarar vereceği, özellikle savaşın iki devlet ekonomisinde büyük masraflar yaratacağı bunun da yabancı devletlere verilecek büyük imtiyazlara ve onlardan alınacak borçlara sebebiyet vereceği vurgulanmakta, bu durumun İslâm hükûmetlerinin çöküşünde de büyük bir etken olacağına inanılmaktadır. İki devlet arasında hudut meselesinden doğacak bir savaşın sonuçlarının da II. Abdülhamid ve Muzafferüddin Şah’a rağmen dikkate alınması gerektiği şöyle belirtilir:

“Bu dehşetli izmihlali nazar-ı itibare alanlar var mı? Varsa mutlak Abdülhamid’le Muzafferüddin Şah değildir. Onlar kendi ikbal ve rahatıyla, kendi başlarının selametiyle meşguldürler. Bu uğurda mülk ve milleti tekmil-i Müslümanları fedâya hazırdılar. Hazır olduklarını şimdiye kadar Müslümanlara birçok acı misallerle gösterdiler.”⁴⁷¹

Muhelif metinlerinde, hudut meselelerinin kızışmasında son dönemlerde İran’da ve Osmanlı’da yaşanan halk ayaklanmalarının önemli bir etken olduğu görüşü, sınır meselesinin direk olarak meşrutiyet hareketiyle ilişkilendirilmesinin bir başka ifadesidir. Nitekim, Rusya’da Meclis’in açılmasıyla başlayan inkılap hareketinin Rusya Müslümanlarına büyük faydalarının olduğu ve kısa sürede önemli bir ilerleme sağladıkları belirtilirken, onların istibdat yönetimleri aleyhine ve idare-i meşveretin İslâm devletlerinde gerekliliğine dair yazmış olduğu makalelerin Osmanlı ve İran memleketlerinde bulunan Müslümanlara ulaştığı ve zihinlere tesir ettiği de düşünülmektedir. Padişah’ın, Rusya’dan gelen haberleri İstanbul gazetelerine yasaklamasına,⁴⁷² Şah’ın da şûrâ-yı ümmet fikrini tasvip edenleri takibe koyulmasına bu nazariyeden bakılmaktadır.⁴⁷³

İttihatçılara göre, II. Abdülhamid idaresinin, meşrutiyet hareketlerinin alevlendiği bir dönemde İran ile sınır çatışmasına başlamasıyla I. Meşrutiyetin ilanı sonrasında 93 Harbine girmesi arasında bir fark yoktur. Onlara göre 93 Harbi de Osmanlı’da kanûn-i esâsî ve meclis-i umumiye feshetme amaçlı ilan edilmiş; Osmanlı hürriyetçilerinin artmaya başladığı bir dönemde 1897 Osmanlı-Yunan muharebesi cereyan etmiştir. Bu bakımdan Osmanlı-İran devleti arasında şiddetlenen hudut meselesi de “İran ve Osmanlı Müslümanlarını dahili ve harici münazaalarla işgal ederek terakki ve

⁴⁷⁰ “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 96-97 (15 Ağustos 1906), s. 3.

⁴⁷¹ “Acem – Türk İhtilafı”, s. 3.

⁴⁷² Rusya’daki inkılap hareketleri konusunda Osmanlı’da uygulanan sansür hakkındaki bazı haberler için bkz. “Havadis-i Dahiliye – İstanbul’dan çekilen bir telgrafa nazaran”, *Türk*, Nu: 97 (14 Eylül 1905), s. 3; “Şuûnat”, *Tuna*, Nu: 46 (24 Teşrin-i Evvel 1321), s. 3; “Telgraf”, *Tuna*, Nu: 51 (29 Teşrin-i Evvel 1321), s. 3;

⁴⁷³ “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, s. 3.

temeddün yolundan alıkoymak maksad-ı hainânesiyle meydana çıkarılmış bir tedbir”den ibarettir.⁴⁷⁴ Dolayısıyla ittihatçılar nezdinde her iki hadise de hürriyet düşüncesinin arttığı, meşrutiyet fikrinin alevlendiği dönemlerde ortaya çıkması sebebiyle belli bir siyasetin, meşrutiyet karşıtlığının bir neticesi olarak kabul görmektedir. Kaleme alınan bazı metinlerde, İran hudut meselesinde Osmanlı hükûmetinin sınıra yönelik bazı hareketlerinin makul olabileceği zikredilmekle birlikte hükûmetin büyük bir dirayet koymaması ve problemi süratle halletmemesi açık bir eleştiri noktası olmakta⁴⁷⁵ ve padişahın bu tavrı cizvitçe bir davranış olarak telakki edilmektedir.⁴⁷⁶

İTC’nin resmi yayın organı *Şûrâ-yı Ümmet*’te kaleme alınan bazı metinlerde, dikkat çekici bir şekilde iki devlet arasındaki çatışmalar sadece II. Abdülhamid dönemi ile değil, mutlak monarşinin hâkim olduğu tüm tarihi süreçle ilişkilendirilmekte; asırlarca süren çatışmalar, Türk ve Acem hükümdarların nefsi arzuları, cahilce takındıkları kibir ve gururlarının bir neticesi olarak telakki edilmektedir.⁴⁷⁷ Asırlardır dökülen kardeş kanları nedeniyle iki millet arasındaki üzüntünün ancak muhabbet ve uhuvvetle giderilebileceği savunulurken bu noktada iki millet arasındaki bağın kuvvetliliği bazı tarihi hadiselerin farklı yorumlanması üzerinden anlatılmaktadır. Örneğin, Çaldıran seferinde erzak kıtlığı ve diğer meşakkatlerden dolayı yeniçerilerin seferden dönme talepleri ve bu sebeple sultanın çadırına ok fırlatma hadiseleri,⁴⁷⁸ ittihatçıların metninde Osmanlı askerinin İran ile savaş yapmama isteğinin bir tezahürü olarak gösterilmektedir.⁴⁷⁹ Bir zamanlar Viyana’ya ve Petersburg’a yürümekte olan Müslümanların, keyfi idareye sahip II. Abdülhamid ve Muzafferüddin Şah gibi hükümdarlar nedeniyle bugün bu hâle geldikleri de açıkça serdedilmektedir. Öyle ki büyüklükleri bir takım kuru unvanlardan ibaret olan Muzafferüddin Şah, II. Abdülhamid ve Molla Abdülazim bugün medeni insanlar nazarında Karadağ prensi kadar itibar sahibi değildirler.

⁴⁷⁴ “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, s. 3.

⁴⁷⁵ “İcmail-i Siyasi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 100 (15 Eylül 1906), s. 4.

⁴⁷⁶ “Boy ölçüşmek diler bazen denizde İngilizlerle
Değil insanları bu, güldürür ormandaki tavşanı
Sebepsiz bazı asker sevk eder serhadd-ı İran’a
Ahalide karıştırmak için (cizvitçe) ezhâmı
(Mikado) Müslüman olsaydı caydırmak hususunda
O saat gönderirdi Tokyo’ya Mithad’la Turhan’ı
Değildir Müslümanlık meselesi havf-ı hilafettir,
İmam-ı evvel eyler yoksa zâlim İbn- Süfyan’ı.
Zaman-ı padişahî sanki bir asr-ı garâibdir...
Şaşırtır yaptığı işler yazı yazmakta insanı”
bkz. Eşref, *Şah ve Padişah*, s. 6.

⁴⁷⁷ “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3; Mehmed Emin Resulzâde bu meseleye dair kaleme aldığı bir yazısında iki devlet arasındaki sınır problemini şöyle yorumlar: “Malum olduğu üzere Osmanlı ile İran arasında baş veren serhat meselesi, kanlı müsademelerle neticelenmektedir. Fakir fukaranın nâhak ve mâsum kanları zamane müstebitlerinin keyf ve isteklerine, politika dedikleri şeytanetlerine kurban edilmektedir.” Bkz. [Mehmed Emin] Resulzâde, “Ahvâl-i Zaman”, *İrşad*, Nu: 11 (24 Ocak 1908), s. 1.

⁴⁷⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 262-265.

⁴⁷⁹ “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, s. 3.

Hükümdarlarının bu vaziyetlerine rağmen önemli olanın Türk, Acem, Müslüman, Hristiyan şark ahalisinin hürriyet ve adalet talep ediyor olmalarıdır. Bu düşüncedeki milletin, hürriyet ve adaletin de hükümdarların fermanları ile değil, meşveretle, şeriat ve akla ve zamanın ihtiyaçlarına uygun bir “hükümet-i meşrûta” ile olabileceği bilincinde oldukları ve küçük hudud meseleleri sebebiyle fikrinden ve itikadından vazgeçmeyeceği kesin olarak ortaya koyulmaktadır.⁴⁸⁰ Tüm bu düşüncenin, keyfî iradenin, mutlak monarşinin bir devlette neye sebebiyet verdiğine yahut meşveretin bulunmamasının, devletleri neden mahrum bıraktığına dair farklı bir yorum tarzı olduğu elbette değerlendirilebilir.

Söz konusu metinlerde vurgulanan; halkın hürriyet, adalet ve nihayetinde meşrutiyet talepleri II. Abdülhamid tarafından endişe ile karşılandığı ve hudut politikasını da buna göre belirlediği düşüncesi, Bahattin Şakir’in Tebriz Encümen-i Millisine gönderdiği yazısında daha açık bir şekilde izah edilmekte ve II. Abdülhamid’in neden bu politikayı benimsediği ortaya koyulmaktadır;

“Birincisi tarif ettiğiniz veçhile dâhil-i İran’da başlayan ef’âl-i inkılabiyenin memâlik-i Osmaniye’ye vehm-i sirayeti, ikincisi de şu son zamanlarda Anadolu’da ser-zede zuhur olan vakayi’-i kiyasiyenin saltanat-ı katilânesine nihayet vermeye müstaid olan dehşetidir.”⁴⁸¹

II. Abdülhamid’in hem İran’daki meşrutiyet ayaklanmaları hem de Anadolu’daki ayaklanmalardan dolayı halkı hudut meseleleri ile oyalayarak adalet ve hürriyet fikrinin yayılmasına mâni olmaya çalıştığı fikri İTC tarafından sıkça dillendirilen bir düşüncedir. Nitekim bu durumun hakikatini aktarmak maksadıyla cemiyetin, Osmanlı zabitanına hitaben bir beyanname neşredip hudutta bulunan ümera ve zabıtlara gönderdiği de görülmektedir.⁴⁸²

Sınır meselesinde nihai çözüm, aradaki basit ihtilafların tam bir dikkatle halledilerek başta İngiltere ve Rusya olmak üzere bu ülkelere karşı silahlanmış birlik kuvvetleri tesis edilmesi gerektiğidir. İran halkı Osmanlılarla el ele verip ittifak etmelidirler. Fakat söz konusu ittifadın oluşması ve mazlum Müslümanların kurtulması için tek bir engel kalmıştır;

“Sultan Abdülhamid’in saltanat-ı müstebide ve hainânesine nihayet verdikten sonra iki devlet-i İslâmiye birbirinin karındaşı olacak ve bunların küşad ettikleri liva-i ittifak altında şimdi perişan bir surette Avrupalıların esir ve mahkûmu olarak yaşayan diğer dindaşlarımız da toplanacak ve İslâmiyet şevket-i kadimesini bulacaktır.”⁴⁸³

⁴⁸⁰ “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, s. 3.

⁴⁸¹ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Sıra Nu: 432 (10 Şevval 1325), s. 2.

⁴⁸² *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 432 (10 Şevval 1325), s. 2. Söz konusu beyannamenin İranlı vatandaşlara da dağıtılması için Farsça’ya çevrilmesi ve dağıtılması da Tebriz Milli Encümenliğinden talep edilmektedir.

⁴⁸³ *Muhaberat Kopya Defteri II...*, Nu: 432, s. 3.

Jön Türkler'in II. Abdülhamid'e yönelik ortak muhalefeti⁴⁸⁴ burada da ortaya çıkmakta ve dönemin önemli Jön Türklerinden olan Abdullah Cevdet'in Osmanlı-İran hudut meselelerine bakışı Paris merkeziyle aynı olduğu görülmektedir. *İrşad* gazetesinde söz konusu meseleye dair kaleme aldığı yazısında, kendisine ulaşan bazı telgraflarda İran'ın Osmanlı askerini huduttan uzaklaştırmak adına 400 bin lira topladığını belirtir. İki devlet arasında cereyan eden bu hadisenin yanlışlığını zikretmekle birlikte hudut tecavüzlerinin sebebinin gayet açık olduğunu savunur:

“Bu tecavüz-i hudûdun sebebi pek âşikârdır: Türkiye'nin hükûmet-i hâzırı hürriyete, meşrutîye, şûrâ-yı millete düşmandır, (ve şavirhûm fi'l-emr) hadis-i şerifine⁴⁸⁵ düşmandır. İran'da başlayan devr-i hürriyeti sektedâr etmek için elinden gelen her hıyâneti yapıyor. Bunun için İran hududunu tecavüz etti İran ehl-i İslâmını iştilal ederek millet meclisini ihtilal etmek istiyor.”⁴⁸⁶

Abdullah Cevdet, Osmanlı ve İran askerlerinin çatışmasını Victor Hugo'nun bir manzumesinde yer alan, bir sirkte çarpışan aslan ve kutup ayısının hikayesine benzetir.⁴⁸⁷ Aslan ve kutup ayısı aslında kendileri için değil, kendilerini izleyen ve onların birbirlerini öldürmelerinden zevk alan bir imparator için savaşmaktadırlar. Osmanlı ve İran askerlerinin de benzer bir durumda olduğunu zikrederek, iki devlet askerlerini ve milletini bu konuda uyarmaktadır. Uyarı bir noktadan sonra daha ciddi bir söyleme de dönüşmektedir. Öyle ki, Türk ve İran askerlerinin birbirlerine kurşun sıkmalarının sadece “katil” değil “kâfir” damgasını yemelerini de beraberinde getireceğini zikretmektedir. Cevdet'e göre, iki millet arasında yaşanan dalalette gayretsiz, merhametsiz hükümdarlar mesul olduğu kadar, bunları başından kovmaya teşebbüs etmeyen her bir Müslüman fert de mesuldür.⁴⁸⁸

Abdullah Cevdet bu düşüncelerini son yıllarda devletlerin yaşamış olduğu toprak kayıplarına dikkat çekerek temellendirmeye çalıştığı da görülmektedir. II. Abdülhamid'in hükümdarlığı

⁴⁸⁴ Hanioglu, Jön Türkler arasında II. Abdülhamid muhalifliği dışında ortak nokta bulmanın çok güç olduğunu belirtirken Ahmed Rıza'nın bu konudaki şu ifadelerini aktarmaktadır: “... hepimizin kendisine karşı savaşacağımız müşterek bir düşmanımız vardır. Genç Türk partisi [üyelerinden] bazılarının çok mutaassıp, diğerlerinin pozitifci olmaları ne ifade eder?” Bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s. 33.

⁴⁸⁵ Âl-i İmrân, 159.

⁴⁸⁶ Abdullah Cevdet (Doktor), “Mısır'dan – Musâhabe”, *İrşad*, Nu: 118 (22 Kasım 1907), s. 3.

⁴⁸⁷ Victor Hugo'nun *L'Année terrible* adlı eserinde yer alan “Dans le cirque” başlıklı manzumede, bir sirkte çarpışan aslan ve kutup ayısının diyalogları geçer. Aslan, kendisine saldırmak üzere harekete geçen kutup ayısına, sirkte olduğunu ve neden kendisine husumet beslediğini sorar. Kendilerini izleyen Roma İmparatoru Neron'u göstererek, kutup ayısına onun için dövuştüğünü ve kendi kanı akarken onun eğlenip alkışlar tuttuğunu söyler. Ayrıca, tabiatta birbirini rahatsız etmediğini, kardeş olduğunu, aynı semanın çatısı altında bulunduklarını kendisine hatırlatır. Aslana göre yapılması gereken, birbirlerini parçalamak değil, kendilerinin acısıyla zevk alan, onları oyuna getiren imparatoru yemektir. Bkz. Victor Hugo, *L'Année Terrible*, 4. Baskı, Paris: Michel Lévy Freres, 1872, s. 157-58.

⁴⁸⁸ Cevdet, “Mısır'dan – Musâhabe”, s. 3; Şerefeddin Mağmûmî sınır meselesine dair kaleme aldığı yazısında söz konusu hadise karşısındaki halet-i ruhiyesini “Gülmek ile ağlamak arasında mütehâyir kalan ruhumuz gülmemenin azabıyla yanıyor” şeklinde açıklar. Sefaletle boğuşan her iki halkın neden birbirini boğazlamaya çalıştıkları, özellikle de “mahlukat-ı gayr-i mer'îye” kadar şeffaf zavallı Türk askerlerinin neden cellatlık hizmetinde bulunduklarını da sorgulamaktadır. Bkz. [Şerafeddin Mağmûmî], “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 1.

döneminde ülke toprağının üçte birinin savaş olmadan Hristiyan devletlerine terkedildiği gibi İran şahlarının da son seksen sene zarfında Serahs, Merv, Şahcan, Darband, Bakü, Şirvan, Karabağ, Şuşi, Erivan, Tiflis, Nahcivan gibi vilayetleri Rus çarlarına bıraktıklarını ortaya koyar. Bu toprakları ellerinden alınırken ortada bulunmayan “babayiğitlerin” sınırdaki birkaç metrekaire toprak için Müslüman askerlerini birbirine kırdırmalarını “i’tisaf-ı vahşiyâne ve miskinâne” olarak tarif eder ve ekler;

“Şimdi, biz Müslümanlarda, ismimizden gayri Müslümânâne hiçbir şey bulunmadığı gibi, Müslüman hükümdarların da hükümdar sıfatlarından mâada kendilerinde mulûkâne hiçbir şey meşhud olmuyor”⁴⁸⁹

Siyasî kimliği yanında tarihçiliği ile de ön plana çıkan Ahmed Saib’in idaresinde Mısır’da neşredilen *Sancak* gazetesinde aynı dönemlerde kaleme alınan yazıda da -bazı tarihî hakikatlerden uzak- benzer düşünceleri görebilmekteyiz. Sınır hadiselerine dair “Orada Ne Var?” başlıklı imzasız olarak neşredilen yazıda,⁴⁹⁰ Musul hududunun iki tarafında bulunan Kürt kabilelerinin yaklaşık dört asırdır sınır ötesine iltica ederek bazı hâdiseler çıkardıkları bu hadiselerin de yakın döneme kadar barışla halledildiği, lakin son dönemde ise İran’dan Osmanlı sınırına iltica eden küçük bir Kürt aşiretinin arazisinin Osmanlı ordusu tarafından “işgal” edilmesi durumu II. Abdülhamid’in “horozlanması” olarak ifade edilmektedir. Yaklaşık otuz senelik bir zaman zarfında Tunus, Mısır, Kıbrıs, Şark-i Rumeli vatan topraklarından koparılırken Yıldız “acz u meskenet” gösterdiği halde son meselelerde gayret ve kararlılıkla hareket etmesi II. Abdülhamid’in şahsi menfaatleri ile ilişkilendirilmektedir:

“Bugün erbâb-ı dikkat ve basiretin hepsi bilir ki şu hudud münâzaası İran’da idare-i meşrûta vaz olunacağı haberinin şâyi’ olması üzerine meydana çıktı. Bugün istihbarat-ı mevsûkadandır ki İran’da kanûn-i esâsî meselesi Muzafferüddin Şah hazretleri cûlus eder etmez ortaya konulmuştur. Bu madde Avrupa kibar meclislerinde beş seneden beri müzakere olunuyormuş. Hamid, İran’da bulunan sefiri ve diğer hafiyeleri vasıtasıyla meseleyi anlamış, şahı bu emr-i hayrdan men etmek için epey çalışmış, muvaffak olamadığını görerek tedâbir-i sâireye müracaat etmiştir ki bu da hududda münâzaa çıkararak bundan tevellüdü tabî olan bürudetten istifade ile Türklerin nazar-ı dikkatlerini o taraftan çevirmek mülâhazası olduğu muhakkaktır.”⁴⁹¹

Abdullah Cevdet, Rusya’daki meclisin açılması haberinden sonra hiddetinden bir hafta hasta yatan II. Abdülhamid’in, İran’daki hareketi bastırmak adına hudud ihtilafını da alevlendirerek esaretten kurtulmak isteyen “kardeş milleti” “esir Türk milleti”ne kırdırmak için de büyük bir heves

⁴⁸⁹ A[bdullah] C[evdet], “İran ve Türkiye İhtilafı”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 1.

⁴⁹⁰ “Orada Ne Var?”, *Sancak*, Nu: 66 (15 Teşrin-i Evvel 1906), s. 3.

⁴⁹¹ “Orada Ne Var?”, *Sancak*, s. 3.

içinde olduğunun altını çizer. Ona göre hakikat ne kadar çirkin olursa olsun artık söylenmelidir.⁴⁹² Benzer şekilde Şerafeddin Mağmumî de Osmanlı devletinin İran hükûmetinden zapt edeceği bir “hiç” için harcadığı emek ve masrafın Bağdat, Rumeli ve Yemen gibi bölgelerde açlıktan can veren askere erzak tedariki için harcamasının daha “insaniyetkârâne” ve “vazife-şinâsâne” bir durum olacağı kanaatini taşır. Mağmumî’ye göre bu gereksiz mücadelenin nihayetinde İngiltere ve Rusya’nın da müdahaleleri sonucunda geriye kalacak olan, sadece dökülen Müslüman kanları ve Acemlerin Türkler hakkında kırgınlıkları olacaktır. Fakat son tahlilde Mağmumî de Abdullah Cevdet gibi Osmanlı devletinin sınır hareketinin altında yatan “fıkr-i hafiyi” “ifrit-pesendâne” emeli istemeyerek de olsa açıklamak zorunda kaldığını belirtir:

“Kalemimizin ucunu ısırp bıraktığı zehir ile kalbimizi yakan işte bu cümle-i mel’uneyi kâğıt üzerine bırakıyoruz. Deniliyor ki hükûmet, Acemleri bu veçhile işgal ederek kanûn-i esâsîlerini yere çarpmak, bekâ-yı hayatın azv-i aslisini perverde, hürriyet ve ikbali istibdadın üşütücü nefeslerinden muhafaza eden o binâ-yı muallayı yıkmak istiyor. Bu ne çirkin bir ithamdır ki yalnız isnadı bile insanın ruhunda ezici, bunaltıcı sıkletler tevlit ediyor!!!.. Ya bu sahih olursa... İnsan bilâ-ihtiyar derûnunda galeyan eden vahşi bir nefretle: Dünya’da yegâne vazifeniz medeniyete karşı silah çekmek, inzâr-ı insaniyyete kan ağlatmak mıdır diyor!.. Kendi halinde bizler gibi zavallı bir milletin terakkisine, saadet-i müstakbelelerine mâni olmak fıkr-i çirkefiyle tarîka-i meşrûalarında silah çatmak... Ah bu manzara ne kadar mülevves ve korkunçtur!.. Bu emel o kadar katildir ki her biri bir canavarın dendân-ı zehr-i nâkından terekkeb etmiştir!.. Bu ne derece zebunkeşliktir ki vaktiyle sıkleti altında inlediğimiz bir hareketi başkasına yapmakta vicdanımız titremiyor!..”⁴⁹³

Mağmumî, tüm bu kötü düşünceye rağmen bir milletin canına kastedilse de fikrine tasallut edilemeyeceğini, hürriyet fikrinin dâim olacağını serdederek İran şahı ve milletin hürriyet düşüncesi ve arzularından teselli bulur. Bu konuda İranlıların da dūçar oldukları felakete sabır ve metanetle karşı durarak vatanlarının tek kurtuluş yolu olan kanûn-i esâsîyi terk etmeyeceklerini savunur.⁴⁹⁴

İran’da cereyan eden meşrutiyet hareketleri gibi sınır hadiselerini de yakından takip eden Ağaoğlu’nun bu konudaki fikirleri gerek Paris merkezinden gerekse Abdullah Cevdet ve Şerafeddin Mağmumî’nin düşüncelerinden çok farklı değildir. Ona göre, Osmanlı İran sınır bölgelerinde yaşanan hadiseleri, sadece iki devlet arasındaki bir mücadeleden ziyade meşrutiyete, hürriyet ve adalete yönelik bir entrika olup, Fransız inkılabının ortaya çıkışında Fransa’daki istibdat taraftarları, komşu

⁴⁹² Abdullah Cevdet, “Japonya’da Müslümanlık”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 3; II. Abdülhamid’in sınır politikasının altına gizlenen “fıkr-i hafiyi” ve “ifrit-pesendâne” emelini ortaya koyan Şerafeddin Mağmumî’nin benzer fikirleri için bkz. [Şerafeddin Mağmumî], “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 1.

⁴⁹³ Mağmumî, “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, s. 1.

⁴⁹⁴ Mağmumî, “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, s. 1.

Avrupa devletlerini Fransa'ya (hürriyete, adalete, meşrutiyete) karşı nasıl kışkırttı ise İran'ın müstebitleri de komşu devletleri İran'a karşı kışkırtmaktadır. Çünkü onlar için aslolan “vatan, millet fikri” değil “Emirliğin”⁴⁹⁵ fikrinde olmaktadır.⁴⁹⁶

Osmanlı ve İran arasındaki sınır meselesinin gittikçe ehemmiyet kazandığını ifade eden Ağaoğlu, Savaçbulak ve civarında Osmanlı'nın günden güne ilerlerken İran'ın günden güne geri çekilmesini de bir oyun olarak görür. İranlıların, kendi vilayetlerine saldırıya gelenlere hiçbir müdavemet ve mukavemet göstermeden gitmelerinin mümkün olmadığını ifade eder⁴⁹⁷ ve bu hadisede iki tarafın arasında gizli bir anlaşmanın var olduğu şüphesini serdeder.⁴⁹⁸ *İrşad* sütunlarında *Novoye Vremya*⁴⁹⁹ gazetesinden alıntılanan bir yazıda da⁵⁰⁰, Osmanlı Rusya meselelerine dair sınır hadiseleri ele alınır. Bu yazıda Osmanlı'nın bazı askerleri ile Azerbaycan bölgesinde sınır ihlalleri yapması iki ihtimal üzerinden değerlendirilir. İlk ihtimal sınırın tam olarak belirli olmaması iken diğer ihtimal ise “Türkiye hükûmetinin bu tecavüzat ile İran memleketinde meşrutiyetin berpâ olunmasına mümanaat göstermek” şeklinde açıklanır.

Ağaoğlu'nun sınır meselelerine dair Fransız inkılabından yapmış olduğu benzetmeyi Hüseyinzâde'nin metinlerinde de görebilmekteyiz.⁵⁰¹ Hüseyinzâde Ali Turan Bey, sınır meselelerine dair Ağaoğlu ve diğer muhaliflerden farklı olarak, meseleye tek yönlü baktığı anlaşılmaktadır. Sınırdaki yaşanan hadiseler II. Abdülhamid'in bölgeye asker sevkıyatı, iki hükümdarın bir anlaşmasından ziyade “otuz seneden beri muannidâne bir keyf-i istibdad altında” halkını inleyen II. Abdülhamid'in hürriyet ve kanûn-i esâî korkusundan dolayı ortaya çıkmaktadır. Bu korku onu Muhammed Ali Şah'a nasihat ve tavsiyelerde bulunmaya dahi götürmektedir:

“Acaba Sultan Hamid, Muhammed Ali Şah'ı da mı öz gününe duçar etmek istiyor? Abdülhamid istediği tavsiyelerde, nasihatlerde bulunsun lakin Muzafferüddin meğfurun mukaddes vasiyetleri

⁴⁹⁵ İran'da istibdat taraftarlarının sembolü olarak gösterilen Emir Bahadır'a atfen söylenmektedir.

⁴⁹⁶ “(...) Bunlar için vatan ne olacak olsun, melik sultan kim olacak olsun! Tefâvüti yoktur. Fakat emirlik lazımdır. Odur ki bunlarda ne Osmanlı'nın ne Rusya'nın ne İngiltere'nin müdahalesinden asla vahime etmiyorlar! Ber-aks bu müdahaleye özleri için bir esbâb-ı felâhet, bir cadde-i necât gibi bakıyorlar. Ahmed Agayev, “Facianın Âhirinci Perdeleri”, *İrşad*, Nu: 55 (22 Nisan 1908), s. 1.

⁴⁹⁷ İran meclisinde, Osmanlı'nın sınır saldırılarına yönelik hükûmetin karşı harekette bulunmaması kınanmakta ve hükûmetin kesin bir tedbir alıp alamayacağını beyan etmesi gerektiği savunulmaktadır. Meclis tarafından verilen üç günlük mühlet nihayetinde hükûmetin sessizliği devam ederse, saldırının püskürtülmesi için halktan toplanacak para ile bir askeri kuvvet oluşturulacağı ifade edilmektedir. Bkz. “Havâdis – Hâriciye – Türkiye-İran Hududu Hâdisesi”, *Türk*, Nu: 180 (3 Ekim 1907), s. 3. Söz konusu kuvvetin oluşturulması için 400 bin İngiliz lirasının toplandığı ve şahın da gerekli tedbirlerin alınmasına tevessül edeceğini meclise bildirdiği hakkında bkz. “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran Hududu Münazaası”, *Türk*, Nu: 182 (17 Ekim 1907), 3.

⁴⁹⁸ Agayef, “İran ve Osmanlı İşleri”, *İrşad*, Nu: 12 (26 Ocak 1908), s. 2.

⁴⁹⁹ 1886-1917 yılları arasında Rusya'da Petersburg'ta neşredilen günlük bir gazetedir.

⁵⁰⁰ “Elessiyya Osmanî – *Novoye Vremya* yazıyor”, *İrşad*, Nu: 52 (17 Nisan 1908), s. 3.

⁵⁰¹ “Abdülhamid Urumiye'ye kadar asker sevk etmiş imiş!.. Lakin bilmiyor ki bu suretle Fransa inkılab-ı kebirî esnasında, o ülkenin ilan ettiği hürriyete tecavüz eyleyen müstebitler gibi öz istibdad-ı mutlakîyetine uçurumlar, girdaplar hazırlıyor.”, Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Perde İniyor – Son Temâşâ”, *Füyûzât*, Nu: 32 (24 Ekim 1907), s. 476.

ortada dururken Muhammed Ali Şah, istibdad-ı menfûrun mülevves nasihatlerine kulak veren değildir.”⁵⁰²

Öte yandan sınır meselelerinin devletler tarafından uluslararası seviyeye çıkarılması da muhalif metinlerdeki eleştiri noktalarından biridir. Söz konusu metinlerde, iki Müslüman devletin aralarındaki hudut meselelerine gayr-i müslim devletleri dahil etmeleri,⁵⁰³ İslâm’a karşı yekpâre hareket eden Avrupa’ya bu meseleler için “ağlamaları” Yavuz ve Şah İsmail’in nesline yakışmayacak hareket olarak telakki edilir⁵⁰⁴ ve vaziyetleri “ahmaklık ve sersemlik” olarak görülür.⁵⁰⁵ Müslümanların, Hristiyan dünyası tarafından ayaklar altına alınmaya çalışıldığı bir dönemde aralarındaki meselelere Rusya ve İngiltere gibi Müslüman düşmanı devletlerin aracı kılınmasına “Yâ eyyühe’l-müslimun! Eleyse minkum raculun râşidûn”⁵⁰⁶ sözleriyle serzenişte bulunulur.⁵⁰⁷ İşin bu raddelere getirilmesi “hazin ve vahim” bir durum⁵⁰⁸ olarak kabul edilmekle birlikte iki İslâm devletinin “Kendi düşen ağlamaz” sözüne duçar olmadan akıllarını başlarına toplamaları ve aralarındaki anlaşmazlıklarını dışarıdan müdahaleye sebebiyet vermeyecek bir şekilde halletmeleri gerektiği düşüncesi benimsenir. Her ne kadar zaman zaman siyaseten dost gözükseler de kendi menfaatleri için hareket eden bu iki devletin (Rusya ve İngiltere), politikalarını⁵⁰⁹ uygulamak adına iki İslâm devletinin ahengini bozmayı aralarında bir muharebe çıkarmayı düstur edindikleri de

⁵⁰² Hüseyinzâde, agm, s. 476. Hüseyinzâde, Muhammed Ali Şah’ın “mukaddes vasiyetlere” riayet ederek II. Abdülhamid’in tavsiyelerini dikkate almayacağı düşüncesini serdetse de 7 Ağustos 1907 tarihli *Füyûzât* mecmuasında kaleme aldığı yazıda Şah’a dair kanaatleri -Eminussultan’dan kaynaklı olarak- daha farklı olduğu görülür: “Sultan Hamid dahilde “Yeni” Türklük [Jön Türklük] mahvına ve hariçte İran meşrutiyetinin lağvına çalışmakla, Muhammed Ali Şah ise Atabek-i Azam’ın fitne-engiz nasihatlerine kulak vermekle, İran Meclis-i Millisi de bunlara karşı çare-i mukavemet aramakla meşguldür!” Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Kazablanka Faciası ve Osmanlı – İran Komedyası”, *Füyûzât*, Nu: 24 (7 Ağustos 1907), s. 387.

⁵⁰³ Hudud komisyonu hakkında Türk komisyonundan şikayetçi olan İran sefirinin İngiltere ve Rusya sefirlerine müracaatı hakkında bkz. “Havâdis-i Dâhiliye – Türkiye-Acem Hududu”, *Türk*, Nu: 147 (15 Kasım 1906), s. 3; “İran Hudud Meselesine Avrupalıları Karıştırıyor”, *Tuna*, Nu: 193 (21 Nisan 1322), s. 4.

⁵⁰⁴ Osmancık, “Türkiye – İran Hudut Meselesi”, *Türk*, Nu: 112 (4 Ocak 1906), s. 1-2.

⁵⁰⁵ “Hâricî”, *Balkan*, Nu: 280 (12 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3-4.

⁵⁰⁶ Hûd Sûresi 78. ayetten iktibas yapılmaktadır.

⁵⁰⁷ “İran ile İhtilaf”, *Doğru Söz*, Nu: 1 (22 Mart 1906), s. 5; Rusya ve İngiltere devletlerinin bölgedeki politikaları bakımından kumar masasını kuran kahvecilere benzetilmesi de dikkat çekici bir teşbihtir. Bir kumar masasında her zaman kazananın kahveci olduğu zikredilerek Osmanlı-İran arasındaki “müsademe, münazaa, muharebe” durumlarında da kazananın daima başta oyunu kuran İngiltere ve Rusya olacağı savunulmaktadır. Bkz. “Mütalaât-ı Siyasiye – İran-Türkiye”, *Ahâli*, Nu: 45 (9 Kanun-i Evvel 1322), s. 1-2.

⁵⁰⁸ “İcmâl-i Siyâsi – Türkiye ve İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sâni 1906), s. 4.

⁵⁰⁹ İngilizlerin, Mısır’da bekalarını sağlamak adına Kızıldeniz sahilindeki ahaliyi ve Arapları hilafet meselesiyle Türklere karşı tahrike çalışmaları, Hindistan’ı zaptetmek için Rusya’yı zayıflatma ve tarafına çekme gayretleri, Almanya’nın Bağdat, Basra ve Acemistan kanalıyla açtıkları yolları kapama girişimleri bu politikalardan bazılarıdır. Bkz. “Mütalaât-ı Siyasiye – İran-Türkiye”, s. 1.

hatırlatılır.⁵¹⁰ Fakat son tahlilde bazı metinlerde İngiliz-Rus muahedenamesi imzalanmadan iki devlet arasındaki ihtilafın ortadan kaldırılmayacağı fikrinin benimsenmesi de oldukça dikkat çekicidir.⁵¹¹

Kahire’de cemiyetin önemli temsilcilerinden olan Şerefeddin Mağmûmî arkadaşlarıyla birlikte çıkarmış olduğu *Türk* mecmuasında sınır meselesine benzer yönlerden bakmakla birlikte milliyetçilik duygularını da zaman zaman ortaya koymaktadır. Acemlerin Osmanlı hükûmeti için mübalağada bulunabileceklerini zikrederken Türk milletini, iktidarla bir tutmanın, bu meselelerde hükûmet ile ayrıştırmamanın bir iftira olduğu açıkça beyan etmektedir:

“(…) Bizde hükûmet ile millet pek başka manalar ifade eder. Şimdiye kadar millet ile hükûmet hiç barışmamış ve daima ayrı yaşamıştır. Yalnız her iki tarafın hayatına taalluk eden meselede muvakkaten birleşmişlerdir. Bunun için milletime sürülmek istenilen en ufak lekeyi olanca kuvvetimle reddetmek isterim; çünkü ben ondanım. Acemler, telgraflar ile akdar-ı cihana ilan ediyorlar ki Türkler tarik-i tecavüzlerine tesadüf eden köyleri yıkıp Hristiyan kadın ve çocukları katlediyor. İşte bu sırf bir iftiradır.”⁵¹²

Acemlerin bu iftiralarından maksatlarının, yabancı devletlerin müdahalesine açıkça davet girişimi olduğunu ifade eden⁵¹³ Mağmûmî, İngiltere’nin Rusya’ya karşı bir “Hindistan Kalesi” olarak görülen İran’a bu davet olmadan da müdahalede bulunacaklerinden bu sebeple böyle bir bühmanın gereksizliğinden bahseder. İngiltere bakımından bu derece önemli olan bir bölgenin de Türklere kaptırılmayacağının altını çizerek İranlıların bu gibi iftiralarla mazlumluklarına “süflî bir leke” sürmekten kaçınırlarsa daha ahlaklı bir davranış sahibi olacaklarını vurgular.⁵¹⁴ Benzer şekilde *Rumeli*

⁵¹⁰ “Mütalaât-ı Siyasiye – İran-Türkiye”, s. 1-2.

⁵¹¹ “Havâdis-i Dahiliye – Osmanlı İran İhtilafı”, *Türk*, Nu: 175 (26 Ağustos 1907), s. 3; “Türkiye-Acemistan İhtilafı”, *Tuna*, Nu: 91 (19 Kanun-i Evvel 1321), s. 1; *Times* gazetesinden aktarılan bir yazıda oryantalist bir bakış açısıyla Osmanlı ve İran devletlerinin “Şarklı” olmalarından ötürü “tahdid-i hudud” meselesinde bir şey yapamadıkları ve İngiltere ve Rusya komisyonlarının girişimleri ile aşamalar katettikleri bahsedilir. Bkz. “İran Ahvâli – *Times*’dan”, *Türk*, Nu: 187 (28 Kasım 1907), s. 1-2. Anlaşmanın imzalanmasının akabinde Türk askerinin sınır hareketlerine devam etmesi Şerefeddin Mağmûmî tarafından şaşkınlıkla karşılanır ve İngiltere-Rusya mukavelesinin henüz mürekkebi kurumadan yapılan bu askeri hareketler “cinnetin fevkinde bir cinnet” hâli olarak değerlendirilir. Mağmûmî, Türkiye’nin tek başına bu “cinnet hâline” giremeyeceğini zikrederek, arkasındaki gizli kahramana yani Almanya’ya işaret eder. Devletin, bütün şark meselelerinde Almanya’dan bir fayda görmemişken ona güvenerek İngiltere ve Rusya’yı karşısına almasını da eleştirmekten geri durmaz. Bkz. [Şerefeddin Mağmûmî], “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 183 (24 Ekim 1907), s. 1.

⁵¹² [Şerefeddin Mağmûmî], “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 1. Söz konusu yazıda bir ayağı Avrupa’da bir ayağı Orta Asya’da bir eli kuzeyde bir eli güneyde olan muazzam bir Türk heykelinin himayesinde milyonlarca halkın yaşaması hayali kurulurken nihayetinde de Türkiye’nin riyaseti altında İran ve Afganistan’ın da içinde olduğu Almanya ittifakı gibi bir “hükûmet-i müttehede” teşkil edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Her hükûmetin kendi şahı ve emriyle idare olunduğu bu sistemde harici işlerin Türkiye’den idare edilmesi nihayetinde en büyük hasım olarak görülen Rusya’ya karşı büyük bir üstünlük sağlanacağı kanaatine de sahip olunmaktadır.

⁵¹³ Osmanlı idaresinin gazetelerde neşredilen İran’ın iddialarının inkâr edilmesi ve Sünni halka uygulanan zulmün zikredilmesi hakkında sefirlerine talimatlar gönderdiği hakkındaki bazı haber için bkz. “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran Hudud Vakası”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 2; “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 179 (26 Eylül 1907), s. 3.

⁵¹⁴ “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, s. 1; İki devlet arasındaki ihtilafın sebebinin sadece Osmanlı’ya yüklenilmesi reddedilmekle birlikte moskof votkasıyla kafalarını dumanlayarak çok ileriye gittikleri düşünülen Acemler de ikaz edilmektedir. Bkz. “Harici”, *Balkan*, Nu: 236 (10 Ağustos 1323), s. 3.

gazetesinde neşredilen imzasız bir yazıda da Acemlerin son dönemlerdeki sınır meselelerinde “ıfratperestlik” ve “hayalperestlik”lerinden yakınılmakta bunun daha ileri boyutlara götürülmesinden endişe edilmektedir:

“Allah vere de Acemler, bir takım hayalâta kapılıp da daha doğrusu bir sersemlik daha edip de, İngiltere veya Rusya’ya güvenerek Bağdad fethine veya Çaldıran ovası intikamını almaya kıyam etmeseler?!..”⁵¹⁵

Osmanlı ve İran’ın sınır çekişmelerini *Balkan* gazetesinde köşesine taşıyan Edhem Ruhi, meselenin ele alınmadan önce bu iki devletin tarihi ve coğrafi konumlarının ele alınması ve halihazırda nasıl bir siyasi emellere maruz kaldıklarının da düşünülmesi gerektiğini vurgular. Rusya ve İngiltere’nin açıkça İran’ı istila etmek üzere kurdukları siyasetlerinin mevcut İran hükûmeti tarafından görülmemesini de esefle karşılar. Ona göre İslâmiyet’in “inneme’l-mu’minune ihvetun” düsturunu unutturmayı ve İran milletini utanç duruma sokmayı amaç edinen İngiliz-Rus siyaseti Muzafferüddin Şah’ın kanûn-i esâsiyi ilan etmesiyle baltalansa da Muhammed Ali Şah’ın “cehalet ve idaresizliği” ile tekrar körüklenmiştir.⁵¹⁶

Nihai olarak baktığımızda Osmanlı muhaliflerine göre, Osmanlı ve İran arasındaki uzun senelerdir devam eden hudut meselesinin alevlenerek ihtilaf ve çatışmaların artmasının başlıca sebebi II. Abdülhamid ve biraz da dönemin İran şahlarının şahsi menfaatleri, keyfi idareleri yani meşveretsiz hüküm sürmeleridir. Vatanlarının hak ve menfaatlerini savunmak adına o zamana dek hiçbir girişimde bulunmayan despot hükümdarların, altmış seneden beri çözülmemiş meseleleri körüklemeleri onların “menâfi-i umumiye”ye göre değil “menâfi-i şahsiye”ye göre hareket ettiklerini gösterir. Doğal olarak meselenin çözümü onların şahsi menfaatlerinin ortadan kaldırılmasında yani meşrutiyetin ilanında aranmaktadır.⁵¹⁷

Kanaatimizce yaklaşık dört asır devam eden, siyasî, dinî, askerî, coğrafi ve tarihi birçok etkenlere bağlı olan sınır anlaşmazlığını II. Abdülhamid’in despotluğuna, istibdat anlayışına, meşrutiyet karşıtlığına indirgemek tarihsel bakımdan oldukça kısıtlı ve sığ bir yorum olarak okunabileceği gibi dönemin siyasal durumuna göre tahlil edilmesi de gayet tabiidir. Nitekim 1908 sonrasında iktidarda söz sahibi olmaya başlayan ittihatçılar, İran’daki meşrutiyet hareketlerine desteklerini devam ettirseler de sınır meselelerinde daha merkezîyetçi bir tutum benimseyerek bir

⁵¹⁵ “Osmanlı ve Acemistan İhtilafı”, *Rumeli*, Nu: 5 (23 Kanun-i Evvel 1321), s. 4.

⁵¹⁶ Edhem Ruhi, “Hep Fenâ Gidiş”, *Balkan*, Nu: 238 (14 Ağustos 1323), s. 1. Tebriz valisi Fermanferma’nın Savaşbulak’a saldırması ve orada Osmanlı’ya meyilli Acem köylerinin yakılması *Balkan* gazetesinde şu şekilde yorumlanır: “Ah zavallı biz sersem rical-i İslâmiyyemiz! İngilizlerin Rusların parmağıyla ahmakçasına yekdiğerinizin kanını dökeceksiniz ama çe sūd?! Mukteza-yı kanun-i İslâm bu mudur? Aklınızı başınıza alınız. Önünüze kurulan dâm-ı iğfale düşmeyin. Sonra bir gün gelecek ki beyninize hançer-i nedâmet saplanacak.” Bkz. “Osmanlı ve Acem İhtilafı”, *Balkan*, Nu: 350 (15 Kanun-i Sâni 1323), s. 3-4.

⁵¹⁷ “Osmanlı ve Acem İhtilafı”, *Balkan*, s. 3.

bakıma II. Abdülhamid'in siyasetine yakınlaşmışlardır.⁵¹⁸ Bu durumu II. Meşrutiyet'in ilanı peşisıra İttihatçıların bir nevi sözcülüğünü yapan *Tanin* sütunlarda rahatlıkla görebiliriz. Söz konusu gazetede, sınır meselesine dair kaleme alınan yazılarda sınır meselesinde her iki devletin dahili ve harici durumlarının dikkate alınması gerektiğinden bahsedilmektedir. İran hükûmetinin derebeyleri ve aşiretler ile ilgili problemleri; Osmanlı'nın Yemen, Akabe ve Rumeli gibi meseleleri de bu minval üzere değerlendirilmektedir. İran halkının zihinlerini iç meselelerden dış meselelere yöneltmek için gereğinden fazla sınır meselesinin büyütüldüğü, küçük aşiret isyanlarının başta çözülmeyp büyük meselelere dönüştürüldüğü ve bunların sonucunda da Osmanlı'nın müdahaleye mecbur bırakıldığı dahi savunulmaktadır.⁵¹⁹ Ayrıca İran'daki aşiretler devletin tamamen kontrolü altına alınmadıkça İran sınır hadisesinin kesin bir şekilde çözülemeyeceği zikredilmekte ve Muhammed Ali Şah'ın, sınır boyundaki Osmanlı askerlerine güvenerek İran meclisini bombaladığı iddiaları da "Osmanlı askeri zulm ve istibdada -bilerek- alet olamaz; vatanlarında tesis-i hürriyete muvaffak olan Osmanlı ordusu komşusunda hür bir devlet ordusu görmekten haz alır. Yalnız hukuk-i Osmaniyyenin müdafii ve muhafızıdır. Başka mekasıda alet edilemez." sözleriyle reddedilmektedir.⁵²⁰

Nihai olarak meşrutiyetin yeniden tesisi hususunda yaklaşık otuz yıldır mücadelesini veren Osmanlı muhalifleri, Müslüman komşu devlet İran'da gerçekleşen meşrutiyet hareketini amaçları için önemli bir araç olarak görmüş, oradaki anayasal gelişmeleri bir "terakki" tavrı olarak algılamış ve bu sebeple ekseriyetle kendi coğrafyasındaki vaziyet ile karşılaştırmış yer yer örnek bir hareket olarak sunmuşlardır. Özellikle İran'da müçtehit ve mollaların meşrutiyet hareketlerindeki öncülüğü ve dini referansları, meşrutiyetin şer'iliği meselesinde önemli bir uygulama örneği olarak sunulmuştur. Kaleme aldıkları metinler ve saha faaliyetleri dikkatle incelendiğinde onların İran Meşrutiyeti'ne yönelik siyaset ve düşüncelerini belirleyen en önemli etkenin de rejim muhalifliği daha da özelde II. Abdülhamid idaresi karşıtlığı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en bariz göstergelerinden biri birkaç asırdır devam eden sınır meselelerinin muhalifler nazarında meşrutiyet meseleleri bağlamında ele alınması ve değerlendirilmesidir. İran'da meşrutiyetin ilanından II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki süreçte bu genel düşünce ve tavrın değişmediği rahatlıkla ifade edilebilir.

Her ne kadar İran Meşrutiyeti konusunda muhalifler arasında ortak bir tavır ve düşünce var olduğu gözükse de özellikle mezhep bakımından İran'a daha yakın duran muhaliflerin var olduğu,

⁵¹⁸ İttihad ve Terakki'nin II. Meşrutiyet sonrası değişen yahut diğer bir ifadeyle II. Abdülhamid politikasıyla aynileşen sınır siyaseti için bkz. Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar Osmanlı Özel Sayısı*, 2000, s. 17-22; M. Volkan Atuk, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran Politikası", *BELLETEREN*, LXXXIII/296 (Nisan 2019), s. 275-279;

⁵¹⁹ Müştak, "Hakayık-i Elimedden 2 – İran Mesele-i Hududiyesi", *Tanin*, Nu: 12 (30 Temmuz 1324), s. 2-3; "Açık Sütunlar – İran Mesele-i Hududiyesi -Zeyl-", *Tanin*, Nu: 19 (6 Ağustos 1324), s. 2; "İran Hududu Meselesi", *Tanin*, Nu: 22 (9 Ağustos 1324), s. 3;

⁵²⁰ "İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye", *Tanin*, Nu: 31 (18 Ağustos 1324), s. 1.

kaleme aldığı metinlerinde, İran'ın zaman zaman Osmanlı'dan daha üstün tutulduğu ve İran mollalarının diline daha yakın bir muhalefet dili kullanıldığı da görölmektedir. Bunun en bariz örneği, Kafkas bölgesinde bulunan muhaliflerde tebarüz etmektedir.



İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA, İRAN VE OSMANLI ARASINDA BİR MUHALEFET; KAFKAS TÜRKLERİNİN İRAN MEŞRUTİYETİ'NE BAKIŞI (İRŞAD VE FÜYUZAT GAZETELERİ)

1. Jön Türklerle İrtibatlar

20. yüzyılın henüz başlarında birbirine çok yakın tarihlerde Rusya, İran ve Osmanlı'da gerçekleşen inkılap hareketleri incelendiğinde, inkılapçıların yakın temaslarda bulunduğu bölgenin Avrupa ve özellikle de Paris olduğu gözlenmektedir. Batı'da Paris'in önemli bir merkez olduğu kadar Doğu'da ise Azerbaycan bölgesi bu konuma sahip bölgelerden biridir.⁵²¹ Kafkas Türklerinin ağırlıklı olarak bulunduğu bu bölgelerin, 20. yüzyılın başındaki inkılap hareketlerine doğrudan veya dolaylı olarak etki ettiği söylenebilir. Nitekim, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin 108. sayısında "Tahran'da bulunan bir ecnebi dostumuzdan" notuyla yayınlanan mektupta, Bakü'de bulunan İranlılar ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinden gelen İslâm muhacirlerinin Rusya'da görülen hürriyet fikirlerinin İran'da yayılmasına hizmet ettikleri vurgulanmaktadır.⁵²² 1905 Rus Devrimi akabinde özellikle Bakü'de oluşan özgürlük ortamıyla -bilhassa basın özgürlüğüyle- "hürriyet", "müsavat" ve "adalet" seslerinin daha çok yükseldiği görülebilir.⁵²³ Özellikle Kafkas Müslümanları arasında etkileşim büyük ölçüde böyle iken Osmanlıların Tanzimat politikaları çerçevesinde tartıştığı konular ve yürüttüğü siyasetler hem Arap memleketlerinde ve Balkan Müslümanları arasında hem de İran ve Kırım'da, Kafkaslar'da etkili olmuştur. İstanbul'u Müslüman aydınların Paris'i haline getiren de bu süreçlerdir.

⁵²¹ Hüseyinzâde Ali Bey'in, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve Osmanlı'da meşrutiyet hareketleri için faaliyetlerde bulunan Jön Türklerle/İttihatçılara ve aynı zamanda İranlı meşrutiyetçilere yönelik çağrısını bu açıdan değerlendirmek mümkündür: "Ne İngiliz memâlikinde ve ne de Fransa ve Avusturya – Germanyâ'da İran ve Türkiye'yi uyandıracak bir hürriyet edebiyatı husule gelmedi ve gelemez de çünkü o akvâmın dili Türkiye ve İran'da söylenen dillerden başkadır. Lakin umum Rusya ülkesinde evvelkisinde hürriyet sayesinde bir millet terakkiye başlıyor ki onun dili Türkiye ve İran halkına bigâne değildir. Bu millet Kazan'dan Ufa'dan Semerkand'a, Maverâ-yı Baykal'dan Kırım'a kadar münteşir olan Türk ve Tatar akvâmıdır. Bunların uyanıp husule getirecekleri hürriyet edebiyatı bir sel gibi İran ve Türkiye'yi istila edecektir. Bu selin de mecrası bilâ şek ve şüphe Kafkas berzahı olacaktır!." Bkz. [Hüseyinzâde], "Kaf ve Simurg", *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 99 (31 Ağustos 1906), s. 3.

⁵²² [Tahran'dan bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sani 1906), s. 3.

⁵²³ Ekim 1905'te Rusya'daki inkılap hareketlerinin başarıyla neticelenmesinin hemen akabinde, Bakü'de Zeynelabidin Tağıyev'in sahibi olduğu, Ağaoğlu ve Hüseyinzâde'nin başmuharrirlik yaptıkları *Hayat* mecmuasında "Hürriyet" başlıklı bir yazı göze çarpar. Hüseyinzâde'nin kaleme aldığı söz konusu yazıda hürriyetin tesiri "o ne kuvvedir ki, yalnız zikri bile inşirah-ı deruna, sefa-yı kalbe badi oluyor. Zihinleri, fikirleri, hayalleri, beşerin bütün ruh ve maneviyatını ulviyata sevk ediyor" şeklinde anlatılır ve yazının nihayetinde hürriyete olan sevgi şöyle ikrar edilir: "Bırakınız ben avazım çıktığı kadar bağırayım: Yaşa hürriyet, yaşa!" Bkz. A.H-zâde, "Hürriyet", *Hayat*, Nu: 94 (3 Kasım 1905), s. 1; Bölgenin İran meşrutiyetine etkisine dair geniş bir değerlendirme için bkz. Mangol Bayat, *Iran's First Revolution*, s. 76-105.

Bakü’de *Hayat*, *İrşad* ve *Terakki* gibi gazeteler neşrederek Kafkasya bölgesinin yanısıra İran ve Osmanlı’daki inkılap hareketlerinin takibini ve savunuculuğunu yapan Ahmed Ağaoğlu, bölgede Türkçe neşriyat konusundaki muvaffakiyetlerini Rus inkılabına borçlu olduklarını ifade eder.⁵²⁴ Nitekim imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü olduğu *İrşad* gazetesinin 17 Aralık 1905’te çıkan ilk sayısından 25 Haziran 1908 tarihli son sayısına kadar yaklaşık 530 sayısının her birinde *İrşad* serlevhasının altında büyük puntolarla “hürriyet”, “müsavat” ve “adalet” sloganları yer alır.⁵²⁵

Ağaoğlu ile birlikte Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Kemal Akünal, Abdullah Cevdet, Üzeyir Hacıbeyli ve Mehmed Emin Resulzâde, Abdulla Sur⁵²⁶ gibi düşünürlerin yazılar kaleme aldığı bu gazetenin Osmanlı muhalifleri ve İran meşrutiyetçileri için önemli bir iletişim ve haberleşme kaynağı olduğu görülmektedir. Ağaoğlu, Bakü’de yayınlanan Türkçe gazetelerin bölgedeki İranlı muhacirler tarafından yakından takip edildiğini belirtmekle birlikte gazetelerin İran Azerbeycan’ına da gönderildiğini, Tebriz, Hoy ve Selmas gibi merkezlerde birçok okuyucularının bulunduğunu aktarır.⁵²⁷ Bu merkezlerin İran Meşrutiyet hareketlerinde meşrutiyetçiler için önemli “kaleler” olduğu düşünüldüğünde gazetelerin irtibatı, etkisi daha net olarak gözükür. Nitekim İran’da işçi sınıfında bulunan kişilerin *İrşad* gazetesine gönderdikleri mektuplarında gazetenin bölgede sıkı takip edildiğini söylemekte idiler.⁵²⁸ Benzer şekilde Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in imtiyaz sahibi ve Hüseyinzade Ali

⁵²⁴ O günlerdeki şiarın “her millet kendi mukadderatını kendisi tayin eder” olduğunu yazan Ağaoğlu kendilerinin de bu şiarı benimsediklerini şu şekilde anlatır: “Rusya’da istibdat sarsılmış, koca devlet çözülmek üzere idi. Günün ‘şiarı’ her millet kendi mukadderatını kendisi tayin eder düsturu idi! Biz de tabiatıyla bu şiarı benimsedik, Türklüğümüzü ileri sürdük. Rusya’da sâkin her türlü hukuktan mahrum olan otuz kırk milyon Türkün de güneş altında yeri olduğunu ileri sürmeye başladık. Aynı zamanda istibdatla, istibdat usullerinin cebir ve zulmüne karşı Rusya’nın her tarafındaki hürriyetperver unsurlar gibi mücadelede koyulduk!” Bkz. Ağaoğlu Ahmed, *İran İnkılabı*, (“Türk Tarihinin Ana Hatları” eserinin müsveddeleri, Seri:II, No: 13/A), Akşam Matbaası, İstanbul, t.y., s. 17.

⁵²⁵ Mısır’da neşredilen *Türk mecmuası İrşad* gazetesinin sürmanşetine dair övgüsü dikkate değerdir: “Hürriyet, Müsavat, Adalet, tıraz-ı muhteşemini surname-i makâl ittihaz eden *İrşad* ise -el-esmâu tenezzelü mine’s-semâ- hepimizin müstâkâne ve müstefidâne okuya geldiğimiz bir mürşid-i kâmilidir..” Bkz. “Matbuata Bir Nazar – Türklerde ve Tatarlarda Terakkiyat-ı Kalemîyye”, *Türk*, Nu: 136 (5 Temmuz 1906), s. 4.

⁵²⁶ Azerbaycan bölgesinin önemli edebiyatçılarından Abdulla Sur (1883-1912), XX. yüzyıl başlarında Rusya Müslümanlarının eğitiminde tevhid-i lisan ve tevhid-i usul fikrini savunan bir mütefekkidir. Yazılarında özellikle Türklük vurgusu ön plana çıkan bir düşüncedir. 1906 yılında İstanbul’a gelerek Darülfunûn Edebiyat derslerine devam eden Abdulla Sur bu süre zarfında İran meşrutiyeti meselesi de dahil olmak üzere ekseriyetle Osmanlı eğitim sisteminin taklit edilmesine dair yazılar kaleme alarak *Hayat*, *İrşad* ve *Füyûzât* mecmularına göndermiştir. İstanbul’da Abdülhamid idaresinin “ıslahat”, “meşrutiyet” ve “hürriyet” gibi söz ve fikirlere sıkı tedbirler uyguladığı bir dönemde “İran’ın en muhtaç olduğu şey ıslahat ve tanzimat maddesidir” şeklinde cümleler irad edip bu konuda Osmanlıların örnek alınması gerektiğinin kaleme alınması büyük bir cesarettir. Bkz. A[bdullah] Sur, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, *İrşad*, Nu: 210 (7 Eylül 1906), s. 1-2; Abdulla Sur’un kaleme aldığı bazı yazılar için bkz. A[bdulla] Sur, “Feyleton – Türk Hanımlarının Terakkiyatı (İstanbul’dan)”, Nu: 96 (23 Nisan 1906), s. 2-3; Nu: 97 (24 Nisan 1906), s. 2-3; Nu: 98 (26 Nisan 1906), s. 2; “Türkiye’de Mektepler Meramnâmesi”, Nu: 114 (16 Mayıs 1906), s. 4; “Mekteb-i Sultânî”, Nu: 115 (17 Mayıs 1906), s. 2; “Umumî Kütüphaneler”, Nu: 116 (18 Mayıs 1906), s. 2-3; “Nefahât – Tavsiye Dair İzahat”, Nu: 215 (13 Eylül 1906), s. 2-3; “Eski İstanbul Hanımları”, Nu: 256 (2 Kasım 1906), s. 4; “Feyleton – Nefahat – İstanbul’da Talebeler Kararı”, Nu: 264 (15 Kasım 1906), s. 2-3; “Nigar Hanım”, *Füyûzât*, Nu: 18 (25 Mayıs 1907), s. 280-82; “Fuzulî’ye Bir Nazar”, *Füyûzât*, Nu: 30 (19 Ekim 1907), s. 466-48; Nu: 31 (24 Ekim 1907) s. 481-89.

⁵²⁷ Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, s. 17.

⁵²⁸ İranlı bir işçi tarafından yazıldığı belirtilen, bölgedeki sorunları ve gazetenin etkisini ifade eden bir mektup için bkz. Ebu’l-Fazl Caferov, “Mektubât”, *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 2; *İrşad* gazetesinde kaleme alınan İran’a dair yazıların Tebriz’de uyandırdığı tesir hakkında kaleme alınan bir başka mektup için bkz. T.M.R., “İran Ahvalâtı – Tebriz”, *İrşad*, Nu: 176 (27 Temmuz 1906), s. 3.

Turan Bey'in müdür ve baş muharrir olduğu *Füyûzât* mecmuası da benzer görevi icra etmiştir.⁵²⁹ "Edebi, fenni, siyasi, içtimâî musavver haftalık Türkçe mecmua-i İslâmiyye" serlevhasıyla çıkıp, kendi tuttuğu yolu "Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılık"⁵³⁰ olarak tanımlayan bu mecmuada Ahmed Kemal, Abdullah Cevdet, Tevfik Fikret, Mirza Said Selmasî gibi önemli şahısların bir dizi şiir ve yazıları neşredilmiştir. Aynı zamanda bu mecmuada "Osmanlı kanûn-i esâsîsinin mücahid-i ekberi"⁵³¹ olarak tanıtılan Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey'in İran'da meşrutiyet sonrası kurulan meclis-i milliye tebriklerini içeren mektubu da derç edilmiştir.⁵³²

İran ve Osmanlı meşrutiyetçilerinin arasındaki haberleşmenin ortak noktalarından biri olan ve Paris cemiyet merkezi tarafından "Kafkasya'da hiss-i millînin uyanmasına ilm u edebî terakkisine burhan" sayılan *İrşad* gazetesi, İTC tarafından önemsenmekte hatta maddi yetersizlikten dolayı kapanma raddesine geldiğinde Paris'te cemiyet mensupları arasında toplanan 50 frank, yardım amaçlı gönderilmekte idi.⁵³³ Benzer şekilde Mısır'daki Jön Türklerin de *İrşad* gazetesi başta olmak üzere bölgedeki Müslümanlara yardımda bulunduğu görülmektedir.⁵³⁴

Başta Paris cemiyet merkezi olmak üzere Osmanlı'nın birçok bölgesinde meşrutiyet taraftarlarının *İrşad*'ı yakından takip ettikleri ve daimî olarak irtibatla olduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁵ Nitekim, *İrşad* gazetesinde İran kanûn-i esâsî'si hakkında kaleme alınan "müfid" bir yazının *Şûrâ-yı*

⁵²⁹ Abdullah Cevdet, Kafkasya bölgesinde Müslümanların haklarını korumak ve terakki etmelerini sağlamak için sermayesi ile destekte bulunan Zeynelabidin Tağıyev ve kalemiyle bu desteği arttıran Hüseyinzâde Ali Bey'leri "ahyâ-i lâ-yemut" olarak tasvir eder. Kısa biyografilerine de yer veren Cevdet, Zeynelabidin Tağıyev'i şu sözleri ile anlatır: "Daima yaşayan ölümler bulunduğu gibi hiç ölmeyen diriler de vardır, ki bunlar aynı âlem-i ebediyette aynı hayat ile hayy ve zindedârlar. Türkler ve alelumum Rusya Müslümanları arasında intişar eden irfan için sarf ettiği semeredâr sa'y ve himmet-i hüdâpesendânesi ile nur-i dîde-i ehl-i İslâm olan Zeynelabidin Takiyof hazretleri işte bu ölmeyecek olan zindelerdendir. (...) Müslümanlar! Biz sizden Hacı Zeynelabidin Takiyof'lar isteriz Zeynelabidin Takiyof vücuduyla müftechir isek de yalnızlığından ve tekelliğinden pek şerm-sâsız fakat biz, Türk kanındaki feyzden eminiz: demek istikbalde eminiz." Bkz. Doktor Abdullah Cevdet, "Ahyâ-yı lâ yemût – Hacı Zeynelabidin Takiyof Hazretleri", *İctihad*, Nu: 2-4 (Eylül 1907), s. 266-269; Doktor Abdullah Cevdet, "Ahyâ-yı lâ yemût – Hekim Edip Ali Bey Hüseyinzâde", *İctihad*, Nu: 2-5 (Şubat 1908), s. 294-297.

⁵³⁰ "*Füyûzât*'ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır. Türk hissiyatı ile mütehasşis, İslâm dini ile mütedeyyin ve Avrupa medeniyet-i hâzırası ile mütemeddin olmaktır, yoksa Farslaşmak, Zerdüş'tün sönmüş medeniyeti ile medenileşmek değildir" Bkz. A[li] H[üseyinzâde], "İntikâd ediyoruz intikâd", *Füyûzât*, Nu: 23 (26 Temmuz 1907), s. 372.

⁵³¹ A[li] H[üseyinzâde], "Nevruz-i İnkılab - 9 Mart 1907", *Füyûzât*, Nu: 12 (15 Mart 1907), s. 180.

⁵³² Midhat Paşazade Ali Haydar, "Mektup", *Füyûzât*, Nu: 12 (15 Mart 1907), s. 183.

⁵³³ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 249 (8 Kanun-i Sani 1907), s. 231.

⁵³⁴ "İran'da Hamiyyet ve İâne", *İctihad*, Nu: 10 (31 Mart 1906), s. 158-59; "Kafkasya Müslümanlarına iâne", *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 24; "Kafkasya Müslümanlarına iâne", *İctihad*, Nu: 2-2 (Teşrin-i Evvel [Ekim] 1906), s. 230; "Rusya Müslümanlarına iâne", *İctihad*, Nu: 2-3 (Teşrin-i Sâni [Kasım] 1906), s. 264. *İctihad* gazetesinde Rusya'da bulunan Müslümanların okumaları için çeşitli muhalif gazeteler de tavsiye edilmektedir. Bunlar arasında Paris'te neşredilen *Meşveret*, Londra'da neşredilen *Hilafet*, Mısır'da neşredilen *Şûrâ-yı Ümmet*, *Arafat*, *Türk*, *Doğru Yol Sebilürreşad*, *Hikmet*, *Kemâl* ve Hindistan'da neşredilen *Hablü'l-Metin* gibi gazeteler yer almaktadır. Bkz. "Rusya'dan *İctihad*'a Mürsel Mektuba Dair", *İctihad*, Nu: 9 (Teşrin-i Evvel [Ekim] 1905), s. 143-144.

⁵³⁵ Bakü'den eğitim amaçlı olarak İstanbul'a gelen Kafkas Türklerinden Hüseyin Cavid, Abdulla Sur [Tevfik] gibi bazı genç talebeler, İranlıların yoğun olarak bulunduğu Valide Han'ı ikametgâh olarak tercih etmişlerdir. Bu talebelerden Hüseyin Cavid, Naheivan'a Meşhedi Kurbanali Ağa Şerifov namına 2 Ekim 1906 tarihli gönderdiği mektubunda İstanbul'un diğer bölgelerine göre daha "gür ve hür", aynı zamanda "bazı kuyudat ve can sıkıntısından âzad" olan Valide Han'a *İrşad* ve *Hablü'l-Metin* gibi "muzır neşriyatın" dahi geldiğini bildirmektedir. Bkz. *Hüseyin Cavid Eserleri*, tertip eden: Turan Cavid, C. 5, Bakı: Lider Neşriyyat, 2005, s. 254-55.

Ümmet gazetesinde de yayınlanması için Mısır'a gönderildiği zikredilmektedir. Ferit Efendi'ye hitaben yazılmış 30 Kasım 1906 tarihli mektupta ise Samipaşazâde Sezai Bey tarafından Mısır'a gönderilen söz konusu makalenin yayınlanmasında yaşanan aksaklık ele alınmakta ve makalenin *Şûrâ-yı Ümmet*'te neşredilmesi için Fazlı Efendi ile irtibat sağlanması istenmekte idi.⁵³⁶

3 Temmuz 1907 tarihine gelindiğinde Bahaeddin Şakir imzalı olarak, *İrşad* gazetesi sermuahharirliğine hitaben Ahmet Ağaoğlu'na gönderilen mektupta, Rusya bölgesinde Müslümanların haklarını koruma adına yaptıkları neşriyat övülmekte, kendilerine yardım amaçlı olarak gönderilen nakdî yardımın ulaşmamasının sebebinin Paris merkezinden kaynaklı bir problem olmadığı da belirtilmektedir. Ayrıca “mesleği⁵³⁷ mukaddes ve ilahî” kabul edilen gazetenin kesintisiz olarak faaliyetlerine devam etmesi memnuniyetle karşılanmaktadır. Mektupta, bazı makalelerin *Şûrâ-yı Ümmet*'te birebir neşredildiği bilgisi de verilmekte idi. Söz konusu gazeteler tarandığında bu konuda iki yazı dikkat çekmektedir. İktibaslardan en dikkat çekeni Ağaoğlu imzalı bir yazıdır. Sultan Abdülhamid'e yönelik *İrşad* sütunlarındaki muhalefet politikası bazı tenkitlere yol açmış ve Ağaoğlu tarafından söz konusu muhalefet Muhammed Ali Şah ile de kıyaslanarak izah edilmeye çalışılmıştır. İleride detaylıca değerlendirilecek bu yazıya *İrşad*'da yaptığımız detaylı taramalarda birebir metin olarak rastlamadık. Lakin bu metnin, Ağaoğlu'nun aynı mevzuda kaleme aldığı “Maksudumuz ne idi?” başlıklı, oldukça benzer içerikli olan yazıdan özetlendiği kanaatini taşımaktayız.⁵³⁸ İran'a dair bir diğer iktibas *Şûrâ-yı Ümmet*'in 15 Kanun-i Evvel [Aralık] 1906 tarihli 106 numaralı sayısında görülür. *İrşad*'ın farklı sayılarından iktibas yapıldığı anlaşılan bu sayıda öne çıkan metin Muzafferüddin Şah'ın Nizamî Medresesine gönderdiği şehzadeler için medrese müdürü Muhbirussaltana'ya yazmış olduğu hatt-ı hümayunudur. Söz konusu hatt-ı hümayunda şehzadelerin diğer talebelerle eşit şartlarda tutulması, kendilerine hiçbir ayrıcalık gösterilmemesi emredilmektedir.⁵³⁹ Gazetenin bu iktibasla Şah'ın “müsavat” düşüncesine dikkat çektiği rahatlıkla ifade edilebilir.

⁵³⁶ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 220 (30 Teşrin-i Sâni 1906), s. 187. *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinde yaptığımız taramalarda söz konusu yazıyı tespit edemedik.

⁵³⁷ 1928 yılında Ağaoğlu'nun en yakın arkadaşlarından Yusuf Akçura tarafından geniş bir Ağaoğlu biyografisi kaleme alınmış ve biyografide, Ağaoğlu'nun yayınlanmamış otobiyografisinden de alıntılar yapılmıştır. Söz konusu yazıda Akçura, Ağaoğlu'nun kendisine vermiş olduğu tercüme-i hâlinde *İrşad* gazetesinin mesleğini şöyle tarif ettiğini aktarır: “Bir taraftan Rus hükûmetine karşı mücadele ederek her nev' hukuk-i siyasiye ve umumiyyeden mahrum olan Türk unsuruna bu hukuku dahi temin etmekten, diğer taraftan Türk unsurunun kendisinde vahdet fikrini temin maksadıyla mezhep ihtilafını ve bilhassa Sünni-Şii husumetini kaldırmaya çalışmaktan ibaretti. Bununla beraber halkı ilm u irfana ısındırmak, Türkçe mektep ve sair irfan müesseseleri vücuda getirmek için uğraşmak lazımdı.” Bkz. Ağaoğlu'nun yayınlanmamış otobiyografisinden naklen Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük – Ağaoğlu Ahmed Bey”, *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s. 428

⁵³⁸ Söz konusu yazılar için bkz. Ahmed Bey Agayef, “Maksudumuz ne idi?”, *İrşad*, Nu: 40 (7 Mart 1907), s. 1-2; Ahmed Bey Agayef, “Matbuat-ı İslâmiyye – *İrşad*'dan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 113 (15 Nisan 1907), s. 1.

⁵³⁹ Bkz. “İran'a Dair”, *İrşad*, Nu: 260 (9 Kasım 1906), s. 3; aynı sayıdaki bir diğer iktibas *İrşad*'ın 257 numaralı sayısından. Ebu Müslim Dağıstânî'nin kaleme aldığı “Taze Hileler” başlıklı yazısı hülâsa edilerek aktarılmaktadır. Bkz. *İrşad*, Nu: 257 (3 Kasım 1906), s. 3-4; *Şûrâ-yı Ümmet*'teki diğer iktibaslar için bkz. “Harici Haberler – Türk Ahalisi ve Türk İdaresi”, *İrşad*, Nu: 281 (8 Aralık 1906), s. 4'ten iktibas “Matbuat-ı İslâmiyye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 109 (15 Şubat 1907), s. 2.

İrşad sayılarının hasarsız olarak gönderilmesi konusunda daha dikkatli olunması talep edilmektedir. Mektup, “bâki yetim ve perişan kalan İslâmiyet’in husûl-i ittihadı ve ittifakına çalışan” gazetenin neşrinin daim olması temennisiyle bitmektedir.⁵⁴⁰ Nihayetinde bu mektup iki grup arasındaki ilişkinin irtibatın sadece manevi değil maddi boyutta da cereyan ettiğini göstermektedir.

İrşad gazetesi ve yazı heyetinin başta da Ağaoğlu’nun İttihad ve Terakki cemiyetine yakınlığı ve münasebetleri⁵⁴¹ söz konusu haberleşmeler ve Jön Türk yazılarının *İrşad*’da neşredilmesi üzerinden okunabildiği gibi gazetenin II. Abdülhamid yönetimine yönelik politikasından da görmek mümkündür. Gazetenin ilk dönemlerinde Abdülhamid idaresini direk hedef alan yazılar yer almasa da -hatta neşredilen bazı yazılar Osmanlı siyaseti açısından önemli görülerek Tiflis Şehbenderliği’nden Sadaret’e gönderilse de-⁵⁴² özellikle 1906 sonları itibarıyla II. Abdülhamid şahsında hükûmete yönelik sert yazılar kaleme alınmıştır. Ekseriyetle Ahmed Kemal Bey’in imzasız⁵⁴³ olarak kaleme aldığı,

⁵⁴⁰ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 304 (3 Temmuz 1907), s. 336-337.

⁵⁴¹ 1889 senesinde Paris’e giden Ağaoğlu, sefaret müsteşarı Ali Ferruh Bey’in tavsiyeleri ile Jön Türklerin önemli simalarından Ahmed Rıza ile tanışır. Yakın arkadaşlarından Yusuf Akçura’nın kaleme aldığı biyografisinde Ağaoğlu’nun Ahmed Rıza’ya olan muhabbeti şöyle anlatılır: “Ağaoğlu da Ahmed Rıza Bey’e karşı, o zamanlar derin bir hiss-i hürmet duyar. Abdülhamid sefiri vasıtasıyla kendisine 100.000 frank teklif ettiği halde, fakir Ahmed Rıza’nın bunu kabul etmemesi, genç ve idealist Ahmed Bey’in muhabbet ve hürmetini coşturan esbabdandır.” (Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük – Ağaoğlu Ahmed Bey”, s. 429) Ağaoğlu, kendi kaleme aldığı tercüme-i halinde, 1894’te Paris’ten ülkesine dönerken İstanbul’da kaldığı altı aylık süreçte yine Jön Türklerin önemli simalarından Mizancı Murad Bey’le görüştüğünü belirtir. Jön Türklerle olan bu yakın irtibatı, Mısır ve Paris’te bulunan Jön Türklerin göndermiş oldukları yazıların *İrşad*’da yayınlanmasının, Abdülhamid tarafından gazetenin yasaklanmasına neden olduğu kanaatini de taşır. (“A. Ağaoğlunun kendi eli[y]le yazdığı hayatı”, *Cumhuriyet*, Nu: 5396 (22 Mayıs 1939), s. 5) 1908 yılında Bakü’de artan Rusya idaresi takibatları ve aynı dönemde Osmanlı’da ilan edilen II. Meşrutiyet, Ağaoğlu’nu yeni bir yola sevk etmiştir. Kendi kaleminden bu süreci şöyle özetler: “Şiddetle takip edilenler meyanında idim. İş bir dereceye geldi ki artık yalnız nefsimin değil, ailemin dahi huzur ve sükûneti münselib olmaya başladı. 1908 senesinde Türkiye’de inkılap olmuştu. İş başına tanıdığım bazı zevât gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya vali-i umumisi tayin olunan Kont Vorontsov Daşkov behemehâl beni tevkif ve nefyetmeye karar vermiş görünüyordu. Bunu öğrenir öğrenmez derhal ben de kaçmaya azmettim ve 1908 senesinin nihayetine doğru İstanbul’a kaçtım. [*Cumhuriyet*’te yayınlanan tercüme-i hâlinde Mayıs 1904 olduğunu belirtir]” (Ağaoğlu’nun yayınlanmamış otobiyografisinden naklen Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük – Ağaoğlu Ahmed Bey”, s. 433-34) Ağaoğlu, hatıratında “tanıdığım zevat” olarak ifade ettiği Jön Türklerin tavassutuyla kısa sürede Maarif müfettişliği, Dârülfünûn Muallimliği gibi görevlere getirilmekle birlikte, “kâlen ve kalemlen Devlet-i Aliyyeye” yapmış olduğu kabul edilen “hidemat-ı bergüzidesi” vesilesiyle de tabiiyyet şartlarına haiz olmasa da istisnaî olarak Osmanlı tabiiyetine kabul edilmektedir. (22 Eylül 1910 tarihli Şûrâ-yı Devlet Mazbatası için bkz. BOA, ŞD/2997-22-01). Ağaoğlu, *İrşad* gazetesi neşriyatına devam ederken 27 Aralık 1907 tarihinde Paris’te İTC ve diğer muhalif fırkaların müştereken tertip ettikleri “Osmanlı Muhalif Fırkaları” kongresi gazete tarafından yakından takip edilmiş ve “azim” ve “mühim” bir hadise olarak zikredilen bu kongrenin detayları okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Bkz. “Osmanlı İnkılap Fırkalarının İttihad Kongresi”, *İrşad*, Nu: 20 (16 Şubat 1908), s. 3.

⁵⁴² Nisan 1906 tarihli Tiflis Şehbenderliği’nden Sadaret’e gönderilen yazıda (BOA, Y.A. HUS/502-95) *İrşad*’da neşredilen iki metinden ve bunların öneminden bahsedilmektedir. Yazılardan ilki, II. Abdülhamid’in Panislamizm politikası açısından kıymetli görülen, Sibiryalı Hüccetu’l-Hâkim Mahmudov tarafından kaleme alınan “İttihad-ı İslâm ve Panislamizm” başlıklı yazısıdır. (*İrşad*, Nu: 86 (Nisan 1906), s. 2-3) İkinci yazı ise Kafkas sakinlerinden Meşhedi Mehdikli [?] Hacı Şerifoğlu imzalı bir mektuptur. Söz konusu mektupta Cevanşir bölgesinde bir takım Kazak grubunun yaptığı eziyetlerden bahsedilmektedir. (*İrşad*, Nu: 86 (1 Nisan 1906), s. 2-3). Şehbenderlikten gönderilen diğer bir yazıda da Ermenilerin Kafkasya bölgesindeki silahlanmaları ve Müslüman halkına yapmış oldukları eziyetler hakkında *İrşad*’da yer alan yazılara (*İrşad*, “Gözlerimiz açıp basiretle bakmalıyız”, *İrşad*, Nu: 25 (18 Ocak 1906), s. 1-2; “Kafkaz Haberleri – Gence 31 Mart”, *İrşad*, Nu: 85 (9 Nisan 1906), s. 3) dikkat çekilmektedir. Bkz. BOA, Y.A. HUS/502-114.

⁵⁴³ Derginin ikinci dönemi olarak belirtebileceğimiz 116. sayısından itibaren bu yazıları, Jön Türk hareketinin önemli simalarından Ahmed Kemal Bey (Akünal) kaleme alacaktır. Bazı çalışmalarda Ahmed Kemal Bey’in derginin 13. sayıdan sonra kapatılması üzerine Varna’ya kaçtığı zikredilse de (Servet Tekin, *Mısır’da Jön Türk Basın ve Edebiyatı*, s. 131) *Füyûzât*’da Ahmed Kemal Bey’in yayın heyetine katıldığına dair verilen bilgilere bakıldığında *Doğru Söz*’ün 14. sayıdan itibaren kapandığı ve Ahmed Kemal Bey’in de davet üzerine Bakü’ye gittiği orada mecmuanın kapatılmasına kadar yazılarıyla destekte bulunduğu anlaşılmaktadır. *Doğru Söz* mecmuasının abonelerine kalan yıllık aboneliklerini tamamlamak için *Füyûzât* mecmuasının dahi gönderileceği belirtilmiştir. (Bkz. “Yeni Kalem Yoldaşımız”, *Füyûzât*, Nu: 18 (25 Mayıs

“Osmanlı’ya Dâir” başlıklı müstakil yazılarında, Osmanlı’daki devlet erkânının rüşvet olaylarından⁵⁴⁴ zamanında iyi olan bahriyenin ve maliyenin kötü şekilde idare edilmesine,⁵⁴⁵ yabancılara bir çok iltimaslar/imtiyazlar tanınıp İstanbul’da ticaretin yabancılara eline bırakılmasından ehil olmayan kişilerin idarecilik makamına getirilmesine, vergilerin arttırılıp halkın fakirleştirilmesinden belediye memurlarının halka eziyetlerde bulunmasına kadar bir çok meselede sert bir dille eleştiriler yöneltmiştir.⁵⁴⁶ Neredeyse her sayısında Osmanlı hükûmeti aleyhine kaleme alınan metinlerin sonucu da gazetenin II. Abdülhamid sansürüne takılması ile neticelenmiştir.⁵⁴⁷ Bu durum gazete tarafından da açıkça duyurulur. Ağaoğlu’nun kaleme aldığı yazıda, gazetenin yasaklandığının Mabeyn-i Hümayun’dan Rusya Sefareti’ne iş’ar edildiği ve bu sebeple de yaklaşık iki haftadır Rusya Postanelerinin⁵⁴⁸ kimseye bir şey vermediği belirtilir. Söz konusu sansür hadisesi Ağaoğlu tarafından sultanın bir “merhameti” olarak yorumlanırken kendi milletini ezen bir zâlimin böyle bir takdiri, gazetenin millet ve vatan yolunda doğru yolda gittiğine dair önemli bir delil kabul edilir.⁵⁴⁹ İran’ın yarı ölümlerini hayata döndüren, harekete geçiren bir gazetenin, Osmanlı “gafillerini” daha da erken uyandırarak sultanın istemediği hadiselerle vesile olacağı belirtilir.⁵⁵⁰ Gazetenin, Osmanlı’ya girişinin yasaklanmasına dair Trabzon’dan gönderilen bir mektuba verilen cevapta ise, hadisenin İranlı bir hükûmet yetkilisinin şeytanlığı neticesinde gerçekleştiği zikredilir.⁵⁵¹ II. Abdülhamid idaresinin sansürü ise bir ülkeyi çeviren istibdat perdesinin yırtık ve delik yerlerinden hürriyet güneşinin girmesinin engellenmesi için yamanması olarak tavsif edilir. Abdülhamid idaresinin bu tür yasaklar ile İslâm toplumunu boğamayacağını söyleyen Ağaoğlu, daima Mithat Paşa’lar gibi fedailerin çıkacağını

1907), s. 275-76) Bakü’de ilk olarak *Füyûzât* gazetesinde yazılar kaleme alan Ahmed Kemal Bey, *Füyûzât*’ın kapatılması akabinde, uzun aradan sonra yeniden yayın hayatına başlayan *İrşad*’ın yazı heyetine de dahil edilir. Aynı zamanda maddi sıkıntılar yaşayan gazetenin bu problemlerini gidermek, matbaa vb. giderlerin karşılanması adına kurulan şirketin ortaklar listesinde yer alır. (Bkz. *İrşad*, “*İrşad*’ın İhyâsı”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 1-2.) Yeni yazı heyetine dahil edilen Ahmed Kemal Bey, *Füyûzât*’ın kapatılması sonrasında halkın göndermiş olduğu mektupların kendisine bir şevk ve gayret bahşettiğini zikreder. “Osmanlı’ya Dair” ve “Matbuata Bir Nazar” başlıklı yazılar kaleme alacağını duyurur. Bkz. Ahmed Kemal, “Osmanlı’ya Dair”, *İrşad*, S. 116 (17 Kasım 1907), s. 2-3.

⁵⁴⁴ “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 22 (9 Şubat 1907), s. 3.

⁵⁴⁵ “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 24 (13 Şubat 1907) s. 3.

⁵⁴⁶ Hükûmetin para kazanması için kurulan fabrikaların kötü idare edilerek onların saray memurlarına ve hanımlara bedava eşyalar üreten bir imalathaneye döndüğü zikredilir. Bkz. “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 30 (21 Şubat 1907), s. 3.

⁵⁴⁷ Muzır neşriyattan dolayı yasaklandığı belirtilen *İrşad* gazetesinin İranlı tüccar Hacı Rıza Koli Ağa Horasanî tarafından Rusya Postanesi aracılığıyla Dersaadet’e sokulmaya çalışılması devletin adli kayıtlarına yansımıştır. Söz konusu olayda Hacı Rıza’ya gerekli cezanın verilmesi ve postanenin önünde bir zâbıtın görevlendirilmesi karar kılınmıştır. Bkz. BOA, DH. MKT./1137-17; BOA, ZB./389-70 [30 Aralık 1906].

⁵⁴⁸ Rusya Postanesi, Kafkas menşeli yasak gazetelerin ülkeye girişi için bir aracı olduğunu ifade edebiliriz. Hüseyin Cavid, Nahcivan bölgesine göndermiş olduğu bir mektubunda “muzır neşriyat” dolayısıyla yasaklanan *Molla Nasreddin* gazetesinin ülkeye girişi için yine Rusya Postanesinin kullanılmasını teklif etmektedir. Bkz. *Hüseyin Cavid Eserleri*, C. 5, s. 255

⁵⁴⁹ Ahmet Agayef, “Sultan Abdülhamid’in ‘İrşad’a Merhameti”, *İrşad*, Nu: 32 (23 Şubat 1907), s. 1. *İrşad* ve Reşat (veliaht) isimlerinin aynı kökten türemelerinden, “İrşad” isminin “Reşat Efendi’yi tahta çıkarmak” anlamını çağırıştırabileceği sebebiyle gazetenin yasaklandığı yorumu için bkz. “Reşad ve İrşad”, *Tuna*, Nu: 189 (18 Nisan 1322), s. 2.

⁵⁵⁰ Üzeyir [Hacıbeyli], “Böyle derke var”, *İrşad*, Nu: 35 (28 Şubat 1907), s. 2.

⁵⁵¹ Muhammed imzalı olarak Farsça kaleme alınan mektupta, İstibdat taraftarı bazı şahısların teşebbüsleri ile Osmanlı’da *İrşad*’ın yasaklanması ele alınır. “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 87 (11 Mayıs 1907), s. 3-4.

da belirtir. İdarenin bu sansürü vesilesiyle Osmanlı haricinde iftihar edilecek boyutta matbuatın genişlediği ve Abdullah Cevdet’ler, Abdülhak Hamid Beyler ve Ahmed Rıza’lar gibi vatanlarından zahiren uzak lakin kalben vatana daha yakın olan bu kimselerin vatan için çok daha fazla çalıştıkları ifade edilerek bu gayretlerinin ortaya çıkaracağı neticeler de şu minval üzere işaret ve temenni edilir:

“Bu gazilerin, bu mücahitlerin vatan uğrunda ettikleri sa’ylerin neticesi olarak an-karib Türkiye’de büyük büyük hâdisat, işitilmemiş vukuat zuhur edip âhiru’l-emr vatan ve millet kasapların yed-i gaddarânesinden halas olacak.”⁵⁵²

Ağaoğlu ve arkadaşlarının II. Abdülhamid’e dolayısıyla halifeye yönelik bu sert diline kimi zaman kınama yazıları da gönderildiğini Ağaoğlu’nun tepkisinden anlamak mümkündür. Millet arasına nifak sokmakla ve abone sayısının artmasıyla mütekebbir ve mağrur olmakla itham edildiğini belirten Ağaoğlu, bu eleştirilere yönelik cevapta, ittihat konusunda senelerden beri çağrılarda bulunurken kendilerini ayrıştırıcı olarak niteleyen devlet ve kötü niyetli kişilerin nerelerde olduğunu sorar.⁵⁵³ Ağaoğlu bu söylemiyle bir bakıma ittihat siyasetinin başlangıcında dahi kendilerinin olduğunu vurgulamakta idi. O, abone sayısında da söz edildiği gibi bir artışın olmadığını belirtmekle birlikte hiçbir abonenin, yazıların konusuna dahil olamayacağını da vurgular. İnsanları uyandırmak adına sövülmekten, dövülmekten ve ölmekten kaçmayacağını vurgulayan Ağaoğlu’nun II. Abdülhamid’le hilafet müessesini ayrıştırmaya çalışmasını bir Jön Türk siyaseti olarak yorumlamak mümkündür. Eleştirilerin hilafet makamına yönelik değil II. Abdülhamid idaresine yönelik anlaşılması gerektiğine ısrarla temas eden Ağaoğlu, bu konuda yani hilafet ve sultanın ayrı konumlandırılması gerektiği hususunda Hülefa-yı Râşidin dönemine işaret etmekte, örnek göstermektedir. Ona göre, insanların rahatlıkla eleştirilerini yönelttikleri halifeler sayesinde İslâm kısa sürede geniş coğrafyaya yayılmış olsa da çok geçmeden doğru yoldan sapılması, -her ne kadar açıkça zikretmese de- Emevi saltanatına girilmesi,⁵⁵⁴ toplum maslahatının dikkat edilmediği “keyfe mâ-yeşâ” bir durumu beraberinde getirmiştir.⁵⁵⁵

Gazetenin Osmanlı idaresine yönelik eleştiri siyasetini kınama içerikli Nuha’dan gönderilen mektup mecmuada neşredilmiş,⁵⁵⁶ mektubun sonunda idare tarafından “Osmanlı’ya ve hilafete olan muhabbetimiz kimseden eksik değildir” sözleriyle mukabelede bulunulmuş ve “öz ayıbımızı özümüze demekle bu ayıpları görürüz” düşüncesiyle kötü idarenin de mutlaka zikredilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ağaoğlu’nun bu konudaki düşüncesi oldukça nettir:

⁵⁵² Ahmet Agayef, “Sultan Abdülhamid’in ‘İrşad’a Merhameti”, s. 1.

⁵⁵³ Ahmet Bey Agayef, “Maksudumuz Ne İdi?”, *İrşad*, Nu: 40 (7 Mart 1907), s. 1-2

⁵⁵⁴ Osmanlı’da II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında usûl-i meşveretin dini temellendirilmesi yapılırken ekseriyetle Hz. Peygamber ve hulefâ-yı râşidin dönemine atıfta bulunulmakta ve istibdad rejiminin başlangıcı olarak da Emeviler gösterilmektedir. Bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I*, s. 122-123.

⁵⁵⁵ Ahmet Bey Agayef, “Maksudumuz Ne İdi?”, s. 2.

⁵⁵⁶ “Kafkas Haberleri – Nuha’dan”, Nu: 42 (9 Mart 1907), s. 4.

“Bizim en umde kasdımız en büyük âmalımız İslâm’a ve Türk milletine -ki kendimiz de o milletteniz- hizmet etmektir. Böyle oldukta bizim için Abdülhamid Han hazretleri ile Şah hazretlerinin veya bir İslâm hâkiminin, İslâm raiyetinin tefavütü yoktur;⁵⁵⁷ ancak bu lazımdır ki hâkim her raiyyete, millete, İslâm’a kulluk edip milletin, İslâm’ın saa[de]t ve nik-bahtlığına gayret etsin.”⁵⁵⁸

Ağaoğlu, istibdat ve keyfemayeşâ usulünü benimseyen İran Şahları ve hükûmetini de zamanında tenkitten geri kalmadığını, gerektiğinde de kınadığını belirtirken artık İran’ın meşrutiyete geçmekle “terakki yolunu” tuttuğunu zikreder. Osmanlı devleti “Bedbahthâne zulm ve istibdat” altında boğulurken “milletperest”, “Türk hayırhâhı” ve hilafetin en şiddetli taraftarlarının buna mâni olmak için çalışmamasının mümkün olmadığını savunur. Muhammed Ali Şah anlatılarak Osmanlı idaresinin zemmedildiği iddialarına da şöyle karşılık verir:

“Heman bu yolda Mısır’da, Türkiye’de, gayri yerlerde *Türk* gibi, *Şûrâ-yı Ümmet* gibi *İctihad* gibi Osmanlı gazeteleri tab’ olunup mücâhede etmektedirler. Acaba bunlar da mı Muhammed Ali Şah’ın hâtırı için yazıyorlar?! Hayır! Hayır, efendiler! Biz Türk oğlu Türk’üz! Bizim yüreğimiz yandığından içrimizde olan ateşler dâd u feryâd suretinde zâhire çıkıyor. Yoksa başka bir kasdımız veya niyetimiz yoktur.”⁵⁵⁹

Eleştiri mektupları sonrasında her ne kadar gazetenin fikri ve dilinin değiştiği iddia edilse de⁵⁶⁰ gazetenin eleştiri yazılarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Tiflis Şehbenderliği’nden Mayıs 1907 tarihinde Bâb-ı Âli’ye gönderilen tezkirede gazetenin hâlâ hükûmet aleyhine neşriyata devam ettiği haberi verilir.⁵⁶¹ Ali Haydar Mithat’ın Abdülhamid’e hitaben gönderdiği mektup kendi talebi üzerine *İrşad*’ın 112 numaralı sayısında yayınlanmasının birkaç gün akabinde gazetenin

⁵⁵⁷ Ağaoğlu, Abdülhamid ile Şah arasında bir fark olmadığını zikretse de aynı metinde “biz Türk olduğumuzdan Osmanlı’ya, Sultan Abdülhamid Han’a daha ziyâde mâil ve yakınız, bu sebepten bizim Türkiye’ye, Türklere yüreğimiz, kalbimiz daha ziyâde yanar” sözlerini de sarf etmekten geri durmaz.

⁵⁵⁸ Agayef, “Matbuat-ı İslâmiyye – *İrşad*’dan”, s. 1.

⁵⁵⁹ Agayef, “Matbuat-ı İslâmiyye – *İrşad*’dan”, s. 1

⁵⁶⁰ Nuha’dan gönderilen söz konusu mektuba atfen Tiflis Başşehbenderliği’nden Bâb-ı Âli’ye 7 Mayıs tarihli bir yazı gönderilmiştir. Tezkirede, gazetenin yayınından müteessir ve münfâil olan Nuha ahalisinin gerek *İrşad*’ı gerek de *Taze Hayat* gazetesini neşrettikleri yazılarla kınadıklarından bunun üzerine de gazetenin, fikir ve dilini değiştirdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Kafkasya umumi valisinden de bu tür iftira içeren yazıların engelleneceğine dair söz alındığı zikredilmektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS/513-17; BOA, HR.İD/2042-55. Söz konusu mektup hakkında *İrşad* gazetesinde yazı kaleme alan Abdullah Cevdet, Ağaoğlu’nun Abdülhamid’e yönelik politikasını savunmakta ve Nuha ahalisine de hilafetin mahiyetine dair bilgi vererek hilafet kurumu ile padişahı bir tutmamaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bkz. Doktor Abdullah Cevdet, “Hilafet-i İslâmiyye Tehlikededir”, *İrşad*, Nu: 53 (27 Mart 1907), s. 3.

⁵⁶¹ BOA, HR.SFR.1./184-39; “Dünya’da her şey mâkabline tâbidir” düsturunca bir durumu anlamak için sebeplerinin ortaya konulmasının gerektiğini düşünen Ahmed Kemal, Osmanlı’nın halihazırdaki durumunun da anlaşılması için geçmişine en azından otuz kırk sene evveline gidilmesi gerektiğini belirtir. Fransa krallarından XIV. Louis’in “Devlet demek ben demektir” sözünü ifade ettiği gibi bugün II. Abdülhamid’in de aynı düşüncüyü benimsediğini zikrederek, Osmanlı’nın son 30 yılını, padişahın 30 yılından ibaret görür. Çünkü bu hükümlerlik müddetince icra olunan her fiil onun emri ile gerçekleşmiştir. Bu yüzden bugünkü Osmanlı’yı/II. Abdülhamid’i anlamak için evvelki II. Abdülhamid’in anlaşılması gerekir. Ahmed Kemal Bey, bu minval üzere ilk sorulması, konuşulması gerekenlerin padişahın ilk yıllarında nasıl bir kalp ve ruha sahip olduğu, millet konusundaki fikrinin ne olduğu, çevresinde kimler olduğu onlardan ne derece etkilendiği, Abdülaziz vakasının nasıl tesir ettiği ve III. Selim’den o yana gerçekleşen vakaların ne derece etki yarattığı gibi sorular olduğunu zikreder ve tefrikalarını kaleme almaya başlar. Bkz. Ahmed Kemal, “Osmanlı’ya Dair”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 3.

yayınına 20 Haziran 1907 tarihli 115. sayıyla birlikte yaklaşık beş ay ara verildiği görülür.⁵⁶² 17 Kasım 1907 de yayın hayatına devam etmeye başlayan gazete, politikasından taviz vermediğini de kaleme alınan yazılarıyla açıkça ortaya koymaktadır. Tiflis Şehbenderliği tarafından da 9 Aralık 1907 tarihinde Bâb-ı Âli'ye gönderilen tezkirede gazetenin uzun müddet kapatılmasının akabinde ilk kez neşrolunan 116. sayısında yine hükûmetin aleyhinde yazılar kaleme alındığı haberi verilmektedir. Henüz bir ay geçmeden Osmanlı Hariciye nezaretinden dahiliye nezaretine gönderilen yazıda ise “neşriyat-ı muzırrasına” binaen *İrşad* gazetesinin külliye yasaklandığının yabancı sefarethanelere tebliğ edildiği bildirilmektedir.⁵⁶³

Burada bir parantez açarak zikretmek gerekir ki gazetenin Osmanlı coğrafyası içerisinde önemli bir karşılığının olduğu da görülmektedir. Örneğin, maddi yetersizlikler ve iktidar baskıları neticesinde gazetenin yayınına ara verilmesinin ardından aradan geçen yaklaşık altı aylık süre sonunda tekrar yayına başladığında durum İstanbul'da sevinçle karşılanmakta, gazeteye İstanbul'dan gönderilen bir yazıda *İrşad*'ın yayın hayatına ara vermesi “âlem-i İslâm'ın her tarafını ihata eden musibetlerden biri” olarak değerlendirilmekte ve tekrar yayın hayatına başlamasında emeği geçen herkese de İstanbul'da bulunan “tarafdarân-ı *İrşad*” adına teşekkürler iletilmektedir.⁵⁶⁴ Bu bakımdan gazetenin, neşredildiği bölge ve irtibatları açısından dikkate alınması gerektiği kanaatini taşımaktayız.

Zeynelabidin Tağıyev'in maddi destekleri ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup -hatta mensubiyetten öte kurucu kadrosu arasında bulunan-⁵⁶⁵ Hüseyinzâde Ali Turan Bey'in idaresi altında Bakü'de 32 sayı olarak yaklaşık bir yıl yayın hayatına devam eden *Füyûzât* mecmuasına baktığımızda ise benimsemiş oldukları yolu sadece birinci sayısını inceleyerek dahi görmek mümkündür. İlk sayısının kapağında Osmanlı'da kanûn-i esâsî'nin sembol ismi Mithat Paşa tasvirine yer verilirken

⁵⁶² Resmi olarak bir yasaktan söz edilemese de gazetenin yeniden neşre başladığı 116. sayısında “*İrşad*'ın İhyâsı” başlıklı yazıda (*İrşad*, “*İrşad*'ın İhyâsı”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 2) gazetenin hem maddi yetersizlikten hem de iktidar baskısından dolayı kapatılmak zorunda kaldığı zikredilir. Nitekim son dönemlerde -ekseriyeti Müslüman- gazetelerin (Bakü, Füyûzât, Molla Nasreddin, Ülfet, Debistan, Progress) hükûmetçe kapatılmaları *İrşad*'da sıkça rastlanan haberler arasındadır. Bkz. “Bakü Haberleri – *Progress*'in Kapanması”, *İrşad*, Nu: 73 (Nisan 1907), s. 2; “Bakü Haberleri – *Bakü* Gazetesinin Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 74, (22 Nisan 1907), s. 2; “Bakü Haberleri – *Molla Nasreddin*'in Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 109 (12 Haziran 1907), s. 2; “*Ülfet* Refikimizin Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 113 (17 Haziran 1907), s. 3; Ayrıca aynı dönemlerde *İrşad* gazetesi yazı heyetine soruşturmaların açılıp evlerinin aranmasına ve gazetenin yayıncısı olan İsa Aşurbeyov'un tutuklanmasına dair haberlere yer verilerek eleştirilmektedir. Bkz. “Müslüman Urefâlarının Evlerinde Jandarma Teftişâtı ve Bazılarının Tutulması”, *İrşad*, Nu: 109 (12 Haziran 1907), s. 2.

⁵⁶³ BOA, DH.MKT./1222-39. [2 Ocak 1908]

⁵⁶⁴ “Osmanlı'ya Dair – İstanbul'dan”, *İrşad*, Nu: 130 (20 Aralık 1907), s. 4.

⁵⁶⁵ Hüseyinzâde Ali Turan Bey, 1938 yılında dört sayı olarak tefrika ettiği “İttihad ve Terakki Nasıl Kuruldu? – Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller” başlıklı yazılarında kendisinin cemiyet ile ilk irtibatını anlatır. Mekteb-i Tıbbiyye'de bulunduğu dönemde (1890-1895) İshak Sukûti aracılığıyla Ubeydullah Efendi ile tanıştığını (1892) belirtir. Söz konusu tanışıklıktan birkaç gün sonra İshak Sukûti'nin bir gün mektepte yanına gelerek, “Terakki ve İttihad” adıyla tesis ettikleri cemiyete kendisini aza ettiklerini bu nedenle para talep ettiğini aktarır. İsminin herhangi bir yere yazılmaması şartıyla teklifi kabul ettiğini zikreden Hüseyinzâde, cemiyetin ilk kurucularının ekseriyetle tıbbiyelilerden oluştuğunu ve cemiyetin doğup organize olmasında da Ubeydullah Efendi'nin adeta “ebe” rolü oynadığını kaleme alır. Detaylı anlatımı için bkz. Hüseyinzâde Ali, “İttihad ve Terakki Nasıl Kuruldu? – Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller [-I]”, *Tan*, 4 Mart 1938, s. 2; Hüseyinzâde, Mekteb-i Tıbbiyye'ye girerken karşılaştığı zorluklara dair *Hayat* gazetesinde bir yazı dizisi kaleme alır. Söz konusu yazıları için bkz. A.H., “Numûne Mektebi”, *Hayat*, Nu: 184 (18 Ağustos 1906), 187 (22 Ağustos 1906), 188 (23 Ağustos 1906), 190 (25 Ağustos 1906), s. 1-2. Söz konusu tefrika Ali Haydar Bayat tarafından latinize edilmiştir. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 46-56.

ayrıca kendisi hakkında da Hüseyinzâde tarafından kaleme alınan bir biyografi tefrika edilir.⁵⁶⁶ Bununla birlikte İran'da kanûn-i esâsî'nin önemli simâlarından Tabatabâi'nin de tasvirine yer verilerek ileriki sayılarda kendisinin tercüme-i hâline yer verileceği ifade edilir.⁵⁶⁷ Mecmuanın iki numaralı sayısının kapağında ise İran'da İngiltere Sefareti'ne sığınan meşrutiyet taraftarlarının fotoğrafına yer verilir. Fotoğrafın hikayesi ise Hüseyinzâde'nin kaleme aldığı "Vekâyi-i Âleme Bir Nazar" başlığı altında anlatılır.⁵⁶⁸

Cemiyete mensubiyeti dolayısıyla bir süre İstanbul'da gizlenip 1903 yılında Azerbaycan'a kaçan Hüseyinzâde Ali Bey'in⁵⁶⁹ fikriyatının Paris merkezi tarafından da önemsenmiş olduğunu, 20 Temmuz 1906 yılında *Şûrâ-yı Ümmet*'in editörlüğüne getirilen⁵⁷⁰ Sezaî Bey'e verilen tavsiyelerde görmek mümkündür.⁵⁷¹ Ayrıca, Bahaeddin Şakir'in Hüseyinzâde'ye gönderdiği düşünülen mektubunda İran Meşrutiyet hareketine dair ilgisinin övgüyle karşılanması ve kendisinden İranlı meşrutiyetçilerle bir aracı olması talebinde bulunulması Hüseyinzâde'nin konumunu daha net bir şekilde göstermektedir:

⁵⁶⁶ Turâni, "Mithat Paşa [-I]", *Füyûzât*, Nu: 1 (1 Kasım 1906), s. 11-12; "Mithat Paşa [-II]", Nu: 2 (13 Kasım 1906), s. 27-28; "Mithat Paşa [-III]", Nu: 4 (8 Aralık 1906), s. 61-63; "Mithat Paşa [-IV]", Nu: 5 (18 Aralık 1906), s. 72-73. Hüseyinzâde'nin kaleme aldığı söz konusu biyografi Ali Haydar Mithat Bey'in, babası hakkında kaleme aldığı *Mithat Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemân ve Şahadeti* (Matbaa-i İctihad, Kahire 1322) adlı eseri esas alınarak yazılır. Hüseyinzâde söz konusu kitap hakkında, *Şûrâ-yı Ümmet*'te yapılan "bu kitap millet-i Osmaniyenin bir bükâ-yı ebedisi" yorumunun eksik ve yanlış olduğunu belirterek bir tashihte de bulunur: "Bizim itikadımızca bu kitap Türkler için ve bilhassa kanûn-i esâsî mücahidi Türkler için daimî bir menbâ-i feyzdır". Hüseyinzâde'nin bu yorumu kitabı sadece Osmanlı'daki kanûn-i esâsî taraftarları için değil coğrafyadaki Rusya, İran gibi bölgelerdeki kanûn-i esâsî taraftarları için de feyiz alınabilecek bir eser olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bkz. Turâni, "Mithat Paşa [-I]", s. 11. Ali Haydar Bey *Tan* gazetesinde tefrika ettiği hatıralarında söz konusu kitabının yayınlanması akabinde Avrupa'da ve Osmanlı'da birçok yankı uyandırmakla birlikte Rusya ve Kafkasya Türklerinin de büyük bir alaka gösterdiklerini aktarır. Bkz. Ali Haydar Mithat, "Mithat Paşa'nın Oğlunun Hatıraları – İki Kitabın Her Tarafa Uyandırdığı Alâka (-39)", *Tan*, 8 İkincikanun [Ocak] 1938, s. 2.

⁵⁶⁷ *Füyûzât*, Nu: 1, s. 10; Mecmuanın yaklaşık bir yıl süren yayın hayatı boyunca çıkan 32 sayıda, kullanılan kapak fotoğrafları ve iç görseller arasında Mithat Paşa, Abdullah Cevdet, Tabatabâi, Mithatpaşazâde Ali Haydar Bey, Muzafferüddin Şah, İran meclis-i millisinin ilk başkanı Saniuddevle Murtaza Kuli Han, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi Osmanlı ve İran'da hürriyet, meşrutiyet ve kanûn-i esâsî ile isimleri özdeşleşen simâlar yer almıştır.

⁵⁶⁸ A[li], H[üseyinzâde], "Vekâyi-i Âleme Bir Nazar", *Füyûzât*, Nu: 2 (13 Kasım 1906), s. 17-21.

⁵⁶⁹ Ali Haydar Bayat, Hüseyinzâde'nin taşraya tayinini kabul etmediğinden veya İttihatçıların tavsiyeleri doğrultusunda Azerbaycan'a döndüğüne dair farklı rivayetler bulunduğunu belirtmekle birlikte hakikatin Hüseyinzâde'nin İTC mensubu olmasından mütevellid takibattan kurtulmak adına Azerbaycan'a dönüş yaptığı şeklinde olduğunu aktarır. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzâde Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 13; Yusuf Akçura, Safes imzalı olarak *Türk Yurdu* mecmuasında kaleme aldığı Hüseyinzâde'nin tercüme-i hâl metninde "devr-i sabık"ın Ali Bey'i İstanbul'da rahat bırakmadığını "büyük ümitlerle geldiği İstanbul'u, Dâru'l-fünûn tıp şubesi muallim muavinliğini terk edip eski vatanı olan Kafkasya'ya dönmek mecburiyetinde" olduğunu zikreder. Bkz. Safes [Yusuf Akçura] "Tercüme-i Hâl – Hüseyinzâde Ali Bey", *Türk Yurdu*, VIII/3 (2 Nisan 1331), s. 46 (2556); Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye sınıf arkadaşlarından Abdullah Cevdet'in benzer ifadeleri için bkz. Doktor Abdullah Cevdet, "İhyâ-i lâyetmut – Hekim Edip Ali Bey Hüseyinzâde", *İctihad*, Nu: 5 (Kanun-i Sani [Ocak] 1908), s. 296.

⁵⁷⁰ M. Şükrü Hanioglu, "Şûrâ-yı Ümmet", *DİA*, XXXIX, s. 241.

⁵⁷¹ "... Bu [Hayat] gazetesinin başmuharriri Ali Hüseyin Bey Rus darülfünunlarında ikmal-i tahsilden sonra İstanbul Tıbbiye-i Askeriyesi'ne dahil olmuş ve efkâr-ı gayretperverânenin tıbbiye talebesi arasında tamimine pek büyük hizmet eylemiştir. Bütün emeli Adriyatik Denizi'nden Çin'e kadar olan memâlikte bir Türk ittihadı husûle getirmektir. Bu emel-i mukaddesin husûlü için en evvel atılacak hatvenin tevhid-i lisanı olduğunu derk eden bu gayretperverin Rusya'daki hürriyet-i matbuattan bi'l-istifade efkârını kendi vatandaşlarına kabul ettirmek için gazetesinde hiçbir fırsatı gaib etmiyor. Eğer *Şûrâ-yı Ümmet* bu zâtın efkâr-ı milliyesine iştirak edecek olursa hem vatanımıza hizmet etmiş ve hem de mir-i mumâileyhi teşci eylemiş olur." *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 54 (6 Ağustos 1906), s. 82; Hüseyinzâde'nin Osmanlı'da Türkçülük fikrinin yayılması ve özellikle Ziya Gökalp üzerindeki büyük bir etkisi hakkında ayrıca bkz. Ali Canip Yöntem, "Ziya Gökalp'e Türkçülüğü Aşılayan Adam", *Yakın Tarihimiz*, I/9 (26 Nisan 1962), s. 259-260.

“*Füyûzât*’ın dilnişin bir kisvede zuhuru, mündericatinin ciddiyeti, bahusus Mithat Paşa ve İran usul-i meşveretinin müessisi gibi zevatın resimleriyle müzeyyen bulunması hakikaten, onu nadirü’l-emsâl kılmaktadır. Devam-ı muvaffakiyetini cümlemiz can ü dilden temennî etmekteyiz. (...) İranlıların Cemiyet-i Hayriyeler tesis ettiklerinden bahsediyorsunuz. Buna cidden mesrur olduk. İslâmların, Türklerin uyanması, Avrupa ehlisalibine karşı kendilerini müdafaa edebilecek bir hale gelmeleri bizim, sizin, İranîlerin yegâne emeli olmalıdır. Bunlar hakkında sizden malûmat isterim. Acemlerin hürriyetperver fırkaları orada varsa ve onlarla aramızda bir rabıta teşkil etmek mümkünse, buna himmet buyurmanızı rica ederim. Çünkü bizim Acem ve sair İslâmlarla yekvücut olarak kuvvetli ve samimi bir ittihat vücuda getirmemizin esaslarını temin etmek, Türklerle Acemler arasında cehalet yüzünden mevcut ihtilâfları kaldırmak bize ve Acemlere farzdır.”⁵⁷²

İdareciliğini üstlendiği *Füyûzât* mecmuasının daha ilk sayılarından itibaren Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketlerine dair vurguları, işaretleri ve tavırları gazetenin iki bölgenin meşrutiyet taraftarları için ortak noktalardan biri olduğu kanaatine de sevk etmektedir. Nitekim ilk sayısındaki bu yayın politikası çok kısa sürede Yıldız Sarayı’nın sansür politikasına takılarak “evrak-ı muzır” olması sebebiyle ülkeye girişi yasaklanır⁵⁷³ ve gelen sayıların toplatılmasına karar verilir.⁵⁷⁴ Lakin karara rağmen gazetenin İstanbul’da ilgiyle takip edilip okunmaya devam ettiğini de söyleyebiliriz. Kendisini Rusyalı bir Müslüman talebe olarak tanıtan Muhammed Vaiz Nevruzî gazeteye gönderdiği mektubunda, mecmuanın ilk sayılarından itibaren Türkler arasında son derece dikkat çektiğini ve elden ele dolaştığını ifade eder.⁵⁷⁵

Hüseyinzâde, Avrupa’da bulunan, vatanlarından uzak kalmış Osmanlı ve İran meşrutiyetçilerini faaliyetlerini sürdürmeleri için Kafkasya bölgesine davet ederken bölgenin irtibat gücüne de işaret eder. Özellikle kaleme alacakları yazıların, matbuatın hiçbir sansür memurunun, bürokratin engeline uğramadan merkezlere ulaştırılabileceğini ifade eder. Hatta bu konuda İstanbul’da çıkan yangınlara işaret eder. Söz konusu yangınların Kafkas petrolünden ileri geldiğini belirterek

⁵⁷² Arif Cemil, “Bahaeddin Şakir...”, *Milliyet*, 11 Temmuz 1934, s. 2; *Milliyet*, 12 Temmuz 1934, s. 2. Arif Cemil’in tefrikalarında Bahaeddin Şakir’e ait yayınlanan mektupların ekseriyeti *Muhaberat Kopya Defterleri*’inde olmasına rağmen bu mektupla karşılaşmamıştır.

⁵⁷³ Posta ve Telgraf Nezâreti’nden 15 Teşrin-i Sâni 1322 (28 Kasım 1906) tarihli, Hariciye ve Dahiliye Nezâretlerine yazılan yazılarda Bakü’de Zeynelabidin adlı bir şahsın *Füyûzât* adıyla risale şeklinde Türkçe musavver ve muzır gazeteyi neşrettiği ve postaya gelen gazetenin ilk sayısının incelenmesiyle bu gazetenin de diğer “evrak-ı muzır” gibi tamamen memlekete girişinin yasaklanması gerektiği aktarılmış, 16 Teşrin-i Sâni 1322 (29 Kasım 1906) tarihli başkitabet dairesinden çıkan yazıda da gazetenin girişinin yasaklandığına dair irade-i seniyyenin sadır olduğu bildirilmiştir. Bkz. BOA, HR.TH./340-131; BOA, DH.MKT./1131-51

⁵⁷⁴ BOA. ZB./593-124.

⁵⁷⁵ Muhammed Vaiz Nevruzî, “Huzur-i Âlilerine”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 17-18. Nevruzî ayrıca gazetenin İstanbul muhabiri olmak konusunda teklifini de iletir. Sarayın her türlü esrarına vâkıf şahıslarla samimiyyetinin bulunduğunu da belirterek kabul edildiği takdirde haftalık olarak İstanbul ahvâline dair bilgiler gönderebileceğini zikreder. Yazıların konusuna dair kendisinin ayrıca bilgilendirilmesini de talep eder. Lakin devam eden sayılara bakıldığında bu konuda bir gelişmenin olmadığı görülmektedir.

İstanbul'daki “harik-i maneviyelerin” de ancak Kafkas'ın “ateş-i fikrî”sinden çıkabileceğini savunur.⁵⁷⁶

2. Bölgenin Jeopolitik Önemi

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Kuzey Azerbaycan bölgesi ve özellikle Bakü'deki İranlıların sayısı azımsanmayacak derecededir. Kaleme alınan bazı çalışmalarda İran Azerbaycan'ı bölgesinden ağırlıklı olmak üzere Transkafkasya bölgesine çok sayıda İranlı işçinin göç ettiği ortaya koyulmuştur. Bu konuda kalem oynatanlardan Hakimian'a göre, 1855 yılında ilk göçlerin başlamasıyla sayıları 3000 civarında olan göçmen hareketi, 1880 yılında hız kazanmış ve I. Dünya Savaşı hemen öncesinde Rusya'da bulunan İranlıların sayısı yarım milyona ulaşmıştır. Rusya'da 1897 yılında yapılan ilk resmi nüfus sayımına göre Rusya'da ikamet eden İranlıların sayısının 75.000 olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁷

Tebriz, Reşt, Esterâbâd ve Meşhed'te bulunan Rus Konsolosluklarına yapılan göçmenlik başvurularına göre Rusya'daki İranlıların sayısının zikredilenlerden daha çok olduğu düşünülebilir. Örneğin 1876-1890 yılları arasında Rusya'ya her yıl ortalama 13.000 İranlının girdiği kaydedilirken, 1896 yılına kadar da bu ortalamanın yıllık 55.000'i bulduğu belirtilmektedir. Araştırmaya göre 1913 yılına gelindiğinde bu sayının 274.000 kişi olduğu zikredilmektedir. İran ve Rusya arasındaki bu geçişin ekseriyetle Rusya'da mevsimlik işçi olarak çalışan Tebrizlilerden ve civarındaki köylülerden oluştuğu aktarılmaktadır. Geçici olarak gittikleri zikredilse de⁵⁷⁸ özellikle 1900-1913 yılları arasında sınır geçişinde sürekli olarak İran'dan geçen insan sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Söz konusu tarihlerde İran'dan Rusya'ya pasaport veya izin belgeli olarak geçenlerin toplam sayısına baktığımızda 1.765.334 iken Rusya'dan İran'a geçenlerin sayısı 1.411.591 kişidir. Her ne kadar mevsim işçilerinin ekseriyetle döndüğü zikredilse de 350.000 civarında bir nüfusun Transkafkasya bölgesinde -özellikle Bakü'de- daimî olarak yerleştiği ifade edilebilir. Söz konusu rakamlara kaçak

⁵⁷⁶ “Kaf ve Simurg”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 99 (31 Ağustos 1906), s. 3.

⁵⁷⁷ Hassan Hakimian, “Wage Labor and Migration: Persian Worker in Southern Russia, 1880-1914”, *IJMES*, 17/4 (1985), s. 443.

⁵⁷⁸ Hakimian, *agm*, s. 446; Söz konusu mevsimsel göç hareketi hakkında zikredilen tarihlerin ekseriyetinde bölgede bulunan Resulzâde'nin gözlemleri de önemlidir: “Azerbaycan kıtasında, bütün mevcudiyetiyle çalıştığı halde sefil bir hayat yaşayan Türk, ekmeğini biraz daha bolca çıkarmak ve ailesine bir “ak gün” kazanmak için terk-i vatan etmek mecburiyetinde kalır. Her sene birçok Azerbaycan köylüsü Hazer Denizi sevhiline, Rusya içlerine, İstanbul'a gelir. Bakü petrol ocaklarında en ağır hizmetleri gören, Hacı Tarhan (Ejderhan) vesaire gibi limanlarda en ağır yükleri taşıyan vatanını terke mecbur kalmış Azerbaycanlıdır. Bakü vilayetinin tarlalarını biçen, İstanbul'da tacir, kitapçı, tütüncü, bakkal vesaire gibi kesb u kâr ile meşgul olan yine bu Azerbaycan Türk'üdür. Ekmeklerini kazanmak için ecnebi memleketlerine gitmeye mecbur olan Azerbaycanlılar, bir müddet sonra bir miktar para toplayarak çoluk çocuğunun yanına avdet etmek mecburiyetinde kaldıklarından her türlü meşakka[te] tahammül eder ve kemâl-i kanaatle geçinirler.” bkz. Resulzâde Mehmed Emin, “İran Türkleri – II”, *Türk Yurdu*, II/14 (17 Mayıs 1328), s. 431.

geçişlerin⁵⁷⁹ de eklenmesi gerektiği göz önüne alındığında büyük bir göç hareketinin yaşandığı fikrini benimsemek yanlış olmayacaktır.

Rusya bölgesine yapılan göçün sebebi temelde iki başlık altında ele alınmaktadır. Bunlardan ilk ve en etkili sebep, ekonomik şartlar diğeri ise siyasi baskılardır.⁵⁸⁰ Başta tarım olmak üzere endüstrileşen Rusya bölgesinde her geçen gün İranlıların istihdamı artmış ve iki bölge arasında etkileşim gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Kafkas Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycan'ı arasında hiçbir kültürel, dinî fark olmadığını ifade eden Ağaoğlu, Rus nizam ve teşkilatının sunmuş olduğu refahtan ötürü İran Azerbaycan'ındaki halkı Kafkas Azerbaycan'ına çektiğini belirtir.⁵⁸¹ Hükûmetin zulmünden kaçan, sayıları yüzbinleri bulan İran Azerileri akın akın gittikleri Kafkasya bölgesinde cüz'î bir gelir karşılığında şehirlerde ve kasabalarda hamallık yapmakta, köylerde toprak işlemekte kısacası Kafkasya'nın imârında temel taşı olmaktadır.⁵⁸²

İran'daki söz konusu ekonomik ve politik sıkıntılar ve bunun neticesinde gerçekleşen göç hareketleri, dönemin önemli müelliflerinden Hacı Zeynelâbidin-i Merâgaî'nin *Seyahatnâme-i İbrahim Beg* "ya Belâ-yı Teassub-i Ū" adlı edebi eserine de yansımıştır. İran halkının uyanmasında ciddi tesirler yarattığı ifade edilen⁵⁸³ bu eser her ne kadar bir roman tarzında kaleme alınsa da muhteviyat olarak Nadir Şah'ın son dönemi ve Muzafferüddin Şah'ın ilk dönemlerinde İran'ın siyasi, toplumsal ve kültürel hayatına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Uzun yıllar çektiği vatan hasreti sonrasında Mısır'dan İran'a giden romanın kahramanı İbrahim Bey, İran seyahati esnasında Batum'da karşılaştığı manzara karşısında şaşkınlık duyar. İranlı işçilerin sayısının küçük bir şehirde dört-beş bine vardığı bilgisi ile hayrete düşen İbrahim Bey, bu durumun sadece Batum'la sınırlı kalmayıp Kafkasya'nın genelinde olduğunu öğrenir ve nedenini sorgular. Söz konusu hâlin sebebinin ise yine İranlı bir göçmenden duyar:

"(...) Evvela İran'da güvenlik yok, iş yok, ekmek yok, biçâreler ne yapsınlar. Bazı hâkimlerin haksızlıklarından, bazı beylerbeyi, valiler ve köy kethüdaların zulümlerinden, bu soysuzlar her

⁵⁷⁹ Sadece 1911 yılında Rusya'ya 200.000 civarında kaçak göçmenin geçtiği zikredilmektedir. Bkz. Hakimian, *agm*, s. 447.

⁵⁸⁰ Hakimian, kaleme aldığı çalışmada göçe sebep olan etkenlerin İran içerisindeki fakirlik ve siyasi baskının olduğunu zikretmekle birlikte Rusya'nın giderek büyüyen ekonomisinin de burada önemli bir etken olduğunu savunmuştur. Sadece İran'daki durumlar açısından göç hareketinin değerlendirilmesinin eksik ve yetersiz olacağı kanaatini dile getirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hakimian, *agm*, s. 451-57; Ekonominin göç hareketlerine etkisinin önemli olduğu kanaatini benimsemekle birlikte 1900-1913 yıllarındaki geçişlerin döneme göre farklılık göstermesi politik meselelerin de önemli bir tesiri olduğunu göstermektedir.

⁵⁸¹ Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, s. 16.

⁵⁸² "İddia olunabilir ki Kafkasya'nın mamuriyetini gösteren bütün müesseseler bu biçârelerin [İran Azerilerinin] mesailerinin mahsulüdür. Şimendiferlerde, fabrikalarda, petrol kuyularında, tramvay işlerinde, yazın sıcaklarında mahsulleri biçmek, kaldırmak gibi ağır işlerde kullanılan amele hep bunlardı. Sabırlı, çalışkan, dayanıklı olan ve aynı zamanda her türlü himayeden mahrum bulunan bu biçâreler -her türlü meşakkat ve azaba tahammül ediyorlar, ta ki biraz para toplayıp ailelerinin imdadına koşabilsinler. Fakat zâlim hâkimler bunların geldikleri zamanı bildiklerinden hududa bekçi koyuyorlar ve ellerindeki paraların kısm-ı azamını cebren alıyorlardı!" Bkz. Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, s. 16.

⁵⁸³ Bkz. Bu çalışma dipnot 72-73.

kimde beş şahî para olduğunu fark ederlerse, bin çeşit sebeplerle onun üzerine saldırıyorlar. Birine senin kardeşin askerdi, bölükten kaçtı diyorlar. Bir diğerine senin amcanın oğlu bir süre önce şarap içmiş veya senin yakınlarından biri kumar oynamış diye sataşıyorlar. Hatta komşunun işlemediği günahın bedeli olarak komşuyu hapsediyor ve ceza veriyorlar. Eğer bunlardan hiçbiriyle bir iş yapmazlarsa, o zaman kendisinin üzerine bin türlü suçlama yapıyor ve iftira ediyorlar. İnsanların terk-i vatan edip Osmanlı, Rus ve Hindistan memleketlerine dolmaları/kaçmaları bundandır.”⁵⁸⁴

Merâgaî'nin aktarmış olduğu bu vaziyeti, *İrşad* gazetesine de çekilen mektuplarda görmek mümkündür. Muhammed Tabâtabâî'nin, yabancı devletlerin müdahalesi söz konusu olmadan idare tarafından meclisin bir an evvel tesis edilmesi konusunda Atabek-A'zam'a göndermiş olduğu mektup gazetenin 127. sayısında neşredilmiş⁵⁸⁵ ve yazı hakkında gelen bazı mektuplara da ileriki sayılarda yer verilmiştir. Abdullah Mazlum imzalı bir yazıda, Tabâtabâî gibi ulemalar “mazlum raiyetin rûhânî ağaları” olarak görülmüş ve onun kaleme aldığı mektup da “garipler ve vatan-ı azizden uzak düşmüşler” için cesaret verici bir yazı olarak nitelendirilmiştir.⁵⁸⁶ Şah'a karşı bir serzenişin de bulunduğu mektupta, memleketlerinden uzakta petrol madenlerinde çalışarak, amelelik veya çobanlık yaparak bin bir türlü sıkıntı ve eziyetlerle kazanılan cüzi bir paranın da memlekete döndüklerinde idareciler tarafından ellerinden alınmaları eleştirilmektedir.⁵⁸⁷

Bölgeler arasındaki bu geçiş ve hareketlerin sadece ekonomik hareket olarak kaldığı söylenemez. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve aynı zamanda ilk cumhurbaşkanı olan Mehmed Emin Resulzâde, İran'ın “elemlerine iştirak ve emellerine hizmet etmiş” bir İran gazetecisi olarak⁵⁸⁸ *Türk Yurdu* mecmuasında İran Türklerine dair kaleme aldığı yazılarında, İran'daki inkılabın gerçekleşmesinde rol oynayan üç sınıf ve etkisinden bahsetmektedir. İlk sınıfa yerleştirdiği sınıf, yabancı devletlerle ilişkilerde bulunan tüccar sınıfıdır. Bölgenin jeopolitik konumu sayesinde Rusya, İstanbul ve Avrupa gibi çeşitli bölgelere giden tüccar sınıfı oralarda görmüş olduğu kanun ve nizamın etkisinde kalarak yahut farklı bir ifadeyle gözleri açılarak⁵⁸⁹ İran'daki idare tarzından şikayetçi olmaya başlamışlardır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁴ Farsça orijinal metin için bkz. Hacı Zeynelâbidin-i Merâgaî, *Seyahatnâme-i İbrahim Beg “ya Belâ-yı Teassub-i Ü”*, Kahire, t.y., s. 21.

⁵⁸⁵ “Tahran'dan”, *İrşad*, Nu: 127 (31 Mayıs 1906), s. 3-4; Söz konusu mektubun farklı bir tercümesi için bkz. “Müctehit Ağa Tabâtabâî Hazretlerinin Mektubu”, trc: M. Hâdi, *Füyûzât*, Nu: 6 (29 Aralık 1906), s. 85-86.

⁵⁸⁶ Abdullah Mazlum, “Gözümüz Aydın”, *İrşad*, Nu: 133 (7 Haziran 1906), s. 2.

⁵⁸⁷ Abdullah Mazlum, *agm.*, s. 2.

⁵⁸⁸ Resulzâde Mehmed Emin, “İran Türkleri – I”, *Türk Yurdu*, I/4 (29 Kanun-i Evvel 1327), s. 107.

⁵⁸⁹ A[li] H[üseyinzâde], “Muzafferüddin”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 100.

⁵⁹⁰ Hüseyinzâde Ali Turan Bey bu meseleyi biraz daha somutlaştırarak, İran meşrutiyet ayaklanmalarında kullanılan bir usulün Rusya inkılabında kullanılan bir usule benzerliğinden dahi bahsetmektedir. Ona göre, İranlı tüccarların meşrutiyet

Hüseyinzâde bu noktada tüccar sınıfının Rusya bölgesine ticari seyahatler düzenlemelerine daha fazla dikkat çeker. İranlı tüccarların denizden ziyade karayolu ticaretini daha çok tercih edip “akın akın” Rusya’nın her bölgesine gittikleri bir dönemde onların Rusya’daki hürriyet hareketlerine karşı “bi-hiss” kalmalarını mümkün görmemektedir.⁵⁹¹ İran’da tüccar sınıfının muhalifler arasında mühim bir yekûn oluşturması ve nitekim meşrutiyet ayaklanmalarının yaşandığı sırada İngiliz konsoloshanesine sığınanların önemli bir kısmının tüccarlardan oluşması ve onların, sığınmacıların ihtiyaçlarının karşılanmasında bizzat rol oynamaları,⁵⁹² İran meşrutiyetinde tüccar sınıfının rolü hakkında iki düşünürün fikirlerini doğrular niteliktedir.⁵⁹³

Resulzâde, İkinci sınıf olarak köylülerin -özellikle İran Azerbaycan’ındaki köylülerin- Kafkasya ve Rusya bölgelerinden dönerken maişetlerini sağladıkları gibi Rus İnkılabından da özgürlük fikirlerini beraberinde getirdiklerini söyler. Rusya’daki işçi sınıfını, -daha genel anlamda ifade edersek- Rusya’daki sosyalizmi takip eden İranlıların, sosyalist fırkalar teşkil etmelerini de buna bağlar. Son olarak zikrettiği mütefekkir sınıfı da İran’da terakki bayrağını taşıyanlar olarak gösterilmekte ve bu kişilerin arasında Cemaleddin Efgani, kitapçı ve aynı zamanda *Ahter* gazetesinin kurucusu Tebrizli Muhammed Tahir Bey, Abdürrahim Efendi ve Hacı Zeynelabidin Merâgâi gibi isimler zikredilmektedir.⁵⁹⁴ Resulzâde’nin bahsettiği tüm bu zümre ve kişilerin ilişki kurdukları bölgeler dikkate alındığında da İran Meşrutiyet hareketinde iki merkeze işaret edilmektedir:

hareketlerinde Pazar ve dükkanları kapatma eylemleri, Rusya İnkılabından bir taklittir. Bkz. Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 100.

⁵⁹¹ Her ne kadar Hüseyinzâde Ali Turan Bey, Resulzâde ile tüccar sınıfının inkılap düşüncesini taşıyıcılığı konusunda benzer fikirler zikretse de o düşüncesinin bölgeye taşınmasında ayrı bir “vasıta”dan da bahseder. Rusya ahalisinin bir kısmının Türk olduğu gibi İran ahalisinin de ekseriyetinin Türk olması ona göre önemli bir noktadır. “Kavmiyet” olarak tanımladığı bu “Türk kanı”, Rusya’dan İran’a geçen inkılap düşüncesinin ikinci taşıyıcısı/vasıtasıdır: “Bizim itikadımızca İran’daki ahvâl bir taraftan İranlıların hadd-i bülüğ-i ictimaiyyeye yetişmeleri ile diğer taraftan Rusya inkılabının aks-i sedasının neticesidir. İran ehlinin ihtilâti öteden beri iki vasıta ile vuku bulmaktadır. Bunlardan biri ticaret ve diğeri de kavmiyettir. İranlıların çoğu tüccar olup gurbetle me’lutfurlar bunların meyilleri ticaret-i bahriyeden ziyade ticaret-i berriyedir. Onların Umman-ı Hind korkutup Hind seferine o kadar rağbet etmedikleri halde kesb-i kâr emeliyle akın akın hem-hudûd olan Rusya toprağına gelmektedirler.” Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Vakâyi-ı Âleme Bir Nazar”, *Füyûzât*, Nu: 2 (13 Kasım 1906), s. 20.

⁵⁹² Ağaoğlu, İngiliz Sefaretine ilk olarak 800 tâcirin iltica ettiğini akabinde bu sayının toplamda 16 bine ulaştığını, İngiliz Sefaretinin bahçesinin adeta göçebe bir il manzarası aldığını aktarır. Bkz. Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, s. 21; İngiltere Sefaretinde ortamı tasvir eden bir başka metinde de tüccarın büyük desteğinden bahsedilmekte ve sefarette nasıl bir maneviyat olduğu şöyle tasvir edilmektedir: “Mülteciler ikamet ve temin-i istirahatleri için sefarethane bahçesine kurulan çadırların hepsi gece esnasında yakılan ışıklar ile aydınlık oluyor idi. Halk sıkış, sıkış yekdiğerinin yanına oturmuş meddah dinlerler ve ekseriyetle Hazret-i Hasan ve Hüseyin’in duçar olduğu felakete ağlarlar idi. Hak ve hürriyetin galeyânı, istibdad ve zulmün azraili olan bu mültecilerin bir sükûnet-i âmika içinde hikâye dinleyişleri veya için için ağlayışları kalbe hazin fakat inbisat-perver bir his veriyor idi” Bkz. “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, *Türk*, Nu: 141 (4 Ekim 1906), s. 1-2.

⁵⁹³ Meşrutiyet döneminde Tahran Sefareti Ateşemiliterliği görevini (1899-1908) icra eden Cemil Said Dikel, İran meşrutiyetçilerini üç sınıfa (Devleti yeni bir idareye sevk etmek isteyen Müşirüddeve, Nasirülmülk, Sa’düddeve ve Mümtazüddeve gibi bazı devlet ricali; Seyyid Abdullah Behbehânî ve Seyyid Muhammed Tabatabaî gibi ulema sınıfı; Eminüddarb ve Erbab Cemşid gibi muteber tüccar sınıfı) ayırırken “meşrutiyet usulünden en ziyade müstefid olacak” tüccar sınıfının sefarette sığınan on bin mülteciyi yirmi gün boyunca iâşe etme fedakarlığını da ihtiyar ettiklerini aktarır. Bkz. C[emil] S[aid], “İran Mektupları -I- İran’da Meşrutiyet Nasıl Başladı (Temmuz 1322)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 4 (3 Haziran 1909), s. 5.

⁵⁹⁴ Resulzâde Mehmed Emin, “İran Türkleri – IV”, *Türk Yurdu*, II/21 (30 Ağustos 1328), s. 650-51.

“Fikir ve kalemleriyle İran devre-i intibahına hizmet edenlerin miktarı bi’t-tabi bu kadar değildir. Biz yalnız Türk olanlarından ve en meşhurlarını zikrettik. Şurası da şâyan-ı dikkattir ki Şeyh Ahmed-i Ruhî, Mirza Ağa Han Kirmanî gibi Fars mütefekkirîn-i inkılabiyyûnu dahi İstanbul’da ikamet etmiş ve buradan kesb-i feyz eylemişlerdir. Zaten İran intibah ve harekât-ı ahrarânesini ihzar eden kuvvet ve âmiller iki merkezde toplanmıştır: Bakü’de ve İstanbul’da.”⁵⁹⁵

Ağaoğlu’nun da İran inkılabının etkenleri konusundaki düşünceleri Hüseyinzâde ve Resulzâde’den farklı değildir. İnkılabın sebeplerini maddi ve manevi olarak ikiye ayıran Ağaoğlu, maddi sebepler başlığı altında idari uygunsuzluklar, suiistimal, cebir ve zulüm, fakr u ihtiyaç ve ecnebi tasallutu gibi alt başlıkları sıralar. Manevi sebepleri de üç başlıkta toplar: 1. İranlıların hariçle irtibatlarının artması ve bunun nihayetinde biraz olsun Avrupalılaşmaları, 2. Fikrî tesirler, 3. Rusya’da ve özellikle İran’ın yanı başındaki Kafkasya ve Azerbaycan’daki uyanma hareketleri.⁵⁹⁶

İttihad ve Terakki’nin söz konusu bölgedeki Kafkas Türkleriyle din ve milliyet bakımından sıkı bir irtibatının bulunduğu ve aralarında maddi yardımlaşmanın⁵⁹⁷ yanında fikir alışverişinin de yoğun olduğu görülmektedir. Nitekim, cemiyetin muhaberat defterinde “Aziz Kardaşlarımız” hitabıyla Kafkasya bölgesine gönderilen 2 numaralı mektupta ayda bir düzenli olarak haberleşmenin gerekliliği ve *Şûrâ-yı Ümmet* ve Fransızca *Meşveret* gazetesinin muntazam bir şekilde gönderileceği belirtilmektedir.⁵⁹⁸ Yine kendilerine ve Avrupa’nın diğer çeşitli gazetelerine gönderilecek yazılar için metinlerin Fransızca, Almanca veya İngilizce’ye çevrilmesi için Ahmet Ağaoğlu gibi şahıslardan yardım alınabileceği de bildirilmektedir.⁵⁹⁹

Cemiyetin özellikle Azerbaycan ve diğer Kafkasya bölgelerine gönderdiği mektupları dikkatle incelendiğinde din ve milliyet birliği vurgusunun haricinde fikir birliğinden bahsedilmekte ve ne yapılması gerektiğine dair teklifler sunulmaktadır:

“İki Müslüman millet arasında hukuk-i uhuvvet tesis etmek ve dinen, cinsen kardeş olan kavmi tekrar, kalben, ruhen birleştirmek lazım ve bu yolda çalışmak en büyük hizmettir. Bunun için evvel-be-evvel aralarda tekâmül etmiş fennî ve edebî bir lisan-ı tam haline girmiş olan Osmanlı Türkçesinin tâminine çalışmak ve etfâle o yolda tahsil vermek ve mümkünse Türkiye’den muallimler celp etmek esastır. Şimdilik bu kadar ile iktifa eder ve Azerbaycan’da bulunup

⁵⁹⁵ Resulzâde Mehmed Emin, *agm.*, s. 651.

⁵⁹⁶ Ağaoğlu Ahmed, *İran İnkılabı*, s. 3.

⁵⁹⁷ Ermeniler tarafından zulmedilen Kafkas Türklerine ve yetim kalan çocuklara cemiyet tarafından yapılan yardım için bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 2 (26 Mart 1906), s. 5-6;

⁵⁹⁸ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 2 (26 Mart 1906), s. 6.

⁵⁹⁹ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 74 (22 Eylül 1906), s. 124.

kalpleri, fikirleri bizimle bir olan siz ve rüfekanız kardeşlerimizi kucaklar selam ve uhuvvet ederiz.”⁶⁰⁰

Yapılan haberleşmelerde en çok vurgulanan nokta maarifin, yeni mektepler açarak iletilemesidir.⁶⁰¹ Bu konuda kendilerine ellerinden gelen her türlü yardımın da eksik edilmeyeceği bildirilmektedir.⁶⁰² Nitekim henüz bir sene geçmeden bölgede mekteplerin açılmaya başladığı haberleri Paris’e ulaştığında, son derece sevinçle karşılanmakta ve Türkiye’den kitap⁶⁰³ ve muallim getirme ve Osmanlı Türkçesinin aynen kabul edilmesi için yapılan çalışmaları, büyük bir hizmet olarak görülmektedir.⁶⁰⁴

Ayrıca cemiyetin o bölgelerdeki vatandaşlara yönelik yaptığı çağrılarda, Ermenilere karşı teyakkuzda olmaları da hatırlatılmaktadır. Bölgenin üçte birini bile oluşturmayan Ermenilerin kendilerini tehdit etmelerinde en önemli sebebin maarifteki ilerlemeleri ve teşkilatlanmadaki başarıları gösterilmektedir. Bunun için yapılması gereken de bellidir; “cemiyetler teşkil etmek”, “neşriyata ehemmiyet vermek”tir. Böyle bir hareketin sadece Ermenileri değil Rusları dahi tedirgin edeceği, korkutacağı vurgulanmaktadır. Bu yolda kendilerine her türlü yardımın yapılacağı, gazete ve dergilerin aralıksız olarak gönderileceği haber verilmekle birlikte bir emelden de bahsedilmektedir;

⁶⁰⁰ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 254 (2 Şubat 1907), s. 242-43.

⁶⁰¹ Kafkasya bölgesinde eğitim alanındaki yenilik arayışları konusunda ilk hareketin Gaspıralı İsmail Bey’in 1884 yılında Bahçesaray’da kurmuş olduğu usul-i cedit mektebi ile başladığı söylenebilir. İsmail Bey’in kurmuş olduğu bu mektep sonrasında bölgede Kafkas Türkleri arasında “ceditçilik” olarak tanımlanan yeni bir hareketi doğurmuştur. 1895 yılında bölgedeki usul-i cedit mekteplerinin sayısı 100’ü aşarken, 1915 yılına gelindiğinde bu sayının 5000’i mütecaviz bir sayıya ulaştığından bahsedilmektedir. Bu hareket, Hacı Zeynelabidin Takiyev’den Hüseyinzâde Ali Bey’e, Yusuf Akçura’dan Ağaoğlu’na kadar birçok düşünürü etkisi altına almıştır. 19. Yüzyıl sonunda ortaya çıkıp 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde artarak devam eden başta medreselerin ve ulemanın ıslahı gibi konular olmak üzere eğitimdeki bu ıslahat hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Ferhadov, “XX. Asrın Başlarında Azerbaycan’da İslam Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı”, *BELLETEN*, 78/281 (2014), s. 273-286; Hakan Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, *DİA*, XIII, s. 392-395; Taha Akyol, “Ceditçilik”, *DİA*, VII, s. 211-213. Ağaoğlu’nun 1905 yılında Rusya’da bulunan Müslüman Türklerin haklarını korumak adına kurduğu “Umum Kafkas Müslüman Fırkası” Dîfâî teşkilatı, Müslüman Türklerin haklarını korumak adına iki vasıttan bahseder bunlardan biri “ilim” diğeri de düşmana karşı kullanılacak “zor[güç, silah]”dur. Söz konusu gizli teşkilatta Ağaoğlu haricinde Refibeyli Elekber, Yusuf Beyli Nesip Bey, Ali Ekber ve Ali Asker gibi şahıslar da bulunmuştur. Teşkilatın bazı beyannameleri için bkz. “Bakü Haberler – İdareimizin Nazırı Cemalov’a Gelen Mektup”, *İrşad*, Nu: 241 (21 Ekim 1906), s. 2; Dîfâî, “Dîfâî”, *İrşad*, Nu: 280 (7 Aralık 1906), s. 2; Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütfeffikiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan)*, Konya: Kömen Yayınları, 2017, s. 46. İran’da kanûn-i esâsinin ilanından sonra mekteplerin de ıslah edilmesi gerektiğine dair bir yazı için bkz. Hacı Ağa Alibekov, “İran’da Mektepler Lüzumu”, *İrşad*, Nu: 192 (15 Ağustos 1906), s. 2-3.

⁶⁰² Dinî ve millî sevgiyi alan gençlerin Avrupa’daki Darülfünûn’lara gönderilmesi teklifi için bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 74 (22 Eylül 1906), s. 117.

⁶⁰³ Kitap temini konusunda iki adres verilmektedir. Biri İstanbul’da Bâb-ı Âli Caddesinde bulunan, Tüccarzâde İbrahim Hilmi beyin Kitabhâne-i İslâm ve Askerî diğeri de Selanik’te Kasaplar içinde olduğu belirtilen Osmanlı Kitabhânesi’dir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 372 (23 Eylül 1907), s. 423; Çiğdem Önal Emiroğlu – Kudret Emiroğlu mektupta zikredilen Osmanlı Kitabhânesi’nin, Selanik’te “Aziz Midhat ve Şurekâsı” ve bazen de Asır Matbaası adıyla yayın yapan kitabevi olduğunu zikrederler. Bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri* (1906-1908), İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s. 226, dipnot: 218.

⁶⁰⁴ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 372 (23 Eylül 1907), s. 423; “Muallimsiz bir mektebin, dilsiz bir insan” gibi olduğu zikredilerek, açılan mekteplere Avrupa’da bulunan gençlerin maişetleri karşılanmak şartıyla o bölgelere gönderilebileceği de bildirilmiştir. Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 469 (3 Kanun-i Sani 1907), s. 66-67.

“Eğer kısmet olur da vatanımıza gidersek o vakit hizmet-i muavenette daha ileri gidebiliriz. Sizinle muhabere de ahass-ı âmâlimizdir. İhvânımızdan birini tahsil veya ticaret maksadıyla buraya gönderebilerseniz münasebetlerimizi daha ziyade ileri götürür bu suretle belki size daha faydalı olabiliriz.”⁶⁰⁵

Bahaeddin Şakir’in “Kafkasya’da Müslüman Kardeşlerimize” ithafıyla kaleme aldığı mektubunda bölge halkına, II. Abdülhamid ve idaresi tarafından uzatılacak bir yardım eline kesinlikle uzak durmaları uyarısı da dikkat çekicidir. Hatta bölge ahalisine yapılan bu uyarı bir derece daha ileri götürülerek, “hamiyet-i milliye ve diniyeden tamamıyla bî-nasip bu hâin hükûmet”in kendilerine yardım etmekten öteye, hürriyet düşüncesinin Osmanlı Türklerine de sirayet edeceği düşüncesiyle saldırılarda bulunacağı fikri telkin edilmektedir.⁶⁰⁶ Bu ifadeler daha önceden zikredilen İran sınır meselesinde İranlı Müslümanlara yapılan uyarılardan hiç de farklı değildir. II. Abdülhamid’in hastalandığı haberlerinin Paris’e ulaşması akabinde, söz konusu hadise Kafkasya bölgesindeki Türklere “her vakit ele geçmez bir fırsat” olarak haber verilmekte ve şu çağrıda bulunmaktadır:

“Kalb-i İslâm’ı cerihadar eden zâlim, ölüm döşeğindedir. Millet-i İslâmiyye’nin hayrını isteyen ihvan ‘Halife-i İslâm’ adını taşıyan hainin hâl-i marazîsinden istifade etmeye mecburdur. Kardeşler bu fırsat her vakit elimize geçmez. Onun için var kuvvetimizi husûlü karib olan tahavvül-i saltanattan istifadeye hasr ediyoruz. Vatandaşlarımızı ikaza, düşmanlarımızı kahr u tenkile çalışıyoruz. Bu yolda bize edeceğiniz muavenet doğrudan doğruya Kafkasya’daki din kardeşlerinizdir. Sizden beklediğimiz, muavenet-i maddiye değildir. Anadolu’ya yakın olduğunuz için ahalinin gözünü açacak neşriyatı Türkler arasında dağıtmaya gayret ediniz. İla maşallah Rusya’da çıkan gazeteler vatandaşlarının uyanmasına güzel çalışıyorlar. Bu yoldaki neşriyat hiçbir vakit semeresiz kalmaz. Osmanlı Türklerinin gözleri açılır da Kanûn-i Esasî’mizin ahkâmı meriyyü’l-icrâ olursa Türkiye kesb-i şevket etmiş olacağından dolayısıyla Kafkasya Müslümanlarının iktifat edecekleri menâfi pek büyük olacaktır.”⁶⁰⁷

Bu çağrı aynı zamanda, Osmanlı’da bir inkılap hareketini başarıyla neticelendirmek isteyen ittihatçıların, yakın coğrafyadaki irtibatlarını da bu hedef üzerine kurmuş olduklarını gösterir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 184 (27 Teşrin-i Evvel 1906), s. 141.

⁶⁰⁶ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 215 (22 Teşrin-i Sani 1906), s. 180-81.

⁶⁰⁷ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 278 (9 Nisan 1907), s. 287.

⁶⁰⁸ Cemiyetin, “Aziz Kardeşlerimiz” hitabıyla yine Kafkasya bölgesine gönderildiği kanaatini taşıdığımız bir başka mektubunda söz konusu düşünce daha net bir şekilde görülmektedir: “(...) Şevket-i Osmaniyye’nin umum İslâm’ın selametine mebbe olacağına emin olduğumuz için bütün kuvvetimizi her şeyden evvel hükûmet-i Osmaniyye’nin bir idare-i muntazama ve makuleye münkalib olmasına hasretmek istiyoruz. Osmanlı hükûmeti bir defa saray istibdadından kurtulursa terakki yolunda büyük adımlar atacak ve elbette dest-i muavenetini komşusu bulunan din ve milletdaşlarına uzatacaktır.” Bkz. *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 74 (22 Eylül 1906), s. 119-120. Ağaoğlu 15 Nisan 1907 tarihli *Şûrâ-yı Ümmet*’te yer alan bir yazısında benzer düşünceyi ortaya koyar ve Osmanlı’nın istibdad pençesinden kurtulması durumunda Asya’daki birçok millet ve topluluğun öncüsü olacağını ileri sürer: “(...) Biz bunu da biliriz ki Türkiye gibi bir büyük, bir kuvvetli, bir muazzam millet eğer zulm ve istibdad çenglinden kurtulsa değil parça parça olmak, İran nedir, Afgan nedir Asya’da mevcud bilcümle büyük milletlerin, kavimlerin serâmedânı olurdu.” Bkz. Ahmed Bey Agayef, “Matbuat-ı İslâmiyye – İrşad’dan”,

Osmanlı'daki “kokmuş hükûmet”i değiştirmeden, hilafet makamını güçlendirmeden yani usul-i meşveret ile iç içe geçmeden Türkiye haricindeki din kardeşlerine yardım etme şerefinden mahrumiyetine mecbur olduğu vurgusu⁶⁰⁹ bu açıdan değerlendirilmelidir.

Azerbaycan bölgesinin en önemli yayınlarından ve daha önceden de zikrettiğimiz *İrşad* ve *Füyûzât* gazetelerini bu bakımdan incelemenin doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.⁶¹⁰ Bahaeddin Şakir'in, Ağaoğlu'na gönderdiği mektupta bu ortak düşüncüyü görmek mümkündür:

“(…) aynı âmâl-i mesaimiz aynı sevda-yı müşterek ile birleşiyor. Kible-i efkârımız birdir. Aynı güneş yolumuzu tenvir ediyor. Müştereken ve merbuten çalışarak maksadımızı feth edelim.”⁶¹¹

İttihad ve Terakki Cemiyetinin, başta Erzurum olmak üzere Anadolu'daki ayaklanmaları idare etmesi için sahaya gönderdiği Ömer Naci'nin İran üzerinden Erzurum'a varmadan faaliyette bulunduğu alanların başında Azerbaycan bölgesi gelmektedir. İstanbul ve Anadolu'daki örgütlenmeler hakkında Talat Bey'e gönderilen yazıda, Ömer Naci'nin Erzurum'da hareket merkezi oluşturmak için Kafkasya ve Azerbaycan'daki Rusya ve İran Türkleriyle ilişki kurarak hareket edeceği bildirilmektedir. Hatta bu konuda Talat Bey'den bölgede tanıdığı güvendiği kişilerin tavsiye edilmesi istenmektedir.⁶¹²

Söz konusu bölge üzerinde durmamızın en önemli sebebi, İTC'nin İran Meşrutiyet hareketini takibinde Azerbaycan bölgesinin, irtibat merkezi olduğu kanaatidir. Nitekim yukarıda da bahsi geçen Azerbaycan bölgesindeki önemli mecmuaların kurucu ve yazar kadrosuna baktığımızda en başta isimleri zikredilen Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan Bey ve Mehmed Emin Resulzâde gibi düşünürler, 1908 sonrası İstanbul'unda neşredilen gazetelerin İran'a dair yazılarını kaleme alanların başında da gelmektedirler.⁶¹³

Şûrâ-yı Ümmet, Nu: 113 (15 Nisan 1907), s. 1. Ağaoğlu, İran'da meşrutiyetçilerin muhalefetlerini arttırıp İngiliz elçiliğinde best yaptıkları [sığındıkları] dönemde kaleme aldığı bir yazısında Doğu'da Osmanlı'dan ziyade İran'ın daha merkezi bir konuma sahip olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ahmed Bey Ağayef, “Tahran Şehitleri”, *İrşad*, Nu: 167 (7 Temmuz 1906), s. 2.

⁶⁰⁹ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 184 (27 Teşrin-i Evvel 1906), s. 140.

⁶¹⁰ İran'da cereyan eden meşrutiyet hareketlerine dair gazetenin politikası İranlı meşrutiyetçiler tarafından da takdir ile karşılanmış ve yazıların halkı oldukça hoşnut ettiği zikredilmiştir. Bkz. A.[ç], L.[ç], “Tebriz'den Mektup”, *İrşad*, Nu: 122 (25 Mayıs 1906), s. 4.

⁶¹¹ *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 304 (3 Temmuz 1907), s. 336-37; *Füyûzât*'ın neşre başlaması akabinde *Türk* mecmuasında yayınlanan alınan tebrik metninde şu ifadeler yer verilmektedir: “Bunları [*Füyûzât*, *Hurşid*], bu enis-i vicdanımızı bir hiss-i meslektaş ile değil belki milletimizin mübeşşir-i terakkisi sıfatıyla seve seve okuduk. *Füyûzât*'ın ihtiva eylediği tesavirin nefâseti ile makâlâtı cidden şayan-ı takdirdir. Milletimizin intibah ve teyakkuzasına bir hüccet-i metindir.” Bkz. “Tebrik”, *Türk*, Nu: 150 (13 Aralık 1906), s. 2.

⁶¹² *Muhaberat Kopya Defteri I...*, Nu: 433, s. 8-9.

⁶¹³ Mehmet Emin Resulzâde, *Türk Yurdu* mecmuasında kaleme aldığı “İran Türkleri” başlıklı tefrikalarıyla Osmanlı'da, İranlılara yönelik yeni bir bakış getirmiştir. Milliyetçilik rüzgarının da artmaya başladığı bu dönemde İran'a, Acem bir ülke olmaktan ziyade nüfusunun büyük bir kısmı Türk olan bir ülke nazarıyla bakılmaya başlanmıştır. Bkz. Yavuz Akpınar vd., *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler I*, İstanbul: Ötüken Neşriyat: 2020, s. 22.

3. Meşrutiyet Hareketlerine Bakışları

Ahmed Ağaoğlu'nun Bakü'de çıkarmış olduğu *İrşad* gazetesi gerek bölgenin gerekse dönemin fikri hareketini gösteren önemli bir yayındır. Henüz ilk sayılarından itibaren ciddiylet üzerinde durulan konunun “hürriyet” meseleleri olduğu görülür. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman dünyasına matbuat, yasaklı yayınlar, yeni mektepler ve yabancı sefaretler aracılığıyla yayılmaya başlayan siyasi manadaki “hürriyet/liberté” düşüncesi zamanla Müslüman aydınların dilinde ve metinlerinde yer etmeye başlamış ve modern siyasi anlamda kullanımı en yaygın kullanım hâlini almıştır.⁶¹⁴ Konumuzla irtibatlı olarak “hürriyet” söylemleri XX. yüzyıla doğru gelinirken meşrutiyet düşüncesiyle daha sık, içi içe ve neredeyse birbiri yerine kullanılacak bir noktaya gelmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet'in “İlân-ı Hürriyet” olarak anılması bu nazariyeden okunabilir. Bunda elbette II. Abdülhamid döneminin o dönemde hürriyetin karşıt kavramı olarak kullanılan “istibdad” ile tanımlanması da etkilidir.⁶¹⁵ Bu bakımdan XX. yüzyılın başında kaleme alınan metinlerde “hürriyet” düşüncesine yapılan atıfları meşrutiyet meselesiyle doğrudan ilişkilendirmek mümkün hatta gereklidir. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun kaleme aldığı metinlere de bu hususu dikkate alarak bakmak icap eder.

Ağaoğlu'nun Müslümanlık ile hürriyet/azatlık düşüncesinin münasebetini ele alan yazılarında hürriyet düşüncesinin Hz. Peygamber döneminden itibaren var olan, İslâm'ın temel direği olduğu vurgulanır. Ağaoğlu'nun gazetesinin ilk sayılarında kaleme aldığı “İslâm ve Hürriyet” başlıklı tefrikalarında bu tez savunulur. İslâm'ın hürriyet düşüncesiyle çeliştiğine yönelik fikirlere şu şekilde karşı durulur:

“Bu fikirleri [İslâm'ın hürriyete karşı olduğu] câri edenler eğer Müslüman ise İslâm'a hıyanet edip din-i mübin-i Muhammedî'ye kizb u iftira etmekle beraber leke vurur. Çünkü hürriyet ve azatlık insanlığın en âlâ mertebesidir: neûzu-billah İslâm, şeriat, insanlığa zıt mıdır? Hayır, hayır! Nice ki zeyilde sübut edeceğiz azatlık özü İslâm'ın rüknü ve binasıdır! Cebbar ve zalimlere, Allah bendelerinin can ve mallarına, ırz ve namuslarına el atanlara, halâyıkları esir ve kul edenlere zıllullah (Allah'ın gölgesi) diyen herifler, sübhanallah Cenâb-ı Hak hazretlerinin özüne leke vururlar.”⁶¹⁶

⁶¹⁴ Kelimenin tarihsel kullanımı hakkında bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 – Hürriyet Mûsavat Uhuvvet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019, s. 107-122.

⁶¹⁵ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2*, s. 114-115.

⁶¹⁶ Ahmed Bey Agayef, “İslâm ve Hürriyet”, *İrşad*, Nu: 1 (17 Aralık 1905), s. 2; İran'da kanûn-i esâsinin ilan edilmesi akabinde buna vesile olanlara dua etmek ve İran konsolosuna tebriklerini iletme maksadıyla Tiflis'te 4 Ağustos 1906 tarihinde bölgenin ayan ve eşrafi ve Müslüman, Rus, Gürcü ve Ermeni gazetecilerin bir araya geldiği bir toplantı icra edilmiştir. Söz konusu toplantıda *İrşad* yazarlarından Ömer Faik Numanzâde kanûn-i esâsiyi şer'an ispat etme gayretiyle serdettiği şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: “Esareten azat olup hür olmak, insanca öz ihtiyarıyla, öz hukukunu muhafaza ile yaşamak, ne inki tabii olan dünya emirlerimizde, hatta ahiret emirlerimizde, ibadâtımızda bile dâhildir. Meselâ: Bir Müslüman farz olan Ramazan orucunu yese gerek ya altmış gün kefarete orucu tutsun veyahut bir kul azat etsin. Demek ki

Ayrıca Ağaoğlu'nun, yazısında Darü'n-Nedve'yi "meclis-i maslahat" ve "şûrâ evi" olarak tavsif etmesi oldukça dikkat çekicidir. Meclis ve meşveretin temelleri olduğu düşünülen bu durumun Hz. Ali sonrasında, Emevilerle birlikte yıkıldığı görüşü, Osmanlı Türkleri arasında da üzerinde durulan bir meseledir.⁶¹⁷ İslâm'ın o günden beri bir arşın ilerleyememesi, şûrâ ve maslahatın saltanata, hevâ ve hevese dönmesi; adalet, müsâvât, hürriyet ve azadlığın yerlerini cebir, zulme bırakması bunun en önemli sebepleri olarak gösterilmektedir.⁶¹⁸ Ağaoğlu'nun tefrikalarında kullanmış olduğu üslup dikkatle takip edildiğinde, öncelikle hürriyet ve müsavat düşüncelerinin İslâm dininin temellerinde var olduğunu okuyucuya benimsetmeye gayret ettiği gözlemlenir. Bu temellendirme, sonrasında ortaya koyulacak düşüncenin yani "söz hürriyeti"nin önemini vurgulama gayreti olarak yorumlanabilir. Nitekim, ona göre İslâm'ın çok kısa sürede, akılları hayran bırakacak derecede terakki etmesinin altında yatan şey "söz azadlığı"dır. İslâm dininin en önemli düsturlarından gördüğü "emr-i bi'l-marûf ve nehyi ani'l-münker" de ancak "söz azadlığı/hürriyet-i kelim" sayesinde olabilecektir.⁶¹⁹ "Gaflet uykusunda olanlar" da ancak bu sayede uyanacaklardır.⁶²⁰ Gaflet uykusundan uyanılmaya başladığı bu dönemde Hüseyinzâde ise zulm ve istibdad altında kalarak vereme tutulmuş "kalemine" hitap eder:

"Nice ki sen benim yüreğime, hayatıma tercümansın, ben de senin yüreğindeki biliyorum. Sen diyorsun ben verimli olduğum halde yine bir nice yıl yaşardım. Lakin Emir Bahadırların, vezir-i cenglerin senetleri marazımı şiddetlendirdi. Bir nice güne terk-i hayat ederim. Yok yine sehvedesin,⁶²¹ O ki, vezirlerdi, gam yeme. Trepov'dan, Vitte'den, Durnov'dan çok çalışanı olmadı, ne elediler? Görürsen şimdi umurun nazarında haindirler. Millet onları hemîşe nefretle yad edecek. Gelelim senin marazına. Müjde veririm sana, bir hekim-i muhterem senin ve bizlerin, belki umum-u İslâmiyyetin marazının davası için çalışır, bilir misin kimdir? O fâzıl-ı

insanlık hukuk ve ihtiyarından mahrum olan bir şahsı azâd edip öz insanlık hukukunu öz ihtiyarına vermek altmış gün riyazet çekmek ibadetiyle beraber olan da bir bakın mükemmel kanûn-i esâsî ilanı ile milyonlarca esir cemaatin öz insanlık hukukunu öz ihtiyarına vermek Allah ve insan indinde ne kadar âlî hizmet ve ne derecede bî-had sevaptır... Şükürler olsun ki böyle bir şer'î ve tabîi hakkımızı yine öz ruhanilerimiz ruhlarını feda ile aldılar." Bkz. Bir İranlı, "Hürriyet Bayramı", *İrşad*, Nu: 191 (15 Ağustos 1906), s. 3-4.

⁶¹⁷ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 122-123.

⁶¹⁸ Agayef, *agm.*, s. 2.

⁶¹⁹ 28 Nisan 1905 tarihli Petersburg'dan *İctihad* gazetesine gönderilen mektupta benzer ifadeler yer alır. Söz konusu mektupta ayrıca yakın zamanda sansürden uzak bir şekilde Türkçe bir gazetenin (*Hayat*) neşredileceği haberi de verilmektedir. Bkz. "Rusya Mektubu", *İctihad*, Nu: 6 (Mayıs 1905), s. 90-91.

⁶²⁰ Ahmed Bey Agayef, "İslâm ve Hürriyet [-III]", *İrşad*, Nu: 5 (24 Aralık 1905), s. 1

⁶²¹ Metnin başında "kalem" in yabancı diyarlarda kalarak kendilerine bigâne kalmalarını eleştirir: "Senin yüreğindeki ben biliyorum. Sen de ecnebler gibi Müslümanlık terakkiye manidir desen, benim sevgili kalemim, senden bu sözü ummazdım. Sen dünya görmüş kahramanlar yola salmış, filozoflar elinde işlemiş, nurdan yaratılmış mukaddes bir vücutsun. Senin kuvve-i hafızan çoktur. O vakit ki, Avrupalılar senin ne olduğunu bilmiyorlardı, seni biz onlara tanıttık. O vakit biz Avrupalılara sarmaş değil mi idik. Dünyanın üç hissesine malik biz değil mi idik. Gırnata'da hükûmet eden kim idi? Müslümanlıkta günah yoktur, sevgili kalemim." Bkz. A. H. "Ey Kalem!", *Hayat*, Nu: 127'den aktaran: Ofeliya Bayramlı (haz.) *Öli bey Hüseyinzâde - Seçilmiş eserleri*, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü: 2007, s. 155.

şehir Tabatabâi hazretleridir. Görür ki, şimdi vatan, din ve nice asırlardan beri kazanılmış şeref-i milliyemiz tehlikededir. Can ve malından geçip ister bunların ihyasına çalışsın.”⁶²²

Hürriyet düşüncesinin benimsenmeye/yaşanmaya başladığı dönem “devr-i cedid” olarak tanımlanmakta⁶²³ ve 1905 yılı sonlarında İran’da hükûmete yönelik artan protestolar da bu “devr-i cedid”in yani hürriyet devrinin bir tezahürü olarak yorumlanmaktadır. Çünkü artık insanlar hürriyet, müsavat ve adaletin anlamını kavramaya başlamışlardır:

“Şehrimizde bu günlerde görünür ki her bir şahsı müsavat, adalet ve hürriyet sözlerinin ne demek olduğunu anlamaya başladılar. Hatta bazıları hakikaten onu yürekten istemeye başladılar.”⁶²⁴

Hürriyet yolunda özellikle Avrupa’nın aksine Doğu’da artan mücadeleler takdirle karşılanmakta hatta bir noktada Avrupa’dan daha iyi bir mücadelenin söz konusu olduğu vurgusu yapılmaktadır. Resulzâde’nin “İran’da Hürriyet” başlıklı yazısında, İranlılar için son derece kıymetli bu hürriyetin, Rusya ve Avrupa devletlerinin neredeyse tümünde zahmetler çekilerek, kanlar dökülüp yıllarca süren gayretlerden sonra elde edilirken, İran milletinin bunu sadece “cüz’i teşebbüs”ü ile almaya muvaffak oldukları vurgulanır.⁶²⁵ Özellikle Rusya inkılabı ile arasındaki en önemli ve şayan-ı dikkat farkın da bu olduğu zikredilir.⁶²⁶ İran’da gerçekleşen hürriyet hareketlerine dair haberlere inanmayan, “bu millet öldü dahi dirilmez” diye yorumda bulunan insanların bu kanaate sahip olmalarının sebebi, İranlıların kabiliyet ve fitratlarına bakmamaları, medeniyet tarihine dikkat kesilmemeleri olduğu belirtilir.⁶²⁷ Başta İran’da meşrutiyetçilerin “adalet-hâne” taleplerinin karşılık

⁶²² Öli bey Hüseyinzade - Seçilmiş eserleri, s. 156.

⁶²³ Muallim, “Devr-i Cedid”, *İrşad*, Nu: 6 (25 Aralık 1905), s. 3; “Rusya’dan başlayıp Asya’nın her tarafını istila edecek bu efkâr-ı âliye-yi hürriyetperverâne seli mukabilinde hiçbir şey durabilmeyecek, hatta ne Tahran’daki ve ne de İstanbul’daki dârâ ve kostantenin taht-i bülendleri, küre-yi arz üzerinde bidâd ve istibdadların o son ve ahirinci istinâdgâhları!.. Devr-i cedid ne İstanbul’un binâsı ile ne de onun fethiyle başlıyor. Devr-i cedid ikinci ve üçüncü Roma’nın yani İstanbul ve Moskova’nın hürriyet sayesinde tazeden “Gülistân-ı İrem” olması ile başlıyor!..” Bkz. A. H. “Sola, Sola, Sol Tarafa”, *Hayat*, Nu: 142 (30 Temmuz 1906), s. 2’den Öli bey Hüseyinzade - Seçilmiş eserleri, s. 161.

⁶²⁴ Münir İbrahimof, “Hâlimizden Şikâyet”, *İrşad*, Nu: 12 (1 Ocak 1906), s. 3.

⁶²⁵ M[ehmet] E[min] R[esulzâde], “İran’da Hürriyet”, *İrşad*, Nu: 51 (20 Şubat 1906), s. 3-4; Ağaoğlu, İran’da meşrutiyetçilerin kısa sürede ve kolaylıkla hedeflerine ulaşmalarını yekvücut olmalarına bağlar: “(...) İran’ın bir millet, bir unsurdan, bir mezhepten, bir halktan olduğundan orada en müşkil şeyler çok âsanlık ile husûle gelir. Millet bir ten-i vahid gibi şeydir. Bir uzvunda, bir hissesinde bir hareket, bir fiil zuhur ettikte fi’l-fevr cümle tene, cümle uzuvlara sirâyet ediyor. Bu sebepten gayri yerlerde bu kadar işkâl ve zehamatıyla husule gelen millet meseleleri burada çok âsanlıkla husule gelebilir.” Bkz. Ahmed Bey Agayef, “İd-i Kübra-yı İslâm”, *İrşad*, Nu: 181 (2 Ağustos 1906), s. 1.

⁶²⁶ Hüseyinzâde’nin İran ve Rusya İnkılapları arasında başlıca fark olarak gördüğü bu durum da, İran inkılabının geleceği için aslında bir tehlike olarak kabul etmektedir: “Rusya inkılabı ile İran inkılabı arasında fevkalâde mühim ve şâyân-ı dikkat bir fark vardır: Rusya inkılabına bir devr-i tekâmül tekaddüm edip bu tekâmül şimdi cereyan eden hâdisâta dahi hâkim olduğu halde, İran inkılabı ansızın ve bilâtekâmül vuku’a gelmektedir. İşte Rusya inkılabındaki intizam ve ittıradın ve İran inkılabında görünen tereddüdün, nizamsızlığın başlıca sebebi budur. Bu hal ise şüphesiz İran inkılabı için muhâtar, bir tehlike teşkil ediyor.” Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Ahvâl-i Âlem ve Dirî Müstehâseler”, *Füyûzât*, Nu: 19 (12 Haziran 1907), s. 291-92.

⁶²⁷ Resulzâde, “İran’da Hürriyet”, s. 4.

bulması olmak üzere bölgede -özellikle Asya'da- hürriyet yolundaki adımlar, insanların artık terakki ve aydınlığa yüz çevirdiklerinin bir delili olarak yorumlanır.⁶²⁸

1905 sonları ve 1906 başlarında İran'da cereyan eden protestoların sonuç vermesi neticesinde Adaletânenin tesisi, Tahran valisi Alâüddevle ve gümrük işlerinden sorumlu Belçikalı Növis'in görevden alınması, bazı vergilerin kaldırılması yönündeki ısrarlı taleplerinin Şah nezdinde kabul edilmesi gibi yeni gelişmeler yorumlanırken yapılan tavsiyelerin ekseriyetle uyarıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Bunlar aynı zamanda söz konusu kazançların kaybedilmemesi için İranlılara yapılan bir tembihtir:

“Ey gaflet uykusuyla meşhur olan kardaşlar, âhiri ki ayıldınız! Sabahlarınız hayrolsun!

Lakin bu cümbüş, bu hareket ki ona akdem etmeseniz pes [yeterli] değil, dahi ayaklanıp yürümeye başlayın! Cümle kervanlar ser-menzil-i maksuda yavuklaşıptırlar [yaklaşıyorlar] ama siz imdi yerinizden hareket etmeye başladığınızda bir kadem yerine iki kadem, belki on kadar vurmalsınız ki kabak gidenlere çatıp [önde gidenlere ulaşır] millet ve devleti mezemmet ve zilletten kurtarıp menzil-i maksuda çatasınız!

Ey İranlı kardaşlarımız! Sizin maksuda yetmenizde herkes şek eder ise etsin, ben özlüğümde şek etmiyorum: Sizin eslafınızın tarihi bunu gösterip alâniye diyor ki Dahhâklar⁶²⁹ zulmüne dûçar oldukça Gâveler,⁶³⁰ efgânlar talanına giriftar olanda Nadirler olduğu gibi bu defa dahi istibdad belasına âlude varsanız sade ittihad-ı milliye, mahsusat-ı âmmiye sak olsun!

Yaşasın İran'da hürriyet!

Yaşasın İran'da kanûn-i esâsi!”⁶³¹

İran'ın tarihinde birçok ayaklanma ve hareketin olduğu zikredilmekle birlikte bu hareketlerin hiçbirinin son dönemde yaşanan ayaklanmalara benzemediği yorumu ısrarla vurgulanan bir düşüncedir. Amaç, meşrutiyet yolunda edinilen kazanımların daha mükemmel bir şekilde savunulmasını sağlamaktır. Kendilerine şah tarafından vadedilen sözlerin⁶³² fiiliyata geçmesi için daha çok çalışmaları gerektiği vurgulanmaktadır:

⁶²⁸ “Görünür ki Asya özünün köhne âlemini yâde salıp tazedden hayata, medeniyete, terakki ve revnaka yüz döndürmüştür. Japon'un dünkü hâleti, İran'ın bugünkü teşebbüsü, Çin, Afgan ve Hindistan memâlikinin terakkiye olan meyli cümle memâlikte müşahade olunan terakki, hürriyet ve saadet-cuyâne olan hissiyat-ı âmmiye, teşebbüsât-ı âliye iddiamıza şahid değil de nedir?!” Bkz. Resulzâde, *agm*, s. 4; Ağaoğlu da İran'ın artık “medeni ve müterakki milletlerin” arasında olduğunu vurgular. Bkz. Agayef, “İd-i Kübra-yı İslâm”, s. 1.

⁶²⁹ İran mitolojisinde şeytani görünümlü bir figür. Bkz. Kürşad Demirci, “Dahhâk”, *DİA*, VIII/408-409.

⁶³⁰ İran mitolojisinde Dahhâk'ın zulmüne karşı halkı ayaklandıran bir demirci. Bkz. Demirci, *agm*, s. 408.

⁶³¹ Resulzâde, *agm*, s. 4.

⁶³² Muzafferüddin Şah'ın kanûn-i esâsi hususunda ilan ettiği hatt-ı hümayun tercüme edilerek Farsça metniyle birlikte gazetede neşredilir. Bkz. “İran”, *İrşad*, Nu: 183 (5 Ağustos 1906), s. 2; Meclis için yapılacak seçimler ve detaylarına dair ilan edilen hatt-ı hümayun da benzer şekilde tercüme edilerek Farsça metniyle birlikte gazetede yayınlanır. Bkz. Üzeyir [Hacıbeyli], “İran'a Dair”, *İrşad*, Nu: 184 (6 Ağustos 1906), s. 1-2.

“Adaletane esas ı İran’da da karar koyulacağı ilan olundu, çok güzel! Şart [olan], istifade ve icra etmektir. Kâğıtta, dilde olmak ile iş aşmaz. Amel lazım! Çok ülkelerde kanûn-i esâsî ilan olundu! Ama âhiri “fıs” çıktı!... Doğrusu İran’dan da korkmalıdır!... Korkarım ki gene idare taraftarı ümera ve Şah’ın dostları “sultanlar” mâni olalar. Ve Şah hazretleri müsaade verdiğiine pişman ola!..”⁶³³

Mutlakıyet idaresi altında ezildikleri, dağlara taşlara düşüp gurbete gitme mecburiyetinde kaldıkları, ailesinden uzak kalıp zillet içinde geçinmeye çalıştıkları ve emirlerden ve hanlardan birçok zulümler gördükleri zikredilen İranlılara, medeniyet ve maarıftan uzak kalarak neredeyse vatanlarının da elden gideceğı hatırlatılır. Babalarının kendilerine tevdi etmiş oldukları kıymetli bir emanetin yani vatanlarının bu dereceye neden düştüğünü de sorgulamaları istenir.⁶³⁴ Bütün bu sorulara verilen cevap da neredeyse tektir; ülkenin yönetim şekli. Cemaat ve millet tarafından yönetilen bir idare yerine, kendisini “mâlik-i rikâbu’l-ümem” bilen tek bir kişinin idaresi altında kalmak; “kanûn-i esâsî” ve “cumhuriyet” yerine “idare-i mutlaka”yı tercih etmek bu durumun başlıca ve tek sebebi gösterilmektedir.⁶³⁵ İran’da adaletâne ile gelen yeniliklerin de beraberinde kanûn-i esâsîyi getireceğı, bu nedenle vadedilen adaletânenin kıymetinin bilinip kuvveden fiile çıkarılması tavsiye edilmektedir. İran’ın tarihine bakıldığında Muzafferüddin Şah’ın bugün vadettiğı adaletânenin birçok kez kurulduğu belirtilerek, burada yapılması gerekenin kanunlara her şartta herkesin riayet etmesi gerekliliğidir. Kendilerine vadedilenlerin kuvveden fiile geçmesi için “Ağlamayan çocuğa süt vermezler” ve “himmetü’r-ricâl tekla’u’l-cibâl” sözleri hatırlatılarak iki çare sunulmaktadır: “ittihad” ve “umumi tatil”. Başarıya ulaşabilmeleri için yapılan çağrı da gayet açıktır:

“Âzad memlekette âzâde olmalı! Adalet âleminde hıfz-ı hukuka çalışmak ile “maarif kesbi” yolunu tutmalı! Kelâmda hürriyet, ittihatda hürriyet, itikad ve vicdanda hürriyet... Hukukta müsavat... İşte bu yol ile gidiniz necat taparsınız. Haydi kardaşlar, haydi gidiniz, Hüdâ size yâr olsun.”⁶³⁶

Daha önceden zikredildiğı gibi, meşrutıyet ayaklanmaları sırasında ulemanın taleplerinin karşılık bulmaya başlamasıyla şaha karşı söylemlerin de -ittihatçılarda görüldüğü gibi- yumuşamaya

⁶³³ A[bdulla] Sur, “İran Ulemâsında Cümbüş”, *İrşad*, Nu: 59 (3 Mart 1906), s. 3

⁶³⁴ İranlıların yaşadıkları zorlukların ve vaziyetlerin neden ecnebi devletlerde yaşanmadığı sorusu da yöneltilmektedir: “Acaba bunu da düşünüyordunuz mu ki sayir ecnebler niçin öyle terakkidedirler, maarifmenddirler. Ticarete, sanatta, ulûm ve funûnda kabaktadırlar [öndedirler]. Saadet ve istirahat ile ömür geçiriyorlar, zillet nedir bilmezler, cehalet nedir bilmezler!!! Onların hikmet ve illetini hiç bilmek istediğiniz oldu mu? Siz niçin böyle, onlar niçin öyle? Ve hal ânki sizin de toprağınız var onlarınki de, sizin de raiyetiniz var, onlarınki de. Elhasıl tabii ve maddi şeylerden onlarda ne var ise sizde de var.” Bkz. A[bdulla] Sur, *agm*, s. 3

⁶³⁵ A[bdulla] Sur, *agm*, s. 3

⁶³⁶ A[bdulla]. Sur, *agm*, s. 3; Benzer bir vurguyu Üzeyir Hacıbeyli’nin İran’da Şah’ın yazılı olarak ilan ettiğı kanûn-i esâsî sonrasında da görmek mümkündür: “Hürriyet-i Matbuat, hürriyet-i içtima ve ittifaq ve emniyet-i şahsiye olmayınca millet meclisine layıkıyla nûmayendeler seçmek nâkabildir.” bkz. Üzeyir [Hacıbeyli], “İran – Hükûmet-i Meşrûta”, *İrşad*, Nu: 183 (4 Ağustos 1906), s. 2.

başladığı müşahede edilmektedir. Muzafferüddin Şah, ölü bir kabir olan İran'ın üzerinden istibdad ve mutlakıyet taşını kaldırıp kabrin üzerindeki güllerin, çiçeklerin tekrar açılmasına vesile olmasıyla artık adaletleri ve güçleriyle meşhur Sâsânî hükümdârı Hüsrev Nüşîrevân-ı Âdil ve Keyânî hanedanı hükümdarı Keyhüsrev olur.⁶³⁷ Kısacası şah artık şehinşah yani şahlar şahı olur:

“Şaha [Ey Şahım]! Çok Yaşa!... Çok yaşa ki “adalet” hürriyet” kadri bilen şahlardan oldunuz. Hakikaten “Şehinşâh”sınız imiş. Bu iftihar size kâfidir ki cümle Müslümanları şâd ettiniz, hürriyet ve adalet ilan buyurdunuz. Şaha! Sultanlara uymayınız. Onlar hâin-i millet çıktılar seleflerinin “adaletâne”lerini “zulmethâne”ye tahvil ettiler. Sizi onun ile mukayese etmek olmaz, siz veraset meselesinde de ondan efdalsiniz. Sizin veliahdınız âzade yaşamış öz oğlunuz, şahane terbiye ve talim almış öz bâlânızdır. Onunki ise Allah bilir ne cevri adamlar ve kimler olacak...”⁶³⁸

Her ne kadar şahın kanûn-i esâsîyi kabul etmesi dolayısıyla kendisine yönelik olumlu düşünceler söz konusu olsa da şüphenin tamamen ortadan kalktığı söylenemez.⁶³⁹ Ahmet Ağaoğlu'nun, şahın sadrazam aracılığıyla bast eylemleri gerçekleştirenlerin taleplerinin kabul edildiğine yönelik haberlerini “ümidvarız ki aklen bu defa bu haberler yalan olmayacaklar”⁶⁴⁰ şeklinde karşılaması bu düşünceyi doğrular niteliktedir. İran'da son yıllarda verilen birçok vaatlerin karşılık bulmaması bu düşünceye sevk eden en önemli sebep olarak gösterilir:

“İran'da o kadar yalan görmüşüm ki doğru bir şey olup da insan inanabiliyor. Şah-ı mağfur Nasîrüddin Şah hazretlerinin elli yıl padişahlık müddetinde tanzimat ve reforma baresinde o kadar şâyialar çıkıp âhirde yalan çıktı (...) Şah hazretlerinin her frengistan seferine gitmeden evvel ve sonra böyle şâyialar bırakıp âleme İran'ın terakkiyatı baresinde ve Şah hazretlerinin terakkiperver, vatan-dust, hürriyet-silk olmalarını beyan ediyordular. Seferden avdet ettikten sonra halayık bir iki üç ayda ümidvâr olup âhirde gene nâümidlik meydana çıkardı. Bu da güya rumuz-u siyasetten birisidir!”⁶⁴¹

⁶³⁷ “Şimdi bu azametli kabrin üzerinden gülleri, çiçekleri ezen, ışıklara, nurlara hâil olan mezar taşı kaldırılır. Ravza-i münevvere-i İran, adı istibdad ve mutlakıyet olan o taşın zulmetinden, tazyikinden, ezâ ve cefasından halas ediliyor!.. Türk neslinden olan yeni bir hükümdarın, Teymur'un bütün zaferlerine bedel büyük bir muzafferiyete nail oluyor!... Yaşa Muzafferüddin, yaşa! Şaha, şehinşâha, Husreve, Keyhusreve çok yaşa!... Şimdi senin tacında parlayan yakutları, zümrütleri, elmasları kopar at!.. O taşlar neye lazımdır?... Hak ve adalet, insaniyet, müsavat ve hürriyet kadar parlak, revnak-dâr, pertev-efzâ, şâşaapaş cevâhir mi olur!.. Koy bu cevâhir senin tacında berk vursun!...” Bkz. A.H., “Hürriyet ve Vatan-ı Firdevsî”, *Hayat*, Nu: 173 (6 Ağustos 1906), s. 1-2'den *Öli bey Hüseyinzade - Seçilmiş eserleri*, s. 166-167.

⁶³⁸ A[bdulla]. Sur, *agm*, s. 3;

⁶³⁹ İran'da kanûn-i esâsinin ilan edildiğine dair haberlerin *İrşâd* gazetesine ulaşmasına rağmen Ağaoğlu, kanûn-i esâsinin ilanına dair şüphesinin kalmadığını, farklı şehirlerdeki muhabirlerden aldığı haberler ve Petersburg ve Tiflis gibi bölgelerdeki sefaletlerin resmi telgrafları sonrasında beyan etmektedir. Bkz. Ahmed Bey Agayef [Ağaoğlu], “İd-i Kübra-yı İslâm”, *İrşad*, Nu: 181 (2 Ağustos 1906), s. 1.

⁶⁴⁰ A[hmed] A[ğaoğlu], “İran'da Reforma [-I]”, *İrşad*, Nu: 101 (30 Nisan 1906), s. 3.

⁶⁴¹ Ağaoğlu, “İran'da Reforma [-I]”, s. 3.

Yaklaşık elli yıldır benimsenen bu siyasetin, milletin hukukunu ortadan kaldırmaktan ve sanayi, ticaret ve ziraatta her şeyi zâyî etmekten başka bir işe yaramadığı belirtilerek, Emir Bahadır ve benzeri idareciler, İran'ın viranlığına sebep olanlar ve İran'ı dış müdahalelere tamamen açanlar olarak gösterilmektedir. İran'ı “hor ve zelil edenlerin” başında gelenlerin bu kişiler olduğu zikredilmektedir.⁶⁴²

Ağaoğlu'na göre, insanların hâkimlerden, emirlerden görmüş oldukları zulümler nihayetinde onların ellerinde ümitsizlikten başka bir şey bırakmamıştır. Bu ümitsizlik içerisinde iken Rusya'daki hareketler, çaresiz kalan İranlılara, ittifak ve ittifakının gücünü öğretmiştir.⁶⁴³ İran muhalefetine eleştirileri hedefinde yer alanlar arasında şah ve şahlık sisteminin parantez dışında tutulması gerektiği fikrini Ağaoğlu'nda da görmek mümkündür. Ona göre, İran'da muhalefetin hedefi şah veya şahlık sisteminden ziyade, insanlara zulmeden ve halkın taleplerinin şaha ulaşmasına mâni olan hâkimler ve emirlerdir.⁶⁴⁴

“Asl-ı hakikatte İran'da padişahlık eden şah hazretleri değil bu cefakâr, hunhâr hâkimler, emirlerdirler. Herkes öz dairesinde, öz saht-ı hükûmetinde mutlak bir şahdırlar! Bir şahın ıv[a]zında İran'ın binlerce şahları var!. Ancak tefavüt bundadır ki asıl şah millet reisi olup da bizzat millete hıyanet edemez. Bu vilayet şahları ise öz şahlıklarını muayyen vakte ve muayyen kıymete alıp memleketin celladları olurlar.”⁶⁴⁵

İran'da halkın yeni bir yasa sayesinde bu “cellatlardan” kurtulabileceği fikrine sahip Ağaoğlu'na göre yapılması gereken asıl siyaset, sağlam bir yasanın çıkarılmasıdır. Çıkarılacak yasa ile bir taraftan zulüm ve istibdat engellenmeli bir taraftan da insanlar mutluluğa, adalete ve vatan sevgisine sevk edilmelidir. Peygamberlerin, kutsal kitapların indirilmesindeki asıl maksat da budur.⁶⁴⁶ Ona göre İslâm dünyasının yakın tarihe kadar sahip olduğu “fâsid akide”, cemaati bir “koyun sürüsü”ne döndürmüş ve hâkimlerin, emirlerin zulmüne uğratmıştır:

⁶⁴² Ahmed Bey Ağayef, “Tahran Şehitleri”, Nu: 167 (7 Temmuz 1906), s. 1-2. Millet ve Padişah arasındaki “perde” olarak gösterilen bu zümre olmasaydı İran'da çoktan ıslahatın gerçekleşmiş olacağı düşünceleri için bkz. Üzeyir [Hacıbeyli], “İran – Hükûmet-i Meşrûta”, s. 2; Ahmed Agayef, “Facianın Âhirinci Perdeleri”, *İrşad*, Nu: 55 (22 Nisan 1908), s. 1-2.

⁶⁴³ Ağaoğlu, 1905 Rus Devrimi sonrasında İranlıların ittifak ve ittifak konusunda önemli adımlar attığını vurgular: “Orada burada meclisler, mahfiller tertip olunup ciddi bir surette millet kaydına kalmaya başladılar. Orada burada ahali şûriş ettiler.” Ağaoğlu, “İran'da Reforma [-I]”, s. 3; Resulzâde'nin, İran'da kanûn-i esâsinin ilanına dair kaleme aldığı yazısında, İranlı meşrutiyet taraftarları/hürriyet mücahitlerini “Rusya inkılab-ı aziminin destperverdesi” olarak tasvir etmesi söz konusu tesire yapılan önemli bir atıftır. Bkz. M[ehmet] E[emin] Resulzade, “İran'da Kanûn-i Esâsi”, *İrşad*, Nu: 180 (1 Ağustos 1906), s. 1-2.

⁶⁴⁴ İskender Zülkarneyn sonrasında, İskender'in emir ve hâkimlerinin İran'ı aralarında bölüştürüp kendi “müstebid” hükûmetlerini kurlmaları ile Kaçar dönemi İran'ında yaşanan hadiselerin önemli bir benzerliği olduğu vurgulanır. Bkz. Ahmed Bey Ağayef, “İran'da Reforma ve Tanzimat”, *İrşad*, Nu: 107 (8 Mayıs 1906), s. 1.

⁶⁴⁵ Ağaoğlu, “İran'da Reforma [-I]”, s. 3.

⁶⁴⁶ Ağaoğlu, “Tahran Şehitleri”, s. 2.

“Biz Müslümanlar bu âhir vakte dek bu noktaya [istibdat ve zulme engel olacak kanun ve kaidelerin tanzim edilmesine] asla dikkat ve itina etmemişik. Bazı fâsid akidelerin sayesinde biz öyle fikir etmiştik ki güya cemaat koyun sürüsü olup vatan da bir mevrâ olup hâkimler çoban gibi her ne isteseler cemaatle vatan ile edebilirler. Küllü zaman ihtiyârı birtakım şahısların ellerine verip her ne cefâ, sitem, zulm gördükse sabrettik! ve bu hâletin neticesini küllü İslâm’ın perişan olmasıyla, Müslümanların yüzde doksanı özgelere esir olmakla, Müslüman vilayetleri harabe ve virân olup ecnebilerin ellerinde bâzice [oyuncak] olmalarıyla müşahade ettik.”⁶⁴⁷

Bütün bu “virane” ve “harap” vaziyetten ilk olarak, Osmanlı’da “Yeni Türkler” olarak tanımladığı Jön Türkler’in müsavaat, adalet ve hürriyet yolunda meydanlarda mücadeleleri ile uyandıklarını ifade eder. Jön Türklerin dökülen kanları sayesinde istibdat yapısı kırılıp “usul-i keyfe-mâ-yeşâ” sarsılmaya başlamıştır. Fakat Osmanlı’nın gerek coğrafi konumunda ve gerekse Asya Müslümanlarından uzak kalmasından ötürü ortaya çıkan fikir ve hareketlerin İslâm dünyasına yayılamadığını düşünür. Bu nedenle, daha merkezde olduğu savunulan⁶⁴⁸ İran’da söz konusu fikri hareketlerin ortaya çıkması daha önemli ve elzemdir.⁶⁴⁹ Bu konudaki benzer düşüncüyü Hüseyinzâde’nin metinlerinde de görmek mümkündür.⁶⁵⁰ Hüseyinzâde, insanlık tarihinde gerçekleşen en büyük siyasi inkılap olarak gördüğü Fransız ihtilalinin, İslâm âleminde hiçbir tesiri olmadığını, Mithat Paşa’nın kanûn-i esâsîsinin bir inkılap tarzında vücuda gelmediğini savunur. Ona göre Osmanlı’da Mithat Paşa’nın önderliğinde gerçekleşen kanûn-i esâsî hareketi, “bir küçük fırkanın efkarca mazhar-ı tekâmül olmasının neticesi” idi. Burada İran’ı inkılap hareketlerini Osmanlı’ya kıyasen konumlandığı yer daha farklıdır:

“Zaten ne Türkiye inkılap memleketidir ve ne de Türklerin tabiatı inkılabat-ı dâhiliyeye müsaidir. Türkler İngilizler gibi tekâmül tarîki ile terakki eden bir kavimdir. İnkılâbâtın âlem-i İslâm’da kadimden beri yuvası Asya Fransa’sı olan İran’dır. Ancak Fransa inkılab-ı siyasisi esnasında İran öyle bir derin uykuya dalmış idi ki, bu inkılabın velvelisini asla işitmedi bile.”⁶⁵¹

Hüseyinzâde, Avrupa diplomatlarının şarkta diledikleri gibi hareket edebilmeleri ve millet ile hükûmet arasında fitne ve fesada yol açabilmeleri adına mutlakîyetin bekasını savunduklarını, bu durumu ilk anlayan ve hürriyet ve kanûn-i esâsî ile çare bulmaya çalışanın Mithat Paşa olduğunu da

⁶⁴⁷ Ağaoğlu, “Tahran Şehitleri”, s. 2.

⁶⁴⁸ Kafkasya Türklerinin İran’a olan irtibatını Ağaoğlu daha detaylı olarak şöyle aktarır: “Tahran’da ‘hürriyet, müsavat, adalet hıfz-ı hukuk ve şan ve namus-u millet için’ kesilen kurbanlar تنها [sadece] İran için kesilmeyip cümle İslâm için ve alehusus biz Kafkashılar için kesilip çünkü Kafkas Müslümanları ruhen ve mânen İran’a bağlıdırlar. Bizim cümle âdetlerimiz, ahlakımız, harekât ve sekenâtımız, terbiye ve tedrisimiz İran’dan gelir. İran ayrılmayınca biz de ayrılmayacağız!”, Ağaoğlu, “Tahran Şehitleri”, s. 2

⁶⁴⁹ Ağaoğlu, “Tahran Şehitleri”, s. 2.

⁶⁵⁰ A[li] H[üseyinzâde], “Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler”, *Füyûzât*, Nu: 19 (12 Haziran 1907), s. 290-96.

⁶⁵¹ Hüseyinzâde, “Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler”, s. 19

ifade etmekten geri durmaz. Lakin hürriyet ve kanûn-i esâsinin kuvveden fiile çıkarılmasına İran ülkesinin mazhar olduğunu ortaya koyar. Ona göre İranlılar “hem dâhilen Dahhakların marlarından, hem hâricen Nemrudların nârlarından ancak gâve-i hürriyet ile ve İbrahim-i meşrutiyet ile halas etmek” mümkün olduğunu anlamışlardır.⁶⁵²

Ağaoğlu’nun, İran’daki meşrutiyet hareketlerine dair gerek Muzafferüddin Şah ve gerekse selefi Nasırüddin Şah hakkındaki görüşleri İran’da şaha yönelik muhalefet açısından dikkat çekicidir:

“Şimdi siz ne diyorsunuz?! Meğer sizin şahs-ı şahîs-i şahâne ile işiniz var?! Meğer siz a’lâ-hazret-i Muzafferüddin Şah halledallahu mulkehu ve saltanehu [Allah padişahlığını, saltanatını ebedi kılsın] hazretlerini özünüze peder-i manevî hesap etmiyorsunuz? Meğer sizin dediğiniz ve aktardığınız ancak o değil mi ki hem bu şahınızı ve hem aziz vatanınızı bir takım zâlim ve cabbarların yed-i gaddarânelerinden hıfz edesiniz?! Siz bilirsiniz ki bu zâlim ve cabbarlar hem şahın ihtiyaratını gasb edip hem vatanınızın izzet ve namusunu payimâl ediyorlar ve saltanatın ve milletin en evvelinci düşmanları bunlardır! Meğer cümle İran’ın yâdında değil ki Mirza Rıza şah-ı mağfuru ne için katl etti? Mirza Rıza’nın iki kızının ve bir oğlunun izzetini ve namusunu döken hemen bu hâkimler değil idiler mi? Meğer Mirza Rıza, şah huzuruna arızaya gidende ona mâni olan onu cevriye be çevre belalara, ukubata dûçar edenler heman o fırka-i zulm değil idi mi? Meğer heman onlar değil idiler [mi] ki Mirza Rıza’yı âhirde cünunluk hâletinde şah-ı mazlume su-i kasd etmeğe ve vâdar ettiler [tahrik ettiler]!”⁶⁵³

Ağaoğlu’nun bu söylemleri, Jön Türklerin genelinde olduğu gibi İran’daki muhalefetin, şaha yönelik değil alt yöneticilerine yönelik olduğu fikrini benimsediğini açıkça gösterir.⁶⁵⁴ Bu yöneticiler sadece milletin hak ve hukuklarını değil aynı zamanda “mülayim, rauf ve hoş-sülûk”⁶⁵⁵ Muzafferüddin

⁶⁵² A[li] H[üseyinzâde], “Perde İniyor – Son Temâşâ”, *Füyûzât*, Nu: 32 (24 Ekim 1907), s. 455.

⁶⁵³ Ağaoğlu, “Tahran Şehitleri”, s. 2.

⁶⁵⁴ Şaha yönelik kısıtlı da olsa bazı eleştirilerin söz konusu olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. 4 Ağustos 1906’da kanûn-i esâsiyi kutlama amaçlı Tiflis’te düzenlenen toplantıda, Tiflis Gubernia Kadısı Hacı Muhammed Hasan Mollazâde’nin kanûn-i esâsiyi İran milletine bahşeden kişi olarak şah ve vezirlere dua etmesi ve gerekliliğinden bahsetmesi yine aynı mecliste minbere çıkan Mir Muhammed Hüseyin’in şaha övgüler sıralaması, *İrşad* muharirlerinden Ömer Faik Numanzade’nin sert eleştirilerine neden olmuştur. Numanzâde, İran’da halka eziyetler yapan yönetici sınıfını kendilerine şahın bahşettiğini belirterek şöyle devam eder: “Biliniz ki kanûn-i esâsiyi bize veren ne şahdır ne de onun vüzerasıdır. Belki Tahran kuçelerini [sokaklarını] al kanlariyle bezeyen Tahran toprağını kanlı gömlekleriyle örten mücahidlerin semere-i sa’yleridir.” Numanzade’nin bu eleştirilerine İran konsolosunun karşı çıkarak, şahın aslında hürriyete taraftar olduğu fakat vezirlerin engelinden dolayı kanûn-i esâsinin geciktiği mealindeki sözlerine şu minval üzere mukabelede bulunmuştur: “Madem ki şah hazretleri vezirlerin mümanaatına ve maslahatına göre öz kalbi hâhişini tehir edirdi, eğer Tahran şehitleri ve İran’ın umumiyetle ulemasının şiddetli talepleri, ittifakları olmasa idi tabiidir ki şah hazretlerinin hâhişi ilâ nihaye meydana çıkabilmecekti. İnsan ve vicdana müracaat olunacak olsa, anlaşılır ki İran kanûn-i esâsini şühedanın kanı, ulemanın ittifakı, halka mihreban ve raûf olan şah hazretlerinin akl-ı selimi, bu üç sebep birlikte meydana getirdiler. Buna göre lazımdır ki kadirşinas olup hâmini sebeplere dua eyleyek” Bkz. Bir İranlı, “Hürriyet Bayramı”, *İrşad*, Nu: 191 (15 Ağustos 1906), s. 3-4.

⁶⁵⁵ Ağaoğlu, “İran’da Reforma [-I]”, s. 3; Muzafferüddin Şah’ın kanûn-i esâsiyi ilan etmesi akabinde *İrşad* gazetesi sütunlarında Ağaoğlu’nun “Yaşasın milletin hâhiş ve temennasına amel eden İran’ın raûf ve mihreban şahı Muzafferüddin Şah” nidaları görülmektedir. Bkz. Ahmed Bey Agayef, “İran’a Selam”, *İrşad*, Nu: 179 (31 Temmuz 1906), s. 1.

Şah'ın da hak ve hukukunu gasp etmektedirler.⁶⁵⁶ Ona göre, yaklaşık beş bin yıldan beri şahlık sistemini kendine âdet edinmiş ve hatta onu Allah'ın bir ihsanı olarak görmüş olan İranlıların Şah'a yönelik bir muhalefeti söz konusu olamaz.⁶⁵⁷ Aksine İran halkının en büyük arzusunun “kanun ve kaide üzere bir padişaha kulluk ve itaat etmek” olduğu ifade edilir.⁶⁵⁸ İranlı meşrutiyet taraftarlarının gazeteye göndermiş oldukları bazı mektuplarda şaha yapmış oldukları serzenişleri de mazlum bir çocuğun, annesine yapmış olduğu gözü yaşlı şikayetine benzetilir.⁶⁵⁹ Yine gazeteye, şahın hastalandığı haberleri gelmeye devam ettiği sırada sıhhatinin iyiye meylettiği telgrafları ulaştığında haber gazete tarafından sevinçle karşılanır.⁶⁶⁰

Hüseyinzâde'nin, Muzafferüddin Şah'ın vefatı üzerine⁶⁶¹ kaleme aldığı yazı yukarıda ifade ettiğimiz düşünceyi, şahın muhalefet dışı tutulmasını, net bir şekilde gösteren bir başka yazıdır. Söz konusu metinde Hüseyinzâde, şah ile İstanbul'da ilk karşılaşmasını⁶⁶² anlatmakla birlikte özellikle

⁶⁵⁶ Muzafferüddin Şah'ın 1902 yılında çıkmış olduğu Avrupa seyahati İstanbul ziyareti ile başlar. Söz konusu ziyareti sırasında kendisini uzaktan da olsa görme imkânı bulan Hüseyinzâde Ali Turan Bey, o günkü hatıralarını şahın vefatı akabinde kaleme aldığı uzun bir yazısında anlatır. Halk tarafından şahı görmek için yoğun bir teveccühün olduğu söz konusu günde, Hüseyinzâde beraberinde -isimlerini zikretmediği- edebi eserleri ile meşhur mekteb-i âli muallimi, uzman bir hekim, asker zabıta ve son olarak bir hoca efendi olmak üzere dört arkadaşı ile bu ana tanıklık eder. Söz konusu durumu aktaran Hüseyinzâde kısa süre de olsa onu gören dört arkadaşının şah hakkında yorumlarını aktarır. Şah hakkındaki fikirlerin küçük farklılıklar olsa da genel olarak “temiz/saf yürekli”, “hayırhâh”, “müşfik ve mülayim bir kalp sahibi”, “kuvve-i iradesi zayıf” ve “ne dahi ne de bir isti'dad ve zekâ-yı fevkalâdeye sahip” şeklinde olduğu görülürken, şahı takip eden maiyeti, vükela ve vüzerası hakkında ortak bir dil söz konusu olduğu müşahade edilmektedir: “(...) müttefikan beyan ettiler ki, nasiyelerine [alınlarına] bakılırsa şahın maiyetinde liyakatli âdemler yoktur. Hatta bir nicesinin yüzünden hile ve tabasbus âsârı yağıyor.” Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Muzafferüddin”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 98-99.

⁶⁵⁷ Hüseyinzâde Ali Turan Bey, benzer düşünceye sahip olmakla birlikte şahlık makamına yönelik bir muhalefet şerhi koymaktadır: “Bugün meşrutiyet, hatta cumhuriyet usul-i idaresine nail olmuş hangi ülkenin ahali vaktiyle hükümdâr-ı mutlaklarını sevmiyorlar idi? Onlara itaatte kusur ediyorlar idi? Ancak zaman geldi ki, hükümdarlar mutlakiyetten, idare-i keyfiyeden el çekmedikçe, hürriyet vermedikçe, kanûn-i esâsiye riayette bulunmadıkça tekâmül saikasıyla bulûğ-i medeniyeye ermiş milletlerinin mahbub-i kulûbu olamadılar... Bugün taht-i saltanat ele kılıç almakla değil, kulûbu elde etmekle paydar olabilir!” Bkz. “Siyaset-i Fûrûset – Kaçarlar”, *Öli bey Hüseyinzâde - Seçilmiş eserleri* içinde, s. 393-394.

⁶⁵⁸ Ahmet Bey Agayef, “İran'da Reforma [-II]”, *İrşad*, Nu: 104 (4 Mayıs 1906), s. 1. Kanûn-i Esâsi'nin ilanından birkaç ay sonra *İrşad* gazetesinde “Yaşasın Muzafferüddin Şah” başlıklı bir yazı kaleme alan Ağaoğlu yazısında, Fransız inkılabı sırasında halka sırtını dönüp, ailesi ile kaçmaya çalışan Fransız hükümdarı XVI. Louis'in aksine milleti ile bir olan Muzafferüddin Şah'a övgülerini esirgememektedir: “Yaşasın Muzafferüddin Şah ki öz vaktinde bu nekaza-yı tarihi, bu kanun-u terakkiyi düşünüp hem özünü hem öz henevâdesini ve hem millet ve vatanını sahil-i necâta çıkarıp dünyalar durdukça bir unutulmaz, tükenmez, ad ve şanı kazandı. Daha doğrusu Muzafferüddin Şah hazretleri âl-i Kaçar'ın cümle günahlarını, cümle taksirlerini öz hamiyet-mendâne hareketi ile yiyip safa çıkarttı. (...) Muzafferüddin Şah hazretleri kuru unvan değil hakiki müeyyed min indillâh oldular, âl-i Kaçar'ın şan ve ihtiramını kal[d]ırmakla beraber nazara ölmüş gelen İran milletini de ihya ettiler, elân demek olur ki yeryüzünde Muzafferüddin Şah gibi öz milleti tarafından dost tutulan, mahbûb-u kulûb olan, reis-i hakiki olan bir millet sergerdesi, bir devlet sultanı yoktur.” Bkz. Ahmed Bey Agayef, “Yaşasın Muzafferüddin Şah”, *İrşad*, Nu: 251 (25 Ekim 1906), s. 1-2; Ağaoğlu'nun söz konusu bu metni Osmanlı muhaliflerinin önemli yayın organlarından biri olan *Balkan* gazetesinde de aynen derç edilir. Bkz. “Muzafferüddin Şah”, *Balkan*, Nu: 97 (12 Teşrin-i Sâni 1322), s. 2-3.

⁶⁵⁹ “Sana kurban olak! Biz istiyoruz ki bizim sultanımız Japon sultanı gibi olsun! Bu istibdadı kökten götürsek; saltanat öz eteğini istibdat murdarından pâk etsin.” Bkz. Abdullah Mazlum, “Gözümüz Aydın”, *İrşad*, Nu: 133 (7 Haziran 1906), s. 2.

⁶⁶⁰ “Harici Haberler”, *İrşad*, Nu: 120 (23 Mayıs 1906), s. 4.

⁶⁶¹ *Füyûzât* mecmuası, Muzafferüddin Şah'ın vefatının akabinde çıkan ilk sayısının kapağında Muzafferüddin Şah'ın fotoğrafına yer verir. Bkz. *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), ön kapak.

⁶⁶² Hüseyinzâde Ali Bey söz konusu olaydaki genel izlenimi gerek Osmanlı gerek İran ve gerekse diğer Müslüman tebaasının şahtan memnun olduğu yönündedir. Bu memnuniyetin başlıca iki sebebi olduğunu belirten Hüseyinzâde bunları sırasıyla şöyle açıklar: “(...) Şah-ı mağfurun Avrupa'ya seferi maarif-i garbiyyeden şarkın haberdar olmasına bir vasıta olduğu gibi, İstanbul'a da seyahati itihad-ı İslâma büyük bir çılgır hazırlıyordu” Bkz. Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 98-99

“büyük bir şan ve şeref kazanıp dünyadan giden”, “nâmi meşrutiyet, kanûn-i esâsî ve meclis-i milli ile merbut olan” şahın vefatını yorumlayışı dikkat çekicidir:

“İran’ın memâlik-i İslâmiyyenin, cihan-ı medeniyetin, bütün beşeriyetin her taraftan üzerine avuç avuç, deste deste, demet demet attıkları, yağdırdıkları güllerin, şekûfelerin içinde vefat etti... Muzafferüddin Şah vefat etti. Çünkü milletini ihyâ ederek dünyada olan vazife-i insaniyyesini tamam eyledi... Berpâ şah için hayat-ı taze bulan bir milletin eyâdi-i şükran ve ihtiramı üzerinde vefat etmekten büyük bir saadet olamaz!.. İnsanlar vardır ki, onların vefatında kalpler handân olduğu halde çehreler giryân gibi görünmek ister, lakin Muzafferüddin Şah’ın vefatında bütün kalpler giryân olduğu halde, çehreler handân, emin, parlak bir istikbale karşı handân idi. Çehrelerin sürur-i hürriyeti üzerine gözlerden ışk-ı iftirak akıyordu... Cemşid’in, Feridun’un, Keykavus’un Behram’ın Nuşirevan’ın Sultan Mahmud’un, Melikşah’ın, Şah İsmail’in, Şah Abbas’ın devirlerinde yaşamış İranîlere gıpta eder idim. Lakin artık etmiyorum. Muzafferüddin Şah devrinde yaşamış olduğuma fahr ederim.”⁶⁶³

Ağaoğlu’nun söylemlerinde olduğu gibi Hüseyinzâde de İran’da meşrutiyete mâni olanların şahın maiyetindeki başta Aynüddeve⁶⁶⁴, Emir Bahadır ve Şua’us-saltana⁶⁶⁵ ve benzeri idareciler olduğu fikri hâkimdir. Ona göre, bu istibdat taraftarı idareciler şahın “marazından, za’f-ı iradesinden” istifade etmiş ve kendi menfaatleri doğrultusunda çalışmışlardır. Hatta Muzafferüddin Şah’a yönelik en çok eleştiri noktalarından olan dış borçlanma ve bütçenin yanlış şekilde kullanılması hadiseleri de bu kapsamda değerlendirilir.⁶⁶⁶ Bunlardan mütevellid Muzafferüddin Şah’ın, meşrutiyetin ilanının gecikmesi konusunda bir suçla itham edilmesi onlara göre problemlidir. İran’ın kana boğulduğu bir dönemde, kendisinin durumlardan haberdâr edilmediği bir vaziyette ve aynı zamanda güçlü bir irade, ilim ve vukufiyete sahip değilken şah baş sorumlu olarak görülmemelidir. Çünkü o “nâz-i dârat ve

⁶⁶³Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 97-98.

⁶⁶⁴ Muzafferüddin Şah döneminde çeşitli valiliklere ve son olarak da sadrazam makamına getirilen Aynüddeve, 1906 yılında meşrutiyetçilerin artan baskıları neticesinde görevinden azledilmiş, 1908 yılında meclisin bombalanması akabinde Muhammed Ali Şah tarafından da Tebriz’deki ayaklanmaları bastırması için bölgeye vali olarak gönderilmiştir. Ekseriyetle istibdad sisteminin sembollerinden kabul edilen Aynüddeve Abdülmecid Mirza’nın hayatı için bkz. Muhammed Muin, *Ferheng-i Fârisi: Mutavassıt*, C. V, Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 1345/1966, s. 1226-27; J. Carlmard, “Ayn-al-dawla, Abd-al Majid”, *EIr*, III/137-140.

⁶⁶⁵ Muzafferüddin Şah’ın ikinci oğlu olan Şua’us-saltana, babasının hükümdarlığı döneminde Fars valiliğini icra etti. İran meşrutiyeti hareketlerinin başlangıcında anayasal hareketten yana tavır alsa da ilk meclisin bütçe kısıtlamasına gittiği dönemde kendisinin maaşını indirmesinden dolayı Muhammed Ali Şah ile hareket etmeye başlamış, meşrutiyet aleyhine çalışmıştır. Bkz. Muhammed Muin, *Ferheng-i Fârisi: Mutavassıt*, C. V, s. 903.

⁶⁶⁶ “1900 senesinde Muzafferüddin Şah’ın tedbirleriyle ilk defa bir istikraz-ı hariciyeye müracaat olundu. Bu münasebetle neşredilen fermanla İran’ın usul-i idare-i maliye ve iktisadiyesinde olan kusurlar bir bir zikredilip va’d olunan ıslahat şahın hüsn-ü niyetine delalet ediyor idiye de lakin çe faide ki bu ıslahat İran vükelâ ve memurlarının fesad-ı ahlâkı ve zulmet-i efkârı yüzünden kuvveden fiile çıkamayıp istikraz edilen milyonlar da bâd-ı hevâya gitti. Bâd-ı hevâya gitti ama İran cemaatini ikaz eden sebeplerin biri de bu oldu.” Bkz. Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 102.

şükûh ile büyütülmüş, hükm-i mutlak ile, mutlakıyetle ülfet etmiş” birisidir. Nihayetinde o yaşlarında mutlakıyetten el çekmesi çetin ve güç bir durum olduğu da kabul edilmelidir.⁶⁶⁷

Yukarıda değindiğimiz yazılardan da hareketle *İrşâd* ve *Füyûzât* gazeteleri özelinde bakıldığında, İran Meşrutiyet hareketlerinde eleştirinin hedefinde yer alan isimlerin ekseriyetle sadrazam ve himayesindeki devlet ricali olduğu net bir şekilde görülmektedir.⁶⁶⁸ Şubat 1908 yılında Şah’a yönelik gerçekleştirilen suikast haberi *İrşad* gazetesine telgraflarla bildirilirken⁶⁶⁹ söz konusu durum hakkında Ağaoğlu, “Şahın Canına Suikast” başlıklı müstakil bir yazı kaleme almış ve İran’ın bekâ ve hayatını tehlikeye sokan bu gibi hadiselerin müsebbibi olarak da Emir Bahadır gibi istibdat taraftarlarını göstermiştir:

“Acaba bunlara sebep ne ve kimlerdir? Eğer bu meseleyi bî-tarafâne mahz-ı insaf ve hakkaniyet nokta-i nazarından tahkik ve tedkik olursa âşîkar olur ki bu işlerin cümlesine ve hatta şahın canına suikast eden ve bomba atanlara sebep vâkiada Emin Bahadır gibi şahın etrafını almış irticaiyyun muhafazakârlardır ki mahz öz garaz-ı şahsiyeleri, menâfi’-i zâtiyeleri için şahı meclisin, milletin aksine hareket ve muamele etmeye vâdar ederler. Görünüyor ki bu şahıslar öz hareketlerinde Rus ricalini imtisal ederler. Lakin ... [okunamadı] bunu düşünmüyorlar ki İran hükûmeti Rus hükûmeti gibi muktadir ve muntazam bir polisiye, büyük, mutî’ fermanberdâr bir kuşuna [askere] mâlik değil.”⁶⁷⁰

Ağaoğlu’nun şahı hariç tutarak İran bürokrasisine yönelik bu muhalefetinin/eleştirilerinin yansımalarını yaşanan bazı hadiselerle *İrşad* gazetesinin politikasından da görmek mümkündür. Meşrutiyetçilerin ısrarlı talepleri sonrasında Aynüddeve’nin azledilmesi haberleri gazetede “İran’da birinci muvaffakiyet” olarak yorumlanmaktadır.⁶⁷¹ Şahın masumiyetinin sıklıkla tekrarlandığı yazılarda, sadrazam başta olmak üzere altında yer alan hâkimler ve emirler yaşanan zulüm ve istibdad ortamının sorumluları olarak gösterilmekte, 22 sene sadrazamlık ettiği belirtilen Eminussultan Mirza

⁶⁶⁷ Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 100.

⁶⁶⁸ “Rusya Devlet dumasının teşkili aks-i tesirini İran’da dahi göstermektedir. Hatta şah öz milletin serbestî ve hürriyeti hususundaki fikrini terviç ve tasvîp edermiş. Çünkü şah hür ve azat olan Avrupa-yı garbî devletlerinin nice kuvvetli ve satvetli olduğunu görüp ders etmekte imiş. Diyorlar ki şahın vermek istediği hürriyete, azatlığa sadrazam mâni olduğu için ahali de heyecana, galeyana gelip ihtilal çıkartmakta imiş.” Bkz. “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye -London”, *İrşad*, Nu: 169 (19 Temmuz 1906), s. 1; Muzafferüddin Şah’ın kanûn-i esâsiye dair hatt-ı hümayunu ilan edilmesi akabinde Şah’ın “millet-perver” ve “ıslahat taraftarı” olduğu da te’kid ve te’yid edildiği görüşü zikredilir. Bkz. Üzeyir [Hacıbeyli], “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 184 (6 Ağustos 1906), s. 1; Hüseyinzâde’nin de şah hakkındaki, gördüğü Avrupa medeniyetinden ve duyduğu Japon terakkisiden ve son olarak Rusya’daki inkılap hareketlerinden müteessir olduğu ve İslâm âleminin gerileyişinin nedenlerini böylelikle idrak edebildiği yorumları için bkz. Hüseyinzâde, “Muzafferüddin”, s. 100.

⁶⁶⁹ “Telgraf Haberleri – Tahran”, *İrşad*, Nu: 21 (19 Şubat 1908), s. 1.

⁶⁷⁰ Ahmed [Ağaoğlu], “Şah’ın Canına Suikast”, Nu: 21 (19 Şubat 1908), s. 1.

⁶⁷¹ Hacı Ağa Alibekov, “İran’da Birinci Muvaffakiyet”, *İrşad*, Nu: 170 (20 Temmuz 1906), s. 3-4; Ayrıca hadiseye dair İran’dan gönderilen haberlerde halkın durumu sevinçle ve “Aynüddeve ma’zul şod, be cehennem be cehennem” nidalarıyla karşıladığı bildirilir. Bkz. Meşrikî, “İran Ahvâlâtı”, *İrşad*, Nu: 176 (27 Temmuz 1906), s. 3.

Ali Asgar Han'ın⁶⁷² millete yapmış olduğu ihanetlerin hala unutulmadığı da zikredilmektedir. Buradan hareketle sadrazamlık sisteminin varlığının devletin ilerleyişine engel olduğu savunularak İran ve Osmanlı devletlerinin gerileme ve akabinde çöküşü “hüküm-ü mutlak” olarak gösterilen sadrazamlık ile ilişkilendirilmektedir.⁶⁷³ Osmanlı'da sadaret son zamanlarda saray tarafından kontrol edildiği görülse de İran'da durum daha vahimdir.⁶⁷⁴ Yapılması gereken Avrupa'da meşrutiyet idaresi altındaki ülkelerde olduğu üzere vezirlerin direk olarak padişahın/şahın riyaseti altında bulunup devletin idare edilmesidir. Devletin daha güçlü ve milletin bahtiyar olması için milletle padişah/şah arasında bir başka irade olmamalıdır. Bir aileye benzetilen devlette, padişah/şah ailenin pederine, millet evlada ve memleketse eve teşbih edilmektedir.⁶⁷⁵ Bu sebeple milletin ve vatanın ahvalinden sorumlu olacak tek kişi de padişah gösterilmektedir.⁶⁷⁶

Ağaoğlu'na göre yaşanan kanunsuzluklara rağmen İran milletinin hala ayakta kalabilmesi, ilahi bir ikram olan yetenek ve kabiliyetlerinin bir tezahürüdür.⁶⁷⁷ Ona göre, birçok eziyetlere rağmen hayatlarına devam edebilen İranlıların yaşadıklarını başka bir millet tecrübe etse yok olmaya mahkûm kalacak idi.⁶⁷⁸ Her ne kadar yetenek ve kabiliyet İran'ın ayakta kalmasında büyük bir etken olsa da sahip oldukları gayret ve hamiyetin de bunda tesiri olduğu vurgulanmaktadır. İran milletinin bu vasıflara sahip olması ise farklı milletlerle karışarak kanının tazelenmesiyle mümkün olabilmektedir:

“Fâris kanı, ale'd-devam gayri taze vü ter taifelerin kanları ile mahlut olup inhidam ve izmihlal zamanı millete taze bir kuvvet ve taze bir ruh verir idi. Elan İranlıların kanı en umde iki unsurdan ibarettir. Birisi Türk kanı, birisi de Fâris kanı, bu iki millet birbirine ahlâken, dinen, lisânen öyle karışıp, öyle mahlut olmuş ki onları aralamak, onlara tefâvüt koymak şimdi mümkün değil”⁶⁷⁹

⁶⁷² Son üç Kaçar Şah'ına sadrazamlık yapan Eminussultan, İran tarihine geçen önemli bir sadrazam olmuş ve Selçuklu'da da kullanılan Atabek-i A'zam ünvanı kendisine de verilmiştir. Hayatı hakkında bkz. J. Carlmard, “Atabak-e A'zam, Amin-Al-Soltan”, *Elr*, II/878-890.

⁶⁷³ H. [ح], K. [ك], “İran Sadaretine Dair”, *İrşad*, Nu: 175 (26 Temmuz 1906), s. 3.

⁶⁷⁴ “Pes sath-i arzda fevk-i âdet olarak Sadrazam taht-ı hükümet-i müstakillesinde yaşayan devlet fakat [sadece] İran'dır. İran'da şuûnât-ı devleti idare eyleyen vüzeranın re'y ü meşvereti sadaret vucûdu ile bâtıldır. Sadrazam تنها [tek] başına tamam-ı umûrât-ı devlete müstebidden dehalet eder.” Bkz. H. K., “İran Sadaretine Dair”, s. 3.

⁶⁷⁵ Şahın meclisi bombalaması akabinde yaklaşık 11 ay süren (Haziran 1908-Mayıs 1909) Tebriz direnişini kırmak adına şahın Tebriz'e erzak temini de dahil giriş çıkışı engellemesi Rusya'nın, bölgedeki vatandaşlarını korumak adına askeri müdahalesine bir gerekçe olmuştur. Rusya'nın müdahalesine maruz kalma tehlikesiyle karşılaşan Tebrizli meşrutiyet taraftarları şaha bu müdahaleyi durdurması için talepte bulunurken şahın bir baba, halkın da onun çocuğu gibi olduğu aralarındaki sorunlara komşuların karışmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 903.

⁶⁷⁶ Bkz. H. K., “İran Sadaretine Dair”, s. 3.

⁶⁷⁷ “Lakin İran'ın tarihine beled [vâkıf] olanlara İranlıların havariku'l-âde müsta'id, kâbil, mütefâil olduğunu bilenlere malumdur ki İran üç bin yıllık tarihinde defaatiyle esnâ-yı mahv u nâbudluğunda birdenbire, güya bir kisve-i semâviyenin bereketiyle ihyâ-yı hayat edip virân vatan, hor ve perişan millet def'aten âbad ve aziz olurlar” Bkz. Ahmed Bey Ağayev, “İd-i Kübra-yı İslâm”, *İrşad*, Nu: 181 (2 Ağustos 1906), s. 1.

⁶⁷⁸ Ahmet Bey Ağayev, “İran'a Dair”, *İrşad*, Nu: 240 (12 Ekim 1906), s. 1; Benzer bir ifadeler için ayrıca bkz. Ahmet Bey Ağayev, “Âlem-i İslâm'a Bir Nazar”, *İrşad*, Nu: 130 (20 Aralık 1907), s. 2.

⁶⁷⁹ Ağaoğlu, “İd-i Kübra-yı İslâm”, s. 1.

Ağaoğlu gibi Türk ve Şii olan bir aydının söz konusu karışımındaki Türk kanı vurgusu, İran’da yaşanan her yenilenmede/ıslahatta/terakkide Türklerin doğrudan veya dolaylı yoldan bir müessir olduklarının farklı bir beyanıdır. Ağaoğlu’na göre tüm bu vasıflar ve etkileşimler var olsa da İran’da zulmün devam etmesi, nihayetinde mizaç olarak diri olan toplumu da perişanlığa ve harabiyete götüreceği muhakkaktır:

“Lakin hayfâ! Sad hayfâ! Hezar hayfâ! Bu kadar isti’dâd ve kabiliyet, bu kadar hüdâ-dâdî dirilik ve hissîlik zulm, sitem ve bî-kaidelik sayesinde mahv u puç [boş, yararsız] olup İran günü günden viran olmaktadır.

Ve harabelik tenhâ milletin bir noktada dayanıp terakki etmemesinde, gayri hem-sâyelerden geri kalmasında, ecnebilerin aralarında zebun ve hâr [zelil, itibarsız] olmakta değil, harabelik her taraftan, her cihettendir; harabelik hemî dâhilî, hemî hâricî, hemî kalbî, hemî ruhanî, hemî adedî hemî sathîdir!!”⁶⁸⁰

Zalim ve gaddar vezirlerin baskılarıyla perişan duruma düşmüş İran milletinin hâli “virane” olarak nitelendirilmektedir.⁶⁸¹ 1906 ortalarına gelindiğinde başta Tahran olmak üzere İran’da artan meşrutiyet hadiseleri *İrşad* gazetesi müdürlüğüne de mektuplarla bildirilmektedir. Ulemanın, minberlerden hürriyet, adaletâne ve kanûn-i esâsiye dair söylemlerinin sertleşmeye başladığını, can ve mal pahasına da olsa bu yoldan dönülmeyeceğine dair nutuklar verdiklerini ihtiva eden bu mektuplarda aynı zamanda hükûmetin artan baskıları da zikredilmektedir.⁶⁸² Söz konusu haberler karşısında kayıtsız kalmadığı gözlenen gazetenin, İran’da başta ulema olmak üzere meşrutiyet yolunda zulüm gören herkesi eylemlerinde cesaretlendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Gazetenin önemli yazarlarından Mehmet Emin Resulzâde’nin “İran’da İnkılap” başlığıyla kaleme aldığı yazısında bu durumu net bir biçimde müşahade etmek mümkündür. Resulzâde, İran’da son yıllarda hükûmetlerin politikalarından dolayı yaşanan hadiselerin, insanların İran algısını menfi manada değiştirdiğini ifade etmekle birlikte⁶⁸³, Rusya’da gerçekleşen inkılap hareketini de İran için önemli bir dönüm noktası sayar:

⁶⁸⁰ Ağaoğlu, “İran’da Reforma [-II]”, s. 1.

⁶⁸¹ M[ehmed] E[min] R[esul]zade, “İran’da İnkılap”, *İrşad*, Nu: 145 (21 Haziran 1906), s. 1.

⁶⁸² İran’dan yazılan haberlere göre halkın 20 gündür kanûn-i esâsi ve hürriyet için artan heyecan ve hareketlerine hükûmet tarafından oldukça sert bir şekilde karşılık verilmektedir. Şehrin pazar ve caddelerinin Kazak askerler ve jandarmalarla muhasara edildiği, saat ondan sonra dışarı çıkışların yasaklandığı, görülenlerin hapsedildiği yahut sorgusuz sualsiz öldürüldüğü bildirilmektedir. Öldürülenlerin sayısının da 100’ü aştığı zikredilmektedir. “Harici Haberler – Tahran’dan Yazıyorlar”, *İrşad*, Nu: 144 (20 Haziran 1906), s. 4.

⁶⁸³ “‘İran’da hissiyat ölüp’, ‘İran nizam ve kanuna müstaid değil’, ‘İran ölmüş’, ‘İran viran olmuş’ gibi sözler bu ahir vakitte âdi bir sözlerden olup aramızda mütedavildir. Herkes İran dedikte mahrûbe [harap olmuş], sekene bî-his, hukuk ve kanun kanmıyan, her bir zulm ü teaddîye sabr u tahammül eden bir heyet nazara getirir. Herkes ‘İran’ dedikte ‘viran’ sözünü âşıkâr ilave etmese de yüreğinden geçiriyor.” Bkz. Resulzâde, “İran’da İnkılap”, s. 1.

“Rusya inkılabının cemi’ âlemleri titreten bir darbe-i iktisadiye ve siyasiyesinin bereketinden İranlılar da almaya başladılar; başladılar da garibe bir sürat, acibe bir himmet ile iş görmeye tevessül ettiler. Bu hareketi, bu teşebbüsü İranlılardan gördükte İran hususunda zîşt-bîn olanlar öz akidelerinin aksini görüp de mahcup olup dayandılar, sükût ettiler.”⁶⁸⁴

Tarihin genelinde ayaklanmaların ekseriyetle hürriyet üzerinden geldiği düşüncesini ortaya koyan Resulzâde, bu bakımdan inkılapların benzerlik taşıdığını savunur. Fransa’da gerçekleşen inkılap Rusya’da görülür, Rusya’da ortaya çıkan vakalar İran’a yansır. Bu nedenle, bölgelerin iktisadi ve sosyal farklılıkları inkılabın suretine tesir etse de genelde ortak bir form üzere olduğunu iddia eder. Örneğin, Rusya inkılabı ile İran inkılabı arasında birçok benzerlik görünmekle birlikte en büyük farklılığın İran inkılabının başında ruhanilerin bulunmaları olduğunu söyler.⁶⁸⁵

Resulzâde’ye göre İran’da hürriyet taraftarlarının muhalefet dili de değişmiştir. Hükûmete yönelik sözlü muhalefet yerini çatışmaya, aktif muhalefete bırakmıştır. Hiçbir yerde hürriyetin kansız elde edilmediğini de belirterek, “Hayat – müsademedede mücadelede ittihat ve ittifak” sloganıyla İranlı meşrutiyet taraftarlarına şöyle seslenir:

“(…) Allah cemaat ilendir, bereket de cemaattedir. Cemaat öyle bir kuvvedir ‘müttehid olsa’ ki hiçbir mania ve işkâlin kabakında dayanmayıp tuttuğu yoluyla gidecek, gidip de ser-menzile yetiştirecektir.

Ey İranlı kardaşlar! Meydan-ı mübareze kadem koydunuz, cehl ile akl mukabele etti. Bir az da cüret ediniz, biraz da gayret, ta hürriyet işi hal olunup İran ve İranlılar saadet-mend olsunlar.

Rusya hükûmetinin istibdad ve zulmü altında ezilen hürriyet-perestler adından İran hürriyet-perestlerini bu evvelminci kademleri münasebetiyle tebrik edip diyoruz ki; Ey hürriyet yolunda çalışan İranlılar başladığınız işte muhkem durunuz! Fukara ve miskini hânların, vezirlerin yed-i cabbârane ve gaddârânelerinden kurtarmak için candan maldan muzâyeka etmeyiniz [esirgemeyiniz]. Var olunuz, sâk [sağ] olunuz yoldaşlar!”⁶⁸⁶

İran’da hürriyet günlerinin doğuşunu müşahade etmeye başlamalarıyla “İran’da hürriyet” başlıklı yazıları kaleme aldıklarını belirten Resulzâde, hürriyet taraftarlarının sayesinde de “İran’da inkılap” serlevhalı yazıları yazabildiklerini zikreder. Artık temennileri ise, “İran’da Kanûn-i Esâsî” başlıklı yazı kaleme almaya muvaffak olmaktır.⁶⁸⁷

⁶⁸⁴ Resulzâde, “İran’da İnkılap”, s. 1

⁶⁸⁵ Resulzâde, “İran’da İnkılap”, s. 2;

⁶⁸⁶ Resulzâde, “İran’da İnkılap”, s. 2.

⁶⁸⁷ Nitekim şahın kanûn-i esâsiyi ilan ettiğine dair haberlerin bölgeye ulaşmasıyla birlikte gazetenin 1 Ağustos 1906 tarihli sayısında Resulzâde’nin “İran’da Kanûn-i Esâsî” başlıklı yazısı görülür. Bkz. M[ehmet] E[emin] Resulzade, “İran’da Kanûn-i Esâsî”, *İrşâd*, Nu: 180 (1 Ağustos 1906), s. 1-2.

Muzafferüddin Şah'ın İran'da kanûn-i esâsîyi ilan etmesi akabinde özellikle Ahmet Ağaoğlu ve Resulzâde ve Hüseyinzâde Ali Turan Bey gibi kalemlerin kanûn-i esâsinin mahiyeti hakkında yazılar kaleme aldıkları görülmektedir. Allah'ın bir nimeti -ki bu nimet Avrupa milletlerinin refah içinde olmalarını sağlamakta- olarak izhar edilen kanûn-i esâsinin İran'a nasip olması, sadece İran için değil tüm Müslüman toplumların ihyası için bir vesile, ahenk ve muhabbeti arttıracak bir vasıta kabul edilir.⁶⁸⁸ Kanûn-i Esâsî'nin çerçevesine dair Ağaoğlu'nun ortaya koyduğu düşünce aynı zamanda İran'ın geleceğinde görülmesi temenni edilen bir durumdur:

“Kanûn-i esâsî ibarettir devlet ve millet işlerinin şûrâ üzere idare olunup memlekette hürriyet, müsavat ve adalet nimetlerinden behre-mend olmasından, usûl-u idarenin istibdad ve keyfe-mâyeşa avzına akl u zeka ve adalet üzere olmasından, milletin hükûmet işlerine nezaret etmek ihtiyarından, hâkimlerin ve hükûmetin milletvekilleri tertip ettikleri kavânin ve kavâid üzere muamele etmelerinden, her bir efrad-ı milletin hâkimlerin ve kadıların işlerine ve amellerine serkeşlik edip her ânde, her vakitte zulm, cevr u cefanın kabağını [önünü] almaya hakkı olmasından, millet verdiği vergiler fakat [sadece] vatana ve milletin hayrına sarf olunup hain hâkimlerin heva vü hevesine bezl olunmamasından.”⁶⁸⁹

Bu ifadelerde görüleceği üzere, kanûn-i esâsî bir bakıma İran'da şikâyet edilen her türlü durumun devâsı olarak gösterilmektedir. Kamu menfaatini şahsi menfaatine, milletin isteklerini kendi şahsi menfaatlerini düşünen grupların vesveselerine tercih ederek, kavga ve karışıklık yaşanmadan İran milletine kanûn-i esâsîyi layık görmesinden ötürü Muzafferüddin Şah tebrik de edilmektedir.⁶⁹⁰ Lakin bu “nimet”in elde edilmesinde en büyük gayreti olanların da dönemin isteklerine dikkat kesilip, millet ve vatan yolunda canından, malından vazgeçip vatanın ihyasına çalışan İran uleması olduğu vurgulanmaktadır. İran meşrutiyet hareketi, ulemanın bir toplumu mahv ve perişanlığa sevk edebileceği gibi yükseltip bahtiyarlığa da eriştirebileceğinin bir örneği kabul edilmektedir.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Ahmed Bey Ağayef, “İran’a Selam”, *İrşad*, Nu: 179 (31 Temmuz 1906), s. 1; Resulzâde, “İran’da Kanûn-i Esâsî”, s. 1 A[li] H[üseyinzâde], “Necât Muhabbetidir”, *Füyûzât*, Nu: 6 (29 Aralık 1906), s. 84; Şah'ın vermiş olduğu “nimet-i hürriyet”ten daha büyük bir nimetin olamayacağı da zikredilir. Aynı zamanda bu nimetin şükrü de eda edilmelidir: “Biz imdi bu mevhibet-i uzmanın kadrini bilelim. İslâmiyet’in bir şartı da budur ki Müslüman gerek nimet-şinas olsun, bizim nimet-şinas olduğumuzu kuru sözle isbat etmek olmaz, bizim içindir ki imdi hami el birliğiyle bu nimet-i uzmanın hüsn-ü istimaline çalışak, umuma nâfi’ hayr işler vücuda getirek, ictimâlar edip derdimizi ihtiyacâtımızı danışak. Fakir ve fukaramızı âsude kılak mektepler medreseler açak. Zira ki şer’-i mutahharemizin hükmü budur, dinimiz böyle buyurur; Kur’an’ımız “teâvenû ale’l-birri ve’t-takva” emreder. Hususen bugün bize ilim ve maarif lazımdır. Bugünde ilim ve maarif bizi sahil-i selâmete yetirebilir. Her memlekette ilim ve maarif olsa devlet de intizam ve kuvveti mükemmel olur. Bizim bugün maarife eşedd ihtiyacımız vardır. İnsan fazilet-i ilm u maarife malik olmasa ziraattan, ticaretten, sanattan, hülâsa hiçbir şeyden bile ki lazımdır müstefid olabilmez. Bu işlerin de cümlesi ittîfak ve ittihad ile olabilir.” Bkz. “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 285 (14 Aralık 1906), s. 3.

⁶⁸⁹ Ağaoğlu, “İran’a Selam”, s. 1.

⁶⁹⁰ Başta Rusya inkılabında olmak üzere birçok ihtilalde kanûn-i esâsinin elde edilmesi için birçok kanların döküldüğü ve çok uzun süreler karışıklığın devam ettiği vurgulanır. Bu bakımdan İranlıların elde ettikleri bu kanûn-i esâsî büyük bir nimet olarak görülmelidir. Bkz. Resulzâde, “İran’da Kanûn-i Esâsî”, s. 1.

⁶⁹¹ Ağaoğlu, “İran’a Selam”, s. 1.

İran’da kanûn-i esâsinin ilan edilmesi her ne kadar sevinçle karşılsa da meşrutiyet taraftarlarına daimî olarak teyakkuzda bulunmaları uyarıları yapılmaktadır. Yakın tarihlerde komşu coğrafyalarda yaşanan hadiseler de ibret hadiseleri olarak sunulmaktadır:

“Ey İran mücahitleri, ey millet yolunda canından ve malından geçen ulemalar! Bilin ki siz özünüzün bu himmet ve gayretinizle bir İran’ı değil, küll-ü alem-i İslâmiyyeti istibdad ve zulüm altından kurtarıp saadet ve refahete çıkardınız. Çalışınız, vuruşunuz ki kesb ettiğiniz bu muvaffakiyet-i uzmâ elinizden çıkmasın, Abdülhamidler tapulup [bulunup, ortaya çıkıp] kanûn-i esâsiyi büküp altına koymasın veyahut Stolipinler⁶⁹² çıkıp heyet-i milliyeyi kovdurmasınlar. Bu sizin tutmaya gayret ettiğiniz sayddır. Servakt olunuz ki bu saydı elinizden kaçırmayasınız!”⁶⁹³

Buradan hareketle İran’da oluşturulacak kanûn-i esâsinin, Ekim 1905’te Rusya’da veya 1876’da Osmanlı’da ilan edilen kanûn-i esâsiler gibi olmaması gerektiğine dikkat çekilmektedir. İran’da kanûn-i esâsi mahiyetinin hükûmet tarafından değil millet meclisi tarafından belirlenecek olması ve İran’ın Osmanlı ve Rusya’ya nispeten genel olarak farklı ırkları içerisinde bulundurmaması duruma daha iyimser bakılacağına da işareti kabul edilmektedir.⁶⁹⁴ Her ne kadar şah tarafından kanûn-i esâsi ilan edilse de hükûmet adamlarına itimadın olmayacağı da belirtilerek, toplum menfaatlerini şahsi menfaatlerine kurban etmeyi adet edinmiş vezirlere hiçbir zaman fırsat verilmemesi gerektiği zikredilmektedir. Ayrıca şah tarafından ilan edilen hatt-ı hümayunda görülen bir noksandan da bahsedilmektedir; Hatt-ı hümayunda rütbe sahipleri ve âyanın temsil hakkından bahsedilirken kanûn-i esâsinin ilanına kadar söz konusu grupların zorbalığı ve baskısı altında kalan fakir köylülerin temsil sınıfları arasına dahil edilmemesinin, diğer devletlerde düşülen yanlışlığın bir tekrarı olacağı belirtilmektedir. Bu nedenle, kanûn-i esâsiyi oluşturacak mecliste çoğunluk Emir Bahadır taraftarı olan “istibdad-hâhlar” değil hürriyet taraftarları olmalıdır.⁶⁹⁵ Resulzâdeye göre, vakit

⁶⁹² Pyotr Arkadyevich Stolipin, 8 Temmuz 1906’da birinci dumanın feshedilmesiyle birlikte 1905 Rus Devrimi sonrasında sarsılan imparatorluğu, monarşiyi yeniden güçlendirmek adına Çar II. Nikola tarafından başbakanlık görevine getirilmiştir. Bazı tarihçiler tarafından 1905 Rus Devriminin sonu olarak gösterilen 1907 Haziran’ında meclisi kapatmaya giden darbenin başrolünde görülür. Stolipin’in inkılap hareketlerine yönelik politikalarına dair detaylı bilgi için bkz. Mustafa Tanrıverdi, “Rusya’da İhtilal Hareketleri Karşısında Başbakan P. A. Stolipin’in Politikaları (1906-1911)”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde, ed. Yunus Koç – Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, s. 37-46.

⁶⁹³ Resulzâde, “İran’da Kanûn-i Esâsi”, s. 1-2; İran’da meşrutiyet hareketinin öncülerinden Seyyid Muhammed Tabâtabâi’nin İran meclisine hitaben yapmış olduğu konuşmada da benzer bir ikazı görmek mümkündür. Özellikle mebusana, kendilerine verilen sorumluluğun farkında olmalarını belirtmekle birlikte yapılacak bir hatanın neye tekâbül edeceğine dair sözleri de dikkat çekicidir: “İşte bu emirdeki mesuliyet bir milyon pul mesuliyeti değildir. Şu kadar parayı yoluna koymak imkân dahilindedir. Bu mesuliyet ise milyonlarca mahlukun mesuliyetidir. Ve şeref-i insaniyet ve vicdan-ı mesuliyettir. Burada hata etmek Allah’ın, Resul-i Ekrem’in, padişahın huzurunda mücib-i mesuliyettir. Nazar-ı dikkatten uzak tutmamalıdır ki: teşkil olunmuş bu ‘meclis-i milli’nin gerek dâhil-i memleket ve gerek hâric-i memleket olsun aleyhinde ne kadar cemiyetler, meclisler vardır.” Bkz. “Matbuat-ı İslâmiye”, *Füyûzât*, Nu: 8 (25 Ocak 1907), s. 121.

⁶⁹⁴ M[ehmet] E[min] Resulzâde, “İran İşleri”, *İrşad*, Nu: 186 (8 Ağustos 1906), s. 1; Üzeyir [Hacıbeyli], “İran’da Kanûn-i Esâsi”, *İrşad*, Nu: 189 (11 Ağustos 1906), s. 1.

⁶⁹⁵ Resulzâde, “İran İşleri”, s. 1-2; Kanun çıkarılma yetkisinin meclise ait olması, meclisin padişahla irtibatının daim olması ve vezirlerin meclise karşı sorumlu olmaları gerektiğine dair düşünceler için bkz. Üzeyir [Hacıbeyli], “İran – Hükûmet-i Meşrûta”, *İrşad*, Nu: 183 (4 Ağustos 1906), s. 2.

“tekâhül” vakti değil “himmet” vaktidir. Meşrutiyet idaresinin kurulmasına dair sâdır olan iradenin önemli bir başlangıç olduğu belirtilerek, mecliste çoğunluğun oluşturulmasından,⁶⁹⁶ toplumun her kesiminin birlik içerisinde hareket etmesine, matbuatın serbest bırakılmasından fikir hürriyetinin sağlanmasına dek devamında birçok işin daha yapılması gerekliliği zikredilir. Aksi takdirde, “biz hürriyet verdik lakin millet hazır olmadığı için idare edemedi” denilerek ellerinden alınmasının kaçınılmaz olacağı vurgulanır.⁶⁹⁷

Millet meclisinin ve kanûn-i esâsinin teşkilinde milletin ön planda olması vurgulansa⁶⁹⁸ da meselenin diğer ve daha mühim bir boyutu ıslahatın ya da anayasanın hangi esasa ve örneğe göre icra edileceği idi. Bu konuda ortak bir fikrin olduğu söylenemez. Bir taraftan Abdulla Sur gibi bazı mütefekkirler başta maarif alanında olmak üzere yapılacak tüm ıslahatlarda ve anayasanın teşekkülünde Avrupalılardan kaçınılması gerektiğini belirtirken⁶⁹⁹ diğer taraftan kurmuş olduğu “Tebriyat” adlı mektep ve kitapevi ile Batı düşüncesinin İran’a taşınmasında önemli rol oynayan ve meşrutiyetin ilanı akabinde Azerbaycan mebusu olarak girdiği mecliste bu düşüncenin sözcülüğünü yapan Seyyid Hasan Takizâde⁷⁰⁰ gibi düşünürler ıslahat hareketlerinde, meşrutiyetin ve meclisin kaynağı olarak gördükleri Avrupa’nın örnek alınması gerektiğini savunmuşlardır.

Takizâde’nin kanûn-i esâsinin teşekkülüne ve meclis mahiyetine dair üç eleştirisi olur. Bunlardan ilki, nizamnâmelerin seçilecek meclis-i mebusan tarafından tertip edilmesidir. İkinci eleştiri konusu ise seçilme şartlarının arasında bin tümen (iki bin menat) servet sahibi olma şartıdır. Takizâde’ye göre bu durum İran’da alt gelirli insanları insan haklarından mahrum bırakacaktır. Bunu zulmün farklı bir tezahürü olarak anlatır. Üçüncü eleştiri ise, bölge vekil sayılarının nüfuslara göre belirlenmemesidir. Tahran’dan 60 kadar vekil seçilirken ondan çok daha yoğun nüfusa sahip Azerbaycan ve Horasan bölgelerinden toplamda 20 vekil seçilecek olması İran birliğine bir zarar olarak telakki edilir.⁷⁰¹ Tahran’a seyahati akabinde izlenimlerini kaleme alan Takizâde bu

⁶⁹⁶ Seçilecek vekillerin de şahsi menfaatleri için hareket etmeyecek, modern çağın usul ve esaslarına vâkıf, Avrupa’da var olan kanunlara dair bilgiye sahip kişiler olması hususlarına özen gösterilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Bkz. Şefi Refizâde Tebrizi, “Teşekkürler Olsun”, *İrşad*, Nu: 185 (7 Ağustos 1906), s. 3.

⁶⁹⁷ Resulzâde, “İran İşleri”, s. 2.

⁶⁹⁸ “Millet nümayendesi ne kadar âmme cemaatten olsa bir o kadar memlekette adalet ve müsavat artık olacaktır.” Bkz. Resulzâde, “İran’da Kanûn-i Esâsi”, s. 1.

⁶⁹⁹ A[bdulla] Sur, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, *İrşad*, Nu: 210 (7 Eylül 1906), s. 1-2; Abdulla Sur’un, ıslahat konularında Osmanlı’nın takip edilmesi gerektiğine dair düşüncelerine yer verdiği yazısının ikinci bölümünün, Mısır’da Jön Türklerin önemli yayın organlarından ve aynı zamanda Türk milliyetçiliği ideolojisiyle dikkat çeken *Türk* gazetesinde yayınlandığı görülmektedir. Bkz. *Türk*, Nu: 143 (18 Ekim 1906), s. 1-2.

⁷⁰⁰ İran’da modern batı düşüncesinin taşıyıcılarından biri olan Takizâde, 1905 yılında İstanbul, Kafkasya, Mısır ve Şam gibi eyaletleri ziyaret etmiş, Corci Zeydan ve Muhammed Abduh gibi düşünürlerle görüşmüştür. İran’da meşrutiyet hareketlerinde önemli katkılarda bulunmuş ve kurulan mecliste Azerbaycan temsilcisi olarak görev almıştır. Kaleme aldığı hatıralarında *Şûrâ-yı Ümmet* gibi, İran’a sokulması yasak Jön Türk neşriyatını gizlice alıp okuduğunu ve düşüncelerinin olgunlaşmasında etkili olduğunu aktarmakta, II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında ziyaret ettiği Osmanlı meclisinde Ahmed Rıza Bey’le temas kurduğunu nakletmektedir. Bkz. Takizâde, *Zendeği-yi Tufânî (Hatırat)*, s. 38, 123-124. 178-179.

⁷⁰¹ İran Kendlisi Seyyid Hasan Takizâde, “İran”, *İrşad*, Nu: 233 (4 Ekim 1906), s. 1-2.

eleştirilerine, sınırlı sayıdaki vekillerin hazırladığı nizamnamenin geçici olmak yerine daimî olarak kabul edilmesini, meclisteki konuşma ve hareket usulsüzlüğünü (ağaların gelmesiyle diğer vekillerin ayağa kalkması, vekillerin birbirini dinlemeden konuşmaları vb.), meclisin sözüne hükûmet nazarında itina gösterilmemesini ve son olarak sadrazamlık makamının gereksizliğini de ekler.⁷⁰²

Kan emici bir “hevâm/haşerat” takımı olarak gösterilen Avrupalılardan uzak kalınmasını savunanlar ise ıslahatlar ve tanzimatlar konusunda muhakkak bir usûlün de tatbik edilmesi gerekliliğinden bahsederler. Bunun için merci Avrupalılar değil Osmanlılardır. Onlara göre, en muktedir ve muntazam bir İslâm devleti olan Osmanlı, Avrupa kanun ve usulünü en iyi şekilde İslâmiyet’e tatbik etmişlerdir.⁷⁰³ Osmanlılarla görülen en temel ortaklığın yani İslâm’ın dışında bir yola bakılmaması elzemdir:

“Esas-ı İslâmiyyet ve istiklal-i millet nokta-i nazarlarından, İran’ın ‘hürriyetine’ dokunmamak⁷⁰⁴ şartı ile ıslahat ve tatbikat icrasından Osmanlılardan, yani medeniyet ve maarifte en ileride bulunan kardaşlarımızdan mâadasının işe müdahalesi makul ve caiz görülemez. Şer’-i şerif de buna cevaz vermez, değil mi? İran, mutlakan birisine müracaatta mecburdur. O merci’in ‘İslâm’ olması daha müreccah değil midir? Biz İslâm’ın İslâm’a muhtaç olmasını isteriz!”⁷⁰⁵

Osmanlı’da ilk batılılaşma hareketleri sonucunda ortaya çıkan Mühendishane-i Berî-i Hümayun, Mekteb-i Harbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane gibi mekteplerin bir benzerinin İran’da var olması için gerekli olan sadece İstanbul kütüphanelerinden fûnûn-u harbiye ve tıbbiyyeye dair Türkçe kitapların getirilmesi⁷⁰⁶ değil kendileri ile aynı din, cins ve lisana sahip olan muallimlerin getirilmesidir. Söz konusu bu düşüncenin, Avrupa’dan alınması gerekenler konusunda gösterdiği “istisnalar” ise Osmanlı modernleşmesi boyunca daha çok muhafazakâr cemaattan, yer yer kısmî garpcılardan sıkça duyulan vülgarize bir tabirle “Batının tekniğini alalım, kültürünü, ahlakını değil” tarzındaki ifadelerdir:

⁷⁰² İran Kendlisi, “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 274 (29 Kasım 1906), s. 3.

⁷⁰³ “Âlem-i İslâm’a büyük hizmetler etmiş, İslâmiyet’in müstakilâne bekâsı vücuduna mütevakkıftır. Yine bu devlet-i İslâmiyye kâffe – takrib itibarı ile- ulûm ve funûnu Türkçeye nakl eylemiş. Hele kanun-u harbiye ve tabiiyede iyice terakki etmiştir. Belâ nev-i beşerin hayatı ile mematına bâis birbirine zıd olan şu iki fende birer mevki-i mümtaz işgal eylemiştir. Maarif ve edebiyat âleminde derece-i kisvâda değil ise de hal-i ibtidâide dahi değildir.” A[bdulla] Sur, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, s. 2.

⁷⁰⁴ İran ile Osmanlı arasında yaşanan sınır politikalarına atıf yapılmaktadır.

⁷⁰⁵ A[bdulla] Sur, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, s. 2.

⁷⁰⁶ *İrşad* gazetesinin 24 Ağustos 1906 tarihli sayısında, Tahran ve Tebriz’e celb edilen birçok kitaptan haber verilmektedir. Haberin detayında, Osmanlı devletinin Mecelle, kanun ve nizamâtına dair ayrıca fûnûn ve mektep kitaplarının bulunduğu eserlerin Farsçaya tercüme edildiği zikredilmektedir. Bin bir zahmet ile İslâmiyete tatbik edilen kanunların İran devleti için de hazırlanan bir kanunname olabileceği vurgulanır. Nitekim İran devletinin, “Kavanin-i Adliye” ile “Fenn-i Harb”da doğrudan Osmanlı usulünü kabul etmek fikrinde olduğundan söz edilir. Söz konusu haberde Türkçe eserlerin haricinde yine İstanbul’dan Fransızca eserlerin de getirildiği bahsedilmektedir. Bkz. “Harici Haberler – Türkiye”, *İrşad*, Nu: 200 (24 Ağustos 1906), s. 4.

“Tanzimatı Osmanlı muallimlerine tevdi etmelidir ki nihayette yine müstakil kalsın! Avrupalılardan ise fakat erbab-ı sanayi celb etmelidir. Onların sınaatını, usul-u ziraiye ve ticariyesini öğrenmelidir, mutlaka öğrenmelidir. Lakin kendilerine imtiyaz, ihtiyar mebâdâ [sakın] vermemelidir. Onlara emniyet asla caiz değildir. Onların ahlakını götürmemeli fakat kendimizinkini de İslâmiyet’e uydurmalı!”⁷⁰⁷

Anayasanın oluşturulması ve meclis işleyişi hususlarında Avrupa’yı merkeze alan düşünceler, İran’da özellikle ilk yıllarda yaşanacak sıkıntıların aşılmasında Avrupa devletlerindeki sistemin takip edilmesinin büyük bir kolaylık sağlayacağı fikrini taşır. Ayrıca İran’da meşrutiyetin akabinde yaşanan sıkıntılara dair yapılması gerekenin geçmiş dönemde Japonya’da ve yakın dönemde Çin’de olduğu üzere Avrupa’da yetişmiş devlet adamları kazanmak olduğu ifade edilir.⁷⁰⁸ Tahran’da meclisin açılmasına rağmen vekillerin anlaştıkları meselelerde tekliflere hazırlanmamaları şaşkınlıkla karşılandığı *İrşad* gazetesine bildirilirken, Ağaoğlu binlerce yıldır istibdat ile yaşayan milletin birdenbire kendini bağımsız bir şekilde idare etmeye hazır olmamasının tabii olduğunu zikreder.⁷⁰⁹ Ona göre, Nasirüddin Şah’ın iktidarında Avrupa’ya gidip orada ilim tahsilinin yasaklandığı ve yine II. Abdülhamid’in de Osmanlılara aynı şekilde yasak koyduğu bir durumda Müslümanların hazırlıksız yakalanmaları kadar doğal bir hâl olamaz. Bu sebeple karşılaşılan küçük zorluklardan mütevellid ümitsizliğe kapılmamalıdır.⁷¹⁰ Millet, kendini idare etme tecrübesine sahip oldukça tecrübe kazanacak ve istibdat idaresinden kat ve kat daha iyi olacaktır. Ağaoğlu’nun yukarıda da ifade ettiğimiz gibi soruna çözüm teklifi Avrupa menşelidir:

“Meclis-i Vükelâ için en evvel lazımdır ki dâna ve makul şahıslardan bir heyet-i tahkikiye teşkil edip Avrupa’ya göndersin. Bu heyet bir yıl müddetinde Avrupa hükûmetlerini devr u gerdiş edip onlarda mecra olan kavânin ve usul-u idareyi mütalaa ettikten sonra Tahran’a müracaat edip İran’ın tıbakına, mukteziyâtına, ahvâl ve evzâna münasib kavaid ve usul tertip ve va’z ederler.”⁷¹¹

⁷⁰⁷ A[bdulla] Sur, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, s. 2.

⁷⁰⁸ “İran’da boşboğazlık edip bu güne aşikâr ve aydın mesele bâresinde tamam üç sene müddetinde mübahase ve münakaşa ile tazyî’-i vakt ettikleri esnada İran gibi usul-i meşrûta, ıslahat ve intizâmat fikrine düşen Çin bidûn-i mübahase ve münakaşa [tartışmasız] kat’ etmiş ki bugünlerde Çin’in beş vezaretin her birisinden sekiz âdem Amerika’ya İngiltere’ye, Almanya’ya ve Fransa’ya gönderip şu munazzam ve mesud memleketlerde ma’mul olan ve hükûmet işlerine umûr-i maliyeye muârefe ve umûr-i belediyeye dair binaları mütalaa etsinler ve lazımcı kesb-i ıttılâ’at ettikten sonra Çin’e müracaat edip Çin’in evza’ ve ahvâlini de nazara almakla beraber hemen kesb ettikleri ıttılâ’attan istifade edip Çin’in umûr-i idare ve hükûmetini ıslah etsinler. Kırk yıl bundan akdem Japonya da hemen bu minval hareket etti ve şimdi neticesi de gün gibi âşikârdır. (...) Eğer şah-i mağfûr meşrûtayı ilan ettiği gün 20 İranlı Avrupa’ya gönderilmiş olsaydılar şimdi kaydıp berbat olan vatana bir çare arardılar. Lakin hayfa... üç yıldır danışılır [konuşulur, müzakere edilir] ve yakın ki sûr-i İsrâfil’e dek de danışılacak.” Bkz. “Çin Hükûmeti ve İran”, *İrşad*, Nu: 53 (19 Nisan 1908), s. 4.

⁷⁰⁹ Ahmet Bey Agayef, “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 240 (12 Ekim 1906), s. 1.

⁷¹⁰ İleriki sayfalarda zikredeceğimiz üzere, Ağaoğlu’nun bu düşünceleri 1908 yılına geldiğinde değişmekte ve encümenlerin ve meclisin anayasanın teşkili konusundaki başarısızlığı sert bir dille eleştirilmektedir. Bkz. Ahmed Agayef, “İran İşleri”, *İrşad*, Nu: 74 (25 Mayıs 1908), s. 1-2; [Ahmed Agayef], “Facianın Âhirinci Perdesi”, *İrşad*, Nu: 80 (4 Haziran 1908), s. 2.

⁷¹¹ Agayef, “İran’a Dâir”, s. 2.

Ağaoğlu'nun meclis sistemine dair Avrupa usulünün benimsenmesi gerektiği fikriyatını daha spesifik durumlarda da görmek mümkündür. İran'da henüz meclis faaliyetlerinin ilk aylarında hükûmet ile meclis arasında yaşanan borçlanma hususundaki yetki tartışması Ağaoğlu'nun yazılarına da yansımıştır. Ağaoğlu, gelişmiş milletlerde mâli idare işlerinde söz sahibinin milletvekillerinin olmasını, anayasanın esaslarından kabul etmektedir. Meşrutiyet idarelerinde hükûmetin iç ve dış bütçe harcamalarının meclis iznine bağlı olmasını, hükûmetin bütçeyi kötü kullanmasını engellemek adına vekiller için büyük bir fırsat olarak telakki etmektedir.⁷¹² Nitekim bu konuda örnek gösterdiği yer yine Avrupa'dır:

“Ale'l-umum Avrupa'da kanûn-i esâsinin tekzasınca havâriku'l-âde meselâ dava vakti gibi hâletlerden başka hükûmetin vükelâdan bî-izn bir kepek⁷¹³ haraç etmeye, bir kepek karz etmeye veya inki bir kepek taze vergi koymaya ihtiyarı yoktur. Ve her taze yılda hükûmet gelecek yılın bütçesini yani medâhil ve mehâricini tahminen hazırlayıp şûrâ-yı millete takdim ediyor ve şûrâ-yı millet bu bütçenin her maddesine tek tek bakıp ya icâze veriyor veya inki red ediyor.”⁷¹⁴

İran meclisinin de bu bilinçle hareket ettiğini ifade ederek, yine Avrupa'da olduğu üzere gerektiğinde milletin ihtiyaçlarına -mektepler, medreseler, yollar, düzenli ordu tertibi- yönelik borçlanmanın mümkün olduğu kanaatini ortaya koyar. Ona göre, bu çeşit bir harcama için hükûmetinin talebinin onaylanması “lazım” ve “vacip”tir. Burada dikkat edilmesi gereken borcun hangi şartlarla alınacağını, nereye ve nasıl harcanacağını net bir şekilde belirlenmesidir.⁷¹⁵

Meşrutiyet taraftarlarına hitaben kaleme alınan yazıların ekseriyetinde yakın tarih veya yakın coğrafyada yaşanan hadiselerin daimî olarak göz önünde tutulması, ibret alınması düşüncesinin yaygın olduğu söylenebilir. Yukarıda zikrettiğimiz meselelerde Avrupa devletlerinin örnekliliği gösterildiği gibi hürriyet ortamının nasıl korunması gerektiğine dair de Osmanlı'da ve Rusya'da meşrutiyet aleyhinde cereyan eden hadiseler ibretlik olarak sunulmaktadır:

“Osmanlı mücahidlerinden Ahmed Mithat, Hüseyin Avni, Ahmed ve Süleyman Paşalar ve Hayreddin Efendiler ve gayri yoldaşları Sultan Aziz'i tahttan düşürüp idare-i meşrûtayı tesis ettiklerinden sonra, eğer hem-re'y olup saray-ı şahaneyi hürriyet kurtlarından temizleye idiler ve

⁷¹² Hüseyinzâde, 29 Aralık 1906 tarihli *Füyûzât* mecmuasında kaleme aldığı “Necât muhabbattedir” başlıklı yazısında, İran meclisinin bütçe ve borçlanma konularında tam yetki sahibi olacağı, hazineyi yöneteceği ve vezirler heyetinin meclise karşı sorumlu olacaklarını aktarmaktadır. Buradan hareketle İran kanûn-i esâsinin Belçika anayasasına benzer olacağını ortaya koymaktadır. Hüseyinzâde'ye göre meclisin tüm bu gelişmeler konusunda tek memnuniyetsizliği, azalarının bir kısmının seçimle bir kısmının da Şah tarafından seçilecek meclis-i ayan olarak tanımlanan bir ikinci meclisin kurulacağı fikridir. Bu tarz bir memnuniyetsizlik olsa da yukarıda zikredilen meclis yetkileri, İran'da hürriyet ve adalet yolunda büyük teşebbüslerin tezahürü görülür. Bkz. A[li] H[üseyinzâde], “Necât Muhabbattedir”, *Füyûzât*, Nu: 6 (29 Aralık 1906), s. 84.

⁷¹³ Manat'ın 100'de biri değerindeki para birimidir. Günümüz Türkiye Türkçesi açısından kuruş ifadesinin karşılığı olarak zikredebiliriz.

⁷¹⁴ A[hmet] A[ğayev], “İran'a Dâir [-II]”, *İrşad*, Nu: 265 (16 Kasım 1906), s. 3.

⁷¹⁵ Ağayef, “İran'a Dâir [-II]”, s. 3.

nüfuzlu istibdat taraftarlarını güçten sala idiler, şek yok ki Sultan Hamid o tizlikle, alçak haşeratı, menfaat-perest vüzerayı başına yığıp idare-i meşrûta binasını o az vakitte yıkabilmez idi. Bununla beraber, burasını da ızdırab ile tasdik etmekten geçemem ki asker, sahib-i hükm ve devletliler gibi istibdadın tabîi aletleri olan kuvvetlerin çoklu bulunduğu memleketlerde, kuvvetli ve devamlı idare-i meşrûta için ekser cemaatin iştirakiyle mutlak-ı bî-rahmâne ve kanlı inkılap lazımdır. Yoksa Osmanlı'da olduğu gibi beş on havasın fedakârlığıyla alınan hürriyet hiç vakit kemâliyle devam edebilmez. Çünkü hürriyet ve idare-i meşrûtanın derece-i devamı efkâr-ı umumiyyenin derece-i iştirakına bağlıdır.”⁷¹⁶

Hürriyetin çokluğu ve kuvveti toplumun harekete iştiraki nispetinde görülmekte ve istibdat taraftarlarının yoğun bulunduğu yerlerde inkılabın da ancak mutlak kamuoyu ile mümkün olduğu düşünülmektedir. Numanzâde, İran'da kanlı bir devrimin olmamasını,⁷¹⁷ ulema ve askerın ekseriyetinin müstebitlere tabi bulunmamasına bağlamakta dolayısıyla hareketin daha farklı olduğunu zikretmektedir. Bu nedenle genel inkılap kaidelerinin uygulanması konusunda da İran'da bir mecburiyet görmemektedir. Fakat yeri geldiğinde de İran'da meşrutiyetten hoşlanmayan, onu yıkmaya çalışan -az da olsa- cahil menfaatperest hâkimlere, mollalara ve hanlara toplumsal adalet adına zulüm ve adaletsizliğin yapılabileceğini savunmaktadır. Ona göre inkılaptan sonra istibdat taraftarlarına edilen zulüm ve adaletsizlik, toplumsal menfaatler adına yapılan “en büyük adalet, en insaniyet-perverâne, en makulâne tedbir” sayılmaktadır.⁷¹⁸ Bu veçhile Kirmanşah'ta istibdat taraftarı bir toprak sahibine yapılan bombalı saldırı da hürriyet yolunda önemli bir hakikat olarak telakki edilmektedir.⁷¹⁹ Meşrutiyet taraftarlarının artan şiddetli eylemleri, onların hürriyet yolunda daha bilinçli olduklarına dair şüphelerin ortadan kalkmasında önemli etken olarak gösterilmektedir. Hatta, söz konusu eylemleri “İran'da hürriyetçi yoktur fakat açlar vardır” şeklinde yorumlayanlar da hürriyet taraftarlarının itibarına tecavüz etmekle itham edilmektedirler. Çünkü aslında her inkılap aynı zamanda iktisadi sebeplerle de ilgili bir hadisedir.⁷²⁰

1906 yılının sonlarında Muzafferüddin Şah'ın hastalığının şiddetlenmesiyle Tebriz'den Tahran'a gelen veliaht Muhammed Ali Şah, kanûn-i esâsinin devamlılığı konusunda millette büyük endişeler yaratmıştır. Hüseyinzâde Ali Turan Bey, Şark'ta var olan endişelerin başında gördüğü bu durumun, kanûn-i esâsinin henüz muhkemleşmediği bir dönemde şahın rahatsızlanmasından

⁷¹⁶ Numanzâde, “İran'a Dâir”, *İrşad*, Nu: 269 (22 Kasım 1906), s. 2.

⁷¹⁷ Bu durumun İran meşrutiyet hareketi için aleyhte bir hâl olarak telakki eden görüşler de vardır. Üzeyir Hacıbeyli ileride de değineceğimiz yorumlarında bu durum, İran'da inkılabın eksik gerçekleştiğine dair bir işaret olarak gösterilir. Bkz. Üzeyir, “İran'da İhtilal”, *İrşad*, Nu: 48 (20 Mart 1907), s. 2.

⁷¹⁸ Numanzâde, “İran'a Dâir”, s. 2-3.

⁷¹⁹ Mehmed Emin [Resulzâde], “İran'a Dâir”, *İrşad*, Nu: 272 (26 Kasım 1906), s. 2.

⁷²⁰ Mehmed Emin [Resulzâde], “İran'a Dâir”, s. 2.

mütevellit ortaya çıktığını ifade eder.⁷²¹ Ağaoğlu'na göre ise yaşanan bu kaygının sebebi Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet taraftarı olmadığına dair Tebriz'den vârid olan haberlerdir.⁷²² Henüz meşrutiyet idaresinin beklenen bir seviyeye ve güce ulaşmadığı bir dönemde hükümdar değişikliği ihtimali bütün vatanperestleri ve İran'ı dost kabul edenleri bir “dehşet”e uğratacağını düşünür. Ağaoğlu, meşrutiyet idaresine karşıt bir kişinin hükümdarlığa gelmesini, İran'da yeniden bir inkılap hareketini uyandırmanın yanında İran'ı özellikle yabancı devletlerin müdahalesine açık bir konuma getireceği ve bunun da devletin bağımsızlığını yıkması gibi ihtimalleri barındırdığını savunur. Şu vakitten itibaren ise yapılması gereken -millet tarafından ümit ve rica edilen- meclisin her türlü durumdan korunacak şekilde güven altına alınmasıdır.⁷²³

Gerek meclisin güvence altına alınması ve gerekse halkın kanûn-i esâsî konusunda daha da bilinçlendirilmesi düşüncesi daimî olarak yazılarda vurgulanan bir fikirdir. Halkın henüz bilgi sahibi olmadığı kanûn-i esâsî hakkında da çok kolay bir şekilde aldatılabileceği kanaati hâkimdir.⁷²⁴ Bu yüzden zamanında çok iyi “mal” üreten “İslâm fabrikasının” bozulduğunun ve “çürük mal” çıkardığının ve bunlarla “dünya ve ahireti kazanmanın, insanca yaşamının” mümkün olmadığı farkına varılmalıdır. Yapılması gereken de fabrikanın müdürü (ruh) ve makinalarının (ahlakların) değiştirilmesidir.⁷²⁵ Bu eylemlerin gerçekleşmesinde, başarıya ulaşılabilmesinde de en önemli adım ittihat ve ittifak fikri kabul edilmektedir.⁷²⁶

Muhammed Ali Şah'ın özellikle ilk döneminde meclisin varlığını koruyacağına dair beyanlatları ve hükümleri⁷²⁷ memnuniyetle karşılanırsa da hatta bu tavrından ötürü Hz. İbrahim misali

⁷²¹ A[li] H[üseyinzâde], “İcmâl”, *Füyûzât*, Nu: 4 (8 Aralık 1906), s. 51.

⁷²² Ağaoğlu, Tebriz'i istibdadın ve avamlığın en muhkem yuvası olarak tasvir etmekle birlikte, “usul-i istibdadî” ve “idare-i keyfe-mayeşâ”ya Muhammed Ali Şah'ın tabiatlarının daha müsait ve muvafık olmasını “tabii bir emir” kabul eder. Bkz. Ahmed Bey Agayef, “İran'ın Hâli [-III]”, *İrşad*, Nu: 279 (6 Aralık 1906), s. 2; Muhammed Ali Şah'ın veliahdlığı sırasında İran'da seçimlere karşı olduğuna dair bir haber için bkz. Maşriki, “Harici Haberler – İran”, Nu: 253 (29 Ekim 1906), s. 4.

⁷²³ Ahmed Bey Agayef, “İran'ın Hâli [-III]”, s. 2; Ahmed Bey Agayef, “Hakayik”, *İrşad*, Nu: 43 (13 Mart 1907), s. 2.

⁷²⁴ S.[س] H.[ح] S. [ص], “İran'a Dâir”, *İrşad*, Nu: 13 (18 Ocak 1907), s. 2; Benzer ifadeleri dönemin İngiliz diplomatlarının yazışmalarında da görmek mümkündür. Bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 54, s. 90-92.

⁷²⁵ Faik Numanzâde, “Çâre-i Terakkimiz”, *İrşad*, Nu: 27 (16 Şubat 1907), s. 2; Benzer ifadeleri Mısır'da çıkan *Türk mecmuasında* da görebilmekteyiz. Söz konusu yazıda, İslâm'ın mâni-i terakki olduğuna dair kaleme alınan yazılara özellikle “sarıklı hocaların” sert tepkiler vererek bu fikri çürütmeye dair ayet ve hadisler zikretseler de onların hâli ve dönemi iyi anlamadıkları vurgulanır. Bu minval üzere öne sürülen argüman da şu şekilde olur: “Vaktiyle iyi mal yapan bir fabrika sonra fenâ eşya çıkarmaya başlasa, bu fabrika evvelce güzel eşya yapıyor idi; binaenaleyh şimdiki yaptığı fenâ malı da evvelki malın bahasına satın almalısınız denilebilir mi? Ve dense de kim dinler? O halde İslâmiyet denilince o din altında yaşayan akvâmın efkâr ve harekâtına icra eylediği tesir anlaşılmalıdır. Şimdi İslâmiyetin hâl-i hazırda tesiri nasıl olduğunu tedkik etmek icab eder.” Bkz. “Din ve Medeniyet”, *Türk*, Nu: 150 (13 Aralık 1906), s. 4.

⁷²⁶ Kurtuluşun ittihat ve ittifakta olduğuna dair yazılar için bkz. “İran'a Dâir”, *İrşad*, Nu: 285 (14 Aralık 1906), s. 3; *İbn-i Salik Erdebili*, “İran'a Dâir”, *İrşad*, Nu: 29 (20 Şubat 1907), s. 3-4; Aynı müellif, “İran'a Dâir – İran'da Ekicilerin Ahvalı”, *İrşad*, Nu: 30 (21 Şubat 1907), s. 2; Üzeyir, “Teessüfler Olsun”, *İrşad*, Nu: 32 (23 Şubat 1907), s. 2.

⁷²⁷ Muhammed Ali Şah'ın meclisi dağıtmayacağına dair verdiği söz ve meclisin görüş ve onayı olmadan hükûmetin yabancılara hiçbir imtiyaz tanımayacağı haberleri, halk tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Şah'ın babasının ıslahatlarını devam ettireceği şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 289 (20 Aralık 1906), s. 2; “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, Nu: 292 (24 Aralık 1906), s. 1.

“halilullah” “dost-i hüda” olacağına dair yorumlar yapılsa⁷²⁸ da ilerleyen aylarda bu sözlerinin aksine benimsediği yeni siyaset politikası kendisini *İrşad* ve *Füyûzât* sütunlarında açık eleştiri noktasına getirmiştir. Özellikle memleketin geleceğini yabancılara satmakla,⁷²⁹ İran milletinden aldığı paralarla cebini doldurmakla ve kendi kabilesinden insanları makam ve mevki sahibi yapmakla tenkit edilen Eminussultan’ın tekrar sadrazamlık makamına getirileceği haberleri meşrutiyet sistemine bir darbe olarak yorumlanmaktadır.⁷³⁰ Ağaoğlu’nun söz konusu hadiseye dair kaleme aldığı yazısında, Muzafferüddin Şah’ın en büyük hizmeti olarak telakki ettiği Eminussultan’ın azlini, İran tarihi bakımından dönüm noktası kabul etmektedir. Bir “canı” olarak nitelenen Eminussultan’ın sadrazamlık makamında bu vakitten sonra yer alması şu neticeyi doğuracaktır:

“Eğer bizim bu ihtimalatımız sahih ise İran’ın hürriyeti ve idare-i meşrûtası büyük bir tehlikededir. Millet in bu kadar fedakârlık ve zahmet ile alınmış hukuk ve ihtiyaratı paymâl olunup İran’ın istikbali tazeden kara bulutlar altına girecektir.

Çünkü Eminussultan tab’an ve hulken müstebid ve istiklaliyet-perest bir şahıstır. Bununla beraber çok müdebbir, çok hilekârdır. Tahran’a müracaat ettikte usûl-i hâzıradan nâ-razı olanların cümlesi, kavaid-i sabıkadan behredâr ve menfaat-berdâr olanların kâffesi onun etrafına cem’ olup nev’ be nev’ fitneler, hileler meydana atılacak”⁷³¹

Ağaoğlu’nun bu meselede endişeye kapılmasında önemli sebep de -daha önce de çeşitli yazılarda sıklıkla dile getirilen- İran’da henüz yeni olan meşrutiyet idaresinin fitne ve hilelere karşı güçlü bir konumda bulunmadığı ve halkın -hatta seçilmiş encümenlerin- meşrutiyet ve hürriyetin mahiyetine dair bilgi sahibi olmadıkları fikriyatıdır.⁷³² Sahip olduğu paraların ve dilinin gücüyle, hilekârlıklarıyla birçok İran ulemâsını aldatmış olan bu tür insanların İran’dan uzak tutulmasında en büyük sorumluluk da meclise yüklenmektedir. Şahın da bu tür bir fikre sahip olması, İran milletine ve meşrutiyet idaresine yönelik bir ihaneti olarak yorumlanmaktadır. Kendisine yapılan çağrıda

⁷²⁸ A[li] H[üseyinzâde], “Şûra-yı Ümmet ve Şûra-yı Ümem”, *Füyûzât*, Nu: 8 (25 Ocak 1907), s. 115.

⁷²⁹ Hacı Ağa Alibekov, “İran’da Birinci Muvaffakiyet”, *İrşad*, Nu: 170 (20 Temmuz 1906), s. 3.

⁷³⁰ Ağaoğlu, Müşirüddeve’nin azledilip yerine bir kişinin getirilmemesini ve İran meclisinin durumdan haberdar olup protestolarda bulunmasını, Şah’ın Eminussultan’ın sadrazamlığı konusunda istekli olduğu düşüncesine yormaktadır. Bkz. Ahmed Bey Agayef, “Eminussultan’ın Ric’ati”, *İrşad*, S. 41 (6 Safer 1325 – 8 Mart 1907), s. 1; Bu düşüncelerin, gazetenin bir önceki sayısında Sadrazam Müşirüddeve’nin istifa haberi hakkındaki yorumlarla kıyaslandığında ciddi bir farklılık olduğu da görülmektedir. Söz konusu haber yorumunda istifa hadisesi, Şah’ın sadrazama karşılık meclisten yana hareket tavır alması ve İran’da meclisin gün geçtikçe kuvvetlenmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca vezirlerin azledilmemesi onların da meclisle hemfikir olduğu şeklinde değerlendirilirken birkaç gün sonra vezirlerin de azledildiği telgrafı gazetede yer alır. Bkz. “Sadrazamın İstifası”, *İrşad*, Nu: 40 (7 Mart 1907), s. 3; “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye Tahran”, *İrşad*, Nu: 44 (14 Mart 1907), s. 1.

⁷³¹ Ahmed Bey Agayef, “Eminussultan’ın Ric’ati”, s. 2.

⁷³² “(...) Tenha Tahran’da diyorlar yüz yetmiş encümen var. Bu encümenler kimlerden ibaret olduğunu herkes düşünebilir. Onlar her mahallenin âdemlerinin bir mevkie cem’ olup da heman mahalle dairesinin cümle işlerini güya idare edenlerdirler. Âvam, câhil, nadân-ı hürriyet, müsavat, adalet ne olduğunu düşünmeyen, meşrûtanın manasını bile anlamayan bi-ser ü pâlar [baldırı çıplaklar] özlerine encümen deyip de her işe karışıyorlar.” Bkz. Ahmed Agayef, “İran İşleri”, *İrşad*, Nu: 74 (25 Mayıs 1908), s. 2.

Eminussultan'ı davet etmeden önce babası Muzafferüddin Şah'ın kendisine yaptığı nasihatleri de iyice düşünüp hareket etmesi ve babası sayesinde milletin Kaçar ailesine olan sevgi ve muhabbet hislerinin bozulmasına sebep olmaması tavsiye edilmektedir.⁷³³ Eminussultan meselesi ile birlikte aynı dönemlerde Rusların da Tahran'a asker sevkıyatları, gazetenin şaha yönelik eski bir kanaatinin tekrar canlanmasına neden olduğu da görülmektedir:

“Nece ki biz Muhammed Ali Şah hazretlerinin Tebriz'den Tahran'a âzim olduğu sırasında yazmıştık Muhammed Ali Şah'ın hürriyet ve meşrûta taraftarı olduğuna baver etmiyorduk [inanmıyorduk]. Lakin sonra Tahran'da vukua gelen ve zahiren hürriyet ve azadlıkla müsaid vakalar bizi bu fikrimizden çevirtmişti. Biz hesap ettik ki şah hazretleri İran'ın ahval ve evzâmı düşünüp, İran'ın ve milletin necâtını ve âl-i Kaçar'ın saâdet ve devamını heman idare-i meşrûtanın, azadlığın devamında bilecek ve bu surette millet ve vatan ve silsile-perestlik onu vâdâr edecek [mecbur edecek] ki idare-i meşrûtanın takviyet ve devamına çalışsın.

Lakin bu âhirde zuhura gelen vakalar tazedden bizi köhne akidemize bâki olmaya vâdâr ediyor.”⁷³⁴

Yaklaşık yirmi yıllık yöneticiliği döneminde İran'da halka birçok eziyetlerde bulunduğu ve yakınlarını büyük mevkilere getirdiği belirtilen Eminussultan'la Muhammed Ali Şah'ın yapmış olduğu zikredilen yazışmaya, İran'da cereyan eden ciddi bir hadise olarak dikkat çekilmektedir. Meclisin tepkisiyle şahın geri adım attığı haberleri aktarılsa da Eminussultan'ın Paris'te bulunduğu sırada dahi aslında bir taraftan İran'da gizli bir şekilde “haşerat” olarak tanımlanan ayân, eşraf ve bazı ulemalar ile ilişkide bulunduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu haberlerin asılsız olduğuna dair İran mücahitlerinden de bizzat gazeteye hususi telgraflar gönderilse de gazete idaresi yine meseleye şüpheli yaklaşmakta ve bir ay evvel *Daily Mail* gazetesinde İran'da bir darbenin hazırlandığı haberine binaen İran'ın hâlâ tehlikede olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁵ Özellikle sağlam kaynaklardan aldıkları belirtilen bilgilere göre Eminussultan'ın tebdil-i kıyafetle Bakü'den İran'a gideceği, Şahın bu konuda haberdar olduğu ve İran'da istibdat taraftarlarının onun etrafında toplanıp “köhne” usul ve kaideyi geri getirmeye hazır oldukları zikredilmektedir. Gazete, “öz vazife-i mukaddesemiz” olarak telakki ettiği bu meselede İran meşrutiyetçilerine ve İran'ın hürriyetini düşünenlere ısrarlı bir şekilde, şimdiden hızlı adımlar atıp savundukları şeyleri korumalarını tavsiye etmektedir.⁷³⁶

Nitekim Eminussultan'ın dahiliye nazırı ve sadrazamlık görevine getirildiğine dair haberlerin resmi kanallar yoluyla gazeteye ulaşmasının akabinde Ağaoğlu yakın tarihte en önemli

⁷³³ Ahmed Bey Agayef, “Eminussultan'ın Ric'ati”, s. 1-2.

⁷³⁴ Ahmed Bey Agayef, “İran tehlikededir!”, *İrşad*, Nu: 44 (14 Mart 1907), s. 1-2.

⁷³⁵ “Tahran'dan İdaremize Gelen Hususi Telegramma”, *İrşad*, Nu: 49 (21 Mart 1907), s. 3.

⁷³⁶ “Eminussultan'ın Müracaatı”, *İrşad*, Nu: 58 (2 Nisan 1907), s. 2.

hadise olarak gördüğü bu meselede “Eminussultan’ın Sadareti” başlıklı bir yazı kaleme alır.⁷³⁷ “İranlılar nazarında istibdadın ve usul-u keyfe-mayeşânın en muhkem, en kavi taraftarı ve hâdimi” kabul edilen Eminussultan’ın şah tarafından bu derece önemli bir mevkiye getirilmesi hürriyet taraftarlarını ve İran mücahitlerini bir telaşa sevk ettiğini zikreder ve İran’ın geleceğine dair iki ihtimalden bahseder. Ağaoğlu’nun gördüğü ilk ihtimal, yeni sadrazam Eminussultan’ın istibdat düşüncesinin sabit kalması durumudur ki bu ihtimalin, İran Meşrutiyeti’ni açık bir tehlikeye götüreceğini savunur. İkinci ihtimal ise Eminussultan’ın düşüncesinin değişip meşrutiyet usulü ve meclis taraftarı olmasıdır. Bu olasılığı çok mümkün görmese de böyle bir durumun İran’a fayda sağlayacağını da düşünür.⁷³⁸ Ona göre, ikinci ihtimalin gerçekleşmesi için diğer bir ifadeyle Eminussultan gibi güçlü bir karakterin iktidarı kendi eline almasını engellemek için meclis aktif rol oynamak zorundadır. Bu konuda da İran meclisine iki teklif sunar. İlk teklifi, vezirler heyetinin en azından yarısının meclisten veya meclis ve meşrutiyet taraftarlarından seçilmesidir. Bu düşüncesinin reeldeki karşılığı olarak da Fransız devrimini gösterir ve orada vezirlerin parlamento tarafından tayin edilmesini başarının en temel noktalarından sayar. İkinci teklif ise vilayetlerde olan meclislerin güçlendirilip oralara tayin edilen hâkimler ve âmirlerin meclis tarafından onaylanmasıdır. Bu durumun gerçekleşmesi durumunda İran meclisinin her türlü tehlikeden korunmuş olacağına inanır. Nihayetinde, İran’ın saâdet ve felaketinin, İran meclisi ve Eminussultan’ın ellerinde olduğunu belirtir. Geçmiş geçmişte kalmıştır, dünyada herkes hata yapabilir vurgularıyla milletin ihyasının elinde bulunduğu zikredilen Eminussultan’a iki yol çizer; ya Muzafferüddin Şah gibi milletin kalbinde daima yaşayan küçük bir gruba dahil olacak yahut geçmişte vezirlik makamlarını işgal eden ve sonunda bir kefenle gidip unutilan birçok vezirler gibi olacaktır.⁷³⁹

Ağaoğlu, 1907 Mayıs ayında gittikçe artan Tebriz merkezli ayaklanmaları⁷⁴⁰ da Eminussultan’ın sadrazamlık meselesi içinde değerlendirir. Ayaklanmaların halkın “can ve mal ile aldığı hürriyetin husule gelmesine teminat hâsıl etmek” niyetiyle gerçekleştiğini belirterek meşru bir

⁷³⁷ A[hmed] A[gayef], “Eminussultan’ın Sadareti”, *İrşad*, Nu: 76 (25 Nisan 1907), s. 2.

⁷³⁸ “Diyorlar ki Eminussultan bu bârede Paris’te bazı mehâfil ve dairelere iltizam verip ve ber-uhde edip, ki eğer o usul-u meşrutiyet ve meclise hıyanet etse heman mehâfil ve daireler ona tenbih etsinler. Eğer bu şuûnat hile değil ise Eminussultan’ın cüreti anlaşılır. Onda malum olur ki Eminussultan kalben ve sıdkan meşrûta taraftarı olup hem millet tarafından ve hem meclis tarafından muavenet ve takviyet isteyecek ve bu surette hem millet hem meclis ona muavenet edecekler ve gerek de etsinler, çünkü Eminussultan gibi müdebbir ve kârkon [faal] şahsın usul-u meşrutiyeye hizmeti daha artık olabilir. Beş yıl müddetinde Avrupa’nın en hür, en âzad ve en mesud olan İsviçre gibi bir kıtasında oturup da, bu hürriyet, bu azadlık ne nev’ idare olunur, ne derecede halayıkla lazım ve mühimdir meselelerini düşünen bir müdebbir şahıs İran’ın bu evzanda hulûskarâne ve samimane iş görürse İran ihyasına sebep olabilir.” Bkz. Agayef, “Eminussultan’ın Sadareti”, s. 2.

⁷³⁹ Agayef, “Eminussultan’ın Sadareti”, s. 2.

⁷⁴⁰ Tebriz’de telgrafhaneyi işgal eden büyük bir kalabalık Şah’ın kanûn-i esâsiyi tasdik etmesine dair taleplerde bulundu. Günlerce süren hadiselerin, Reşt, Kirmanşah ve Şiraz gibi eyaletlere de sıçradığı görülmüştür. “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 84 (8 Mayıs 1907), s. 2. Tebriz’de özellikle topluluk içerisinde caddelerde okunan Tahran gazeteler ile birçok mektupların Tebriz ahali üzerinde, hükûmetin takip ettiği yolun meşrutiyet ve hürriyete muhalif olduğu yönünde kanaat sahibi olmalarında etkili olduğu da ifade edilir. Bkz. “İran’daki hareket-i hürriyetperverânenin tafsili”, *Füyûzât*, Nu: 11 (3 Mart 1907), s. 165.

karşılığı olduğunu izah etmeye çalışır.⁷⁴¹ Ağaoğlu'na göre söz konusu ayaklanmaların en önemli sebebi halkın, yakın zamanda İran'da dahiliye vezirliği ile birlikte sadrazamlık makamına getirilen Eminussultan'a olan güvensizliğidir. Her ne kadar Eminussultan İran meclisinde, Şah'ın, kendisinin ve vezirlerin meclis ile birlikte hareket edeceklerini, meşrutiyet taraftarı olduklarını,⁷⁴² hatta geçmiş günahlarından dolayı af dileyerek Avrupa'da edindiği tecrübe ile İran'ı din ve meşrutiyete bağlı bir devlet konumuna getireceğini⁷⁴³ beyan etse de halk nazarında ondan istenen söz değil eylemdir:

“Bu isbat [sözlerinin doğruluğu ve niyetinin hâlis olması], ahalinin itimad ve itibarı fakat o vakit husule gelir ki Eminussultan söz ile değil doğrudan doğruya ta'cîl ve sürat ile meşrûtanın ne olduğunu, kanûn-i esâsîlerin neden ibaret olmasını tertip edip şah hazretlerinin imzasıyla cemaate ve umum âleme ilan ede.”⁷⁴⁴

İran'da gerek vezirlerin gerekse de meclisin henüz halkı ikna edecek ve meşrutiyet idaresini sağlamlaştıracak bir iş yapmamaları⁷⁴⁵ ve bunun yanında ahali arasında da Eminussultan ve şahın meşrutiyet aleyhinde teşebbüslerine dair haberlerin yayılması halkın hoşnutsuzluğunun artmasında önemli etken kabul edilir. Şah ve Eminussultan'la birlikte meclis de artık eleştiri oklarına maruz kalmaya başlar. Halkın perişanlığının devam etmesine rağmen bir icraatta bulunmamaları dolayısıyla meclis de vatan sevgisinden uzak kalmakla itham edilir. Bu vatan sevgisinin görülmesi için yapılması gereken de gayet nettir; meşrutiyetin bir meyvesi olan kanûn-i esâsîsinin tüm maddelerini ilan ederek memleketin nizama koyulmasına ve ıslahına başlamaktır.⁷⁴⁶

İran inkılabını “inkilab-ı tezelsülî” olarak tanımlayan Hüseyinzâde, son dönemde özellikle Eminussultan'ın da sadaret makamına dönmesiyle birlikte İran'da meşrutiyet ve kanûn-i esâsî adına bir belirsizlik yaşandığı ve beraberinde de bir kaosun geldiğini zikreder. “Tezelsül”ün bir neticesi olarak gördüğü İran'daki “kaos” ve “heyula” halini de şöyle açıklar:

“Malum ya, heyula her bir şekl-i muayyenden müberrâdır. Şekli olmayan bir maddeyi tavsif ve tarifi ne kadar müşkül olduğunu tasavvur buyurunuz. Ne kanun-i esâside bir şekl-i muayyen var, ne de intizam-ı dahiliden mahrum olan meclis-i millinin mücahedâtından bir netice ve ne de ruhsuz ve odsuz olan *Meclis* gazetesinde yazılan şeylerden bir mana çıkarmak oluyor. İkide bir de şehirlerde ihtilaller, gurultular, patırtılar, tatiller oluyor. Dükkân pazar bağlanıyor. Halk

⁷⁴¹ Ahmed Bey Agayef, “Âlem-i İslâm – İran ve Hindistan”, *İrşad*, Nu: 84 (8 Mayıs 1907), s. 2.

⁷⁴² “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 77 (26 Nisan 1907), s. 1.

⁷⁴³ “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 78 (27 Nisan 1907), s. 1.

⁷⁴⁴ Ahmed Bey Agayef, “Âlem-i İslâm – İran ve Hindistan”, s. 2.

⁷⁴⁵ İran'da kısa süreli olarak yapmış olduğu sadrazamlık döneminde meşrutiyet adına önemli ıslahatlara (Meclis-i Milli'nin açılması, şehirlerde meclislerin/encümenlerin kurulması gibi) vesile olduğu zikredilen Müşirüddeve'nin makamından azledilmesinin İran meşrutiyeti bakımından önemli bir kırılma olduğuna dair bir yazı için bkz. A. M. İbrahim, “İran”, *İrşad*, Nu: 93 (20 Mayıs 1907), s. 2.

⁷⁴⁶ Ahmed Bey Agayef, “Âlem-i İslâm – İran ve Hindistan”, s. 2.

postahanelere, telgraf başlarına koşuyor, sabırsızlıkla Tahran'dan bir haber gözlüyor. Sonra bir telgraf geliyor ki, şah "kanûn-i esâsîyi imzaladı" Anlamıyoruz ki, bu kanûn-i esâsî kaç defa daha imzalanacaktır! Hükûmet bir gün meşrûta, bir gün meşrua oluyor. Daha sonra ne meşrûta ve ne de meşrua oluyor. İran heyula-yi ihtilaliyyesi içinde hayal-meyal seçilen bir şey varsa, o da köhne tabakanın enkaz-ı tezelzülî altında kalmaktan korkan müstehaselerin çabalayıp durması, yani henüz canlı, zî-hayat bulunmasıdır. Bu müstehaselerin en irisi şimdiki Sadrazam Atabek-i A'zam Mirza Ali Asgar Han'dır. Bu müstehase-yi istibdad Paris müzehanelerini tezyin etmek lazım gelirken İran toprağına nakl olundu."⁷⁴⁷

Hüseyinzâde Ali Bey, istibdad fosili/kalıntısı olarak tavsif ettiği Eminussultan'ın, henüz İran'a ayak basmadığı sırada İran'da teceddüd ve ıslahat-ı nizami dairesinde yavaş yavaş, gürültüsüz ve kansız bir şekilde ilerleme kaydedildiği görüşünü benimser. Ona göre, ne zaman ki bu "müstehase-yi azîm" İran'a ayak basmış, İran'da her tarafta ihtilal ateşleri alevlenmiş ve bu ateşlerin harareti ile de diğer istibdad fosilleri/kalıntıları da canlanıp rol almaya başlamışlardır.⁷⁴⁸

Şah hakkındaki kanaatin değişmesine sebep olan bir diğer etken de İngiltere ve Rusya devletlerinin İran'a dair anlaşma durumudur. Ağaoğlu, iki devletin ortak menfaat güderek yaptıkları anlaşmayla, yabancıların korunması bahanesiyle İran'a müdahalenin açık bir duruma getirildiğini savunur.⁷⁴⁹ Bu anlaşmanın da ilk tezahürü olarak Kazak askerlerinin Tahran'a sevk edilmesini ve İngiltere'nin Hindistan'da bulunan askerlerini İran'a yönlendirmesini kabul eder. İran'da bulunan "haşerat"ın kendi eski saltanatlarını yeniden kurmak adına daimî olarak halkı saptırmaya çalışıp hâricilerin bu arzularına çalışacaklarına inanır.⁷⁵⁰ İran'da hürriyet, adalet ve meclisin ortadan kaldırılmasını sadece eski müstebitlerin değil yabancı devletlerin de istekleri olarak görür. Ona göre İran'ın tehlikesi olarak gördüğü bu iki durum için yapılması gereken tek şey meclisin "âlâ derecede dakik âlâ derecede basiretli, ihtiyatlı" olmasıdır. Aynı şekilde yabancıların müdahalesine yol açacak herhangi bir karışıklık engellenmeli ve ona yol açanlar en ağır şekilde cezalandırılmalıdır.⁷⁵¹ Bu meselelerde görülecek rehaveti vatana ve millete hıyanet telakki eder. Amaç, o topraklarda aklen bile

⁷⁴⁷ A[li] H[üseyinzâde], "Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler", *Füyûzât*, Nu: 19 (12 Haziran 1907), s. 294-95.

⁷⁴⁸ Hüseyinzâde, "Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler", s. 295.

⁷⁴⁹ 1907 yılının sonlarına doğru İran'da karışıklıkların artması, söz konusu antlaşmadan haberdar olduğu ifade edilen, şahın muhafızı Emir Bahadır'ın girişimleri sonucunda gerçekleştiği zikredilir. Bkz. Ağaoğlu, Ahmed Agayef, "İran'a Dair", *İrşad*, Nu: 124 (6 Aralık 1907), s. 2.

⁷⁵⁰ Gazetenin 25 Mayıs 1907 tarihli sayısında Tebriz bölgesinde görev almış Mefahiruddevle ünvanlı bir devlet adamının Rusya devletinin politikasına yönelik çalıştığı zikredilir ve kendisinin bu konu ile ilgili bir mektubu ele geçirilip yayınlanır. Bkz. N. Fevzi, "İran'a Dair", *İrşad*, Nu: 97 (25 Mayıs 1907), s. 3.

⁷⁵¹ Ağaoğlu, Sebzevar bölgesindeki karışıklıklara özellikle dikkat edilmesi gerektiğini belirtir. İleriki sayılarında gazeteye Sebzevar ve Meşhed gibi bölgelerden gelen hususi telgraflara göre İran'da yabancıların saldırı altında olduğu, bir Rus ticaret şirketinin temsilcisinin öldürülmesi sonucunda Sebzevâr'da ciddi karışıklıkların yaşandığı, yabancıların mallarının tehlikeye düştüğü, İran ve Rus hükûmetinin askeri müdahalelerde bulunmaya çalıştığı ve başarısız oldukları zikredilir. Bkz. "İran'dan Hususi Telegramalar", *İrşad*, Nu: 46 (16 Mart 1907), s. 3.

hainlik edecek bir kişinin kalmamasıdır.⁷⁵² Bu noktada en dikkat edilmesi gerekenler de halkı çeşitli yollarla meşrutiyetçiler aleyhine kışkırtma görevini üstlenen holiganlardır. “Bir Hürriyetperver İslamoğlu” imzasıyla gazetede “Holiganlık nedir?” başlıklı kaleme alınan yazıda da, holiganların istibdat taraftarları tarafından parayla satın alınan, bilgi ve düşünceden mahrum ve halkı birbirine düşürmek görevini edinmiş kişiler olduğu belirtilir ve özellikle mezhep ve din üzerinden yapacakları ayrıştırmalara dikkat çekilir:

“(…) Holiganlar hayali ve mevhum bir düşman kayırıp güya cemaat ve din tarafından heman düşmanlara hücum ederler. Meselâ hürriyet ve âzâdelik taraftarlarını İslâm’a düşman karar koyup İslâm’ı müdafaa ederler. Halbuki bu ahirinci iki yıldan beri İran’da, Rusya’da bu kadar nev-zuhur olan hürriyet-perverlerde ve İslâm matbuatının birisinde bile biz mugayir-i İslâm, aks-ı şer’-i şerif bir söz bile görmemişik. Ber-aks cümle erbab-ı kalemimiz, cümle ashab-ı irfan ve zekâmız ale’l-devam İslâm’ın, şer’-i şerifin terakki ve teâli ile hürriyet ve âzâdelikle, ilm ü hikmetle muvafık olmasını sübut edip ve hatta terakkinin, teâlinin hürriyetin üss-ü esası İslâm ve şeriat olduğunu beyan edip.”⁷⁵³

İrticacılar olarak da nitelenen bu kişilerin özellikle Eminussultan’ın İran’da tekrar görev almaya başlamasıyla arttığı da zikredilmektedir. Her ne kadar Eminussultan’ın itidal vurgusu ve geçmiş günahlardan tövbe ettiğine dair beyanları⁷⁵⁴ olsa da onlarla elele verdiği savunulmaktadır.⁷⁵⁵

İran’da Rusya ve İngiltere politikalarının aksine meclisten yana tavır sergileyen Almanya’nın dahi bir müttefik olarak algılanmaması ifade edilir. Bu noktada yine Osmanlı devleti örnek olarak gösterilir. Osmanlı’da İngilizlerin bin bir türlü hilelere başvurmasının müsebbibi Almanlar ve Abdülhamid’in onlara olan hüsn-ü niyeti kabul edilir. İran meclisine de bütün bu durumları hesaba katarak, üç devlete karşı “ne hüsn-ü tevcih, ne ademu’l-iltifat” siyaseti ile hareket edip kendi menfaatini ön planda tutması tavsiye edilir.⁷⁵⁶

⁷⁵² Ahmed Bey Agayef, “İran tehlikedir!”, s. 2.

⁷⁵³ Bir Hürriyetperver İslam Oğlu, “Holiganlık Nedir?”, *İrşad*, Nu: 93 (20 Mayıs 1907), s. 1-2.

⁷⁵⁴ Hüseyinzâde Ali Turan Bey, Eminussultan’ın sadrazamlığının ilanı akabinde meclisteki beyanatını şu şekilde hicveder: “Bir müddet sonra işittik ki Atabek-i A’zam yeniden Muhammed Ali Şah tarafından sadrazam nasb olundu ve yeni bir kisve ile meclis-i milliye gelip mebusâna dedi ki: Ben artık mamut müstehasesi değilim, şimdi fil oldum. Hortum ve dişlerime dikkat ediniz. Bunlar istibdat devrine ait şekilden çıkıp hürriyet tabakasına mahsus bir hâle girmiştir. Ben de hürriyet ve meşrutiyet devri mahlûkatından oldum... Artık mamut gibi vahşilik etmeyip fil gibi yük taşıyacağım. Meclis de buna inandı.” Bkz. Hüseyinzâde, “Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler”, s. 295.

⁷⁵⁵ Rahim Han ve oğlunun hükûmetten aldıkları desteklerle meşrutiyetçiler arasında karışıklık çıkarmaya yönelik politikaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmed Emin [Resulzâde], “İran İrticaiyunları”, *İrşad*, Nu: 95 (23 Mayıs 1907), s. 3.

⁷⁵⁶ Üzeyir [Hacıbeyli], “Üçüncü Rakip”, *İrşad*, Nu: 61 (5 Nisan 1907), s. 2; Hacıbeyli, aynı sayıda kaleme aldığı farklı bir yazısında, İran’ı İngiltere, Rusya ve Almanya karşısındaki durumunu Karabağlı üç tellakın eline düşen bir kişiye benzetir. Bkz. Filankes [Üzeyir Hacıbeyli], “Ordan – Burdan, Üçüncü Tellak”, *İrşad*, Nu: 61 (5 Nisan 1907), s. 4.

İran’da yabancıların müdahalesine yol açacak karışıklıkların bir “ihtilal” olarak tanımlanırken, bu ihtilaller aynı zamanda inkılabı durduran hadiseler olarak gösterilir.⁷⁵⁷ Üzeyir Hacıbeyli, İran’da kan dökülmeden hiçbir zaman gerçek manada inkılabın gerçekleşmeyeceğini savunarak, özellikle kendisinin bu fikrine karşı çıkan, inkılabın tam anlamıyla gerçekleştiğine inanan kişilere şu uyarıyı yapar:

“Gözlerini açıp, her yanda ağalık ve kolluk gören ve bu gûne bir evzâda terbiye tapup âhirde hâkim-i mutlak ve müstebid olmuş ve bu tavrıyla yaşamaktan başka özge bir tarik-i maişeti tanımayan İran âyânı hiçbir vakit razı olabilmez ki öz elinde olan bî-had ihtiyarâtı götürüp bu vakte kadar ağası olduğu millete vermekle özünün onun yanında mesul olmasına mütehammil ola.”⁷⁵⁸

Her ne kadar meclisin açılışına âyânın râzı olması bir vâkıa kabul edilse de böyle bir harekette bulunmaları onların, meşrutiyetin mahiyetine tam olarak vakıf olmamalarından mütevellit olduğu söylenir. Âyânın, meşrutiyeti hiçbir zaman iradelerinin sınırlandırılması ve icraatlarından sorumlu tutulmaları nazarından değerlendirmedikleri zikredilir. Ne zaman ki meşrutiyetin ilanı akabinde bu durumlar ortaya çıkmaya başlamıştır, onların da hâkimiyetleri hakkında ümitsizliğe düştükleri savunulur. Bu sebeple kendilerinin başa çıkamayacağını düşündükleri milleti, yabancı devletlere karşı ayaklandırmaya çalışarak eski sistemlerini tekrar inşa etmeye çalışırlar. Buradan hareketle Hacıbeyli, istibdat taraftarı yöneticilerin arzu ettikleri bu durumun İran’ı gerek kendileri için gerekse yabancı devletler için ileride daha pişman olacakları bir vaziyete düşüreceğine inanır. Çünkü, hürriyet ve adalet adına çatışan bir millet, vatan uğruna can vermekten hiç geri durmayacaktır. Japonya’da görülen başarı ve Rusya’da cereyan eden hürriyet hareketleri de kendileri için en açık numune-i imtisaldir.⁷⁵⁹

Gazete sütunlarında gün geçtikçe şah daha açık bir şekilde sorgulanmakta ve İran halkına bir hükûmet ve kuvvetin artık olup olmadığı sorulmaktadır. Ülkede anarşizmin arttığı ve bunun nihayetinde İngiliz bayraklarının ve Rus kazaklarının görüleceği savunulmaktadır.⁷⁶⁰ Hatta şimdiden şahın Şemsü’l-İmare sarayında oynanan oyunların birinci aktörleri arasında bazı mösyö ve

⁷⁵⁷ Üzeyir [Hacıbeyli], “İran’da ihtilal” başlığıyla kaleme aldığı yazısında inkılabı, “milletin hükûmet ile mübarezesi” şeklinde tanımlarken, ihtilali de “hükûmetin iğvâ ve iğfaliyle meydana atılan bir sûriş ve iğtişâş” şeklinde izah eder. Bkz. Üzeyir, “İran’da İhtilal”, *İrşad*, Nu: 48 (20 Mart 1907), s. 2.

⁷⁵⁸ Üzeyir, “İran’da İhtilal”, s. 2

⁷⁵⁹ Üzeyir, “İran’da İhtilal”, s. 2; Üzeyir Hacıbeyli, “Filankes” imzalı olarak kaleme aldığı bir başka yazısında İran’da meşrutiyet hareketlerinin tamamen Rusya’da yaşananların bir yansıması olarak değerlendirip kaleme alır. Bkz. Filankes, “Oradan Buradan”, *İrşad*, Nu: 140 (15 Haziran 1906), s. 4.

⁷⁶⁰ İran’ın sınır bölgelerinden biri olan Culfa’dan gazeteye gönderilen 9 Aralık 1907 tarihli yazıda, bölgede hareketliliğin bulunduğu ve İran’da bir kişinin Rus tebaasına saldırması söz konusu olduğunda Rus askerlerinin direk sınırı geçecekleri bildirilmektedir. Bkz. Fevzi, “İran’a Dair – Culfa’dan”, *İrşad*, Nu: 128 (15 Aralık 1907), s. 3.

gospodinlerin bulunduğu iddia edilmektedir.⁷⁶¹ Bu yüzden memleketi idare edenler, kendi istikballerini düşünmekten vazgeçip masrafların sınırlandırılması ve askeriye'nin düzenlenmesi gibi maddi ıslahatlarda bulunmalıdırlar. İran içerisindeki istibdat taraftarlarına yapılan en önemli ikâz da, İran'ın bir İngiltere vilayetine dönüştüğü takdirde kendilerinin de bir mevki sahibi olmayacaklarıdır.⁷⁶²

İran'da meşrutiyetin ilanı sonrasında 1907 yılına gelindiğinde ulema arasında ayrılığa dahi sebep olan hükûmet-i meşruâ ve hükûmet-i meşrûta tartışmalarının *İrşad* ve *Füyûzât* gazeteleri tarafından da yakından takip edildiği görülür. 1 Haziran 1907 tarihli *İrşad* gazetesinde Üzeyir Hacıbeyli'nin "Filankes" imzalı yazısında İran'da üç grup düşüncenin varlığından bahsedilir. Burada "meşrûa" ve "meşrûta" haricinde bahsedilen üçüncü grup ise Avrupa hükûmetlerinin, kendi maslahatlarına uygun gördükleri ve şahın da onlar ile hareket etmesini istedikleri "meşrûbe" grubudur.⁷⁶³ Hacıbeyli'nin üçüncü grup olarak ortaya koyduğu "meşrûbe" ile kastedilenin Avrupa sömürgesi taraftarları olduğu açıktır.

İttihad ve Terakki mensupları ile yakın münasebette bulunan ve özellikle Ömer Naci ile birlikte İran meşrutiyetinde sahada faaliyet gösteren Said Selmasi de "meşruâ" ve "meşrûta" kavramları üzerinden gerçekleşen fikir ayrımının, istibdat taraftarı İran bürokrasisi tarafından çıkarıldığını düşünür.⁷⁶⁴ Tebriz'de ve Tahran'da gittikçe artan çatışmaların bir "anarşi" görüntüsünü ortaya koyduğunu zikretmekle birlikte bunların kimler tarafından çıkarıldığını ziyade hangi yollara başvurularak gerçekleştiğinin iyi takip edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre, hiçbir müstebit hürriyet vermez. Dâimî olarak umumi fikirleri uyutur ve hürriyet taraftarlarının önüne engeller çeker. Bu düşünceyle -komşu devletlerdeki de taklit ederek- hareket eden İran bürokrasisinin şu ana kadar çok başarısı söz konusu olmasa⁷⁶⁵ da artık yeni politikalar takip etmektedirler. Politikaların ilki, halkı Avrupa tebaasına karşı ayaklandırarak özellikle cahil insanları onlara karşı tahrik etmeye sevk etmeleridir. Selmasi'ye göre bununla arzulanan, Avrupa devletlerinin İran halkına yönelik hüsn-ü zannını ortadan kaldırıp kendileriyle hemfikir olmalarını, meseleye dahil olmalarını ve nihayetinde de İran mücahitlerini Rus Kazaklarına ve İngiltere askerlerine kırdırmayı sağlamaktır.⁷⁶⁶ Diğer politika ise yukarıda da zikrettiğimiz halk arasında bir ihtilaf zuhur etmek adına "meşruâ" ve "meşrutâ" ayrımının yaratılmasıdır. Bir takım "bî-hamiyet" âlimlerin devletin de tahrikiyle "biz meşrûta değil

⁷⁶¹ A. M. İbrahim, "İran", *İrşad*, Nu: 96 (24 Mayıs 1907), s. 2.

⁷⁶² Ahmed Agayef, "İran'a Dair", *İrşad*, Nu: 124 (6 Aralık 1907), s. 2.

⁷⁶³ Filankes [Üzeyir Hacıbeyli], "Ordan-Burda – İran'a Dair", *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 4.

⁷⁶⁴ Said Selmasî, "İran'a Dair – İran'da Ne Var?", *İrşad*, Nu: 103 (1 Haziran 1907), s. 3.

⁷⁶⁵ Söz konusu başarısızlığın sebebi halkın direnci olduğu gibi aynı zamanda halktan toplanan vergilerin güvenlik sahalarına harcamak yerine konyaklara, şampanyalara ve fahişelere saçılmasıdır. Bkz. Selmasî, agm., s. 3.

⁷⁶⁶ Said Selmâsi kaleme aldığı yazısında genel kanaatin aksine İngiltere özelinde Avrupa devletlerinin İran meşrutiyet taraftarları ile aynı düşüncede olduğunu savunur. İngiliz askerlerinin hükûmet taraftarı olmalarına, onlara yardımda bulunmalarına ihtimal vermez. Bkz. Selmasî, agm., s. 3.

meşruâ talep ederiz” sözlerini serdettiklerini ifade eden Said Selmâsi, bürokrasinin bu hilelerine mâni olmak için gerçek âlimlere, matbuata ve cemaate birtakım sorumluluklar yükler:

“Böyle vakitte matbuatın ve muhterem ulemâmızın vazifesi odur ki ahaliye kandırsınlar [inandırsınlar]: O âdemler ki bu gûne işlere sebeptir. Onların maksadı İran’ı ve şeriatı mahvetmektir. O cevır şahıslara ‘boykot’ etmek lazımdır. Cemaate lazımdır ki İran’da olan ecnebilere hürmet etsinler ki müstebitlerin arzuları gönüllerinde kalıp kurduğu entrikaları mahvolsun. Hergâh biz İranlılar bu iki meseleyi nazar-ı dikkate alırsak, artık bürokratyanın bize karşı yapacak mühim bir ‘entrika’sı kalmayacaktır.”⁷⁶⁷

Hüseyinzâde Ali Bey de Müslüman ve Türk milletlerinin hürriyet ve istibdat problemlerini işlediği, özellikle de İran mutlakîyet rejimini eleştirmek adına tefrika olarak kaleme aldığı “Siyaset-i Fûrûset” başlıklı hiciv dolu edebi eserinde “meşrûa” ve “meşrûta” kavramları üzerinden İran’da yaratılan ihtilaflara da atıfta bulunur:

“Ah! Efendim Ah! Biz bu yolda çalışmadık değil! Üç aydan bundan akdem ne kadar bilerci mekkareci, katırcı, eşekçi var ise, doğru yoldan sapıttık. Doğruya, doğru söze düşman ettik. Bunlara ‘meşrûta’ ‘meşrûa’ değil dedik ve cümlesini Tahran’ın Tophane meydanında başımıza toplayıp oradan meclis-i milli adaletâhânesinin üzerine kurşun yağdırdık, amma kâr etmedi.”⁷⁶⁸

“(…) Var kuvvetinizi sarf edip bu zeminde bir hayli efsunlar okuyup efsaneler uydurduk. Dedik ki ey cemaat meşrutîyetin ط’sı ile meşrûîyetin ع’ı arasında dağlar kadar azim bir fark vardır. Biri [ebced hesabına göre] 9 diğeri 70’tir. Bunlar arasında tevafuk bulunmadığı âşikârdır. Bu kadar büyük bir fırkaya ehemmiyet vermemek ancak 19 rakamındaki dokuza heves etmekten ileri gelir...⁷⁶⁹ Lakin rüzgâr-ı teceddüdün tesiriyle ahalinin hendeseye, cebr, cebr-i a’lâyâ heves edip ebced hesabını unutmalarından mı, ya nedir mi bu gibi safsatalarla kimseyi kandıramadık. Nihayet, bu cihetten fesâd çıkarmak modası geçtiğini anlayarak Babîlerin yakasından el çekip yapıştık Zerdüştilerin gırtlığına..”⁷⁷⁰

Eserde Pruşkeviç’in gölgesi ve heyet arasında İran matbuatı hakkında geçen bazı diyaloglar, Hüseyinzâde’nin Said Selmâsi ile aynı endişeleri taşıdığını da göstermektedir. Heyetin, “bahtiyar memleket” olarak tanımladığı Rusya’da matbuatın nasıl engellendiğine dair Pruşkeviç’in gölgesinden tavsiye talep ederken matbuatı konumlandığı yer dikkat çekicidir:

⁷⁶⁷ Selmâsi, agm., s. 3.

⁷⁶⁸ A. Hüseyinzâde, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 18 (12 Şubat 1908), s. 2.

⁷⁶⁹ Ofeliya Bayramlı’ya göre buradaki mânâ şudur: Ruhanilerin anayasayı imzalamaktan kaçınmaları halkın ayaklanmasına sebep olmuş ve onlar inkılabı harekete geçirerek onun menfaatlerini korumaya çalışmıştır. Hüseyinzâde bu hadiseyi de sembollerle ifade ederek, besmeledeki 19 harfe atfen mutlakîyeti müdafa eden ruhanileri 19, inkılapçıları da 9 rakamı ile gösterir. 9 aynı zamanda İnkılap komitesinde bulunan azaların sayısıdır. Bkz. *Əli bəy Hüseynzadə - Seçilmiş əsərləri*, s. 543-44.

⁷⁷⁰ A. Hüseyinzâde, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 23 (23 Şubat 1908), s. 2.

“Halkın gözünü açıp fikrini tenvir ve tecdid ederek bizim melce ve penahımız olan o köhne binalarımızı, güzel uykuya davet eden o karanlık evlerimizi temelinden yıkan şeylerin biri de şu Frenk icadı olan dinsiz imansız matbuattır ki uhdesinden bir türlü gelemiyoruz.”⁷⁷¹

Bu sözlere yönelik Pruşkeviç’in gölgesinin İran matbuatı hakkındaki yorumları ise Hüseyinzâde’nin, İran matbuatına yönelik yetersizlik eleştirilerini ihtiva eder:

“İran matbuatı, kalben hürriyet ve terakki taraftarı olmakla beraber, ilimsizliği, vukufsuzluğu, beceriksizliği cihetiyle irtica-pesendân için o kadar tehlikeli olmayıp hatta hâletleri bunlar için bir az teselli-bahşdır böyle:

Çünkü bunların yazılarında, ulûm ve fûnuna ve bilhassa ulûm-u iktisadiye, ictimâîye ve tarihiyeye dair malumat çok az olup, çoğu bağırıp çağırmadan, feryaddan, nâle u figandan ibarettir. Çok kere gazetelerin adları da buna delalet ediyor: *Feryâd*⁷⁷², *Sûr-i İsrafil*⁷⁷³, *Nida-yı Vatan*⁷⁷⁴ ilh. Bu gidişle “Nâle”, “Gerir”, “Garrân” ya “Şîr-i Garrân”, “Vaveyla” hatta “Yaygara” namıyla dahi gazetelerin meydan-ı intişara çıkması ihtimalden baîd değildir. İranlıların hangi makalelerini ele alsanız mutlak mersiye benziyor. Cümlesinde bir ağlamak havası vardır. İran muharrirleri her neye dair yazı yazsalar mutlak ağlamak [ve]ya ağlatmaya heves ediyorlar diyorlar ki ‘biz ağlamasak kuşlar mı [ve]ya balıklar mı hâlimize ağlayacak!?’ bunlar ‘ağlamayan çocuğa meme vermezler’ darb-ı meselini bir fâide-i külliye ittihaz etmişler.

Lakin atadan babadan kalma bütün köhne darb-ı mesellerimiz gibi bu söz dahi bir intikad-ı selim karşısında duramaz.

Evvelen şarkın usul-u terbiye-i etfâle adem-i vukufundandır ki çocuk ağlamayınca meme vermiyorlar. Avrupalılar meme vermeyi bir kaide tahtına alıp asla çocuğun ağlayıp ağlamamasına ehemmiyet vermezler. Saniyen unutmamalıdır ki bu darb-i meselde çocuktan yani tıfıldan bahs olunuyor. Yoksa gazete muharrirleri [ve]ya sâyir mücahid-i ictimâîler gibi bıyıklı, sakallı kocaman âdemlerden bahs olunmuyor!..

İran muharrirlerinin diğer bir kusuru da budur ki, bunlar bir şahıstan, [ve]ya bir fırkadan [ve]ya koca bir heyet-i ictimaiyeden bahsederken haklarında edebe, edebiyata tamamıyla mugayir elfaz-ı galize istimalinden asla çekinmiyorlar (...)⁷⁷⁵

Ağaoğlu’nun kaleminden çıkan yazılarda da benzer düşünceleri görmek mümkündür.⁷⁷⁶ Ona göre, İran’da birkaç yılın akabinde elde edilen meşrutiyet, her ne kadar tarihin hiçbir döneminde ve

⁷⁷¹ A. Hüseyinzâde, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 26 (1 Mart 1908), s. 2.

⁷⁷² 1907 yılında Urmiye’de Mirza Mahmud Hânizade editörlüğünde yarı Farsça yarı Türkçe çıkan haftalık gazete. Bkz. Browne, *The Press and Poetry...*, s. 122.

⁷⁷³ Mirza Cihangirhân Şirâzî’nin 1907 yılında Tahran’da çıkarmaya başladığı haftalık gazete. Şirâzî’nin akabinde gazetenin editörlüğünü Mirza Kasım Han Tebrizî yürütmüştür. Bkz. Browne, *age.*, s. 115-16.

⁷⁷⁴ Mecidulislâm Kirmanî tarafından 1906-1907 yıllarında ilk olarak haftalık akabinde de günlük olarak yayınlanan gazete. Bkz. Browne, *age.*, s. 148.

⁷⁷⁵ A. Hüseyinzâde, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 26 (1 Mart 1908), s. 2-3.

yerinde emsali görülmemiş bir kolaylıkla elde edilmiş olsa da bu durum meşrutiyetçileri tembelliğe sevk etmemelidir. Çünkü İran’da halihazırda açıkça istibdat taraftarlığı yapan “hainler” ve “kafirler” bulunmasa da hissiyatlarını gizleyen ve hürriyet ve adaletperver görünenler söz konusudur. Yakın tarihte Eminussultan gibi bir istibdat taraftarının İran’a dönmesini de bu minval üzere değerlendirir. Aslında olan, bir hissiyatın vakıada gerçekleşmesidir. Meclis içerisinde çıkan “meşrûta” ve “meşrûa” çatışması da Eminussultan’ın Saniüddeve vasıtasıyla çıkartmış olduğu bir nifaktır.⁷⁷⁷ Ağaoğlu’na göre her ne kadar Eminussultan, Abbas Ağa isimli bir İranlı’nın “fedakârâne” hareketiyle öldürülse de ve bu durum istibdat taraftarlarını bir ümitsizliğe sevk edip mecburen meşrutiyete biat ettirse de İran meşrutiyet sistemi henüz yolun başındadır. Problemler bundan sonra zuhur edecektir. Asıl iş, duvarları çürümüş harabe bir binayı yıkmak değil onu yeniden en güçlü bir şekilde ihyâ etmektir. Ağaoğlu buradan hareketle, İran’da “meşrutâ” kelimesinin “consitution” ile karıştırılmasını doğru bulmamakta ve yüklenen anlamı yanlış kabul etmektedir. O, “consitution” kelimesini semantik bir bakış açısıyla yorumlar:

“Constitution kelimesinin manası bu [meşrutâ] değil; bu kelime Fransa sözüdür. Asıl manası tamir, dikmek, bina etmek demektir. ‘Felan tâifenin hükûmeti konstitüsyon usulündedir’ demek yani felan taifenin öz umur-u millet ve memleketini özü tamir ve özü bina etmeye ihtiyat ve hakkı var demektir. İran milleti konstitüsyon aldı, yani İran milleti özü için ihtiyâr hâsıl etti ki öz vekillerinin, öz nümayendelerinin vasıtasıyla umûr-u hükûmet ve milleti tamir etsin.”⁷⁷⁸

Ağaoğlu, “constitution” kelimesine yüklenen yanlış anlamın aynı zamanda farklı problemleri de beraberinde getirdiğini düşünür. İran’da meşrutiyetin geldiği durum itibariyle artık millet ve hükûmetin tamirine başlanması/ıslah edilmesi gerekirken hâlihazırda yapılanlar sadece konuşmaktan ibarettir. Henüz üç dört yıl önce “constitution” ve hürriyetin meziyet ve ulviyetinin bilinmediği bir dönemde “danışmak/konuşmak” anlamlı ve büyük bir eylem iken artık “constitution” ve hürriyetin, ulviliğinin anlaşıldığı ve onlar uğruna canlar ve kanlar verilerek elde edildiği bir vakitte ihtiyaç duyulan şey, hürriyet veya constitution üzerine konuşmak değil hürriyet ve adaleti tamir etmek, bina etmektir.⁷⁷⁹

“Hürriyet, müsavat, adalet denilen şeyler sırf makuliyat değil, bunların bir vücûd-u zâhirîsi, bir mahall-i ıtlakı var ki bu vücûd-u zâhirî ile bu mahall-i ıtlakı ile millet doğrudan doğruya hürriyet, müsavat ve adaletle mâlik olunur, vâlâ [fakat] bu vücûd-u zahirî, bu mahall-i ıtlak olmasa

⁷⁷⁶ A[hmed] A[ğaoğlu], “İran’a Dair – İran’a Ne Lazımdır?”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 4.

⁷⁷⁷ Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, s. 22.

⁷⁷⁸ Ağaoğlu, “İran’a Dair – İran’a Ne Lazımdır?”, s. 4.

⁷⁷⁹ “Tahran’da Millet meclisi veya inki Tebriz’de felan gazete hürriyet, adalet ve müsavat baresinde derin, derin âli fikirler irad ettiği bir zamanda Makû’de Şucauddevle’ler öz yerlerinde kalıp ahali ile kadimki usul tarzında idare ettikte bu hürriyet, adalet ve müsavattan millete ne faide??” Bkz. Ağaoğlu, *İran’a Dair – İran’a Ne Lazımdır?*, s. 4.

meşrûta, konstitüsyon anka gibi adı var özü yok bir şey olur. Onda Tahran'da bir meclis değil yüz meclis olsun ve yüz meclisler günde bir defa değil yüz defalarca meşrûta, konstitüsyon baresinde mübahase ve müzakere etsin İran milleti hür olup adalete, müsavata malik olamaz! Hür olup müsavat ve adalete mâlik olan taifenin gerek cemi'-i umûr-u memleket ve kavaid-i saltanatı bu üç kelimenin ruhu ile ruhlanıp onlar ile sirişt olsunlar [yoğrulsunlar]”⁷⁸⁰

İran'da meşrutiyetin fiiliyata yansımaması veya daha spesifik olarak tam bir kanunun ortaya koyulmaması Ağaoğlu için önemli bir problem kabul edilmektedir. Çünkü İran devleti, komşuları Osmanlı ve Rusya devletlerindeki gibi herkesin uymakla zorunlu olduğu bir kanuna, nizâma meşrutiyetin ilanı öncesinde de sahip değildir. Orada her hâkimin/valinin kendi hükümranlığını kurduğu ve halkın haklarını koruyacak bir merciin bile bulunmadığı “keyfe-mayeşâ lâ yus’elu amma yef’alu”⁷⁸¹ bir sistem câridir. İran devletinde diğer devletlerdekinden daha farklı bir istibdat sistemi söz konusudur.⁷⁸² Meşrutiyetin ilan edilmesine rağmen her şeyin sözde kalarak bir kanunun ortaya koyulmaması Şucaüddevle⁷⁸³ gibi hâkimlerin ortaya çıkıp geçmiştekinden daha çok zulümler yapmasına neden olacaktır. Buna binaen halkın isyan etmesi ve nihayetinde karışıklık ve inkılap arasında yaşamaktan saltanatın bina ve temellerinin yıkılması da muhtemeldir. Bu yüzden Ağaoğlu’na göre “meşrûta”nın temel noktası, halka “emniyet-i mal, emniyet-i can ve emniyet-i ırz ve namus bahşedip ahaliye itminan” vermektir. Bu da ancak şahtan dilenciye kadar herkesin eşit olduğu, millet meclisinin tertip ettiği bir yasa ile olabilecektir. Bu meyanda Avrupa’da usul-u meşrûta ile yönetilen Almanya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin yasalarından İran’a yarayan tarafların alınıp İran idaresinde uygulanması bir “müşkil” olarak da görülmemektedir. İran halkı da bu sayede yavaş yavaş adalet, hürriyet ve müsavatı kendine âdet edinmeye başlayacaktır. Ağaoğlu, İran’da asıl konuşulması, tartışılması ve üzerinde durulması gereken mevzunun Avrupa devletlerinden kanunlar alıp almamaktan ziyade meşrutiyetten önce idareci olarak bulunan hâkimlerin, meşrutiyetin ilanı sonrasında da halen aynı makamlarda bulunmaları olduğunu ifade eder. Emir Bahadır gibi istibdat

⁷⁸⁰ Ahmed [Ağaoğlu], “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 117 (20 Kasım 1907), s. 3; Benzer bir vurgu için bkz. Aynı yazar, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 124 (6 Aralık 1907), s. 2.

⁷⁸¹ Ağaoğlu’nun İran’daki eski sisteme koyduğu bu adlandırma, Enfâl sûresi 23. ayetinden “لَا يَسْتَلْ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْتَلُونَ” (O [Allah] yaptığından sorumlu değildir, onlar sorumlu tutulacaklardır” iktibastır. Ağaoğlu bu isimlendirmesiyle, İran’da her hâkimin/valinin kendilerini konumlandıkları yerin din nazariyatından neye tekabül ettiğine bir işaret verdiğini de ifade edebiliriz.

⁷⁸² “İran’da usul-u keyfe-mayeşâ ve idare-i müstebidde özü bî-kaide ve bî-nizâm idi. Gayri yerlerde bu güne usul ve idare ile dolanan taifeler arasında istibdad bir şahıstan ibaret olup cümle millet, cümle taife o şahsa itaat eder ve bu şahıs bir nev’ kaide, nizam koyup bu kaide ve nizamın amale gelmesine nezaret eder. Lakin İran’da usul-u keyfe-mayeşâ bu nev’ değil idi. Burada bu usul derebeylik suretini ahz etmiş idi. Zahren müstebid ve hâkim şah idi ise de bâtinen yüzlerce müstebidler yüzlerce müstakil şahlar var idi. Asıl şah ve asıl şahın etrafını tutan, onun inayet ve lütfuna nail olup da hâkimlik unvanını kazanmış bâlâca şahlar her ne isterler idiyse ederdiler. Öldürmek ve diriltmek can, mal, ırz ve namus, vatan ve gayri gayri bunların heva ve heveslerine fedâ olmakta idiler” Bkz. Ahmet Bey Agayef, “Âlem-i İslâm’a Bir Nazar”, *İrşad*, Nu: 130 (20 Aralık 1907), s. 2.

⁷⁸³ Muhammed Ali Şah’ın önemli valilerinden biridir. Meclisin kapatılması sonrasında Tebriz’de çıkan ayaklanmaları bastırmak üzere oraya gönderilmiştir.

tarafklarlarının meşrutiyetin ilanıyla birlikte hemen makam ve mevkiden uzaklaştırılmaları yerine onların devlet idaresinde hâlâ barındırılmaları, yılanı öldürüp başını sinede beslemeye benzetmektedir.⁷⁸⁴ Ağaoğlu'na göre, meşrutiyet öncesindeki zâlim hâkimler aslında koyun görünümüne bürünmüş kurtlardır. Fırsat ellerine geçtiğinde kendi tabiatlarını yine göstereceklerdir. Bu yüzden tehlikede olan İran meşrutiyeti için yapılması gereken gayet nettir; meclisin ivedilikle istibdat dönemlerinde idareci olarak görev yapanları azledip yerlerine kendilerinin güvendiği ve meşrutiyetin en azından kalben taraftarı olan şahısları tayin etmesidir.⁷⁸⁵

Haziran 1908'ına gelindiğinde şahın meclisi bombalatıp, encümenler de dahil binlerce kişiyi öldürtüp⁷⁸⁶ meşrutiyeti askıya alması yukarıdan itibaren ortaya koyulan bütün endişelerin bir tezahürü görülerek, karşılaşılan vaziyetin beklenen bir durum olduğuna da işaret edilmektedir. Fakat burada önemle altı çizilen ısrarla üzerinde durulan, şahın meclise/anayasaya/hürriyete yönelik saldırısında İranlı meşrutiyet taraftarlarının kanları ve canları pahasına koruma çabalarıdır. Ağaoğlu, meclisin bombalanması sırasında dökülen kanların, sadece kendisinin değil birçok erbab-ı kalemin düşünce ve görüşlerinin tamamen değişmesine etken olduğunu zikreder. Bunu *İrşad* gazetesinin son sayılarında kaleme aldığı yazılarına vermiş olduğu “Ye’s mi Şe’ef mi” başlığı ile de gösterir. Her ne kadar arzu edilen bir durum olmasa da meclisi korumak adına dökülen kanlar, “tekâmül” yolunda ciddi adımlar olarak görülmektedir. Çünkü artık millet “akide ve meslek yolunda ölüme hazır” bir hâl almıştır. Bu da o milletin ölümüne değil diriliğine işaret etmektedir. Asıl kıymetli olan “bir tâcidârın ulviyet-i kalbi” sayesinde “bahş ve ita” olunan hürriyet değil “kesb” edilen hürriyettir.⁷⁸⁷ Bu noktada Ağaoğlu'nun vermiş olduğu misal Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'nın yaşamış olduğu “tekâmül” sürecidir:

“İşte Avrupa tarih-i ahrârânesine sathî de olsa attığımız bir nazardan istinbat olunacak netice budur ki bir milletin arasında harekât-ı ahrârâne ve usul-i meşrûta gökten düşme bir şey olmayıp millet-i mezkûrenin efkâr ve hissiyatının tebdilât ve tağyiratı sayesinde ve tabakat-ı ahâli meyânında zuhur etmiş kavânin, tekâmül ve tenevvu’ gücü ile neşv ü nemâ ederler.”⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Ahmed Agayef, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 124 (6 Aralık 1907), s. 2.

⁷⁸⁵ Ahmed [Ağaoğlu], “İran’a Dair”, *İrşad*, S. 117 (3 Kasım 1907), s. 3.

⁷⁸⁶ Tahran’dan Bakü’ye gelen iki tacir *İrşad* gazetesine gelerek İran’da meclisin bombalanmasıyla neticelenen olayları bizzat müşahade ettikleri ve bunları gazeteyle paylaştıkları beyan edilir. Söz konusu beyanatlarına göre, yaşanan hadiselerde asker hariç ölen insanların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 2000 ile 6000 arasında farklı sayılar söylendiği aktarılmaktadır. Bkz. “İran İğtişasına Dair – Göz ile Görüşmüş Hâdiseler”, *İrşad*, Nu: 95 (25 Haziran 1908), s. 2.

⁷⁸⁷ Ahmed Agayef, “Ye’s mi Şe’ef mi! [-I]”, *İrşad*, Nu: 88 (15 Haziran 1908), s. 1.

⁷⁸⁸ Ahmed Agayef, “Ye’s mi Şe’ef mi [-III]”, *İrşad*, Nu: 93 (22 Haziran 1908), s. 1; Ağaoğlu'nun Avrupa özelinde gösterdiği örnek ekseriyetle Fransız ihtilali sonrasında Fransa'daki yaşanan süreçlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Agayef, “Ye’s mi Şe’ef mi [-II]”, *İrşad*, Nu: 90 (18 Haziran 1908), s. 2.

Meclisin bombalanması ve binlerce insanın kanının dökülmesi İran tarihi açısından elim bir hadise olarak telakki edilse de İran halkının fiilî muhalefet direnci bir “şe’ef [sevinç, mutluluk” kabul edilmektedir. Bir nevi mutluluğa sevk eden bu duruma yüklenen dinî anlam da oldukça dikkat çekmektedir. Şah ve taraftarları Yezid ve Şimr bin Zi’l-Cevşen’lere, meşrutiyet taraftarları Hz. Hüseyin ve Habib b. Mezâhir’lere ve son olarak da meclisin bombalanması Kerbelâ hadisesine benzetilmekte ve ilişkilendirilmektedir.⁷⁸⁹ Yezid ve Şimr bin Zi’l-Cevşen’in Hz. Hüseyin’i şehit etmeleri akabinde “hakikat-i âlem-gîri”⁷⁹⁰ de unutarak artık kendilerinin zevk ve sefahat içinde yaşayacakları, kimsenin onların saadetine engel olamayacağı düşüncesine kapıldıkları zikredilmektedir. Ağaoğlu bu noktada, Hz. Hüseyin’in beden ve başı cansız kalsa da “hakikat-i hüseyniye” “ruh-u hüseyinî”nin zîhayat olduğunu ifade etmekte ve zahiren mağlup, bâtinen galip olan “hakikat-i hüseyniye”nin “insanı secdegâh-ı melâike ettiren cevher-i insaniyetten ve bu yolda candan, maldan, dünyadan izzet ve şevketinden geçtiren hak ve hakkaniyet-perestlikten” ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre, İran’da son günlerde yaşananlar da aslında Kerbelâ vakasının bir tekrarıdır.⁷⁹¹

Ağaoğlu bu metninde meşrutiyetin, meclisin yahut diğer bir ifadeyle kanûn-i esâsinin dinî temellendirmelerini tıpkı İranlı müçtehitler gibi⁷⁹² Şii tarihinin en önemli olayı olarak kabul edilen Kerbelâ hadisesi üzerinden yaparak, söz konusu olaylarda meşrutiyet taraftarlarını mezbepe ve din üzerinden hem teselli etmekte hem de ileriye dönük olarak açıkça müjdelemektedir. Ağaoğlu’nun bu söylem tarzı Kafkas Türkleri’nin ekseriyetinde görülen benimsenen ve kullanılan bir üslup olmuştur. Dinî olarak kendilerini daha yakın hissettikleri İran’ın siyasi gelişmelerini, milliyetçilik bakımından da irtibat kurarak değerlendirmeleri farklı bir muhalif söylemi ortaya çıkarmıştır. Onların İran’a yönelik ekseriyetle müspet tavırlarını, yaklaşımları hiç şüphe yok ki II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı’dan İran’a bakışta önemli bir etken olmuş ve dinin yanında milliyet üzerinden de yeni bir paydaşlık kurma girişi söz konusu olmuştur. İlk iki bölümde ele alınan her iki muhalif grubun İran Meşrutiyeti’ne yönelik ortak tavırlarının, özellikle İran münasebetleri konusunda Osmanlı idaresine yönelik iddialarının siyasi amaç doğrultusunda ortaya konulan düşünceler olduğu, Osmanlı idaresinin söz konusu dönemdeki siyasetini yakından incelemekle daha iyi anlaşılacağı şüphesizdir.

⁷⁸⁹ Ahmed [Ağaoğlu], “Rey ve Kerbelâ”, *İrşad*, Nu: 95 (25 Haziran 1908), s. 1.

⁷⁹⁰ Burada, “hakikat-i âlem-giri” olarak Bakara Sûresi 154’te yer alan “وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ” (Allah yolunda öldürülenler için “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Fakat siz bilemezsiniz) ayet-i celîlesine yer verilir.

⁷⁹¹ “Bin iki yüz yıl evvel âlem-i İslâm’ı titreten vaka-i Kerbelâ heman o belâlı Kerbelâ vakası ile alakadar olan Tahran’da bir nice gün bundan akdem tekrar olunmadı mı?! (...) Dikkatle mütalaa buyurunuz. Zamanemiz bir taraftan Yezid ve Şimr’ler ile öbür taraftan Peygamber’in koca sahabesi Habib bin Mezahiri, bin iki yüz yıl bundan akdem olan Yezid ve Şimr’leri ve Habib bin Mezâhir’leri ile mukabele ediniz! Bu mukabeleden netice nedir?” Ağaoğlu, “Rey ve Kerbelâ”, s. 2.

⁷⁹² Bkz. Bu çalışma dipnot 162.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İDARESİNİN İRAN MEŞRUTİYETİ'NE YÖNELİK SİYASETİ

1. Yıldız'dan Gülistan'a; II. Abdülhamid'in İran Şahları ile Münasebetleri

Osmanlı ve İran arasında asırlardır süren hâkimiyet kurma mücadeleleri, sınır kavgaları ve mezhep çatışmaları zaman zaman devletleri savaş meydanlarında karşı karşıya getirse de XIX. yüzyılda her iki devlette ağırlık kazanan modernleşme hareketleri, merkezîyetçilik düşüncesi beraberinde diplomatik ilişkileri getirmiş nihayetinde de üst düzey ziyaretlerin yapıldığı bir yakınlaşma dönemine sevk etmiştir. Bunda hiç şüphesiz sanayi devrimi sonrasında iyice yaygınlaşan sömürgecilik tehditlerine karşı birleşme (ittihad), jeopolitik güç kazanma düşüncesinin de önemli bir etken olduğu vurgulanmalıdır. Bu süreç aynı zamanda asırlardır süren Sünni-Şii çatışmasını, yakınlaşmaya götüren dönemin de bir başlangıcı olmuştur. 1870 yılından itibaren Osmanlı'da İttihad-ı Osmanî siyasetinin İttihad-ı İslâm politikalarına doğru yönelmesi bu sürecin en önemli dönüm noktası olmuştur.⁷⁹³

1872 yılında Tahran Sefareti fevkalade orta elçilik unvanı Eşref Paşa'ya tevcih olunduğunda dönemin İran şahı, Nasirüddin Şah'a gönderilen nâme-yi hümayunda bunun "beyne'd-devleteyn teyemmünen müstekar ve payidar olan münâsebât-ı hakîkanın yevmen fe yevmen tezâyüd etmesi arzu-yi halisânesiyle" gerçekleştirildiği bildiriliyordu.⁷⁹⁴ Her ne kadar askeri alanda başarılı bir geçmişe sahip olsa da⁷⁹⁵ İran hususunda böyle bir isteği karşılayacağı düşünülen Eşref Paşa'yı farklı kılan neydi?! Resmi kayıtlarda herhangi bir detay verilmese de ilk akla gelen, Paşa'nın düşünce dünyasıdır. Kaleme aldığı *Pâk-i Divân-ı Eşrefü 'ş-Şuarâ*'sında (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1278) Hz. Ali ve Hz. Hüseyin hakkında methiye ve mersiye kaleme alması, "Namık" mahlasını verdiği Namık Kemal'e yazdığı mahlasnâmesinde "Muhibb-i [âl-i] abâ" olduğunu zikretmesi⁷⁹⁶ onun neden bu görev için tercih edildiğine dair en azından bir kanaat oluşturmaktadır.

⁷⁹³ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, s. 180-181.

⁷⁹⁴ BOA, A. } DVN.NMH./20-10 (23 Şevval 1288); Eşref Paşa'nın sefirliği hakkında kaleme alınan iradede Tahran sefaretinin bir müddetten beri maslahatgüzarlık ile idare edilmesi "şeref-i sefarette hafif görünmekte olduğundan" sefir tayininin elzem olduğu belirtilmiştir. BOA, İ.HR./253-15013 (12 Şevval [1]288).

⁷⁹⁵ Biyografisi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. I, s. 331-333; Alim Kahraman, "Eşref Paşa, Mustafa", *DİA*, XI/475-476.

⁷⁹⁶ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, s. 333; Divanına ise şu dizeler ile başlıyordu;

Eşref Paşa'nın İran'daki görev süresi bir yılı bulmasa da kısa süre içerisinde gerçekleştirdiği diplomatik faaliyetler iki devlet münasebetleri bakımından oldukça kıymetlidir. 1873 yılında Nasirüddin Şah'ın -ilk olmak bakımından da mühim- Avrupa seyahatinin Osmanlı ayağı Eşref Paşa üzerinden görüşülmüştü. Dönemin İran sadrazamı, Nasirüddin Şah'ın Avrupa seyahat rotasını⁷⁹⁷ İran'daki mukim sefirlerle iletmesiyle, Eşref Paşa söz konusu haberi Hariciye Nezareti'ne ulaştırmış, bunun üzerine de bir nevi resmî davet olarak şahın Dersaadet'e ziyarette bulunmasının "mahzuziyet-i seniyyeyi istilzam edeceğinin" sefaret aracılığıyla sadrazama bildirilmesinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır.⁷⁹⁸ Kararın "musâfat-ı mevcûde-i devleteyne muvâfık" olarak belirtilmesi de iki devletin söz konusu dönemdeki yakınlaşmasına dair önemli bir emâre idi. Eşref Paşa'nın sadrazama resmî davet mektubunu iletmesi sonrasında şah tarafından makamına davet edilmesi, İran cephesinden de bu ziyaretin önemsendiğini göstermektedir. Eşref Paşa, şahın bu ziyarete nasıl baktığını şu sözleriyle aktarmıştır:

"Şah-ı müşarünileyh seyahat-ı mezkûreden ve sadr-ı İran tarafına edilen ber-vech-i mâruz tebligat-ı aliyyeden bahs açarak zât-ı hazret-i hilafetpenâhi ile öteden beri mülâkat arzusunda bulunduklarını beyanıyla işbu seyahatlerinde icrâ-yı arzusuna muvaffak olacaklarından dolayı felka'l-gâye memnun olduklarını ve mülâkat-ı mezkûrenin yek-cihet-i tarafeynin bir kat daha tekîdine vesile olacağı ifade buyurmuşlar"⁷⁹⁹

İki devlet arasındaki ittihat ve ittifakın artmasıyla "muvâlât-ı mevcûde"nin gün be gün artacağı ve bunun da aradaki tüm ihtilafları ortadan kaldıracığına dair şahın beyanlarını da nakleden Eşref Paşa, Osmanlı'da da benzer hislerin taşındığının şaha iletildiğini aktarmıştır.

Söz konusu görüşmede dikkat çeken hususlardan biri ise şahın, Eşref Paşa'ya bu ziyaret vesilesiyle Mekke-i Mükerreme'ye de gitme düşüncesini ne suretle gerçekleştirilebileceğini, seyahat yollarının güvenliğini sormasıdır. Eşref Paşa, söz konusu suallere cevap verse de görüşme sonrasında yaptığı tahkikat ve edindiği gizli bilgilere binaen aslında şahın Mekke'yi ziyaret niyetinin arka planında başka düşünceler olduğunu belirtir. Şahın, Mekke'yi ziyaret düşüncesini izhar etmesi, Avrupa seyahatine "nazar-ı hoşnûdî ile bakmayan ulema ve müçtehidin tatyib-i hatırları için derpiş olunmuş bir tedbir"den ibarettir. İran'da ekonomik olarak problemlerin, kıtlığın yaşandığı bir dönemde, Reuter İmtiyazının gölgesinde şahın Avrupa'ya gidişi elbette büyük tepkilere yol

"Yâ Rab be-Muhammed ü Ali vü Zehrâ
Yâ Rab be-Hüseyn ü Hasen ü âl-i abâ

Pûşîde kılup âsîtân-ı afvundan
İsyânımı urma yüzüme rûz-i cezâ"

⁷⁹⁷ Tahran Sefareti'nin hariciye gönderdiği telgrafa göre, Petersburg'tan başlayacak seyahat sırasıyla Berlin, Viyana, Paris, Londra'yı dolaştıktan sonra İtalya üzerinden Dersaadet'e ulaşip oradan da Tiflis yoluyla İran'a dönülmesiyle neticelenecektir. Bkz. BOA, İ.HR./256-15276 (21 Ağustos 1872)

⁷⁹⁸ Söz konusu karar hakkında Tahran Sefaretine gönderilen yazı için bkz. BOA, HR.MKT./761-45 (18 Recep 1289)

⁷⁹⁹ BOA, İ. HR./257-15372.

açmıştır.⁸⁰⁰ İşte bu noktada şah, en iyi savunma yöntemi olarak düşündüğü din üzerinden tedbir almaya çalışmıştır. Bu hareketle bir nebze olsun ulemanın tepkisini azaltabileceğini düşünse de bunun çok karşılığı olmadığı, ulemanın her geçen gün merkezi idareye karşı artan tepkisinden anlaşılmaktadır.⁸⁰¹ Her türlü tepkilere rağmen gerçekleştirilen bu seyahatten şahın yine de memnun kaldığını, kaleme aldığı seyahatnâmesinden öğrenmek mümkündür.⁸⁰²

1876'da II. Abdülhamid'in iktidara gelmesi akabinde İttihad-ı İslâm politikasının daha merkezi bir konum alması, İran'la irtibatları daha da artırmış, ittihat ve ittifak vurgularının daha çok duyulmasını sağlamıştır.⁸⁰³ Ocak 1877'de Tahran Büyükelçisi Münif Bey'in Maarif Nezareti'ne getirilmesi, ilk kez II. Abdülhamid idaresi döneminde İran'a en üst düzey memur atama durumunu ortaya çıkarmıştı. Münif Bey'den boşalan makama daha önceden de Tahran Sefareti'nde görev yapan, bölgeyi ve siyaseti iyi bildiği düşünülen Haydar Efendi getirilse de yaklaşık beş ay (Haziran 1877 – Kasım 1877) sonra sunduğu istifasıyla Tahran'da tekrar bir büyükelçilik sorunuyla karşılaşmıştır. Üç aylık bir aradan sonra ise “Devlet-i Aliyye ve İran devleti beyninde cârî olan musâfat ve müvâlatın bir kat daha te'kîdi” için ehliyet ve kabiliyet bakımından “hâtıra gelenlere müreccah” olan Varna mutasarrıfı Fahri Bey, yedi yıl sürecek olan büyükelçilik görevine atanmıştır.⁸⁰⁴ Fahri Bey'in, Tahran'da göreve başlamasından itibaren iki devlet arasında devam etmekte olan “hubb u muvâlât ve müsâlemâtın üs ü esâsî-i kaviyesi bulunan ittihad-ı İslâm'ın derece-i âlâya îsali zımmında” her türlü girişimlerde bulunduğu ve bu amaca uygun düşen faaliyetlerden geri durmadığı beyanı⁸⁰⁵ bölgedeki siyasete dair en açık ifadelerdir.

⁸⁰⁰ 1872 yılında bir İngiliz vatandaşı Baron Julius von Reuter'e verilen ve Reuter İmtiyazı olarak adlandırılan bu anlaşmada, yetmiş yıllığına İran'ın tüm doğal kaynaklarını çıkarıp işletme, tarımsal faaliyetleri yürütme, demiryolu ve posta teşkilatı kurma ve banka tesis etme hakkı tanınmıştı. Gerek bölgedeki hâkimiyetini azaltması bakımından Rusya'nın baskıları ve gerekse maddi olarak kayıp yaşayacağını düşünen ulemanın sert muhalefeti imtiyazın belirlenen süreden erken (1889) iptal edilmesine yol açmıştır. Dönemin İran sadrazamı, şahın Avrupa'ya ziyaretinde önemli bir rol oynayan Mirza Hüseyin Han Sipehsalar ile ulema arasında bu süreçte ciddi mücadeleler gerçekleşmiştir. Sipehsalar, Mirza Ali Kani gibi bazı müçtehitleri stokçuluk yapmakla itham ederek onların güçlerini kırmaya çalışırken, Kani de Sipehsalar'ı Batılılaşma faaliyetleri, imtiyazlar sebebiyle dinsizlikle itham etmekte ve azledilmesi gerektiğine dair fetva vermekte idi. Nasirüddin Şah'ın ilk Avrupa seyahati ile başlayan ulema muhalefeti hakkında geniş bilgi için Algar'ın eserine başvurulabilir. Bkz. Hamid Algar, *Religion and State in Iran...*, s. 169-183.

⁸⁰¹ Nikki R. Keddie, “The Roots of the Ulama's Power in Modern Iran”, *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, Berkeley: University of California Press, 1972, s. 214-215.

⁸⁰² Arşiv vesikalarında bu seyahatnamesinin bir nüshasının, padişaha iletmek üzere Tahran Sefaretine teslim edildiği görülmektedir. Bkz. BOA, İ.HR./265-15914 (10 Safer 1291). Nasirüddin Şah'ın seyahatnâmesindeki İstanbul gözlemleri hakkında bkz. Turgay Şafak, “Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı Bildirileri*, İstanbul: Kitabevi, 2019, s. 161- 170; Mabeyn başkâtibi Mehmet Âtîf Efendi'nin şahın ziyaretine dair gözlemleri için bkz. *Hâtıra-i Âtîf*, (haz. Nurettin Gemici-Hikmet Tokar), İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayını, 2016, s. 115-116.

⁸⁰³ II. Abdülhamid döneminde önemli bir politika hâline getirilen İttihad-ı İslâm bir diğer ifadeyle Panislamizm'in İran ile ilişkilerde nasıl kullanıldığı iki devleti münasebetlerine nasıl yansıdığı konusunda geniş bir çalışma için bkz. Akın Kiren, “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-Iran İlişkileri”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2017.

⁸⁰⁴ BOA, İ.HR/276-16787 (14 Şubat 1878)

⁸⁰⁵ Göreve başladığı senenin Ramazan ayında İran'da devletin en üst kademelerinden memurlarına, şehzadelerden ulema ve müçtehitler gibi toplumun ileri gelenlerine kadar birçok sınıf iftarlara davet ediliyor ve ittihad-ı İslâm siyasetine dair vurgular yapılıyordu. Fahri Bey'in vermiş olduğu bir iftar daveti hakkındaki raporu için bkz. BOA, Y.A.HUS./159-86 (12 Eylül

Nasirüddin Şah'ın ilk kez 1873'te ve akabinde 1878 ve 1889'da gerçekleşen Avrupa ziyaretleri Osmanlı ile kurulacak ittifak ve ittifak için bir vesile olarak görülse⁸⁰⁶ de ekseriyetle bu seyahatler Rusya ve İngiltere'nin bölgede imtiyazlar kazanmaları ile sonuçlanmıştır. Bu sebeptendir ki yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde II. Abdülhamid idaresi, 1896'da babasının vefatı akabinde tahta geçen Muzafferüddin Şah'ın Avrupa ziyareti öncesinde bir heyet göndererek şaha imtiyaz nişanı sunmakta⁸⁰⁷ ve seyahatine İstanbul'dan başlamasını teklif etmekteydi.⁸⁰⁸ Heyetin öncülüğünü yapan Mehmed Rebiî Paşa'nın ziyarete dair kaleme aldığı layihalar bu konuda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu layihalarda şah ve dönemin hariciye nazırı, aynı zamanda uzun seneler İstanbul'da İran sefirliği yapmış Muhsin Han ile görüşmelerini de aktaran Rebiî Paşa, dönem siyasetine dair bazı önemli ipuçları da sunmaktadır. Yaptığı görüşmelerde ekseriyetle üzerinde durulan konu Osmanlı topraklarına saldırmak için birkaç zamandır Osmanlı-İran sınırında toplanan Ermenilerdir.⁸⁰⁹ Rebiî Paşa, çoğunluğu Rusya üzerinden gelen Ermenilerin faaliyetlerinin engellenmesi hususunda hem Muzafferüddin Şah'tan hem de Muhsin Han'dan Osmanlı'yla birlikte hareket edecekleri sözü alsa da “İrânilerin icraatları tahkik edildiği ve ef'âlleri dürbin-i hakikatle sencide-i nazar-ı tedkik kılındığı halde akvâl ve mevaîdleriyle ef'âl ve icraatları yekdiğeriyle kâbil-i tevfik” olmaması hasebiyle bazı endişelerini ve kanaatlerini payitahta açıkça iletmekteydi:

“Memâlik-i İraniye her türlü tanzimat ve tensikattan külliye mahrum ve muamelatta dahi müçtehid ve ahund nâmında olan mollaların reylerine bağlı olduklarından hükûmet-i İraniye ile bir vifâk-ı tâm husûlünden ecânibe karşı saltanat-ı seniyye-i hilafet-penâhîlerince bir faide-i ciddiye husûlü pek de me'mûl değildir. Şu kadar ki memâlik-i İraniye ile memâlik-i mahrûse-i şahanelerinin hem-civar olması ve İran ahalisinin her türlü teşvikâta alet olacak tıynet ve cibillette bulunması hasebiyle memâlik-i mahrûse-i şahanelerinde gavail ihdas ettirmemek ve

1878); Fahri Bey göndermiş olduğu raporlarında ayrıca Atebât-ı Âliye Muharrem etkinlikleri dolayısıyla yapılan programlarda İranlı hacılara gösterdiği kolaylıklar sebebiyle II. Abdülhamid'e dualar edildiği de görülmektedir.

⁸⁰⁶ Dönemin Osmanlı gazetelerinden, idareye yakınlığı ile de bilinen *Basiret*, küçük problemler bulunsun da Osmanlı ve İran arasındaki dünyevi (sınır) ve uhrevi (İnnemel mu'minune ihvetun) rabitaların, söz konusu devletler beyninde ittifak ve ittifakı lüzumlu kıldığını belirtir. Bu bakımdan şahın ziyaretinin de buna vesile olacağını ortaya koyar. Bkz. “Devlet-i Aliyye ve İran”, *Basiret*, Nu: 988 (16 Temmuz 1289), s. 1-2.

⁸⁰⁷ XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı ve İran idaresi arasındaki hediyeleşmeler ve nişan takdimleri hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Akın İken, “Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme”, *OTAM*, S. 45 (2019), s. 147-185; Fehminaz Tokmak, “19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar”, *Modern İran Tarihi – Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, ed. Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 291-283.

⁸⁰⁸ Mehmed Rebiî Paşa, Mazhar Bey ve yeni Tahran Sefiri Şemseddin Bey'den oluşan heyetin, Muzafferüddin Şah'a devlet nişanı takdim ettikleri İran programı Nejat Göyünç tarafından mufassal olarak kaleme alınmış, Mehmed Rebiî Paşa'nın bu seyahate dair raporları da bu çalışmada neşredilmiştir. Nejat Göyünç, “Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 137-193.

⁸⁰⁹ İran'ın Ermenileri Osmanlı'ya karşı bir müttefik olarak gördükleri ve zaman zaman kıskırttıkları hususu Nasirüddin Şah döneminde de iki devlet arasındaki önemli meselelerden biri olmuştur. Osmanlı tebaasından Dadyan ailesi mensubu Vahram Dadyan'a İran tarafından hediyeler sunulması ve kendisinin de İran hizmetine girmek istemesi Osmanlı idaresi tarafından son derece rahatsız edici bir hadise olarak kabul görmüş ve bu konuda müzakereler söz konusu olmuştur. Bkz. Akın Kiren, “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri”, s. 237-238.

bahusus şekâvet ve ifsadâta mahal verdirmemek üzere İran ile yalnız münâsebât-ı hasene-i hem-civarîde bulunularak başka türlü bir ittihad tesisi cihetine gidilmemesini menâfi-i mukaddese-i saltanat-ı seniyyelerine daha muvafık gibi zan etmekte ve bu suretle idare-i maslahat edildiği takdirde İran memâlikinde yekdiğeri aleyhine gayret-i rekâbetkârânenen bir an hâli kalmayan Rusya ve İngiltere'ye dahi ser-rişte verilmemiş olacağını itikad etmekteyim.”⁸¹⁰

Paşa'nın, Ermeniler meselesindeki taleplerinin karşılıksız kaldığını yahut görmezden gelindiğini Muzafferüddin Şah'ın 1902 yılında sağlık problemleri nedeniyle gerçekleştirdiği ikinci Avrupa seyahatinde görmek mümkündür. Söz konusu tarihte Paris Sefiri bulunan Salih Münir Paşa'ya Yıldız'dan gönderilen mektupta, Rusya ve Osmanlı'dan çıkan Ermeni komitacılarının İran'a kabul edilmesi ve hudutta iskanlarına izin verilmesi hususunda şahtan talepte bulunulacağı istihbaratı aldıkları, bazı İranlı devlet adamlarının da Ermenilere açık destekte bulundukları ve hatta Osmanlı tebaasından bulunan bazı komitacı Ermenilere Şir-i Hurşid nişanı verildiği bildirilmekte, bu sebeple kendisinden Contrexeville Kaplıcası'nda bulunan şah ile bu hususu görüşmesi emredilmekte idi.⁸¹¹ Münir Paşa, bu emir üzerine yaptığı görüşmesinde gerek sadrazam Atabek-i Azam'ın⁸¹² gerekse Muzafferüddin Şah'ın, padişahın talebini son derece olumlu karşıladığı ve bu minval üzere Tahran'a telgraf çekilmesini emrettiğini aktarmaktadır.⁸¹³ Lakin II. Meşrutiyet hareketlerinin yaşandığı dönemlerde Ermeni komitacılarının İran üzerinden gerçekleştirdikleri faaliyetler göz önüne alındığında, şahın bu tavrında iyi niyetli olmadığı ve hatta Ermenileri Osmanlı'ya karşı bir tehdit olarak kullandığı ifade edilebilir.

Rebiî Paşa'nın, yukarıda zikredilen İran'a güvensizlik meselesi, II. Abdülhamid'in bölge siyasetindeki etkenlerinden biri olarak zikredilebilir. Söz konusu dönemde İran tehdidine karşı bir taraftan Irak'taki Şii ulema ön plana çıkartılırken Rusya ve İngiltere tehditlerine karşı ise İran'la ittihat ve ittifak düşüncesi ileri sürülmekteydi. Bu açıdan XX. yüzyılın başında Muzafferüddin Şah'ın İstanbul'da ağırılanmak istenmesi, bu siyasetin bir neticesi olarak rahatlıkla okunabilir. Osmanlı basınında Muzafferüddin Şah'ın İstanbul'u ziyareti “menâfi-i kudsiyye-i İslâmiyyeye müteallik nice

⁸¹⁰ BOA, Y.EE./63-40 (28 Nisan 1314)

⁸¹¹ Salih Münir Paşa, söz konusu mektup üzerine Şah ile gerçekleştirdiği mülakata hatıralarında yer vermektedir. Bkz. Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar – II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci – Selma Günaydın, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s. 356-358. (Bundan sonra *Geçmiş Zamanlar...*)

⁸¹² 1885'ten “hürriyet fedâisi” Abbas Ağa tarafından vurularak öldürüldüğü 1907 tarihine kadar üç farklı dönemde yaklaşık 17 yıl sadrazamlık görevi yapan, İngiltere'ye Tömbeki imtiyazı, Ruslara borçlar karşısında gümrük gelirlerinin verilmesi gibi İran'da yabancı devletlere verilen imtiyazlarda başrol oynayan, meşrutiyet hareketinde istibdadın sembol isimlerinden biri kabul edilen Atabek-i Azam Mirza Ali Asgar Han Eminussultan'ın, Münif Paşa nazarında “hamiyetli, dirayetli ve gerek kendi milletinin ve gerek bizim hayır ve selametimizi arayan ve ecnebilerin her tatlı sözlerine inanmayan ve müdahalelerine nüfuzlarının revacına yol açmak istemeyen âkil ve hamiyetli bir devlet adamı” olarak görülüp oldukça övülmesi dikkat çeken bir husustur. Bkz. Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar...*, s. 356.

⁸¹³ Münir Paşa'nın Şah ile yaptığı mülakat neticesinde Ermenilerle ilgili hususu “dil-hâh-ı âli ve emr u ferman-ı padişahiye muvafık olarak” hallettiğine dair Yıldız Başkitabet Dairesi'ne gönderdiği şifreli telgraf için bkz. BOA, Y.PRK.EŞA./41-2 (11 Ağustos 1902).

netâyic-i müstahsene hâsıl edeceği” şeklinde yorumlanırken⁸¹⁴ Avrupa ve Amerika basınında ziyaret öncesi ve sonrasında “Is Islam Reviving”⁸¹⁵ “The Growht of Islamism”⁸¹⁶ yazıları neşrediliyor ve II. Abdülhamid politikası olarak zikredilen Sünnî-Şii yakınlaşmasına dikkat çekiliyordu. Paris’in önemli gazetelerinden *Le Temps* 2 Ekim 1900 tarihli sayısının ilk sayfasında, bu ziyaretin önemine işaret ederken tüm Sünnî Müslümanların (Musulmans orthodoxes) gözünde Peygamberin halifesi olarak kabul edilen bir Sultan ile Hz. Ali’nin evinin tahrip edilmesinden ve Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in katledilmesinden bugüne İslâm dünyasını ikiye bölen büyük ayrılığın temsilcisi görülen bir Şah’ın bir araya geldiği bu buluşma, İslâm dünyasında büyük bir tesire sahip olacağı şeklinde değerlendirilmekteydi.⁸¹⁷

Osmanlı’nın, şahı yanına çekme politikasının benzerini bölgede hâkimiyet kurmak isteyen İngiltere siyasetinde de görmek mümkündür. XX. yüzyılın başında İngiltere’nin Tahran Sefareti Sekreterliği akabinde Maslahatgüzarlığı görevlerini icra eden Evelyn Grant Duff, Nisan 1906’da Dışişleri bakanı Edward Grey’e, Tebriz Başkonsolosu Wratislaw’ın da tavsiyelerini içeren bir yazı göndermekte idi. Söz konusu yazıda henüz tahta oturmayan, Azerbaycan Valisi, veliaht Muhammed Ali’nin -diğer Azerbaycan valileri gibi- doğuştan itibaren zorunlu bir şekilde Moskov etkisi altında kaldığından, lakin son zamanlarda Rusya’nın iç ve dış siyasetindeki problemlerin (Mançurya’da yenilgisi, Meşrutiyet’in ilanı ile Duma’nın açılması), veliahdı Rusya’ya karşı uyandırdığından bahsetmektedir. Bu noktada tavsiye ettiği siyaset ise, sağlıklı olsa da pek çok rahatsızlığından dolayı uzun bir ömre sahip olmayacağı düşünülen mevcut şahın yerine geçecek veliahdı İngilizlere yanaştırmaktır. Bunun için de ilk tavsiye edilen güçlü bir iradeye sahip, siyasi meselelerde saray çevresini dinlemeyen ve kendi çizgisini izleyen veliahda kraliyet nişanı verilmesidir. Maslahatgüzar, tahta geçtiğinde kendisine yaklaşıması daha zor olacak bir veliahda böyle bir nişanın verilmesini, İngiliz siyaseti açısından geleceğe bir yatırım olarak görmekte ve şimdi ekilen tohumların biraz uzak bir tarihte meyve verebileceği yorumunu yapmaktadır.⁸¹⁸

II. Abdülhamid idaresinin yukarıda zikredilen siyaseti Muhammed Ali Şah döneminde de devam ettirdiği onun tahta geçtiği ilk günlerde görülmektedir. 30 Aralık 1906 yılında İran’da kanûn-i esâsîyi imzalanmasının birkaç gün akabinde hayata gözlerini yuman Muzafferüddin Şah’ın vefat haberi II. Abdülhamid’e ulaştığında, tahta yeni geçen oğlu Muhammed Ali Şah’a hem taziye hem de

⁸¹⁴ “Şah-ı Şehâmetpenâh-ı İran Şehâmetlü Muzafferüddin Şah Hazretlerinin Dersaadeti Ziyaretleri”, *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 1780-6980 (17 Eylül 1316), s. 1; Söz konusu sayıda Muzafferüddin Şah’ın kısa bir tercüme-i hâline de yer verilmiştir.

⁸¹⁵ “Is Islam Reviving”, *The Sun*, 9 December 1900, s. 7; “Is Islam Reviving”, *The Arizona Republican*, 15 December 1900, s. 9; “Islam Reviving”, *The Irish Independent*, 27 December 1900, s. 3.

⁸¹⁶ “The Growht of Islamism”, *The Evening Star*, 12 January 1901, s. 10.

⁸¹⁷ “Bulletin de l’étranger – Le Chah a Constantinople”, *Le Temps*, 2 Octobre 1900, s. 1.

⁸¹⁸ F.O./800-70, s. 41-42 (11 Nisan 1906)

tebrik mesajları iletmış ve karşılıklı temennilerde bulunulmuştur. Muhammed Ali Şah, 9 Ocak 1907 tarihinde babasının vefatını “kemal-i teessür ve teessüfle” padişaha bildirdiğinde, II. Abdülhamid tarafından söz konusu haber büyük bir üzüntü ile karşılanmış ve müteveffa şahın İstanbul’a ziyaretinde kendisinde gördüğü “asâr-ı nezâket ve meveddet”ten oğlu Muhammed Ali Şah’a bahsedilmiştir. Babası hakkındaki hatıraların muhafaza edilmesinden büyük bir memnuniyet duyan Muhammed Ali Şah, II. Abdülhamid’e iltifatlarından dolayı teşekkür ederken ayrıca “memleketlerimiz için ol derece mûcib-i fevâid olagelen revâbit-ı dostînin teşyîdine taraf-ı eşref-i şahanelerinden kemâ-fissâbık devam buyurulacağını” ümit ettiğini de beyan etmiştir.⁸¹⁹ Burada şahın geçmişe yönelik vurgusu özellikle babası Muzafferüddin Şah dönemi ilişkilerine bir atıf olarak da yorumlanabilir. Nitekim ilerleyen günlerde şahın taç giyme merasimi dolayısıyla yapılan yazışmalarda ve mevcut Dersaadet Tahran Sefiri Erfaüddevle’nin makamında kalması iki devletin ittifakının, irtibatının artması ve devamlılığı için bir gösterge olarak telakki edilmiş, bu doğrultuda karar icra edilmiştir.⁸²⁰ Erfauddevle’nin hatıratına müracaat edildiğinde ise kendisinin Muhammed Ali Şah tarafından azledilmek istendiği lakin II. Abdülhamid’in girişimiyle bunun engellendiği gözükmektedir.⁸²¹ Muhammed Ali Şah idaresinin bu hareketi Osmanlı idaresi tarafından memnuniyetle karşılanırken ittifak ve ittifakın devam etmesine dair temenniler bir kez daha dile getirilmiş ve sefire her daim yardımda bulunulacağı bildirilmiştir.⁸²² Nitekim Erfauddevle’nin sefareti sırasında iki devletin karşı karşıya gelmelerini engellemeye yönelik bazı diplomatik faaliyetlerde bulunduğu da görülmektedir. Örneğin; Erfauddevle, İran’da bir topluluk olarak hulefa-yi râşidine lanet edildiğine dair bazı istihbaratın Bâbîâli’ye ulaştığında diplomatik ilişkilerin neredeyse kopma noktasına geldiğini ve kendisinin Tevfik Paşa nezdindeki girişimleri sayesinde hadisenin büyümeden çözüldüğünü anlatmaktadır.⁸²³

⁸¹⁹ BOA, Y.PRK.NMH./10-24 [9-12 Ocak 1907]

⁸²⁰ Muhammed Ali Şah, Erfaüddevle’nin İran sefaretinde devam etmesi konusunda göndermiş olduğu güven mektubunda iki devlet arasındaki irtibatın ve dostluğun devamı için böyle bir karar aldığı izhar etmektedir. BOA, Y.A.RES./146-52; BOA, Y.A.RES./145-103 [14 Şubat 1907]; Payitahtın son İran sefiri Han Melik Sasanî kaleme aldığı hatıralarında Erfaüddevle’yi tam bir barış taraftarı olarak tanıtmakta ve iki devlet arasında çıkan bazı problemlerin onun sayesinde halledildiğini ifade etmektedir. Bkz. Han Melik Sasanî, *Payitahtın Son Yıllarında Bir İran Sefiri*, s. 219.

⁸²¹ Bir Cuma selamlığı sonrasında II. Abdülhamid ile yaptığı görüşmede, bu durumun kendisine ikrar edildiğini söyleyen Erfauddevle, bu teşebbüse teşekkürlerini arz etmekle birlikte esas olarak Savaçbulak’taki Osmanlı askerlerinin vermiş olduğu rahatsızlığı açıkça izhar ettiğini ve bu askerlerin geri çekilmesi hususundaki taleplerini ilettiğini aktarır. Bkz. *Hatrat-ı Prens Erfâ*, s. 436.

⁸²² “Cihet-i câmia-i İslâmiyye iktizasınca devlet-i aliyemizle hükûmet-i muhteremeleri beyninde pâyidar olan revâbit-i dostî ve yek-cihetînin bir kat daha teekküd ve terakkisi matlub-i hümayunlarımız olup cânib-i haşmet-calib-i hükûmdâriyelerinden hükûmet-i seniyyemiz hakkında ibraz buyurulacağı me’mûl-i hâlisî olan temayülât-ı muhaleset-kâraneye tamamıyla muamele-i mütekâbilede bulunulacağı beyanıyla teşyîd-i bünyan ve hubb u meveddet siyakında terkîmname-i hâlisânemize ibtidar kılınmış ve sefir-i müşarünileyh memuriyetinde ibkâsı başkaca müstelzim-i memnuniyet, mühibbânemiz olarak kendisinin münasebât-ı hâlise-i devleteyne müteallik vukubulacak mesaisinde saltanat-ı seniyyemiz cânibinden daima mazhar-ı muavenet olacağı şüpheden vareste bulunmuş idüğü mâlum-i hükûmrânileri oldukça savb-ı muhibbânemiz her bâr âsâr-ı dostî ü meveddet şiarlarıyla meşmûl olmak tevakku-kerde-i hâlisânemizdir.” BOA, Y.PRK.BŞK./77-21 (2 Rabiulevvel 1325 [15 Nisan 1907]).

⁸²³ *Hatrat-ı Prens Erfâ*, s. 431-433.

Nihayetinde tüm bu süreç dikkate alındığında II. Abdülhamid'in İran şahlarıyla müspet ilişkilerinin, ekseriyetle İngiliz ve Rusların bölgede hâkimiyet kurma girişimlerinin bir neticesi olarak arttığı söylenebilir. Osmanlı'da ilk resmî gazetenin (*Takvim-i Vekâyî*) idareciliğini yapan, devletin çeşitli kademelerinde görevlerde bulunan ve II. Abdülhamid döneminde farklı tarihlerde altı kez sadrazamlık görevini üstlenen Mehmed Said Paşa'nın, hatıratında kaleme aldığı şu ifadeler bu siyaseti gayet açıkça beyan etmektedir:

“Etrafımızı ihâta eden Hristiyan devletlerine karşı sırf kendi kuvvetimizle kendimizi muhafaza etmek bir emr-i mumteni’ olduğundan devlet-i Hristiyaniyeden hangilerinin menâfii menâfiimize muvafıksa onlarla ittifaka mecburiyetimiz bedihiyu’l-luzûm olduğu gibi zamanımızda milletlerin talihlerini tedvir ve taklib etmek ellerinde olan düvel-i azîme-i Hristiyaniyenin dikkat ve itirazlarını davet etmeyecek surette İslâm hükûmetleriyle i’tizâddan müstefîd olabileceğimiz ve bu hususta izâ’a-i fırsattan maddî ve manevî mutazarrır olduğumuz meydandadır. İran devletinin celb-i hoşnûdisine vech-i meşrûh üzere ve alâ-kaderi’l-imkân çalıştığım gibi Devlet-i Aliyye’nin Fas ve Afgan hükûmetleriyle bir râbıta-i münasebât hâsıl etmesini pek arzu ederdim.”⁸²⁴

II. Abdülhamid idaresi, İngiliz – Rus siyasetinin İran’da her geçen gün etkisini göstermesi ve Şii nüfusun her geçen gün Bağdat özellikle de Atebat-ı Aliyye bölgesinde etkisini arttırması sorunlarıyla uğraşırken, 1906 yılında İran’da meşrutiyetin de ilan edilmesiyle birlikte yeni bir problemle daha karşılaşmış ve siyasetini tüm bu sorunları dikkate alarak yürütme zorunluluğu altına girmiştir.

2. II. Abdülhamid İdaresinin İran Meşrutiyetine Yönelik Siyaseti

2.1. Muhalif Bir Bürokrat yahut Tahran Sefiri Mehmed Şemseddin Bey’in İran Meşrutiyeti’ndeki Siyaseti

“İran devletinin zevâli Devlet-i Osmaniyye menâfî’ine muzır olduğuna ve benaberin onun bekası ve hatta ıslah-ı ahval etmesi esbabının tarafımdan hasebu’l-imkân teshil ve temini lüzumuna öteden beri şahsen mu’tekid bulunduğum cihetle İran’da güzêrân eden müddet-i memuriyetimde bu nokta üss-i harekât ve muamelat ittihaz edilmiş idi.”⁸²⁵

⁸²⁴ *Said Paşa’nın Hâtıratı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328, C. I, s. 36; Said Paşa, ayrıca Avrupa basınında yer alan Rusya’nın İran’daki siyasetine dair haberleri yakinen takip ettiği ve bu yazılarda genel olarak ortaya konulan Rusya’yı engelleme kanaatini benimsediği de görülmektedir. Nitekim *Le Temps*’de yayınlanan “Bulletin de l’étranger – Méthode Russe En Asie” başlıklı yazıyı (17 Novembre 1902, s. 1.) bir “mev’ize-yi maneviye” görerek tercümesiyle birlikte padişaha arz ettiğini ifade etmektedir. Bkz. *Said Paşa’nın Hâtıratı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328, C. II, s. 282-283.

⁸²⁵ Dönemin Hariciye Nâzırı Mehmed Rıfat Paşa imzalı mütalaa talebi (17 Mart 1325) ve Mehmed Şemseddin Bey’in cevabı yazısı (28 Mart 1325) için bkz. BOA, HR.HMŞ.İŞO./ 9-37.

Tahran Sefirliğinden azledilmesinden yaklaşık 14 ay sonra, İran'daki Osmanlı tebaasının haklarının ihlal edilmesi mevzusunda devletçe alınacak acil bir karar için kendisinden mütalaa istenen Mehmed Şemseddin Bey⁸²⁶ yazısına bu sözlerle başlamaktaydı. 1907 Aralık ayında neredeyse meclisin dağılmasıyla neticelenecek Şah-Meclis çatışmasına yaptığı arabuluculuk azline sebep olurken⁸²⁷ Şemseddin Bey bu hareketinin aslında kendi itikadınca “şiar-ı ubudiyet ve sadakate ve menâfi-i sahiha-i devlet-i ebed-müddet-i aliyyeye tamamıyla muvafık” olduğunu savunan uzun bir izahat da sunmaktaydı.⁸²⁸

Söz konusu izahatında gayet şaşırtıcı bir şekilde, İran'da sefaret görevine getirildiği dönemde orada icra edilecek siyasete dair bir talimatın olmadığını ortaya koyan Şemseddin Bey, mazi ve istikbali göz önünde bulundurarak bir siyaset takip etmenin mecbur kılındığını ifade etmekte ve kendisinin bu memuriyeti döneminde benimsediği politikayı da şu sözlerle aktarmaktaydı:

“İran'ın kaffe-i meâyib ve nekayisiyle ve münazaat ve ihtilafatıyla beraber muhafaza-i bekâsına ve lokma-i ayyar olmamasına ikdam etmek menâfi-i sahiha-i saltanat-ı seniyye iktizasından olduğuna ve kendisini muhafazadan aciz olan İran'ın devlet-i ebed-müddet-i aliyyeye maddeten veya mânen irâs-ı mazarrat etmeye hiçbir vakit muktedir olamayacağına ve İran'ın kuvve-i kahriye ile tamamen terbiye ve teshîri taht-ı karara alınmadıkça ecnebiye bir kat daha temayülleri müstelzim olacak âsâr-ı hasmânenen ictinab etmek muktezi idüğünü ve mamafih kaviyü's-şekime iki devlet-i müteâhde [İngiltere-Rusya] İran'ı kâmilbenimsemiş

⁸²⁶ Çerkes asıllı Hacızâde Osman Bey'in oğlu olarak 1854/55 (1271) yılında Ubih bölgesinde dünyaya gelen Mehmet Şemseddin Bey, daha sonrasında ailesi ile 1862'de İstanbul'a göç ederek sırasıyla Fatih'te Hafız Paşa Sıbyan Mektebi, Fatih ve Beşiktaş Rüşdiye mektepleri ve Mahrec-i Aklam'da okumuştur. 1879'da Mekteb-i Sultanî ve 1880'de Mekteb-i İ'dadi-i Mülkiye yüksek kısımlarından mezun olan Şemseddin Bey, bu okullarda talebeliği sırasında kısa süreli olarak Türk Dili, Hesap ve Hendese eğitimliği görevlerini icra etmiştir. Mezuniyeti akabinde de ilk olarak 20 Recep 1394 (28 Haziran 1880) tarihinde Mabeyn-i Hümayun Kitabetine tayin edilmiştir. Mart 1884 tarihinde Atina Sefareti Başkatipliğine getirilen Şemseddin Bey'in bir sonraki sefaret durağı ise Kasım 1892'de atandığı Bükreş Sefareti olmuştur. Bir senesi ma'zul sıfatıyla olmak üzere yaklaşık iki sene bu sefayette görevine devam ettikten sonra Eylül 1894 Bükreş'ten ayrılmış ve Eylül 1895'te de Hariciye Müsteşar Muavinliğine getirilmiştir. Aynı yılın sonunda da İran hükûmetinin de müspet kanaatiyle Tahran Sefirliği görevi kendisine tevdi edilmiştir. (BOA, Y.A.RES./73-9). Bir buçuk yıllık bir görev süresinin akabinde ise Van Valiliğine getirilen (Haziran 1896) Şemseddin Bey'in bu görevi de çok uzun sürmemiş ve Eylül 1897 tarihinde Mehmet Tahir Münif Paşa'nın görevden alınmasıyla ikinci kez getirildiği Tahran Sefirliğini yaklaşık 11 yıl icra ettirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Mülkiye Memurları Komisyon Başkanlığı ve son olarak da Kamil Paşa kabinesinde Evkâf-ı Hümayun Nâzırlığı görevini ifa etmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal, *Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzarların Teracim-u Ahvâli*, Dârulhilafetialaliyye: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335, s. 212-215; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, C. III, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69, s. 83-85.

⁸²⁷ 25 Kanun-i Sani 1323 [7 Şubat 1908] tarihli iradede Şemseddin Bey'in azledildiği bildirilirken azil sebebine dair bir malumat verilmemektedir. Bkz. BOA, İ.HUS./163-88. Azil sebebine dair en net bilgiyi ise Tahran Sefareti Maslahatgüzarı Remzi Bey'in Muhammed Ali Şah ile yapmış olduğu görüşme detaylarını Hariciye Nezareti'ne bildirdiği yazısında görebilmekteyiz. Söz konusu yazıda Remzi Bey “İrade-i seniyye-i Hazret-i Padişahî mucibince ve bilmünasebe Şemseddin Bey hazretlerinin sair süfera-yı ecnebiyye ile müttefikan idare-i hazıra-i hükûmete müteallik olarak zât-ı şehamet-penâhiye vuku bulan tebligatı nezd-i akdes-i hazret-i mulûkânede begayet mucib-i teessüf olmakla müşârunileyh hazretlerinin hemen azlini ferman buyurdıkları”nı şaha iletmişinden bahsetmektedir. Bkz. BOA, Y.MTV./307-192. (25 Muharrem 1326 [28 Şubat 1908]).

⁸²⁸ Tarihler II. Meşrutiyet sonrasında gösterdiğinde benzer bir durum bu kez farklı bir politika ile karşılık bulmaktaydı. İran'da meşrutiyetin iadesi konusunda Avusturya sefiri öncülüğünde şaha beyanatta bulunmak için sefirler ortak karar alırken İran maslahatgüzarı ne şekilde hareket edilmesi gerektiği sualine, diğer sefirler gibi hareket etmenin muvafık-ı maslahat olacağı cevabı verilmekteydi. Bkz. BOA, BEO/3510-263242 (25 Teşrin-i Sani 1324 [8 Aralık 1908]).

olduklarından İran'a karşı ittihaz olunacak kâffe-i tedâbir ve muamelatta zikrolunan iki devleti dâhil-i hesap etmek lazım geleceğine tamamıyla mu'tekid bulunuyorum ve müddet-i medîde İran'da devam eden memuriyet-i çakerânem esnasında kâffe-i hareket ve muamelatım iş bu nokat ve nikâta matuf ve müstenid bulunmuştur.”⁸²⁹

Anadolu'nun güvenliği açısından İngiltere ve Rusya'yı İran'dan uzak tutma gayretinde olduğu açıkça görülen Şemseddin Bey,⁸³⁰ kendisinin azline sebep olan şah ile meclis taraftarları arasındaki tavassut girişimini de bu minval üzere açıklamaktaydı. Söz konusu tarihte şah ve meşrutiyet taraftarları arasındaki karışıklıklar nedeniyle yabancı sefirler (İngiltere, Rusya, Fransa ve Avusturya, İtalya, Almanya, Hollanda, Belçika, Amerika) arasında sefarethanelerin muhafazası ve kısa süre önce sefarethanelerden alınan Kazak askerlerin iadesi için şah nezdinde girişimde bulunulması kararlaştırıldığında Şemseddin Bey de bu heyetin içerisinde yer almıştı. Yabancı sefirler tarafından alınan ortak kararın⁸³¹ şahı arzı sırasında kendi namına istirham ettiği, ülkede akan kanın durdurulması talebinin,⁸³² Osmanlı devletinin menfaatlerini korumak gayesiyle olduğunu ifade etmektedir. Tahran'daki ayaklanmaların, şah ile meclis taraftarları arasındaki çatışmanın bir sonraki aşamada İran'da can ve mal güvenliğini tehlikeye atacağı umumi ticareti bozacağı⁸³³ ve bunun da

⁸²⁹ BOA, Y.EE./10-20 (1 Rabi'ü'l-Evvel 1326 [3 Nisan 1908])

⁸³⁰ 1 Kanun-i Sâni 1320 [15 Ocak 1905] tarihli Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği raporunda Rusya'nın İran'da başta ticaret olmak üzere birçok konuda menfaatlerinin arttığına dikkat çekmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA./47-8; Yine 20 Mart 1907 tarihli mahremane olarak Bâbîâli'ye Tahran Sefaretinden gönderilen yazıda Rusya'nın İran'daki karışıklıkları bahane ederek sefaret ve konsoloshanelerinin muhafazası adına 60 kazak askerini habersizce Tebriz ve Horasan sınırlarına doğru sevk ettiğini haber vermektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS./510-23. Yaklaşık bir ay sonra Tiflis Şehbenderliğinden varid olan tahriratta aynı meseleye dikkat çekilmekte ve 100 kazak askerinin İran'a sevk edildiği bilgisi aktarılmaktadır. Bkz. BOA, HR.SYS./742-30; Şemseddin Bey'in, İngiltere ve Rusya'nın İran politikalarının Anadolu için bir tehlike arz edeceği fikrini, 1892 yılında II. Abdülhamid huzuruna çıkan Fransa Sefiri M. Paul Cambon'dan da duymak mümkündü. Osmanlı'yı Fransa'nın yanına çekmek isteyen sefir, kendi devleti haricindeki tüm Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı iyi niyetli olmadıklarını aktarırken Rusya'nın da İran'daki siyasetinden şöyle bahsediyordu: “Rusya'ya gelince Çarların ananevi politikaları, İstanbul'a doğru yürümektedir. Cenubi Kafkasya'nın Moskoflar elinde bulunması Anadolu için daimi bir tehliktir. İran, Rusya'nın hüküm ve nüfuzu altındadır. Rusya gerek orada ve gerek sizin taraflardaki Ermenileri istediği anda ayaklandırıp müdahaleye bahane bulabilir. Bu takdirde Anadolu'nun feyizli, bereketli şarkî vilayetleri tehlikeye düşer.” Bkz. Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar...*, s. 376-378.

⁸³¹ Şemseddin Bey, kendisinin sunmuş olduğu, bölgede akan kanın durdurulması için teşebbüste bulunma teklifinin ise İngiltere ve Rusya tarafından kabul görmediğini ifade eder. Bkz. BOA, Y.EE./10-20. Dönemin Tahran Sefareti Ateşemiliteri Cemil Said Bey, Osmanlı Sefaretinde toplanan sefirlerin söz konusu toplantısında kitabet vazifesinin kendisine verildiğini ve bu toplantıda İngiltere ve Rusya hariç “Avusturya ve Fransa sefirleri birlikte olarak resmen büyük üniforma ile şahın huzuruna gidilmesine ve kan dökülmeyle Meclis-i Mebusan ile şah beyninde sulhen bir suret-i tesviye bulunması hakkında nesayih-i dostâne i'tâ edilmesine dair mazbata tanzim ve imza edildiğini” belirtir. Bkz. [Cemil Said], “İran Mektupları -7- Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-i Süfera (12 Kanun-i Evvel 1323)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 36 (5 Temmuz 1909), s. 6.

⁸³² Bir üst dipnotta da belirtildiği üzere bu talep sadece Osmanlı Sefirinin değil İngiltere ve Rusya harici ekser sefirin talebi olduğu ve hatta böyle bir girişimde bulunulması için ilk olarak Sefaretlerin muhafazası mevzusunun bahane edildiği hakkında Cemil Said Bey'in beyanları için bkz. [Cemil Said], “İran Mektupları – 8 – Sefir-i Osmaniyye'nin Oynadığı Rol (31 Kanun-i Evvel 1323)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 50 (19 Temmuz 1909), s. 7; 18 Kanun-i Evvel [Aralık] 1907 tarihli Tahran Sefaretinden gönderilen telgrafnamede de “Heyet-i süferanın tensibi üzerine Avusturya ve Fransa süferası birlikte bugün şah ile mülâkat ederek sefarethanelerin temin-i muhafazası talep ve şah tarafından dahi deruhte edildiği ve bu sırada da izhar olunan temenni üzerine kan dökülmemesine son derece ikdam ve mamafih meclis-i hazrı ilga eyleyeceğini beyan ettiği” arz edilmekteydi. Bkz. BOA, Y.A.HUS./517-51.

⁸³³ 19 Mayıs 1323 [1 Haziran 1907] tarihli Tahran Sefaretinden gönderilen yazıda Tebriz'de bir Osmanlı tacirinin mağazasının yağmalanması üzerine failler hakkında işlem yapılması talebinin İran'daki karışıklıklar bahane edilerek mahalli idare tarafından karşılıksız bırakıldığı iletilmekte ve bu konuda sefaretin her türlü girişimde bulunacağı zikredilmektedir.

nihayetinde “İran’ın hayat-ı siyasiyesinin en büyük tehlikesi Rusya ve İngiltere’nin işgal-i müştereki”ne sebebiyet vereceği kanaatini taşıyan Şemseddin Bey, yukarıda zikrettiğimiz söz konusu teşebbüsünü de şu minval üzere beyan etmekteydi:

“Şu hâlde zikrolunan teşebbüs-ı çâkerânemin İran’da bais-i iğtişâş ve herc u merc olan eşirranın kahr u tenkilinden şahı men’ etmek idi yolunda tefsiri muvafık-ı nefsu’l-emr değildir. Belki bilâhire kendi velinimet-i bîminnetimin devlet-i aliyesine muzır gördüğüm bir netice-i vahimeyi intaç edecek olan hâlâtın men’-i vukuuna elimden geldiği kadar çalışmaklığım vâcibe-i zimmetim idi.”⁸³⁴

Şemseddin Bey’in bu endişelerinin yersiz olmadığını dönemin İngiliz maslahatgüzarı Cecil Spring Rice raporlarında görmek mümkündür. 6 Şubat 1907 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’e gönderdiği mektubunda, İngiltere ve Rusya’nın İran’ın içişlerine müdahale konusunda geri durmalarını lakin askeri ve mali tedbirlerini ve gerekirse kendi vatandaşlarını korumak için planlarını hazır tutmaları gerektiğini iletmekteydi.⁸³⁵ Şahın meclisi feshedeceği haberleriyle çatışmaların arttığı 1907 sonlarına doğru ise İngiliz Dışişlerine gönderilen raporda benzer şekilde, karışıklıklardan dolayı İngiliz çıkarlarının zarar görmesinin muhtemel olduğu bu sebeple bu karışıklıkları engelleyecek bir kabinenin kurulması için bahara kadar beklenilmesi aksi takdirde ise kamuoyunu tedirgin etmeyecek şekilde gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bildiriliyordu.⁸³⁶

Şemseddin Bey, kitabete arz ettiği söz konusu yazısında İran meclisini tebrik ve teşvik ettiğine dair söylentilere de cevap verirken bu durumun temelinde de yine yukarıda olduğu üzere İngiltere ve Rusya’nın İran’da menfaat sağlamalarına mâni olmanın bulunduğunu beyan etmektedir. Şemseddin Bey’in aktardığına göre, şah ile meclis taraftarlarının karşı karşıya gelmesi akabinde sefirler ve yabancı vatandaşlar korku ve telaşa kapılmış, bunun üzerine meclis tarafından da sefirlerle gönderilen bir beyannamede kendi hükûmetlerini ıslah ve iç işlerini tanzim etmek konusunda her türlü

(BOA, Y.A.HUS./512-9) Nitekim 2 Haziran 1323 [15 Haziran 1907] tarihli Tahran Sefaretinden gönderilen yazıda “hükûmetin hüsn-ü ifa-yı vazifeye ve ekseriyet-i ârâya tabi bir idare tesis fikriyle kıyam eden ahalinin dahi ihkak-ı hak ve te’mîn-i hüsn-ü idareye muvaffak olamamalarından dolayı elyevm İran’da sâkin olan ve bahusus seyr u seyahat edenlerin muhafaza-i can ve malları zımında teminat-ı kâfiye-i adliye ve inzibatiye görülememekte olduğundan” İran’a seyr u seyahat veya ticaret amaçlı gidecek Osmanlı tebaasının can ve mallarının muhafazası için vaziyetin tekrar düzelinceye kadar seyahat etmelerinin yasaklanması tavsiyesi Bâbiâli tarafından uygun görülerek, yasak kararı vilayet ve maslahatgüzarlıklara bildirilmektedir. Lakin söz konusu yasağın halk üzerinde iktisadi olarak büyük zayıat yaratacağı yolunda Bağdat valisinin gönderdiği yazılar (24 ve 28 Temmuz 1907) neticesinde yasak kısa sürede kaldırılarak İran’a gitmek isteyen Osmanlı tebaasına vaziyet arz edilerek ihtiyari bırakılması karar kılınmıştır. Bağdat Valisinin göndermiş olduğu yazıda ayrıca Bağdat İngiliz Konsolosluğu ve Bank-ı Osmanî memurlarının da bu yasağın kaldırılması yönünde beyanatları aktarılmaktadır. Bkz. BOA, DH.TMIK.M./249-38; Kasım 1907 yılında İran’daki İngiliz Büyükelçisi Charles Murray Marling, Dışişleri Bakanı Edward Grey’e sunduğu aylık raporunda Hoy’da artan ayaklanmaların ciddi bir tehlike oluşturmaya başladığı Trabzon ticaret yolunun kapanmasıyla ticaretin Tebriz’de durma noktasına geldiği İngiliz ticaretinin de ciddi bir zarar görmeye başladığını bildirmektedir. Bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 61, s. 110.

⁸³⁴ BOA, Y.EE./10-20.

⁸³⁵ *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 10, s. 17; 14 Şubat 1907 tarihli farklı bir mektup için bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 14, s. 18

⁸³⁶ İngiliz Maslahatgüzar Cecil Spring Rice’in Dışişleri Bakanı Edward Grey’e gönderdiği 13 Eylül 1907 tarihli yazısı için bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 43, s. 79-80.

fedakarlığı yapmaya hazır oldukları, yabancı vatandaşlar, sefirler ve memurlarına karşı kötü bir niyet ve düşmanlığın olmadığı bu konuda yabancılardan müsterih olmaları gerektiği yolunda beyanlar verilmiş ve teminata bulunulmuştur. Söz konusu bu beyanname akabinde Rusya ve İngiltere sefaretlerinin öne atılarak meselenin hüsn-i suretle halledilmesi nedeniyle meclisi tebrik etmeleri ve daha da ileri giderek şah nezdinde kendilerinin de teşebbüsatta bulunduklarını açıkça beyan etmeleri⁸³⁷ sulhun mimarı⁸³⁸ Şemseddin Bey'i bu konuda yeni bir adım atmaya mecbur bırakmıştır. Bu noktada o, "öteden beri müttahiz olan meslek-i i'tilafkâraneye muhalif" hareket etmemek adına cevap vermekten kaçınmamış ve bundan sonra İran'ın siyasi hayatını tehlikeye atacak bu tür hareket ve karışıklıklardan kaçınmalarını zımnen meclise tavsiye etmiştir.⁸³⁹

Hadiselerin yakın şahidi Cemil Said Bey de Şemseddin Bey'in tavassutunun İran'da meşrutiyet taraftarlarının dilinde "Yaşasın Osmanlı Sefiri" nidalarını dolaştırdığını ve hudud meselelerini unutturduğunu ifade etmekle birlikte bu tavassut sebebiyle yakın gelecekte sefir hakkında vaki olacak muhtemel bir azil sürecine de işaret etmekteydi. Şemseddin Bey'in meclise yazdığı takririn, aslında bir sürecin gerekliliği olduğunu aktaran Cemil Bey, İran mebuslarının tavassut konusunda gayretlerini bildikleri Osmanlı sefirine bir teşekkürnâme yazmak adına kendisinden bir takrir beklediklerini bunun üzerine de Şemseddin Bey'in başlanılan işi yarım bırakmamak adına takriri kaleme aldığını nakletmektedir.⁸⁴⁰

Meşrutiyet meselesi bakımından Osmanlı hükûmetinin politikasına uygun olmayan bir davranış sergilese de hadiselere bir diplomat nazarıyla yaklaşan Şemseddin Bey⁸⁴¹, İran'da

⁸³⁷ Dönemin İngiliz Büyükelçisi Charles Murray Marling, Dışişleri bakanı Edward Grey'e gönderdiği yazısında (22 Aralık 1907), Rus elçisiyle birlikte gittikleri şahın huzurunda kendilerine kanûn-i esâsiye riayet edileceği konusunda söz verildiğini ve bu sözün geçerliliğinin büyükelçiler sorumluluğunda olduğunun meşrutiyetçilere iletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bkz. *Kitâb-ı Âbi...*, C. I, Nu: 80, s. 121.

⁸³⁸ Olaylara bizzat şahit olan Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in söz konusu girişimini şu sözleriyle takdir ediyordu: "1323 senesi Kanun-i Evvelin 5. günü, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye tarihinde parlak bir sahife işgal etmelidir. Vakanüvis beyefendi bugünü derç etmezler ise vazifelerinde tekâsül etmiş olurlar. Pek çok mefahir-i milliyemiz gibi bu da unutulur gider. Seyyâtını bilmek bir milleti mütenebbih ettiği gibi efradının fedakârlıklarını teşhir eylemek dahi halkı teşci ve teşvik eder. Bugünü nasıl takdir etmeyeyim ki dünyada ilk defa olarak Devlet-i Osmaniyye'nin sefiri hürriyet ve meşrutiyeti sıyanet ve komşumuz bulunan bir millet-i İslâmiyyeyi büyük bir felaketten muhafaza için Rusya ve hususiyle İngiltere sefaretlerine rağmen ve hatta kendi hükûmet-i metbûası rıza ve mesleğinin hilafına olarak resmen tavassuta cesaret ediyor ve her ümidin fevkinde bir muzafferiyete nâil oluyor!" Bkz. Cemil Said, "İran Mektupları – 8 –", s. 5.

⁸³⁹ BOA, Y.EE./10-20.

⁸⁴⁰ "Bu muvaffakiyetimiz [Şah ve meclis arasındaki anlaşmaya tavassut] ne güzel bir fırsat idi. Ah! İstanbul'da söz dinler bir hariciye nezaretimiz ola idi İran'daki mevkimiz ne kadar tahkim edilmiş olurdu. Halbuki biz şimdi Şemseddin Bey'in başına neler gelecek diye düşünüyoruz. Rusya ve İngiltere sefaretleri için ehemmiyetini anladılar. (...) Maamafih başlanılan bir işi yarıda bırakmamak üzere o da [Şemseddin Bey] takririni yazdı ve gelen teşekkürnâmenin en ciddisi sefaret-i Osmaniyye'ye yazılanı oldu. Şimdi Şemseddin Bey'in azlini bekliyoruz. Zira Ruslar ve İngilizler Avrupa efkâr-ı umumiyesi önünde hakikati tebdil ile şeref ve şanı kendilerine hasrettikleri halde İstanbul hükûmet-i müstebidesine işi olduğu gibi anlatmışlar ve şu müz'ic sefirin Tahran'dan kaldırılması esbabını istikmal eylemişler idi. Acaba serkârda bulunan memurin-i hariciyemiz şu satırlara bir nazar-ı ibret atf etmeyecekler mi?..." Cemil Said, "İran Mektupları – 8 –", s. 6-7.

⁸⁴¹ İngiliz Diplomat Arthur Henry Hardinge *A Diplomatist in the East* adlı hatıratında, Tahran'da görev yaptığı sırada yakından tanıdığı Şemseddin Bey'in Panislamizm konusundaki gayret ve başarılarından bahsetmektedir. Şemseddin Bey'in farklı sahalardaki vukufiyetinin İran ulemasıyla kolay ilişki kurmasında da önemli bir etken olduğunu aktarmaktadır. İslâm Teolojisi, hukuk ve metafizik konusunda engin bir bilgiye sahip bir Türk Beyefendisi olarak tanıttığı Şemseddin Bey'le

meşrutiyete giden süreci gayet iyi tetkik etmiş ve karışıklıkların başlaması akabinde kendisinden düzenli olarak talep edilen raporlarına da bu gözlemlerini yansıtmıştır. İran’da ulema sınıfını “gerek adetçe ve gerek tesir cihetiyle en mühim fırka” olarak değerlendirirken İran ahalsinin de “kavaid-i mezhebiyeleri iktizası olarak daima ulemaya tâbi ve onların peyrev ve hevâdarı” olduğunu bu sebeple de ulemanın fevkalade nüfuz ve ehemmiyet kazanarak memleketin menfaat ve faydalarını kendilerine tahsis etmeye önem verdiklerini, menfaatlerine uygun düşmeyen, hükûmetin emir ve icraatlarını da neticesiz bırakmaya çaba gösterdiklerini ortaya koyar. “Henüz teşkilat-ı adliye ve mülkiye ve tanzimat-ı askeriye ve sair tertibat ve ahval-i idareden mahrum” olan İran hükûmetini de vilayetleri ve devlet hizmetlerini müzayede suretiyle en faydalı şartlar sunana ihale etmesinin, hukuk davalarının da şer’ ve örf bakımından ulema ve hükkama devredilmesinin neticesinde birçok kararların çeşitli sebeplerle problemlere sevk ettiğini düşünür. Hükûmetin gümrük idaresini Avrupalılara tahsis etmesiyle oradaki menfaatlerden mahrum kalan zengin İranlıların ve ulemanın, gümrük işleyişinin tekrar İranlıların istifadesine sunulması için açıktan ve gizliden girişimlerde bulunduklarını aktarır. Bu noktada yapılan girişimlerin “unf, kibir ve hiddet” mizaçlı sadrazam Aynüddeve tarafından kabul görmemek bir yana buna tevessül edenlerin sürgüne gönderilmesinin ulemayı ayaklandırdığı ve daimî bir kıtlığa düşen çarşı esnafını da greve sevk ettiğini belirtir. Bir taraftan ulema ve halk Şah Abdülazim türbesi, Mescid-i Cuma ve İngiliz sefarethanesi gibi yerlere sığınarak başta adaletanenin kurulması olmak üzere talep ettikleri ıslahatları icraya koydurmaya çalışırken, diğer taraftan sadrazam başta olmak üzere hükûmetin, ölümlerle sonuçlanan sert tedbirlere başvurmasının “naire-i fesadı” alevlendirdiğini ve ülkenin geneline yayılan bir ayaklanmaya götürdüğünü savunur. Şemseddin Bey, sadrazamın ve Avrupalı gümrük memurlarının istifa etmesi ve adli ıslahatlar yapılması konusundaki halkın taleplerinin bir süre sonra meşrutiyet talebine nasıl evrildiğini de şu sözleriyle nakleder:

“İngiltere maslahatgüzarı dahi bunların metaliblerinden meşru olanlarının kabulüyle bu fitnenin teskini lüzumunu beyanıyla teşebbüsat-ı müessirede bulunması üzerine Sadrazam Aynüddeve istifaya mecbur olarak yerine Müşirüddeve tayin edilmiş ve ba’dehu ulemanın Kum’dan Tahran’a avdet ve halkın dahi İngiltere sefarethanesini terk etmeleri talep ve teklif edilmiş ise de şûrişin ehemmiyetine ve ihraz ettikleri muvaffakiyete mukarrerdir ve belki bazı taraftan vâki olan ilkaat ve teşrifata müncezib ve o esnada Rusya ahval-i iğtişâşiyesinden dahi müteessir bulunan ehl-i kıyam ol vakte kadar telaffuzuna cesaret etmedikleri bir matlabı izhar yani müntehab azadan mürekkeb bir meclis-i milli teşkili hususu şah tarafından kabul edilmedikçe şûrişe nihayet

kendisinin de ilmi münakaşalarda bulunduğunu da ifade etmektedir. Akt. Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, s. 254-255; Mülkiye mezunlarından Süleyman Sami Evranosoğlu’nun Şemseddin Bey hakkında verdiği bilgiler de benzer şekildedir. Şemseddin Bey’i “nevi” şahsına münhasır bir insan-ı kâmil” olarak tanıtırken gerek İslâmî ilimlere gerek Batı felsefesi ve fennine vukûfiyetini övgüyle bahsetmekte ve İran’daki görevi sırasındaki politikasını şu sözlerle aktarmaktadır: “İran’da bulunduğu vakit en meşhur müctehidler ile temaslarda bulunarak onların üzerinde ciddi tesirler yapmış ve İslâm âlemini ikiye ayıran “Ehl-i Sünnet” ve “Şia”nın birleşmesi yolunda ehemmiyetli bir adım atmış ise de, memuriyetine son verilmesiyle bu teşebbüs akîm kalmıştır.” Evranosoğlu’dan aktaran Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, C. III, s. 84-85.

vermeyeceklerini beyan ve ısrar ettiklerinde ashab-ı hükûmet tarafından merhumunu manasını bile iyice bilemedikleri bir matlab-ı cedideden vazgeçirmek üzere her gûne tedabir-i teşvikiye ve tehdidiyeye müracaat edilmiş ise de ıslahat taraftarını şûrişe devam ve matlablarında sebat ettikleri (...)”⁸⁴²

Şemseddin Bey’e göre ıslahat taraftarlarının bu talepleri “ağır hastalığa mübtela ve devleti her türlü intizamdan mahrum ve sadakatine itimat edeceği askeri mefkud ve müzayaka-i şedide-i maliyeye giriftar bulunan” şah tarafından kabul edilmesi kaçınılmaz olmuş ve süreç meşrutiyetin ilanı ve meclisin açılmasıyla neticelenmiştir.⁸⁴³ Fakat son raddede, ulema ve ekser ricalin devletler arasındaki ilişkilere vakıf olmaması, hâkimlerin “keyfe mâ ittafak” idareye alışmış olması, ahalinin de geçmişten beri böyle bir idareyle ülfet etmiş olması sebebiyle İran’da kurulan bu yeni sistemin devamlılığı da oldukça meşkûttur.⁸⁴⁴ Ayrıca yeni şahın (Muhammed Ali Şah), meclisin kabulü konusundaki dest-i hattın babasının hastalığından istifade edilerek çıkarıldığı kanaatini benimseyerek buna karşı harekette bulunması da Şemseddin Bey’e göre bu sürecin devamlılığı konusunda şüphelerini arttırmaktadır. Ona göre böyle bir ortamda “meclisin devamı şekûk ve bahusus ifa-yı hizmet ve icra-yı ıslahata muvaffakiyeti gayr-i me’mul”dür.⁸⁴⁵

Nitekim bu durumun göstergelerinden biri de “kaffe-i umur-i hükûmete müdahale ve nüfuz-i şahiyi kesr eden meclis ve taraftarânından tahlis-giriban etmeye daima muterassid bulunan” Muhammed Ali Şah’ın meclisin ilgası için dış müdahaleyi dahi davet etme düşüncesine sahip Emir Bahadır Ceng’i saray muhafız birliği başına getirmesidir.⁸⁴⁶ İran’daki sürecin her geçen gün dış müdahaleye daha açık bir noktaya götürülmesi,⁸⁴⁷ Osmanlı ile İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarının

⁸⁴² BOA, Y.PRK.EŞA/49-83; Bazı araştırmalarda Şemseddin Bey’in İran’daki ilk meşrutiyet ayaklanmaları sırasında ulema ve şah arasında arabuluculuk yaptığı bilgilerine yer verilse de Osmanlı arşiv belgelerinde ve dönemin süreli yayınlarında bu konuda ulaşılmış net bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı elçisinin ulema ile şah arasında arabuluculuk yaptığı hakkındaki bazı yorumlar için bkz. Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı – İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 173-174.

⁸⁴³ Şemseddin Bey, Şah’ın Avrupa seyahatlerinin de kanûn-i esâsiyi ilanında önemli bir etken olduğunu düşünmektedir: “(...) Muzafferüddin Şah’ın zayıf ve alil bulunması ve ol vakitte makam-ı sadarete bulunan Aynüddeve’nin tedbirsizliği sebebiyle bazı muamelat-ı tazyikiyeden dolayı heyecana gelmiş olan ulema Kum şehrinde içtima ve Tahrân ahalisinden bir cemm-i gafır dahi İngiltere sefarethanesine iltica ederek meclis teşkili talebinde bulunmaları üzerine her türlü esbab-ı mukavemetten mahrum ve belki de Avrupa’ya vâki olan seyahatlerden müteessir bulunan Muzafferüddin Şah ulema ve avamın talebini kabul ve meclisin teşkilini emretmiştir.” Bkz. BOA, Y.EE./10-20.

⁸⁴⁴ İngiliz Büyükelçisi Charles Murray Marling’in raporlarında benzer ifadeleri görmek mümkündür. Marling göre, İran modernleşmesinin önündeki engellerden biri, meclis üyelerinin çok azının parlamenter sisteme dair bilgiye sahip olmalarıdır. Çeşitli sınıflardan oluşan meclis üyelerinin ekseriyetinin hukuk kitaplarını dahi anlayacak bir seviyede bulunmadıklarını belirtmektedir. Marling’in 10 Ekim 1907 tarihli Edward Grey’e gönderdiği raporu için bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 54, s. 90-92.

⁸⁴⁵ Şemseddin Bey’in bu öngörülerini İngiliz Maslahatgüzarı Cecil Spring Rice’in kaleme aldığı raporlarda da görmek mümkündür. Rice, şahın henüz tahta geçmeden meclisi ortadan kaldırmak niyetinde olduğunu fakat Rusların, meclis ile anlaşmazlığa düşmesi durumunda tacını ve hayatını kaybedebileceği yönündeki telkinleri ile bu düşüncesini ertelediğini aktarmaktadır. F.O./800-70, s. 71, 77.

⁸⁴⁶ BOA, Y.EE./10-20.

⁸⁴⁷ BOA, Y.A.HUS./513-3.

son senelerde artması Şemseddin Bey’i bu konuda daha da endişe ettirmekte⁸⁴⁸ ve sürece müdahil olma konusundaki kararlılığını arttırmaktadır. Özellikle meşrutiyetin önemli simalarından Seyyid Abdullah Behbahanî’nin meclis kürsüsünde sınır meseleleri konusunda şah ve Osmanlı hükûmeti aleyhinde meclisi, halkı ve gazeteleri tahrik etmesi⁸⁴⁹ Şemseddin Bey nazarında son derece önemli bir hadise olarak kabul görmüş ve durumun ciddiyeti Bâbîâlî’ye arz edilmiştir.

Söz konusu tahrirata göre Behbahanî meclis kürsüsünde; Osmanlı askerleri ve aşiretleri tarafından Rumiye bölgesine vuku bulan saldırılar ile İran’ın farklı bölgelerinde zuhur eden karışıklıklara İran hükûmetinin padişah ile olan manevi ittifakından dolayı kasıtlı olarak müdahalede bulunmadığını, Osmanlı askerinin sınırdan defedilmesi için meclis tarafından hükûmete üç gün mühlet verildiğini, gerekli tedbirler alınmazsa kendisinin, berberindeki İslâm ahalisi ile birlikte sınır bölgesine giderek Osmanlı askeriyle cihat edeceğini irâd etmiştir. Behbahanî’nin bu beyanatlarına bir süre hudud komisyonu riyasetinde bulunan, Berlin eski sefiri ve Meclis başkanı İhtişamussaltana tarafından ciddi anlamda karşı çıkılmış ve hatta “benim İran ahalisi ve umum İslâm âlemi için yapacak en hayırlı bir işim devleteyn-i aliyeteyni daire-i silm u safa ve ittihadı koyabilmekten ibaret olup bunu yapamadığım halde benden, başka yapacak hiçbir iş beklememeniz lazım gelir” şeklinde izahatta bulunulmuştur.⁸⁵⁰

Şemseddin Bey, İran meclisinin birinci dereceden müessisi olarak gördüğü Behbahanî’yi “ele geçirdiği riyaset-i kavmiye ve fevkalade hâris bulunduğu menâfî-i şahsiyyesinin devamını idame-i iğtişâşa mütevakkıf” görmekle ve Rus menfaatlerine hâdim olmakla itham etmekte ve yukarıda aktardığı beyanatlarını da bu minval üzere değerlendirmektedir. Ona göre, İhtişamussaltana, Behbahanî’nin şahsi menfaatleri uğruna nifak çıkarma gayretinde olduğunu idrak etmesinden mütevellit onun “beyanat-ı aşub-cuyâne”lerine şiddetle karşı çıkmıştır. Her ne kadar meclis başkanının girişimleriyle Behbahanî’nin “tesirat ve telkinat-ı muzırından” halk bir nebze olsun kurtarılmış olsa da ulemanın sahip olduğu nüfuzdan dolayı meclis başkanının, Behbahanî ve ulema sınıfına gösterdiği mukavemet tarzı yeterli bir kuvvet olarak görülmemekte ve bu sebeple İran’ın zaten vahim olan vaziyetinin bir kat daha kötüye gideceği ihtimali verilmektedir.⁸⁵¹ Aslında Şemseddin Bey, İran’a dair

⁸⁴⁸ Şemseddin Bey, Bâbîâlî’ye sunmuş olduğu arzuhalde yaklaşık 13 senelik görev süresinde takip ettiği siyasetle Osmanlı sultanının İran’da hayırla yâd edildiğini lakin son iki senesinde devletler arasında yaşanan bazı hadiselerden (Kerbela’dan bazı İranlıların uzaklaştırılması, Lahican, Pesve ve Rumiye bölgelerinde sınır anlaşmazlığı) mütevellid “sekiz on sene takip edilen ve şayan-ı taaccüb derecede neticesi görülmüş olan meslek-i i’tilâf-kârânenen hâsıl olan fevaid ve semeratın” zayı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. BOA, Y.EE./10-20.

⁸⁴⁹ Tahran Sefareti’nin bazı mollaların teşvikiyle basılacağı, tehdit altında olduğu yönündeki Tahran sefirinin arzı üzerine 9 Eylül 1323 [22 Eylül 1907] tarihli iradede Hariciye nezaretine gerekli tedbirlerin alınması emredilmekteydi. Bkz. BOA, İ.HUS./158-44, BOA, BEO./3150-236216.

⁸⁵⁰ 11 Eylül 1323 [24 Eylül 1907] tarihli Hariciye Nezareti’ne Tahran Sefiri Şemseddin Bey tarafından sunulan rapor için bkz. BOA, Y.MTV./302-99.

⁸⁵¹ BOA, Y.MTV./302-99.

bu öngörüsünü Meşrutiyet Fermanı'nın ilan edildiği ilk andan itibaren dillendirmekte ve “kavl u fi'l arasında bevn-i azîm olduğundan ciddiyat-ı a'bâd-ı sakilesinin altına girmek zamanı geldikte envaî müşkilatın zuhuru akva-yı ihtimalden görüldüğünün ilaveten iş'arına mücaseret eylerim” ifadeleriyle Bâbîâli'ye işar etmekteydi.⁸⁵²

Şemseddin Bey'in raporları ve Cemil Said Bey'in bu meselelerdeki kanaatleri dönemin İngiliz raporları ile kıyaslandığında, Tahran'da yabancı devletler için -en azından İngilizler için- rahatsız edici bir politika takip edildiği söylenebilir. Rice, kaleme aldığı raporlarında İran'daki siyasi karışıklıklarda herhangi bir kesime taraf olmanın bazı problemleri beraberinde getireceğini ifade ederken Şemseddin Bey'in bu meselelerin perde arkasında önemli bir rol oynadığına dikkat çekmiştir.⁸⁵³ Netice olarak, memuriyeti azil ile neticelense de Şemseddin Bey'in İran'da bulunduğu sırada meşrutiyet hareketlerinde "menâfi-i sahiha-i devlet-i ebed-müddet-i aliyyeye tamamıyla muvafık" bir şekilde önemli aracılık faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir.

2.2. İltica ve Teb'id Arasında İran Meşrutiyetçileri ve Muhaliflerine Yönelik Politikalar

“Necf'teki müçtehidin-i İraniyye'den Seyyid Kazım Yezdi birkaç gün evvel sahn-ı şerifte iken Tahran'da müteşekkil meclis taraftarı olan İranlı talebeden birkaç yüz kişi güya meclis-i mezbur lehinde i'mal-i nüfuz etmediği için tecavüzat-ı lisaniden başka itâle-i yede dahi mutesaddi oldukları halde mumaileyhin muhafaza altında hânesine gönderildiği ve buna tebea-i şahaneden olan Acemlerin de iştirakiyle muhill-i asayiş ahval zuhuru melhuz bulunduğu mutasarrıflıktan bildirilmesiyle her türlü tedabir-i mânia ve inzibatiyeye tevessül olunarak bu yüzden ahvâl-i gayr-i marziyyeye meydan verilmemesi zımnında ser-i kârperdazedeye tebligat-ı lâzime ifâ olunmuş idi. Bu kere mutasarrıflıktan gelen cevapta mumaileyh Seyyid Kazım muvakkaten Kufe'ye giderek mesele kesb-i sükûn eylediği bildirilmiş ise de ahiren alınan diğer telgrafnâmede meclis-i mezbur [İran Meclisi] lehinde ve hükûmet-i İraniyye aleyhindeki teşebbüsât ve harekattan dolayı Memâlik-i İraniyyece berdevam olan iğtişâsın başlıca mürettebilerinden Şeyh Fazlullah namında birinin orada ibkası hükûmet-i İraniyyece tecviz olunmamasından nâşi bir müddet için tebaüd-i zaruri suretinde Atebât-ı Aliye'ye geleceği istihbar kılındığı ve bunun Ziya ismindeki oğlu da Necf'teki İranî talebeden ve erbab-ı fesaddan olduğu cihetle Atebât'a gelmesi

⁸⁵² İran'da Meşrutiyet Fermanının sadır olması akabinde Bâbîâli'ye gönderilen yazı için bkz. BOA, Y.A.HUS./506-79 [7 Eylül 1906]; Şemseddin Bey, Posta ve Gümrük işlerinden sorumlu Belçikalı Növis'in azli için 1905'in sonunda Şah Abdülazim türbesine sığınan muhaliflerin bu bast eylemi sonucunda şaha kabul ettirdikleri Meclis'in açılması ve birçok devlet anayasalarından seçilerek bir kanûn-i esâsî oluşturulmasının kolay olmayacağını da Bâbîâli'ye aktarmaktaydı. Bkz. BOA, Y.A.HUS/502-91 [14 Nisan 1906]; İngiliz maslahatgüzarı Cecil Spring Rice, Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği raporunda (3 Ocak 1907) ise meşrutiyet ilan edilse de anayasanın tam olarak ortaya çıkmadan bir şey yapılamayacağını ve her geçen gün kaos ve düzensizliğin çıkma ihtimalinden bahsetmekteydi. Bkz. *Kitâb-ı Âbî...*, C. I, Nu: 9, s. 16.

⁸⁵³ F.O./800-70, s. 101.

bi'l-vucûh gayr-i caiz bulunduğ u bildirilmiş idüğ inden haber-i vaki sahih ise mumailayhin hükûmet-i İraniyyece men-i azimeti esbabının istikmal buyurulması ma'ruzdur”⁸⁵⁴

Bağdat vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bu şifreli telgraf, Osmanlı idaresince İran'daki meşrutiyet hareketlerinin nasıl yakından takip edildiğini ve ne tür siyaset benimsendiğini gösteren örnek metinlerden biridir. 1907 yılı İran'ında en önemli siyasi tartışmalardan biri meşrutiyetin, meşrutî idarenin şer'îliği, diğer bir ifade ile İslâm'a aykırı olup olmadığı meselesi idi. “Meşrûta-i Meşruâ” kavramı etrafında ele alınan bu mesele tarih araştırmalarında ekseriyetle meşrutiyete, hürriyete karşı istibdat taraftarlarının gösterdiği bir ayaklanma türü olarak yorumlanmıştır.⁸⁵⁵ Şeyh Fazlullah Nuri'nin önderliğindeki ulema, kanûn-i esâsinin hazırlanma sürecinde ciddi bir muhalefet ortaya koyarak meclisin daima ulemanın “taht-ı emr ve teftişinde” bulunmasını ve çıkarılacak kararların “şer'e muvafık olup olmadığını tahkik ve hilaf-ı şer olanları reddetmesi” için beş müçtehidin seçilip mecliste daimi olarak görev almasını talep etmişlerdir.⁸⁵⁶ Şeyh Fazlullah Nuri ve beraberindekilerinin bu tavrı meclisi ortadan kaldırmak isteyen şah idaresi için bir fırsat görülerek⁸⁵⁷ el altından maddi olarak destek verilmiş⁸⁵⁸ ve meselenin daha da kızıştırılması sağlanmıştı.⁸⁵⁹ Nitekim Bağdat vilayetinden gönderilen ve yukarıda alıntılarladığımız şifreli telgrafta da görüleceği üzere mesele Necef'e kadar sirayet etmiş ve orada ulema sınıfı arasında bir mücadeleye de dönüşmüştür. Seyyid Kazım Yezdî ve Seyyid Ahmed Tabâtabâî⁸⁶⁰ gibi müçtehitler meclise karşı hareket ederken Kazım-ı Horasanî (Ahund-i Horasanî), Hacı Şeyh Mazenderanî gibi müçtehitler ise meclisin bekâsını savunmuşlardır.⁸⁶¹

Zikredilen meseleler çerçevesinde, Bağdat Valisi Ebubekir Hâzım (Teperyan) Bey'in göndermiş olduğu şifreli telgraf dikkatle incelendiğinde bazı problemler, soru(n)larla karşı karşıya kalınmaktadır. Örneğin, aynı düşünceye sahip ve aynı maksada yönelik hareket eden iki müçtehit

⁸⁵⁴ BOA, DH.ŞFR/384-22 [16 Temmuz 1907]

⁸⁵⁵ Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, I/III, s. 477; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1983, s. 94-95.

⁸⁵⁶ Tahran Sefiri Mehmed Şemseddin Bey'in ulemanın meşrutiyete yönelik muhalefeti hakkında başkıtabe göndermiş olduğu tahrir için bkz. BOA, Y.PRK.EŞA/50-55 [22 Haziran 1907]

⁸⁵⁷ Şemseddin Bey, ulemanın meşrutiyet muhalefetine nihayetinde onları “muterassıd-ı fırsat olan erbab-ı hükûmetle” ittifaka sevk ettiğini aktarır. BOA, Y.PRK.EŞA/50-55.

⁸⁵⁸ Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 477-478.

⁸⁵⁹ İran'da şeriatî ön planda bulunduran ulema ile meşrutiyet tarafları arasındaki mücadele hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 285-296; 358-438.

⁸⁶⁰ Meşrutiyetin en önemli simalarından ve destekçilerinden Muhammed Tabâtabâî'nin kardeşi olup meşrutiyetin başlangıcında abisine destek verirken meclisin kurulması sonrasında Şeyh Fazlullah Nuri ile hareket etmiştir. Aynı zamanda Bağdat valisinin gönderdiği telgrafta Necef'te “ehl-i fesaddan” olduğunu zikredilen Şeyh Fazlullah Nuri'nin oğlu Ziyaeddin Nuri de Seyyid Ahmed Tabâtabâî'nin damadıdır.

⁸⁶¹ Daha önceden de zikrettiğimiz üzere Ahund-i Horasanî, Şeyh Mazenderani, Hacı Mirza Halil gibi müçtehitler meclise muhalefet ve mukavemeti, şeriat ve şeriatın efendisine savaş açmak olarak değerlendirmiş ve bu minval üzere meclise telgraf çekmişlerdir. Bkz. Kesrevî, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 382.

Seyyid Kazım Yezdî, meclis taraftarlarının saldırılarına karşı Osmanlı hükûmeti tarafından himaye edilirken, İran'da devam eden "iğtişâşın başlıca mürettiblerinden" Şeyh Fazlullah Nuri'nin Osmanlı idaresi altındaki Atebât-ı Âliye'ye gelmesi uygun görülmemektedir.⁸⁶² Vali Hâzım Bey'in almış olduğu, Şeyh Fazlullah Nuri'nin meclis lehinde ve hükûmet-i İraniyye aleyhinde teşebbüslerde bulunduğu şeklindeki yanlış istihbarat⁸⁶³ Tahran sefaretince düzeltilse de söz konusu kararın devam ettiği görülmektedir.⁸⁶⁴ Burada açıkça ifade edilebilir ki Osmanlı idaresi meseleyi tamamen meşrutiyet taraftarlığı veya karşıtlığı üzerinden değerlendirmemiş aksine bölgede oluşabilecek her türlü kargaşa⁸⁶⁵ ve Şii propagandasına karşı tedbir almayı⁸⁶⁶ aynı zamanda ittihad-ı İslâm politikasını idame ettirmeyi amaçlamıştır.⁸⁶⁷ Bu bakımdan Kesrevi'nin iddia ettiği gibi Seyyid Kazım Yezdî'nin meşrutiyet aleyhtarı olduğu için henüz meşrutiyetini ilan etmeyen Osmanlı idaresi tarafından himaye edildiğini söylemek güçtür.⁸⁶⁸ Henüz birkaç ay öncesinde meşrutiyet taraftarı ve Kaçar hanedanından

⁸⁶² Dahiliye Nezaretinden Hariciye nezaretine gönderilen tahrirde valinin ilgili telgrafına binaen Şeyh Fazlullah Nuri'nin bölgeye gitmesinin engellenmesi adına gerekli girişimlerin yapılması talep edilmekteydi. (BOA, DH.TMIK.M./254-12) Nitekim Hariciye Nezareti bu konuda sefaretten bilgi talep etmiş ve sefaretin ilgili yazısında Şeyh Fazlullah Nuri'nin Atebât'a gitmeyeceği şayet ilerleyen tarihlerde gidecek olursa da engelleneceği bildirilmiştir. Bağdat vilayetine de bu konuda iş'ar edilmiştir. (BOA, BEO./3111-233302)

⁸⁶³ Meclis ile şeriat taraftarı ulema arasında çatışmaların yaşandığı dönemde Tabatabaî ve Behbehani, Şeyh Fazlullah Nuri ile bir görüşme gerçekleştirerek kendisini meclise karşı muhalefet etmemesi konusunda ikna etmeye çalışmışlar ve meclisin şeriata aykırı bir kanun çıkarmayacağı konusunda da teminatta bulunmuşlardır. Söz konusu görüşmelerde yazılı bir mutabakat sağlanmasına rağmen Şeyh Fazlullah Nuri'nin devam eden muhalefeti, bu kez meclis tarafından sertçe eleştirilmiş ve şehirlere gönderilen telgraflarla, kişisel menfaatleri sebebiyle meşrutiyete karşı çıkan, şehirleri ayaklandırmaya çalışan Şeyh Fazlullah Nuri ve beraberindekilerin hile ve fesatlarına karşı halk uyarılmıştır. Söz konusu yazılı mutabakat metni ve meclisin ilgili telgrafi için bkz. Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 371, 389.

⁸⁶⁴ BOA, DH.TMIK.M./254-12.

⁸⁶⁵ 4 Eylül 1907 tarihli 4. Ordu-yu Hümayun'dan Seraskerlik makamına gönderilen şifreli telgrafta İran'daki iç karışıklığın, Osmanlı sınırında büyük bir yığılmaya sebep olduğu bildirilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK/249-148.

⁸⁶⁶ Osmanlı idaresinin Sünnilik aleyhine ve Şii propagandasına yönelik en önemli tedbirlerden biri de neşriyata yönelik teftişlerdir. Gerek Osmanlı sınırları dışından sokulmaya çalışılan gerekse Osmanlı sınırları içerisinde bastırılıp dağıtılan Şii neşriyata yönelik devletin takındığı politikalar ve yasaklanan neşriyat hakkında Filiz Dıñoğlu ve Güllü Yıldız'ın arşiv kaynaklarına dayanarak müştereken yayınladıkları makale oldukça kıymetlidir. Geniş bilgi için bkz. Filiz Dıñoğlu - Güllü Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar", *Müteferrika*, S: 54 (2018/2), s. 117-134.

⁸⁶⁷ Nüfusunun %80'inin Şiilerden oluştuğu ve İranlılarca mukaddes sayılan Atebât-ı Aliye (Necf, Kerbela, Kazımiye, Samerra) bölgesi Osmanlı Devleti için son derece önemli bir konuma sahiptir. 1880 sonrasında artan bölgedeki Şii nüfus Osmanlı idaresi için ciddi bir tehdit teşkil etmiş ve bu tehdide karşı çeşitli reformlar yapmaya çalışılmıştır. Dönem dönem bölge ulemasının destekleriyle Sünni-Şii ittihadının teşvik edildiği bölgede bu siyasetin yetersiz görüldüğü durumda da Sünni İslâm'ı teşvik edici kimi zaman da zorlayıcı tedbirler alınmıştır. Şii hâkimiyetine karşılık sünni itikadını kuvvetlendirmek için mekteplerin ıslah edilmeye çalışılması bu minval üzere değerlendirilebilir. Bağdat Valisi Mecid Bey, 1906 yılının hemen başında Başkıtabet dairesine gönderdiği şifreli telgrafında, İranlı ulema ve müctehitlerin bazı aşiretleri Şiiliğe meyl konusunda etkin oldukları bu sebeple hem bunların devlete ve padişaha bağlılığını arttırmak hem de bölgede karışıklığa engel olmak adına taltif ve tatyip edilmelerinin en iyi yol olduğunu bildiriyordu. (BOA, Y.PRK.UM/79-36 [21 Ocak 1906]) Bağdat vilayetinden gönderilen bir başka yazıda da yine İran'daki karışıklıkların Necf'e tesiri konusunda duyulan endişe aktarılıyor ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınmaya başladığı ifade ediliyordu. (BOA, DH.ŞFR/367-35 [31 Temmuz 1906]) Bu bakımdan İran ile sınır problemlerinin arttığı ve İran'da siyasi krizlerin meydana çıktığı bir dönemde Osmanlı idaresi, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak aynı zamanda İngilizlerin, vasiyet akçesi (Avaz Mirası) ile bölgede artan nüfuzunu engellemek adına siyasetini ince eleyip sık dokumaya çalışmıştır. Bölgedeki Şii meselesine dair iktidarın siyaseti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, s. 215-270.

⁸⁶⁸ Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 381; Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Muhammed Ali Şah, Tahran Sefareti aracılığıyla Bâbiâli'den Kazım-ı Horasanî'nin teşvik ve mefsedetiyile tahkir ve tehdit edilen Seyyid Kazım Yezdî'nin can ve şerefine muhafaza altına alınmasını talep etmekteydi. Şah'ın söz konusu talebi üzerine de Bağdat Vilayeti'ne gönderilen tahrirde gerekli muamelenin yapılması emredilmiştir. Bkz. BOA, DH.MKT./2656-80 [8 Kasım 1908]

Şeyhu'r-Reis-i Kaçar Ebu'l-Hasan Mirza'nın Tahran Sefareti'ne iltica etmesi ve iyi bir şekilde ağırlaması bu düşünceyi teyit etmektedir.

Nasirüddin Şah'ın istibdadî yönetimine ve Batı sömürüsüne karşı ciddi bir muhalefet ortaya koyan Şeyhu'r-Reis 1884/85 yılında İran'dan Aşkabat'a oradan da İstanbul'a iltica etmiş ve İran iktidarına yönelik muhalefetini İstanbul'dan devam ettirmiştir. Özellikle o dönemde ittihad-ı İslâm siyasetinin önemli bir destekçisi olan Şeyhu'r-Reis'e, Osmanlı idaresi tarafından önce ikinci rütbeden mecidiye nişanı⁸⁶⁹ yaklaşık on ay sonra da birinci rütbeden mecidiye nişanı⁸⁷⁰ ihsan edilmiştir. Muzafferüddin Şah döneminde de dış borçlanma ve istibdat konusunda eleştirilerine devam eden ve meşrutiyet, adaletin faydası konusunda İran'da tekrar nutuklar vermeye başlayan Şeyhu'r-Reis bu kez dönemin sadrazamı Aynüddeve tarafından ciddi bir şekilde tehdit ve baskıya maruz kalmaya başlamış, 1906 yılında adalethanenin kurulması ve Tahran valisinin azli ile başlayan akabinde meşrutiyet talebi ile devam eden ayaklanmalar sırasında sadrazamın hedefinde yer almıştır.⁸⁷¹ İşte bu noktada meşrutiyetin açık destekçisi olmasına rağmen sığındığı Tahran Sefaretinde 15 gün boyunca izzet ve ikramda bulunulmuş ve kendisinin can ve mal güvenliği sağlanana kadar sefarette ağırlanmıştır.⁸⁷² Sonuç olarak, İran Meşrutiyeti'nin açıkça destekçisi olsa da II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslâm siyasetinin, bunun paralelindeki Sünni-Şii yakınlaşmasının Şii nüfus arasında yayılması konusunda önemli bir yere sahip⁸⁷³ Şeyhu'r-Reis “idare-i maslahat” açısından Osmanlı idaresi için korunması gereken bir figür olmuştur.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ BOA, İ.DH./998-78863 [15 Ağustos 1886]

⁸⁷⁰ BOA, İ.DH./1033-81349 [24 Mayıs 1887] Söz konusu nişanın verilmesi vesilesiyle padişaha teşekkür yazısı gönderen Şeyhu'r-Reis, yakın zamanda bir oğlunun vefat etmesi sebebiyle Mekteb-i Harbiye'de bulunan diğer oğlu Bahaeddin Mirza'nın kısa süreli olarak Meşhed'e yanına gitmesi için izin talep etmekteydi. Bkz. BOA, İ.HR./310-19817 [21 Haziran 1888]

⁸⁷¹ İbrahim Safaî, *Rehberan-ı Meşrûta*, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1363, C. I, s. 563-583; Masume Karadağî & Muhammed Emir Şeyh Nuri, “Şeyhu'r-Reis-i Kaçar ve İttihad-ı İslâm”, *Moskuya*, V/15 (1389/2010), s. 76-86; Aynı yazarlar, “Şeyhu'r-Reis-i Kaçar ve İnkılab-ı Meşrûta”, *Tarihname-i İran Ba'de ez İslâm*, III/5 (2012), s. 144-148.

⁸⁷² Dönemin Tahran Sefiri Şemseddin Bey, 15 Haziran 1906 tarihli Başkitabete gönderdiği raporunda daha önceden Dersaadet'e gelerek Padişahın atıfetine mazhar olan Şeyhu'r-Reis'in “üç gece mukaddem takibattan tahli-i girîban etmek üzere bağteten sefaret-i seniyyeye dehalet ve iltica etmesi hükümet-i hazırayı teemmül ve teenniye mecbur etmiş ve şimdiye kadar ulema hakkında bir gûna şiddet istimal edilmediği gibi vesait-i sulh-cuyâneye temayül edildiği anlaşılmakta bulunulmuş olduğu ve saye-i merahim-vâye-i hazret-i padişahiye mülteci müşarünileyhin dahil-i sefaret-i seniyyece esbab-ı emn u istirahatının tedarik edildiği” ve hanesine güvenli bir şekilde iadesi için de gerekli teşebbüslerin uygun bir surette icra edildiği aktarılmıştır. Bkz. BOA, Y.MTV./287-144 [15 Haziran 1906]; Yaklaşık bir buçuk ay sonra Tahran Sefaretinden gönderilen telgrafta her ne kadar Şeyhu'r-Reis'in 15 gün boyunca sefarette izaz edilmesi akabinde güvenli bir şekilde hanesine gönderilse de karışıklılığın devam ettiği ulemanın İngiliz sefaretine ve Atebât'a iltica etme girişimlerinde bulunduğu iş'ar edilmiştir. Bkz. BOA, Y.A.HUS./506-1 [28 Temmuz 1906]; Şeyhu'r-Reis'in sefarete sığınması İngiliz raporlarına da yansımakta idi. Bkz. *Kitâb-ı Âbi...*, C. I, Nu: 3, s. 9.

⁸⁷³ İttihad-ı İslâm siyasetine dair Farsça olarak kaleme aldığı *İttihad-ı İslâm* (Bombay, 1312) adlı risalesi en önemli eserlerinden biridir. Söz konusu risalede İslâm dünyasındaki siyasi ayrılığın çözümü için Şii ve Sünni halkın, Osmanlı ve İran'ın Sultan Abdülhamid'in idaresi altında birleşmesini öneriyor ve bu duruma İslâm'ın ilk dönemlerinde Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin birlikte hareket etmelerini örnek gösteriyordu. Bkz. Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Rule of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, s. 227-229; Burada ayrıca zikredilmesi gerekir ki Tahran sefareti aracılığıyla risalesinin Osmanlı'da tab' ve neşri talep edildiğinde Maarif Nezaretince yapılan tedkikte risalede her ne kadar “İttihad-ı İslâm'a hizmet arzusu ima edilse” de “Şiiliği tahkim ve te'yid” edilmesi, “Tahran'a Dârü'l-Hilafe denilmiş” olması, “Ehl-i sünnet hakkında efkâr-ı vâhiyeler” içermesi gibi konular gerekçe

Atebât'a ve Tahran Sefareti'ne sığınma konusunda bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı dahilinde bazı İranlı meşrutiyetçilerin faaliyetlerde bulunmalarına ise müsaade edilmemiş ve bu konuda sınır dışı uygulamalarına dahi başvurulmuştur. İran'da petrol ticaretiyle meşgul olan ve İstanbul'da da uzun süre ticari faaliyetlerde bulunan ve bu sebeple de İstanbullu olarak da tanınan Mirza Aga Isfahanî bu uygulamaya maruz kalanlardandır.⁸⁷⁵ Sürgün edildiği Kelat Kalesinden İstanbul'a geldiğinde⁸⁷⁶ Valide Han'da cemiyetler akdiyle bir meclis-i milli teşkiline girişmesi⁸⁷⁷ Bâbîâlî'nin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Söz konusu hadise hakkında Sadrazam Ferid Paşa, "Tahran'da cemiyet-i fesedeye dahil olmasıyla hükûmet-i mahalliye tarafından Kerat Kalesine tağrib edilmiş olan" Isfahanî'nin siyasi faaliyetleri dolayısıyla Osmanlı'dan def'i için konsolosluğa müracaatta bulunulduğunu ifade ederken, Osmanlı topraklarında bu gibi "hilaf-ı ahval bir hareket-i asayiş-şikenânde bulunan" tüm şahısların da bu uygulamaya tabi tutulması konusunda Zabtiye Nezareti'ne bildirildiğini de aktarmaktadır.⁸⁷⁸

gösterilerek söz konusu talep uygun görülmemiştir. Bkz. BOA, MF.MKT./838-13 [15 Mart 1905], Şeyhu'r-Reis'in nazarından ise eserin basılmaması burada zikredilen Şiiliği tahkim ve tey'id meselesi değil, II. Abdülhamid'in "İslâmiyetin esasatından bulunan kavaid-i meşrutiyet ve icabat-ı hürriyetten" uzak durmalarıdır. Bkz. "Şeyhu'r-Reis Hazretleriyle Mülâkat", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1306 (31 Kanun-i Evvel [Aralık] 1914), s. 2.

⁸⁷⁴ Safaî, Şeyhu'r-Reis'in Cemaleddin Afgani ve İttihad-ı İslâm Cemiyeti ile yakın ilişki içerisinde bulunduğunu ve bu siyaseti sayesinde her ay Tahran Sefareti'nden 100 Türk lirası aldığını ortaya koymaktadır. Safayı, *Rehberan-ı İran*, s. 579; Kiren'in hazırlamış olduğu doktora tezinde Şeyhu'r-Reis-i Kaçar, tömbeki imtiyazına karşı bütün kullanımını yasaklayan fetvanın sahibi Hacı Mirza Hasan eş-Şirâzi (ö. 1895) ile karıştırılmakta ve bu sebeple yer yer Şeyhu'r-Reis Şirâzi olarak bahsedilmektedir. Bkz. Akın Kiren, *agt*, s. 107; Kaçar Hânedanı mensubu olan Şeyhu'r-Reis'in kendi kaleme almış olduğu terceme-i hâline bakıldığında onun Tebriz'de dünyaya geldiği ve hatta Mirza Hasan Şirâzi'nin talebesi olduğu açıkça görülmektedir. Bkz. Hazret-i Şeyhu'r-reis, *Muntehab-ı Nefis*, Bombay: 1312'den tıpkı basım Tahran: Mahmudî Matbaası, 1960, s. 5-11.

⁸⁷⁵ 1865 yılında Isfahan'da dünyaya gelen Mirza Aga Isfahanî, uzun süre Tahran'da petrol ticaretiyle uğraşmış bu sebeple Mirza Aga Neftî olarak da isimlendirilmiştir. Ticaret amaçlı Bakü ve İstanbul'da da bulunan Mirza Aga Isfahanî, İstanbul'daki ticari faaliyetleri sırasında *Ahter* ve *Hablu'l-Metin* gibi gazetelerle tanışmış, bu gazetelerin modernleşme konusundaki düşüncelerinden etkilenmiştir. *Hablu'l-Metin* gazetesinde kaleme aldığı "Müdafaa-i Vatan" serlevhâlı tefrikasında İran'ın geri kalışını ele almış ve bu soruna çeşitli çözümler sunmaya çalışmıştır. Söz konusu yazı dizisinde, İran'da Arap işgali ve din egemenliğinin aynı zamanda milliyetçilik ve vatanseverlik duygusunun eksikliğinin İran toplumunu gerilettiğini savunmuş, Avrupaî tarzda dinin siyasetten ayrılmasını bir çözüm olarak görmüş ve etnisite toplumlarda bu uygulamanın dinin de yücelmesini sağlayacağını ortaya koymuştur. Siyasetçilerin yetersizliği ve ehil olmayanların idari görev alması konusunda eleştirilerini de yönelten Isfahanî, İran toplumunun gelişimi ve aynı zamanda saltanatın bekası için "Meşverethâne'nin gerekliliğini savunmuştur. İran'da bulunduğu dönemde özellikle Aynüddeve'ye ve İran idaresine karşı Tabatabaî, Ahmed Mecidülislam, Behbahanî gibi ulema ile ciddi bir muhalefet sergilemiş ve bu muhalefetinin nihayeti de Tahran'dan Kelat kalesine sürülmesiyle neticelenmiştir. Bkz. Fatıma Muazzi, "Mirza Aga Isfahanî", *Tarih-i Muasır-i İran*, S. 18 (1380 [2001]), s. 123-130; Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, C. I/I, s. 224-25.

⁸⁷⁶ Osmanlı Arşiv belgelerinde Kelat Kalesinden firar ederek İstanbul'a geldiği ifade edilirken (BOA, Y.A.HUS./510-139 [15 Nisan 1907]) Bazı İran kaynaklarında bir daha siyasi faaliyetlere bulaşmaması ve Tahran'a geri dönmemesi şartıyla Müşirüddeve tarafından serbest bırakılması akabinde İstanbul'a gittiği aktarılır. Bkz. Muazzi, "Mirza Aga Isfahanî", s. 130.

⁸⁷⁷ 25 Rabiulevvel 1325 tarihli Tebriz'de neşredilen *Encümen* gazetesine İstanbul'dan gönderilen mektupta 28 Safer 1325 [12 Nisan 1907] gecesi Mirza Aga Isfahanî'nin evinde toplandığı ve İstanbul'da ikamet eden İranlıların arasındaki nifakı ortadan kaldırıp ittifak ve ittihadı oluşturmak için bir ahidname imzalandığı aktarılmaktadır. Bkz. *Encümen*, Nu: 76 (25 Rabiulevvel 1325 [8 Mayıs 1907]), s. 3/255.

⁸⁷⁸ BOA, Y.A.HUS./510-139; Zabtiye Nezaretine gönderilen yazı için bkz. BOA, BEO/3034-2227509.

Bazı kaynaklarda Mirza Aga Isfahanî'nin dönemin İran Sefiri Erfaüddevle'nin girişimleri üzerine Osmanlı'dan sınır dışı edildiği zikredilse de⁸⁷⁹ Erfaüddevle, Isfahanî'nin sınır dışı edilmesi akabinde İran Meclisine göndermiş olduğu yazısında Valide Han'daki polis muhasarasının kaldırılması ve Isfahanî'nin sınır dışı edilmemesi konusunda padişah nezdinde girişimlerde bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁰ Öte yandan hatıratında Mirza Aga Isfahanî'nin Trabzon Konsolosluğu talebini, başarısız bir tüccar olması dolayısıyla Bâbiâli'nin bu profildeki bir kişiyi uygun görmeyeceği kanaatiyle reddettiğini aktarır. Bu olumsuz cevap karşısında da Isfahanî'nin kendisini tehdit ederek Odesa, Bakü, Tebriz'de iştirak ettiği meclislerde kendisi aleyhinde Abdülhamid idaresi ile ortak hareket ettiği şeklinde propaganda faaliyetlerinde bulunduğunu, hatta bu faaliyetlerden etkilenen yirmili yaşlarda bir Selmaslı gencin kendisini öldürmek için İstanbul'a kadar geldiğini, başarısız bir suikast girişimi sonrasında da İran'a sınır dışı edildiğini nakleder.⁸⁸¹

Isfahanî'nin sınır dışı edilme kararının alındığı dönemde Erfaüddevle, çeşitli konuları da ihtiva eden bir arızasında bu meseleye de atıfta bulunmaktadır. Söz konusu arızasında “Feseden Isfahanî Mirza Aga ile bazı rüfekası çend yevm ekdam Dersaadet'ten hareket ettikleri mumaileyh Mirza Aga, Erivan'dan yazdığı tehdid-âmez mektubunda kulları katl etmek üzere mahsus âdem göndereceğini beyan” ettiği aynı zamanda “Tahran meclis-i millide dahi kullarının İran parlamentosu aleyhinde bulunduğu bahisle” tebdili için birçok müzakerelerin cereyan ettiği bilgisini vermektedir.⁸⁸² Nitekim dönemin Tebriz menşeli *Encümen* gazetesine bu durumun hemen yansıdığı görülmektedir. İstanbul'dan isimsiz olarak gönderilen mektupta “Sefir-i bî-basîr” “bî-kifayet” olarak nitelenen Erfaüddevle sert bir dille eleştirilmekte, İstanbul'daki İranlıların ittifak girişimini bozmak, devlet ve milletin hukukunu savunmamak ve hatta Osmanlı devletine hafiyelelik yapmakla itham edilmektedir.⁸⁸³

Erfaüddevle hakkındaki bu muhalefetin sonuçsuz kalmadığı henüz bir yıl geçmeden görülmüş ve iki devlet arasında İran sefirliğinin değişimi konusunda çeşitli yazışmalar cereyan etmiştir. Erfaüddevle'nin yerine tayin edilmesi düşünülen Hariciye eski veziri Prens Alaussaltana'nın saltanat tarafından hüsn-ü kabul olup olmayacağı Tahran Sefareti aracılığıyla sual edildiğinde padişahın iradesi

⁸⁷⁹ Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-i İran*, s. 351; Isfahanî'nin sınır dışı edilmesi akabinde İran'da encümenlerin Erfaüddevle'ye yönelik eleştirileri hakkında bkz. Muazzi, *agm*, s. 131.

⁸⁸⁰ *İttıla*, 27 Cemaziye'l-Sâni 1325'ten aktaran; Muazzi, *agm*, s. 132.

⁸⁸¹ *Hatrat-ı Prens Erfa*, der: Ali Dehbâşi, Tahran: İntişarat-ı Şehab-ı Sakib, 1378, s. 440-443.

⁸⁸² BOA, Y.EE./14-131. [Rabiulevvel 1325]

⁸⁸³ Söz konusu mektupta Erfaüddevle'nin yapmış oldukları anlatılrsa “Frengistan kağıtları” bile kifayet etmeyeceği ifade edilmekte ve durumunun tüm İran gazetelerine derç edilmesi talep edilmektedir. Gazetede, söz konusu mektup hakkında Azerbaycan vekillerinin kanaatlerine de yer verilmekte ve onların bir an önce Erfaüddevle'nin yanlış siyasetinin engellenmesini talep ettikleri nakledilmektedir. *Encümen*, Nu: 76, s. 3-4/255-256. Tüm bu gelişmeler Bâbiâli tarafından da takip edilmekte söz konusu haber tercüme edilmekte ve Erfaüddevle'nin bu konudaki üzüntüleri Maarif Nezareti Mekatib-i Âliye ve Hususiye tahkik memuru Mehmed Şerif Bey tarafından arz edilmektedir. Bk. BOA, Y.PRK.MF./5-19.

“müddet-i medideden beri sefaret-i mezkurede bulunarak devleteyn arasındaki münasebat-ı hasenenin vikaye ve idâmesine çalışmakta ve hüsn-i niyât ibraz eylemekte bulunmasına nazaran memuriyetinde ibkası hakkında Bâbîâlî’ce teşebbüsât-ı münasibe icrası” şeklinde zuhur etmiştir.⁸⁸⁴ Söz konusu teşebbüsler İran vezaret-i hariciyesinden “İran şahının Erfaüddevle’yi hüsn-i hizmetine binaen Tahran’da istihdam ve onun yerine Alaussaltana’yı tayin ve i’zam etmek arzusunda bulunduğu cihetle bu cihetin canib-i hükûmet-i seniyyeden kabulü münasib ve mütemenna” olduğu şeklinde karşılık bulsa da geri adım atılmamış ve görevde bulunduğu süre boyunca daima “münasebat-ı devleteyni te’yide çalışarak kendini sevdirmiş” olan Erfaüddevle hakkında “bir müddet için olsun memuriyet-i hazırasında ibkası pek muvafık olacağından ona göre bir kere daha teşebbüsât ifası” irade olunmuştur.⁸⁸⁵ Lakin şahın “vukuf ve tecribesinden istifade” etmek istediği Erfaüddevle konusunda arzu ve iradesinde yine bir değişiklik olmaması hasebiyle Alaussaltana’nın tayini bu kez “karin-i tensib-i âli” buyurulmuştur.⁸⁸⁶ Söz konusu görev değişikliği konusundaki yazışmalar 1908 yılının başında yapılsa da Erfaüddevle yaklaşık bir sene daha görevinde devam etmiş ve 1909 yılında görevden alınmıştır.⁸⁸⁷ Bunun sebebine dair bir malumata ulaşılmasa da 1908 ortasında iki devlette görülen rejim değişikliklerinin⁸⁸⁸ önemli bir etken olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

1908 yılının ortalarına gelindiğinde Osmanlı ve İran arasındaki iltica hareketlerinin daha da arttığı söylenebilir. Haziran 1908 yılında meclisin topa tutulup şah tarafından örfî idarenin ilan edilmesi akabinde İranlı meşrutiyetçiler için en güvenli sığınak, meşrutiyetini ilan etmeye ramak kalan Osmanlı olmuştur. Kimileri kendi iradeleri ile sığınsa da⁸⁸⁹ kimi de karışıklık çıkarma ihtimallerine karşılık şah tarafından Osmanlı topraklarına, Atebât’a teb’id edilmeye çalışılmıştır. Bu durumun yansımalarını dönem yazışmaları üzerinden de okuyabilmekteyiz. Meclisin bombalanmasının birkaç gün akabinde Tahran Sefareti’nden gönderilen tahrirde, Muhammed Ali Şah’ın Tahran Maslahatgüzarı Mehmed Remzi Bey⁸⁹⁰ vasıtasıyla II. Abdülhamid’den birtakım taleplerde bulunduğu görülmektedir.

⁸⁸⁴ BOA, İ.HUS./162-27 [21 Ocak 1908]. Söz konusu iradenin icrası için Hariciye Nezaretine gönderilen tahrir için ayrıca bkz. BOA, BEO./3233-242441 [22 Ocak 1908]

⁸⁸⁵ BOA, İ.HUS./162-38 [26 Ocak 1908]. Hariciye Nezaretine tekrar teşebbüste bulunması için yazılan yazı için bkz. BOA, BEO./3236-242696 [27 Ocak 1908].

⁸⁸⁶ BOA, İ.HUS./ 162-63. [3 Şubat 1908] Hariciye nezaretine gönderilen yazı için ayrıca bkz. BOA, BEO./3242-243136 [4 Şubat 1908].

⁸⁸⁷ 1909’un henüz başında Erfaüddevle’nin yerine görevlendirilecek Alaussaltana hakkında Tahran Sefareti’nden gönderilen telgrafta evvelce zikredilen hakkındaki kanaatin geçerli olup olmadığı sorulduğunda nezaret tarafından Sadaret makamına verilen cevapta “mukaddema verilen cevapta muvafakat hükmü bâki olursa bile burada bulunan tebea-i İraniyye’nin kâffesi meşrutiyet taraftarı oldukları cihetle mumaileyhi kabul etmeme ihtimalinden sarf-ı nazar kendisinin muhafazası hususunda devletçe müşkilâta tesadüf olunacağı kaviyyen melhuz olduğundan bunun vakt-i münasibe ta’liki yolunda cevap i’tası” tavsiye edilmiştir. Bkz. BOA, BEO./3471-260317

⁸⁸⁸ İran’da meclisin askıya alınarak örfî idarenin, Osmanlı’da da II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi.

⁸⁸⁹ Çalışmamızda ele aldığımız Ömer Naci ve Said Selmasî’nin hareketlerini de bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

⁸⁹⁰ İlk Osmanlı Güney Afrika Sefiri olarak Johannesburg’a gönderilen Mehmed Remzi Bey, Birinci Cihan Harbi döneminde Osmanlı – Güney Afrika ilişkilerinde son derece önemli bir yere sahiptir. İngiliz politikalarına karşı halkı uyandırmaya

Mehmet Remzi Bey, Şah'ın, Emir Bahadır'ı kendisine göndererek görüşme talebini iletmesi üzerine ikamet ettiği Bağ-ı Şah'a gittiğini ve orada “suret-i mahremanede ve enderunda yalnız olarak” şahın huzuruna kabul edildiğini aktarır. Şahla yaptığı gizli görüşmenin tüm detaylarını aktaran Remzi Bey, şahın “memâlik-i İraniyye'de cereyan etmekte bulunan ahvâl-i hâzıradan dolayı hakpay-i âliden” bulunduğu “bazı iltimas ve müsted'ayâtı”nı⁸⁹¹ şöyle aktarır:

“(…) Evvela İran'da mucib-i fitne ü fesad olan kesandan olup Atebat-ı Âliyât'ta ikamete memur edilen ve elli kadar süvariye terfikan Tahran'dan hududa doğru yola çıkarıldığı 14 Haziran sene 1324 tarihli ve 107 ve 216 numaralı arıza-i bendegânemle⁸⁹² huzur-i âli-i nezaret-penahîlerine arz olunan müçtehit Aga Seyyid Abdullah'ın [Behbehâni] Necef'te taht-ı nezarete bulundurulması ve eğer mümkün olursa ihtilattan men' ettirilmesi hususunun lazım gelenlere emr u ferman buyurulması saniyen Necef'te mukim müçtehitlerden ve İran'da cereyan etmekte olan politika hareketına ziyadesiyle müdahale ederek buralara irsal ve tahrir etmekte oldukları telgraf ve muharrerat ile memleketi herc u merc edenlerden Molla Kazım Horasanî ve Abdullah Mezenderanî ve Hacı Mirza Hüseyin Beşer, Hacı Mirza Halil nâm şahısların Bağdat valiliği marifetiyle veya diğer tensib buyurulacak bir memur vasıtasıyla mümkün olduğu takdirde bazı mevâid ve mülayemetle bu gibi ahvalden mücanebet etmelerinin kendilerine tebliğ ve tefhimi ve muvaffakiyet hâsıl olmadığı takdirde de kendilerinin memâlik-i şahaneden ihraç ve teb'id olunmak üzere tehdidleri ve belki de mevki-i icraya vaz'ının emr u irade buyurulması”⁸⁹³

Muhammed Ali Şah'ın bu taleplerini iletmesi haricinde, taleplerin uygun bir şekilde icra edilmesi hususunda Osmanlı memuruna Necef'te yardımda bulunabilecek müçtehitlerden “istikamet-i fikriye ve şah hazretlerine sadakatiyle müştehir” Seyyid Kazım Yezdî ve Seyyid İsmail İsfahanî'ye işaret etmesi kendisinin bölge ile nasıl bir irtibat kurduğunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Her ne kadar söz konusu taleplerin kabul buyurulması durumunda “fevkalade müteşekkîr ve minnettar” olunacağı Remzi Bey aracılığıyla iletirse de Bâbîâli'nin kanaati şahı memnun etmeyecek türdendir. Yabancı devletlerden firar ve iltica suretiyle Osmanlı'ya gelenlerin kabulü padişah ve devletler teamülü gereğince olsa da İran hükûmetinin kovup sürgüne gönderdiği şahısların kabul edilip bunları koruma altına almanın “memâlik-i şahaneyi, İran'ın bir menfâsı [sürgün yeri] hükmüne koymak demek olacağı” sebebiyle uygun görülmemiş ve netice olarak da Abdullah Behbehâni ve

çalışan aynı zamanda son Osmanlı diplomatlarından olan Mehmed Remzi Bey'in hayatı için bkz. Halil Gencoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı – Güney Afrika İlişkileri ve Suikaste Kurban Giden Osmanlı Konsolosu Mehmed Remzi Bey”, *Yedikata*, S. 97 (Eylül 2016), s. 22-35.

⁸⁹¹ Dersaadet İran Sefareti'nin bile hakkında malumatı olmadığı bu taleplerin padişah nezdinde “mazhar-ı lütf ve muavenet” buyurulacağı ümidi de taşınmaktaydı. Bkz. BOA, DH.MKT./ 1277-54 [7 Temmuz 1908]

⁸⁹² Tahran Sefareti'nden gönderilen söz konusu arıza için bkz. BOA, Y.A.HUS./523-127.

⁸⁹³ BOA, DH.MKT./ 1277-54.

beraberindekilerin koruma altında Osmanlı vilayetine getirilmesi ve gözlem altında tutulması konusunda bir taahhüt verilmesinin uygun olmayacağı belirtilmiştir.⁸⁹⁴

Söz konusu mesele hakkında Bâbîâlî'nin kanaati kesin olarak zikredilse de gerek Kirmanşah Başşehbenderliği'nden ve gerekse Bağdat vilayetinden gönderilen telgraflarda meselenin tam olarak nihayete ermediği anlaşılmaktadır. 16 Temmuz 1908 tarihinde Kirmanşah'tan gönderilen telgrafta “İran şahı aleyhine meclisler teşekkülüne sebebiyet vermiş” “eşhas-ı muzırradan” olan Seyyid Abdullah [Behbahanî] ile iki oğlu, damadı ve isimleri zikredilmeyen iki kişinin Kerbela'ya nefy edilmek üzere koruma altında Tahran'dan Kirmanşah'a ulaştırıldıkları ve söz konusu şahısların Osmanlı hududuna gönderileceğine dair mahalli hükûmetten “mevsukan istihbar kılındığı” bildirilmiştir. Söz konusu habere binaen idarenin tutumu yine değişmemiş ve Seyyid Abdullah Behbahanî'nin “hususiyet-i hal ü hareketlerine nazaran” Osmanlı sınırından kabul edilmemesi “muvafık-ı maslahat” görülmüştür.⁸⁹⁵ Benzer istihbaratı alan Bağdat vilayetinden de Vali Vekili Nazım Bey imzalı şifreli telgrafta Seyyid Abdullah'ın Osmanlı sınırına gelmesi takdirde ne gibi bir muamelede bulunulacağı sual edildiğinde, “memâlik-i şahaneye adem-i kabulleri” bulunan Seyyid Abdullah'ın “iş'ar-ı ahire kadar” hududdan geçirilmemesi buyurulmuştur.⁸⁹⁶ Lakin bu karar çok uzun sürmemiş, adeta beklenen “iş'ar-ı âhire” II. Meşrutiyet sonrası, 2 Ağustos 1908 tarihinde Bağdat Vilayetinin gönderdiği şifreli telgraf üzerine çıkmıştır. Nazım Bey, evvelki kararı da hatırlatarak Necef ulemasından kendisine gönderilen telgrafta “sâye-i seniyye-i mülûkânede teessüs eden kaideye tevfikân mumaileyhin [Seyyid Abdullah'ın] li-ecli'z-ziyâre Atebât-ı Âliyât'a gelmelerine mümâneat olunmaması” talep edildiği bildirilmiş ve söz konusu yazıya cevaben Behbahanî'nin Atebât'a gelmesine engel olunmaması emredilmiştir.⁸⁹⁷ Bu karar değişikliği II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı'da meydana gelen yeni siyasi konjonktürün bir sonucu olarak rahatlıkla okunabilir. Nihai olarak II. Abdülhamid idaresinin tüm bu uygulamaları, idari olarak baskın durumda olduğu II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı topraklarında özellikle de Şii ağırlıklı Atebât bölgelerinde gerek siyasi gerekse dinî olarak karışıklığa sebebiyet vereceği düşünülen iltica ve sürgünlere yönelik önlem alma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Söz konusu dönemde İran neşriyatına yönelik uygulanan politikaları da dikkatle incelendiğinde bu düşüncenin teyit edileceği rahatlıkla ifade edilebilir.

⁸⁹⁴ Gerek Dahiliye nezaretinin gerekse Hariciye nezaretinin görüşlerinde Osmanlı Devleti'nin ancak kendi hududuna iltica edip girenlere mülteci muamelesi yapılacağı zikredilmiştir. Bkz. BOA, DH.MKT./ 1277-54.

⁸⁹⁵ BOA, Y.HUS./ 523-140. [20 Temmuz 1908]

⁸⁹⁶ BOA, BEO./3359-251917 [20 Temmuz 1908]

⁸⁹⁷ BOA, BEO./3370-252680 [2 Ağustos 1908]

2.3. Fârisî Matbuata Yönelik Bazı Sansürler

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak kabul edilen XIX. yüzyılda gerçekleştirilen önemli reformlardan biri de matbuat nizamnamesinin çıkarılmasıdır. İlk defa 1857’de ortaya konulan Matbaalar Nizamnamesi⁸⁹⁸ 1872 ve 1888’de bazı düzenlemelere tabi tutulmuş ve nihayet 1894 tarihinde düzenlenen 47 maddelik nizamname ile II. Meşrutiyet’in ilanına kadar devam edecek son halini almıştır.⁸⁹⁹ Söz konusu nizamnamenin “Kütüb-i Ecnebiyye” başlığını taşıyan üçüncü faslın 26 ve 27. maddesinde yürürlüğe konan hükümlerle yurtdışından getirilen her türlü matbu eserin hangi çerçevede evrak-ı muzırра kapsamında değerlendirileceği şu şekilde belirtilir:

“Evvela zât-ı akdes-i hazret-i mülkdâri ile hükûmet-i seniyye ve memâlik-i şâhane müessesatı ve resmen tanınmış olan mezahib-i muhtelifе haklarında alenen izhar-ı adaveti mutazammın siyâsî ve dinî hicviye ve hezeyannâmeler gibi âsâr-ı matbua. Saniyen, her nevi cünha ve cinayete müteallik iğvaâtı hâvi âsâr-ı matbua. Salisen âdâba mugayir resimler ile tasvirat-ı müstehcene. Râbian, memâlik-i şahaneye men-i idhali muayyen bir müddet evvel umuma resmen ilan kılınmış olan her türlü âsâr-ı matbua idareten zabt ve müsadere olunacaktır.”⁹⁰⁰

Devlet-i Âliye’nin ve özellikle de saltanatın korunması için hükûmet tarafından sıkça müracaat edilen bu kanun, İran meşrutiyet hareketleri sırasında da başvurulmuş önemli yasalardan biri olmuştur. İran’da meclisin açılmasının üzerinden henüz iki ay geçmesine rağmen siyâsî süreç Babiâli tarafından titizlikle takip edilmiş, tehlikeli görülen etkileşimler kesilmeye çalışılmıştır. Aralık 1906 tarihinde Bağdat vilayetinden gönderilen yazıda “Tahran’da teşekkül eden meclis-i şûrâ-yı milliyenin fevâidi hakkında sual ve cevabı mutazammın olarak hükûmet-i İraniyye’nin marifetiyle” basılıp dağıtılan Farsça bir risalenin kendilerine ulaştığı zikredilmekte ve söz konusu risalenin “muhteviyatına ve bhusus on ikinci sahifesindeki düvel ve hükûmat-i İslâmiyyenin diğer hükûmetlerden geri kalmakta olduğunun esbabına dair bazı ifadâtтан” ötürü Osmanlı’ya girişinin yasaklanması gerektiği bildirilmektedir.⁹⁰¹ Nitekim süreç hızlıca işlettilerle Dahiliye Nezareti’nden çeşitli nezaret ve

⁸⁹⁸ Şubat 1857’de düzenlenen bu nizamname aynı zamanda ilk sansür düzenlenmesi olarak da kabul edilmektedir. Bkz. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, 2. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2020, s. 30-31.

⁸⁹⁹ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, IV/7 (2006), s. 297-299; Fatmagül Demirel, 1852 yılında III. Napolyon döneminde Fransa’da hazırlanan basın kanunundan mülhem 1864 tarihli matbuat nizamnamesini II. Abdülhamid dönemi sansür politikasının temel dayanağı kabul eder. Bkz. Demirel, *age.*, s. 33.

⁹⁰⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1. Def’a, Daru’l-Hilafeti’l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1316, s. 180-181.

⁹⁰¹ BOA, DH.MKT./1133-38 [7 Aralık 1906]; II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı’da bu tür risalelerin İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne yakınlığı bulunan ulema tarafından kaleme alındığı da görülmektedir. *İslâm’da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul, 1324) başlıklı küçük bir risale kaleme alan Musa Kazım Efendi, usûl-i meşveret, müsavat ve hürriyeti İslâm nazarından değerlendirenken bunları “âyât-ı Kuraniyye” ile ispata çalışmakta idi. Bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*, s. 103-104; Musa Kazım Efendi’nin II. Meşrutiyet sonrasında şeyhülislamlık makamına getirilmesi göz önünde bulundurulursa kendisinin cemiyet ile ne derece yakın olduğuna dair bir fikir sahibi olunabilir.

valiliklere gönderilen tebligatta mevzubahis risalenin men-i idhali ve gelen varsa toplattırılarak imha edilmesi tebliğ edilmektedir.⁹⁰²

İran matbuat tarihinde son derece önemli bir yere sahip olan ve 1908 öncesi hem Tahran'da hem de Kalküta'da yayınlanan *Hablü'l-Metin*⁹⁰³ gazetesi sansüre tabi olan neşriyatlardan biridir. 1906 yılının ortasında İran'da meşrutiyet tartışmalarının alevlendiği bir dönemde Beyrut valisi İbrahim Halil Paşa tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Kalküta'da Farsça neşr olunan *Hablü'l-Metin* gazetesinin 11 Mayıs 1906 tarihli 35 numaralı nüshasının “mündericat-ı muzırrasına” mebni olarak vilayete sokulmasının yasaklandığı arz olunmaktaydı. Akabinde Dahiliye Mektubi Kalemi'nden de bazı vilayet ve nezaretlere gönderilen tezkirede ilgili yasak bildirilmekteydi. Söz konusu telgraf ve tezkirede “Mündericat-ı muzırıra”dan dolayı yasaklandığı belirtilse de içeriğe dair herhangi bir malumat verilmemektedir.⁹⁰⁴ Söz konusu gazetenin ilgili sayısı incelendiğinde ise muhtevanın ekseriyetle İran'daki Meşrutiyet gelişmeleri üzerine olduğu görülse de özellikle “Te'sir-i Matbuat ve Fevâid-i Âzâdî”⁹⁰⁵ başlıklı yazının II. Abdülhamid idaresini rahatsız edecek bir içeriğe sahip olduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Müslüman devletlerin ittihad ve ittifakına sıklıkla vurgu yapılan metinde gerek İran gerekse Osmanlı idareci ve ulemasına nifakı ortadan kaldırmaları, birlik için uğraşmaları çağrısında bulunmaktadır. Özellikle idarecilerinin saltanatlarının bâki kalmasının dinin bekâsına merbut olduğu zikredilirken dinin bekâsı için gerekli görülen ittihad ve ittifak konusunda bir gaflete düşülmesi durumunda da “sözde Müslümanlık” vasıflarının dahi kalmayacağı belirtilmektedir. İttihat ve ittifaka koşmak, düşmanlık ve fitnenin ortadan kalkmasına çalışmak bir farz-ı ayn görülmekte bu yolda en önemli aşama da matbuatın özgürlüğü kabul edilmektedir. Bu noktada eleştiri okları ise özellikle Osmanlı hükûmetine yöneltilmektedir. “Bir akıl bin akıl gibi değildir” vurgusu yapılarak halkın aydınlatılmasında matbuatın, özellikle faydalı yazılarla büyük bir fayda sağladığı savunulmakla birlikte ittihat ve ittifak konusunda dinin rayiç olması ve adaletin vurgulanması meselelerinin Türkçe matbuatta bir kelime dahi yer verilmemesi önemli bir eksiklik kabul

⁹⁰² BOA, DH.MKT./1133-38, s. 6. [10 Aralık 1906]

⁹⁰³ Kalküta, Tahran ve Reşt olmak üzere üç farklı bölgede Farsça olarak neşredilen bir gazetedir. Kalküta'da neşredilen haftalık gazete 1893 yılında başlayıp 1930 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüş ve Fars dilinde en etkili gazetelerden biri olmuştur. Seyyid Cemaleddin Müeyyidulislam Keşhânî tarafından neşredilen gazetede panislamist bir eğilim gösterilmiş, meşrutiyet süresince de İran'daki ekonomik ve siyasi durum eleştirilmiştir. İran kamuoyunun aydınlatılmasında etkin bir rol oynayan, dinî çevrelerde de önemli bir konuma sahip gazete despotik yönetimin restorasyonunu savunan gruplarla da mücadele ederek İran Meşrutiyet tarihinde önemli bir iz bırakmıştır. Tahran ve Reşt'te neşredilen günlük *Hablü'l-Metin* gazetesi ise İran'da meşrutiyet sonrası gelen basın özgürlüğü neticesinde Seyyid Cemaleddin Müeyyidulislam Keşhânî'nin kardeşi Seyyid Hasan Keşhânî tarafından neşredilmiştir. İlk olarak 1907-1908 tarihlerinde Tahran'da yayınlanan gazete meclisin bombalanması sonrasında kapatılmış daha sonrasında 1909'da tekrar meclisin açılmasıyla Reşt'te yayınlanmaya başlamıştır. Liberal, reformist ve vatansever bir gazete olarak kabul edilen bu mecmuada anayasa karşıtı Şeyh Fazlullah Nuri gibi ulemadan bazı kişilere yönelik sert eleştiriler de yapılmıştır. Nitekim despotik idareye karşı takınılan sert tavırlar gazetenin farklı sebeplerden dört kez askıya alınmasına da neden olmuştur. Bkz. Edward G. Brown, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 73-75; Nassereddin Parvin, “Habl al-Matin”, *EIr*, XI/431-434.

⁹⁰⁴ BOA, DH.MKT/1095-92. [2 Temmuz 1906]

⁹⁰⁵ “Te'sir-i Matbuat ve Fevâid-i Âzâdî – Kalem ve Semere-i Ceraid”, *Hablü'l-Metin*, Nu: 35 (11 Mayıs 1906), s. 5-9.

edilmektedir. Hürriyet ve adalet düşüncelerine Osmanlı Devleti'nin İran'dan daha fazla ihtiyaç duyduğunun da altı çizilmekte ayrıca İran'ın tek millet olmasına karşılık Osmanlı'nın bundan mahrum olduğu bu yüzden gerek dış saldırılar ve gerekse içerdeki fitnelere karşı İran'ın daha korunaklı olduğu zikredilmektedir.⁹⁰⁶

Metinde yer alan, İran şahının bir seslenişi sonrasında halkının can ve malını feda edeceği, hıyanet etmeyeceği, buna karşılık Osmanlı sultanının bir seslenişinin ise tamamen karşılıksız kalacağı hatta halkın devlete aykırı olarak hareket edeceğine yönelik vurgular ise son derece dikkat çekici, payitaht için huzur kaçıracı ifadelerdir.⁹⁰⁷ Tarihî bazı örneklerden de hareketle serdedilen ifadeler ise gazetenin sansüre tabi tutulması için son derece yeterli gerekçelerdir. Bu ifadeler; Osmanlı'nın mağlup veya galip olsun İran'la yaptığı tüm savaşlarda hiçbir menfaat görmediği, Osmanlı'nın İran'la savaşmasının onu "Cihangirlik"ten ettiği, Sultan Selim'in Çaldıran savaşı sonrasında aldığı Tebriz'de bir hafta dahi duramayarak geri döndüğü faydasız zahmetler çektiği, Osmanlı askeri terakki etse de milletin tedenni ettiği şeklindeki sözlerdir. Ayriyeten, İran matbuatının, İslâm'ın payidar kalması ve Müslümanlığın şerefi için gayret gösterirken hiçbir zaman yağcılık için konuşmadığı ve nifak meydanında at koşturmadığı şeklindeki beyanlar ise dikkat çekici olduğu kadar yanlı ifadelerdir. Tüm bunlardan hareketle yazının nihayetindeki çağrı, biraz olsun iman sahibi olan herkesin birlik için çalışması ve devlet ricalinin kibir ve gururu bir tarafa bırakarak var olan savaşma kudretlerini yabancı devletlere karşı müttefik olarak göstermeleridir.⁹⁰⁸ Yukarıda da beyan edildiği üzere tüm bu ifadeler gazetenin Osmanlı'da yasaklanmasını kaçınılmaz kılmış, hatta gazetenin yabancı postahaneler üzerinden alınması ve dağıtılmasını engellemek için girişimlerde bulunulmuştur.⁹⁰⁹

Sansüre takılan sadece Kalküta'da neşredilen *Hablu'l-Metin* değildir. Tahran'da neşredilen gazetenin de Osmanlı idaresi tarafından takip edildiği ve o mecmuanın da ülkeye girişinin yasaklandığı görülmektedir. Bâbîâlî Tercüme Odası tarafından *Hablu'l-Metin*'in 119 numaralı sayısından yapılan bir çeviride meşrutiyet yolunda birçok canlar feda edilmesine rağmen halen İran'ın bir karışıklık içerisinde bulunması, sınırlarda Osmanlı askeri ve aşiretler tarafından saldırılara uğramasından yakınılmakta ve artık son raddeye gelmiş, canları boğaza dayanmış millet için şahtan yardım çağrısında bulunmaktadır. Son olarak kendisi hakkındaki su-i zannı hüsn-i zanna çevirmesi ve halkının umutlarını tekrar yeşertmesi istenilmektedir.⁹¹⁰ Yazının evrak odasına iletilmesinin birkaç

⁹⁰⁶ "Te'sir-i Matbuat ve Fevâid-i Âzâdi", *Hablu'l-Metin*, s. 8.

⁹⁰⁷ Nitekim bu tür kıyasları II. Meşrutiyet'in arifesinde Osmanlı muhaliflerinin yazılarında görmek de mümkündür. Ekseriyetle Muzafferüddin Şah'ın vefatı üzerine kaleme alınan metinlerde yapılan bu tür kıyaslar için bu çalışmadaki "Hürriyet ve İstibdadın Sembolleri Olarak Şah ve Padişah" bölümüne bakılabilir.

⁹⁰⁸ "Te'sir-i Matbuat ve Fevâid-i Âzâdi", *Hablu'l-Metin*, s. 8.

⁹⁰⁹ *Hablu'l-Metin* gazetesinin alıp dağıtılmaması konusunda İngiltere'nin Bağdat Postahanesine yapılan talep hakkında bkz. BOA, HR.İD./2026-119. [20 Aralık 1906]

⁹¹⁰ BOA, HR.SYS./742-25. Çevirinin 9 Aralık 1907'de Bâbîâlî evrak odasına iletildiği notu düşülmüştür.

gün akabinde ise Sadarettin Zabtiye Nezareti'ne gönderilen tezkirede “İran’da tab’ olunan ve Mısır ve Hindistan’dan İngiliz postasıyla gelmekte olan *Hablu’l-Metin* namındaki gazetenin mündericat-ı muzırrasına binaen men-i idhali” buyurulmaktadır.⁹¹¹

Yasaklanan gazetelerin yabancı devlet makamları tarafından ülkeye sokulmaması için gösterilen gayretler de yazışmalara yansımaktadır. Tahran’da neşr olunan *Hablu’l-Metin* hakkındaki kararın üzerinden bir ay geçmemişken İran’dan Trabzon postahanesine gelen bir posta çantasının içerisinde bulunan “memâlik-i şahaneye idhali ba-irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhi memnu’ bulunan *Meclis*, *Hablu’l-Metin* ve *Kanûn-i Esâsî* nâm gazete ve risaleler” Bâbîâli’yi harekete geçirmiştir. Dahiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne gönderilen yazıda, “Bakü tarihiyle doğruca Rus postahanesine gönderilmek istenildiği halde her nasılsa bizim posta çantasına va’z olunduğu ve matbuat-ı mezkurenin Rus postahanesindeki mazbut adresler üzerine tevzi kılınacağı anlaşılmısına⁹¹² binaen” alıkonulduğu ve söz konusu durumun “matbuat-ı memnua ve muzırranın idhal ve tevziine ecnebi postalarının tavassut eylediklerine” bir delil teşkil ettiği aktarılmaktadır.⁹¹³

İran’da meclisin açılması akabinde ilk yayınlanan gazete olarak bilinen *Meclis* gazetesini de II. Abdülhamid’in sansüründen payını alanlardandır. Meşrutiyetin en önemli simalarından Tabatabaî’nin oğlu Seyyid Muhammed Sadık tarafından neşredilen bu mecmua her ne kadar meclisin resmi yayın organı olmasa da gazetede ekseriyetle meclis tutanakları işlenmekteydi.⁹¹⁴ 27 Nisan 1907 tarihinde Erzurum vilayetinden gönderilen şifreli telgrafta söz konusu gazetenin birçok sayısının Erzurum ser-i karperdâzhanesinde (İran Konsolosluğu) müstahdem Mirza İbrahim adına gelmekte olduğu aktarılır. Yabancı devlet konsolosları adına gelen bu gibi gazetelerin kendilerine verilmesi özel emirlere bağlı olduğu zikredilse de postahanedeki alıkonulan gazetelerin bir nüshasında “meşveretin farziyetine dair âyât-ı kerime ile çeheryâr-i güzün hazretlerinin zamanlarına ait rivayetler münderiç bulunmasına” dikkat çekilmekte ve bölgede birçok İranlının bulunması ve “münakaşat-ı milliye ve mübahaset-ı serbestâneyi hâvi gazeteler ellerine verildiği halde tebea-i Osmaniyye’ye dağıtılmasının muhtemel olması” sebebiyle söz konusu gazetelerin Mirza İbrahim’e verilmesinin uygun olmayacağı belirtilmektedir.⁹¹⁵ Buradan da hareketle, ayet ve hadislerle farziyeti dahi vurgulanan meşveret

⁹¹¹ BOA, ZB./46-91. [12 Aralık 1907]

⁹¹² Söz konusu on kıta paketin üzerinde asılı matbu etiketlerde Türkçe ve Fransızca “Bakü tarihiyle Trabzon postahanesine” ifadesi ve üçünün köşesinde de “Ağa Muhammed” işareti bulunduğu belirtilmektedir.

⁹¹³ 13 Ocak 1908 tarihli söz konusu belgenin arka yüzünde “30 Kanun-i Sani [Ocak] 1908 tarihiyle Rusya Sefaretine yazılmıştır” ibaresi yer almaktadır. BOA, HR.TH./357-51.

⁹¹⁴ Muhammed Ali Tarbiat, söz konusu gazetenin meclis görüşmelerini içermesi nedeniyle büyük bir ün kazandığını ve taşrada da gazetenin meclisin bir yayın organı olarak görüldüğünü aktarır. Bkz. Edward G. Browne, *The Press and Poetry...*, s. 132.

⁹¹⁵ BOA, DH.ŞFR./379-16

meselelerinin devlet nazarında oldukça hassas, kaçınılan ve bir noktasıyla sansürlenlen mevzular olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Erzurum'dan gönderilen telgrafın üzerinden çok geçmeden Van vilayetinden gönderilen bir başka telgrafta ise Tebriz'de taşbaskı olarak neşredilen *Encümen*⁹¹⁶ gazetesinin 17 Muharrem 1325 tarihli nüshasının “mündericat-ı muzırrasına mebni men-i duhul ve intişarı vilayetçe icab edenlere yazılmış olmakla vilayet-i mütecevireye tebligat icrası arz” olunmaktadır.⁹¹⁷ Söz konusu nüshayı incelediğimizde ekseriyetle meşrutiyet konusunda esnaf, encümen azaları ve vekillerin tekliflerinin yer aldığı görüşmeler ele alınmakta, meşrutiyetin getirdiği imkanla neler yapılması gerektiği konusundaki beyanatlara yer verilmektedir. Gazetenin son satırlarında yer alan ifadelerde ise millet mezaliminin kaldırılmasında tek yürek olarak hareket ederek Kafkas Müslümanlarının ittihadına işaret edilmekte ve diğer Müslüman milletlerin de bu konuda bir gayret göstermesi temennisinde bulunmaktadır.⁹¹⁸ Kanaatimizce Osmanlı milletine bir atıf olarak değerlendirilen bu ifadeler “mündericat-ı muzırır” kapsamında değerlendirilmekte ve nihayetinde de ilgili vilayetlere ve nazırlıklara gazetenin yasaklanması ve toplattırılması kararı iletilmektedir.⁹¹⁹

Tarihler Ağustos 1907'yi gösterdiğinde de Beyrut Valisi Halil Efendi'nin Dahiliye Nezaretine yazdığı telgrafta içerik olarak sıkıntılı gördüğü ve bu sebepten vilayete sokulmasını yasakladığı gazetelerden Bâbîâlî'yi haberdar kılmaktadır. Sıkıntılı gördüğü gazeteler arasında Tahran merkezli iki gazete ismi zikredilmektedir. Birincisi, Tahran'da 1907 yılında haftalık olarak Mirza Muhammed Hüseyin İsfahanî editörlüğünde yayınlanan, içerisinde dönemin önemli hatiplerinden, anayasa taraftarı Seyyid Cemaleddin Vaiz-i İsfahânî'nin⁹²⁰ de nutuklarının yer aldığı *el-Cemâl*⁹²¹ gazetesi ve ikincisi de taşbaskının gelmesi ardından haftalık olarak 1906-1907 yıllarında yine Tahran'da yayınlanan *Vatan*⁹²² gazetesidir. Söz konusu gelişmeler Dahiliye Nezareti tarafından da

⁹¹⁶ Meşrutiyetin ilanından sonra Ekim 1906 yılında *Ruzname-i Milli* adı altında neşredilen mecmua akabinde *Ceride-i Milli* ve son olarak da *Encümen* ismini almıştır. Tebriz'de meşrutiyet sonrası yayınlanan ilk gazete olma özelliğini ihtiva eden bu mecmuanın kurucu ve editörlüğünü ise Mirza Ali Ekber Han yapmıştır. Haftada iki ile dört sayı arasında çıkan bu gazete Tebriz Encümen-i Milli'nin destekleriyle neşredilmekteydi. Bkz. Edward G. Browne, *The Press and Poetry...*, s. 46, 97-98.

⁹¹⁷ BOA, DH.MKT./1165-41 [4 Mayıs 1907]

⁹¹⁸ *Encümen*, Nu: 49 (17 Muharrem 1325 [2 Mart 1907]), s. 148.

⁹¹⁹ BOA, DH.MKT./1165-41 [4 Mayıs 1907]

⁹²⁰ Seyyid Cemaleddin Vaiz-i İsfahânî (1862/63-1908), İran Meşrutiyeti'nin önemli simalarından olup, meşrutiyet öncesinde İran'da anayasaya yönelik önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Mirza Nasrallah Melikü'l-Mütekellimin ile birlikte kurmuş oldukları Encümen-i İslâm cemiyeti, Nazimulislâm Kirmani'nin kurmuş olduğu Encümen-i Mahfî cemiyetiyle birlikte İran Meşrutiyeti'nin ilanında en önemli pay sahibi olan gizli cemiyetlerden görülmektedir. Bkz. M. Bayat-H. Algar-W. L. Hanaway, “Anjoman (Organization)”, *Elr*, II/78.

⁹²¹ Edward G. Brown, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 69-70.

⁹²² Edward G. Brown, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 151.

takip edilerek Hicaz, Yemen, Trablusgarp ve Bingazi bölgelerine de ilgili gazetelerin girişinin yasaklanması ve varsa acilen imha edilmesi bildirilmektedir.⁹²³

Zikrettiğimiz tüm bu sansür faaliyetleri haricinde ayrıca bazı arşiv belgeleri incelendiğinde Osmanlı idaresinin kendi tebaası ile İran meşrutiyetçileri arasında kurulan muhaberatı da yakından takip ettiği gözlenmektedir. Muzafferüddin Şah'ın 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutiyeti ilan etmesi akabinde Osmanlı tebaasından gönderilen bir tebrik telgrafı Bâbîâli'nin dikkatini celp etmekte ve bu konuda tahkikat yapılmasını emretmektedir. Söz konusu telgraf hakkında Mısır Fevkalade Komiserliğine gönderilen 15 Ağustos 1906 tarihli yazıda, meclisi açmasından dolayı İran şahına Mısır'dan gönderilen telgrafta isimleri yer alan Cevdet, Hakkı, Refik, Hüsnü, Kemal, Saadeddin, Ziya Beylerin kimler olduğu sorulmakta ayrıca Kemal isminin yakın zamanda affedilip ve Dersaadet'e gelmesi için kendisine harcırah verilen Doktor Kemal⁹²⁴ olup olmadığı sual edilmektedir.⁹²⁵

Benzer şekilde Osmanlı Muhalefet Fırkaları kongresi sonrasında alınan karar ile İran Meclisi Mebusanı'na gönderilen tebrik telgrafı dolaylı yoldan Bâbîâli'ye bildirilmektedir. Hariciye Nezareti'ne 8 Ocak 1908 tarihli Tahran Sefaret-i Seniyyesi'nden gönderilen yazıda, söz konusu tebrik telgrafının *Meclis* gazetesinde neşredildiği bildirilmekte ve aynı zamanda ilgili telgraf metni tercüme edilerek yazıya eklenmektedir.⁹²⁶ Sonuç olarak bu politikalar Bâbîâli'nin İran'daki hadiseleri ne derece dikkatle ve titizlikle takip ettiğini göstermektedir. Yukarıda zikredilen neşriyata yönelik uygulamalar incelendiğinde Osmanlı idaresinin uyguladığı sansür politikasını sadece meşrutiyet düşüncesi çerçevesinde ele almak eksik değerlendirme olacaktır. Her ne kadar Meşrutiyet düşüncesi sansür için önemli bir sebep olsa da devleti, padişahı veya milleti küçültücü ifadeler, Şii propagandası içeren metinler de dikkate alınmış, “mündericat-ı muzır” kapsamında değerlendirmiş ve sansür için bir başka önemli gerekçe olmuştur. Özellikle gerek Şii nüfusun yoğun olduğu Bağdat'ta gerekse neşriyat faaliyetlerinin Acemlerin elinde bulunduğu İstanbul'da Şiilik propagandasına dair daima teyakkuzda kalmış ve sert önlemler almıştır.⁹²⁷ 1907 yılında yayınlanan “muzır neşriyat” listesine⁹²⁸ bakıldığında ekseriyeti *Meclis*, *Terakkî*, *Cihad-ı Ekber*, *el-Cemâl*, *Muhâkemat*, *Sûr-i İsrâfil*, *Keşkül*, *Subh-i Sâdık*, *Muzaffer* ve *Kevkeb-i Dürri-yi Nevruz (Nâsiri)* gibi tamamen meşrutiyet taraftarı gazeteler olsa da 1908'de İran'da meclisin bombalanması akabinde meşrutiyetçileri yargılayanlardan

⁹²³ BOA, DH.MKT./1197-03. [5 Eylül 1907]

⁹²⁴ “Etibba-i Askeriyeden olup birkaç sene evvel Avrupa'ya firar etmiş ve ahiren ba-irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenâhi mazhar-ı afv-ı âli olması” üzerine İstanbul'a gelen Doktor Kemal Bey, bir süre sonra da taşra da istihdamı uygun görülerek Konya'ya gönderilmiştir.

⁹²⁵ BOA, A.}MTZ(05)/18-15.

⁹²⁶ BOA, HR.SYS./742-53.

⁹²⁷ Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Filiz Dıñoğlu ve Güllü Yıldız, “Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar”, *Müteferrika*, 54 (2018), s. 117-134

⁹²⁸ Söz konusu liste için bkz. Güllü Yıldız, “Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası”, s. 79-80.

Mirza Abdulmuttalib Yezdî'nin çıkarmış olduğu *Âdemoiyyet*, şah otokrasisini destekleyen Heratlı Yusuf Han'ın neşrettiği *Kilid-i Siyâsi* gibi meşrutiyet ve anayasa karşıtı gazetelerin de yer aldığı görülmektedir. Bu durum da yukarıda ifade edildiği üzere dönemin Farsça neşriyata yönelik sansür uygulamalarında birkaç farklı hususun göz önünde bulundurulduğuna işaret etmektedir.

II. Abdülhamid idaresinin yukarıda zikrettiğimiz tüm bu politikaları, devletin dış meselelerde özellikle asırlardır komşu olan, aynı dinî kimliği taşıyan İran gibi bir devlete yönelik tek tip bir politikadan ziyade bir denge siyaseti güttüğü anlaşılmaktadır. Bunda hiç şüphesiz hem Osmanlı hem de İran için bölgenin en önemli tehditlerinden olan ve XVIII. yüzyılın başından itibaren bölgede kesin bir hakimiyet kurmak isteyen ve bunun için birbirleriyle de mücadele eden İngiltere ve Rusya gibi devletlerin etkisi olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca her iki devletin zaman zaman birbirlerine karşı bir silah olarak kullandıkları Şii ve Sünni nüfus hareketlerinin de bu hususta tesiri olduğunu belirtmek gerekir. II. Abdülhamid idaresinin İran Meşrutiyet hareketine yönelik siyasetini zikredilen meseleleri dikkate almadan sürdüremeyeceği, bir devamlılığı olmayacağı ve hatta ilerleyen dönemlerde tehlike arz edeceği hususunda bir farkındalık sahibi olduğu, gerek diplomatlarının gerekse merkezi idarenin uyguladığı politikalardan anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet hareketleri, din, zaman ve mekân olarak birbirlerine yakın olması münasebetiyle her iki coğrafyada da karşılıklı ilgi uyandıran takip edilen bazı noktalarıyla müdahil olunan meseleler olmuştur. Türkiye'de Cumhuriyet devriminin ve İran'da 1979 devriminin temel siyasi meseleleri dahi o döneme yapılan atıflar üzerinden açıklanmaya, soru(n)lara çözümler bulunmaya çalışılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman toplumlarda başlayan anayasal hareketlerde Osmanlı modernleşmesinin, bir ilham kaynağı olduğu şüphesizdir. Osmanlı ve İran özelinde bakıldığında da bu hususun geçerli olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. XIX. yüzyılda Farsçanın modern siyasi kelime dağarcığının ekseriyetinin Osmanlı'dan geçmesi bunun bir göstergesidir. Hal böyle iken XX. yüzyılın başına gelindiğinde, Osmanlı'da meşrutiyetin henüz askıda bulunduğu sırada, muhalefet söylemiyle “gayet perişan ve virâne kalmış”, iktidar deyimiyle “her türlü tanzimat ve tensikattan mahrum” İran'ın anayasal monarşiye geçmesi yeni bir siyasal konjonktür oluşturmuştur. Bu çalışmada da Osmanlı muhalefet ve iktidarın bu yeni konjonktüre nasıl reaksiyon gösterdikleri ortaya koyulmuştur.

İlk olarak muhalefet nazarından incelendiğinde dönem metinlerinde İran Meşrutiyeti, ibretle bakılan, bakılması istenen, örnek gösterilen ve yer yer “ihtilal dersleri” olarak tasvir edilen bir hareket olmuştur. Hemhudud ve dindaş “bir Devlet-i İslâmiyye'nin ahkâm-ı mukaddese-i diniyyeye” uygun bir “usûl-i idare-i meşveret ve meşrutiyeti mülkünde vaz' ü tesis eylemesi” elbette büyük bir hâdisе olarak kabul görmüş ve bu durum iç siyasette önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. Örneğin, aktif muhalefete katılması istenen ulemaya, meşrutiyetin şer'iliğine dair fetva veren İranlı müçtehitlerin örnek gösterilmesi; “memur olmak” derdine düştüğü söylenen Osmanlı ilmiye talebelerine, İranlı talebelerin meşrutiyet mücadelelerinin işaret edilmesi ve anlatılmasını bu bakımdan değerlendirmek mümkündür. Benzer şekilde II. Abdülhamid'e, meşrutiyete bağlılık hususunda Muzafferüddin Şah'tan ders çıkarması çağrısı yapılırken, bunun kendisi için günahlarının affına ve son nefeste imanla gitmesine vesile olacağının söylenmesi aynı düşüncenin tezahürüdür. Her iki devletin farklı mezhepler olsa da aynı dini benimsemeleri dolayısıyla muhalif metinlerinde meşrutiyet, hürriyet ve adalete ve bunların mücadelesine dair dinî referansların sıkça yapıldığı da görülmüştür.

Bu çalışmada Jön Türklerin II. Abdülhamid muhalifliği konusundaki ortak tavırlarının, İran Meşrutiyeti'ne yönelik düşüncelerine açık bir şekilde destek olarak yansıdığı da görülmektedir. II. Abdülhamid'in İran'daki meşrutiyet hareketlerinin Osmanlı'ya sirayet etmemesi için İran sınırında

anlaşmazlık çıkardığı iddiası döneme ait muhalif metinlerde ortak söylem hâlini almıştır. Osmanlı ve İran arasında siyasî, dinî, askerî, coğrafi ve tarihi birçok etkenlere bağlı olarak asırlardır devam eden sınır meselelerine bu tür kısır, bir anlamıyla dar bir izahat getirmeleri tamamıyla ana gündemleri olan Abdülhamid muhalifliği, rejim karşıtlığı siyasetinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu dönem aralığında taranan muhalif neşriyatın neredeyse tamamında sınır meselesinin tek bir sebep (istibdad), tek bir müsebbib (II. Abdülhamid) üzerinden açıklanması da bunun bir göstergesidir. Bu meselede zaman zaman, Muzafferüddin Şah sonrasında iktidara gelen, meclise, meşrutiyete karşı bir tavır sergileyen, hatta anayasal monarşiyi yıkmak için sultanla anlaştığı söylenen Muhammed Ali Şah da tenkitlerden nasibini alsa da eleştiri oklarının hedefinde daima II. Abdülhamid gelmiştir.

Osmanlı muhalifleri bir taraftan İran Meşrutiyet hareketlerini, kendi mücadeleleri için tetikleyici bir unsur olarak metinlerinde işlerken bir taraftan da bölge ile münasebet kurmaktan geri durmadıkları da gözlemlenmiştir. Bu durumun en net somut göstergesi İttihad ve Terakki Cemiyet'inin sembol isimlerinden Ömer Naci'nin 1907 sonlarında başlayıp II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden İran faaliyetleridir. Cemiyet, onun üzerinden hem İran'daki gelişmeleri takip etmiş hem de Anadolu'da propaganda faaliyetlerini, aktif muhalefeti yürütmüştür. Naci Bey aracılığıyla bir taraftan İranlı meşrutiyetçiler ve Ermeni komitacılarla irtibat kurulurken, bir taraftan *Şûrâ-yı Ümmet* gibi cemiyetin yasaklı yayın organı Anadolu içerisine sızdırılmıştır. Kısacası Ömer Naci'nin deyimiyle meşrutiyet rejimine geçen İran, Osmanlı meşrutiyet hareketleri için bir “nokta-i istinad” hâline getirilmiştir. Naci'nin bu dönemdeki faaliyetleri aynı zamanda, araştırmalarda ekseriyetle gözden kaçırılan ve bu çalışmada önemle vurgulanan İran Meşrutiyeti ve meşrutiyetçilerinin II. Meşrutiyet'in ilanında tesirleri olduğu fikrine açık bir delil teşkil etmektedir. Bu bakımdan Naci'nin II. Meşrutiyet öncesindeki İran faaliyetleri ile II. Meşrutiyet sonrasındaki İran faaliyetleri ayrıştırılmalı ve farklı nazariyelerden ele alınmalıdır.

Muhalif metinlerinde İran Meşrutiyeti'ne yönelik ortak söylemler sıkça görülse de zaman zaman ayrışmanın bulunduğu söylem tarzları ve düşünceler de mevzuubahis olmuştur. Bu hususta en net ayrışmayı Şii muhaliflerin metinlerinde görülmektedir. Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan ve Mehmed Emin Resulzâde gibi kalemler milliyetçilik düşüncesi bakımından Osmanlı'ya yakinken dinî-mezhebî düşünce bakımından İran'a yakın olmaları meselelere bakışlarına gayet tabii olarak yansımıştır. İran'da meşrutiyetin ilan edilmesi, ağırlıklı olarak Türk ve İran kanının karışımı, imtizacı üzerinden izah edilmiş, zaman zaman da İran'ın Osmanlı'ya nazaran İslam dünyasında daha merkezi konumda bulunduğu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca hadiseleri yorumlarken kullandıkları dil onların Şii düşüncesine yakınlığını da ortaya koymuştur. İranlı müçtehitler ile Ağaoğlu'nun meclisin bombalanması hadiselerini Kerbela üzerinden izah etmeleri bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Bazı muhalif neşriyatta (*Türk, Şûrâ-yı Ümmet*) İran'daki meşrutiyet hareketlerinin İngilizlerle

ilişkilendirilmesi ve onların sayesinde vuku bulduğunun iddia edilmesine Hüseyinzâde ve Ağaoğlu gibi muhaliflerin sert tepki koyması aynı noktadan rahatlıkla değerlendirilebilir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere muhaliflerin İran Meşrutiyeti'ne yönelik ana siyaseti, yıllardır Osmanlı'da mücadelesini verdikleri anayasal hareketlerde istenilen sonuca ulaşmak için onu bir vasıta hâline getirmek olmuştur. Her ne kadar çalışmanın kapsamı dışında kalsa da yer yer yapılan atıflarla ortaya konulan, muhaliflerin 1905-1908 yılları arasında İran Meşrutiyeti'ne yönelik müspet tavır ve düşüncelerinin Temmuz 1908 (II. Meşrutiyet) sonrasında da artarak devam ettiği gözükse de özellikle Osmanlı muhaliflerinin sınır meselesi gibi Osmanlı devlet çıkarlarının söz konusu olduğu hususlarda II. Abdülhamid siyasetine yaklaşmaları ve hatta neredeyse benzer siyaseti uygulamaları onların 1905-1908 tarihleri arasında İran'a yönelik farklı bir siyaset takip ettikleri düşüncesini doğrulamaktadır. Bu dönem bir noktasıyla Osmanlı muhaliflerinin, İran Meşrutiyeti'ni araçsallaştırılması olarak da okunabilir.

Muhalefet nazarından hâl böyle iken devlet tarafından incelendiğinde ise meselenin muhaliflerin iddia ettiği gibi tek yönlü -meşrutiyet karşıtlığı üzerinden- ele alınmadığı farklı hususlar dikkate alınarak birkaç farklı siyaset takip edildiği görülmüştür. İran'daki meseleleri yakından takip etmekle birlikte bölgenin dış siyaset bağlantılarını da gayet dikkatlice izleyen Osmanlı Devleti ekseriyetle konjonktüre göre hareket etmiştir. Bir taraftan yaklaşık bir buçuk asırdır bölgede hakimiyet kurmaya çalışan Rusya ve İngiltere siyasetine karşı İran'la bir ittifak kurarken bir taraftan Bağdat bölgesinde İran tarafından kısıktırılabilceği düşünülen Şii nüfus kontrol altında tutulmaya, neşriyat faaliyetleri engellenmeye Sünni politikalarla bastırılmaya ve hatta İran'a yönelik bir tehdit olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bunların yanında kendi iktidarını sarsacak, kısıtlayacak meşrutiyet düşüncesine de mâni olmaya çaba sarf etmiştir. Dönemin sefaret raporları, elçi layihaları gibi arşiv belgeleri dikkatle incelendiğinde bu siyasetleri görmek gayet mümkündür.

Dönemin Tahran Sefiri Şemseddin Bey'in 1905-1908 raporlarına bakıldığında özellikle İngiltere ve Rusya'nın bölgede etkin konuma gelmeleri, dolayısıyla Anadolu için bir tehlike arz etmelerini engellemek adına ciddi faaliyetlerde bulunduğu görülmüştür. Kaleme aldığı raporlarda, kendisinin azliyle neticelenen, İran'da meşrutiyet mücadeleleri sırasında akan kanı durdurmak için İran meşrutiyet taraftarları ile Muhammed Ali Şah arasında arabuluculuk yapma girişimlerini de bu siyasetiyle ilişkilendirmiştir.

İran meşrutiyet taraftarları ve karşıtlarının Osmanlı'ya sığınma veya sürgün edilme durumlarını da tahlil ettiğimizde de yine devletin birden çok politika aracını benimsediği anlaşılmıştır. Bunu çalışmada etraflıca ele aldığımız, Kaçar hanedanı mensubu, İttihad-ı İslâm siyaseti savunucusu ve meşrutiyet taraftarı Şeyhu'r-reis'e yönelik uygulanan siyaset üzerinden tespit etmek mümkündür.

İran’da İttihad-ı İslâm siyasetinin önemli figürlerinden olan Şeyhu’r-reis, bu siyaseti benimsemesinden ötürü II. Abdülhamid idaresi tarafından iltifat ve nişanlara ve hatta maddi desteğe mazhar olurken bir taraftan da Şiiliği meyleden ifadeleri kaleme almasından dolayı sansüre tabi tutulmaktan nasibini almıştır. Bununla birlikte İran’da meşrutiyet döneminde dış borçlanma ve istibdad meselelerine dair verdiği nutuklar ile idarenin hedefinde yer aldığı Osmanlı sefarethanesine sığınmasına “idare-i maslahat” düşüncesiyle müsaade edilmiş can ve mal güvenliği sağlanana dek sefarette misafir edilmiştir. Benzer şekilde meşrutiyet düşüncesine karşı aynı maksada yönelik faaliyetlerde bulunan Seyyid Kazım Yezdî ile Şeyh Fazlullah Nurî hakkında Osmanlı idaresi tarafından farklı siyasetler uygulanması, Yezdî’nin koruma altına alınması Nurî’nin ise karışıklığa sebebiyet vereceği düşüncesiyle Necef’e kabul edilmemesi yine devletin konjonktürel hareket etme politikasını ortaya koymuştur.

II. Abdülhamid iktidarının son yıllarında sıkça başvurulmuş matbuattaki sansür uygulamasının İran meselesindeki tatbikine dikkatle bakıldığında yukarıda zikredilen düşüncesinden farklı bir sonuç ortaya çıkmamıştır. Ulaşılan bazı sansür evraklarında uygulamalarının gerekçeli kararları ekseriyetle açıkça zikredilmese de sansüre tabi olan gazeteler incelendiğinde genel bir kanaat oluşmaktadır. Söz konusu dönemde bazen meşrutiyet, bazen Şiilik bazen de Osmanlı devletine hakaret dolayısıyla hem meşrutiyet taraftarı hem de aleyhtarı İran gazetelerinin sansüre tabi tutulduğu görülmüştür. Farklı bir örnek vermek gerekirse çalışmada ele alınan *İrşad* gazetesi dahi İttihad-ı İslâm konusunu ele aldığı anda önemli yazılar içermesiyle zikredilirken rejim karşıtı yazılar neşrettiğinde gayet tabii olarak da evrak-ı muzırna kapsamına girmiştir.

Ortaya konulan tüm bu hususlar, II. Abdülhamid’in dönem siyasetini sadece meşrutiyet karşıtlığı üzerinden açıklamanın mümkün olmadığını göstermektedir. Meşrutiyet karşıtlığı merkezli bir siyasetin var olduğunu savunmanın özellikle onun döneminde çıkan, meşrutiyet, Kanun-i Esasî ve hürriyet düşüncelerinin İran’a taşınmasında önemli bir konuma sahip *Ahter* gazetesinin Osmanlı’da hatta padişahın desteğiyle nasıl yayımlandığı ve faaliyetlerini sürdürdüğü sorularını cevapsız bırakacağı muhakkaktır. Dolayısıyla ele alınan kaynaklar çerçevesinde, dönemin Jön Türklerinin vurguladığı şekliyle II. Abdülhamid’in ideolojik tek tip bir dış siyaset takip ettiğini söylemek oldukça güçtür. Kısmî olarak kullanabildiğimiz İngiliz arşivlerindeki kayıtlar da bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Elbette bu meselede bölgenin önemli iki aktörü olan İngiltere ve Rusya’nın devlet arşivlerinin daha detaylı ve geniş çerçevede ele alınması bu hususta elzem olduğu kanaati de benimsenmektedir. Bu noktada çalışmanın eksik kalan bu bölümünün özellikle Rusça’ya ve dönem siyasetine hâkim yeni araştırmacılar tarafından incelenmesinin gerektiği de şüphesizdir. Aynı zamanda çalışmada yeterince ele alınamayan, İran’da meşrutiyetin ilanı akabinde neşvünema bulan süreli

neşriyat üzerinden bu meselelere dair bir okuma yapmanın daha kıymetli sonuçlar doğuracağı inancı da hâkimdir.

Sonuç olarak 1905-1908 tarihleri Osmanlı-İran meşrutiyet hareketleri ilişkisi tarihi bakımından, özellikle de Osmanlı'dan İran'a bakış noktasından istisnâ bir dönem olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Osmanlı muhalifleri İran Meşrutiyeti'ni kendileri için yeni bir destek ve örnek hareket görürken, devlet ise İngiliz ve Rus siyasetinin, Şiilik meselesinin gölgesinde hassas bir mesele olarak görmüş ve son derece titiz bir siyaset uygulamaya çalışmıştır. Bu çalışmanın nihayetinde, İran Meşrutiyet hareketi (1905-1911) Osmanlı nazarından özellikle de Jön Türkler cephesinden ele alınırken tek bir dönem olarak değil değişen konjonktür sebebiyle iki farklı dönem olarak incelenmesi kanaati de hâsıl olmuştur. Çalışmanın hacmi bakımından ele alınamayan ikinci döneme (1908-19011) dair yapılacak yeni çalışmalar bu düşüncüyü daha net bir şekilde ortaya koyacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda ele alınacak böyle bir çalışma sayesinde, Jön Türklerin II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında İran Meşrutiyeti'ne destek verseler de İran meselesinde hangi noktalarda fikir değişikliğine gittikleri de açıkça görülecektir.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA, *BEO.*): 3510-263242; 3150-236216; 3111-233302, 3034-2227509; 3233-242441; 3236-242696; 3242-243136; 3471-260317; 3359-251917; 3370-252680.

_____, Bâb-ı Âsâfi, Nâme-i Hümayun Defterleri (BOA, A. {DVNSNMH.d}): 3; 9.

_____, Dahiliye, Mektubi Kalemi (BOA, *DH.MKT.*): 1144-18; 1255-44; 1137-17; 122-39; 1131-51; 2656-80; 1277-54; 1133-38; 1095-92; 1165-41; 1165-41; 1197-03.

_____, Dahiliye, Muamelat (BOA, *DH.TMIK.M.*): 249-38; 254-12.

_____, Dahiliye, Şifre Kalemi (BOA, *DH.ŞRF.*): 384-22; 367-35; 379-16.

_____, Hariciye Nezareti, İdare (BOA, *HR.İD.*): 2042-55; 2026-119.

_____, Hariciye Nezareti, İstişare Odası (BOA, *HR.HMŞ.İŞO.*): 9-37.

_____, Hariciye Nezareti, Londra Sefareti (BOA, *HR.SFR.3.*): 162-62.

_____, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (BOA, *HR.MKT.*): 761-45.

_____, Hariciye Nezareti, Petersburg Sefareti (BOA, *HR.SFR.1.*): 184-39.

_____, Hariciye Nezareti, Siyasi (BOA, *HR.SYS.*): 742-30; 742-25; 742-53.

_____, Hariciye Nezareti, Tahrirat (BOA, *HR.TH.*): 363-36; 363-49; 340-131; 357-51.

_____, Haritalar (BOA, *HRT.h.*): 103.

_____, Hatt-ı Hümayun (BOA, *HAT.*): 7-200.

_____, İrade, Dahiliye (BOA, *İ.DH.*): 998-78863; 1033-81349.

_____, İrade, Hâriciye (BOA, *İ.HR.*): 273-16587; 273-16587; 253-15013; 256-15276; 257-15372; 276-16787; 310-19817.

_____, İrade, Hususi (BOA, *İ.HUS.*): 163-88; 158-44; 162-27; 162-38; 162-63.

_____, İrade, Meclis-i Vala (BOA, *İ.MVL.*): 162-4735.

_____, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (BOA, *MF.MKT.*): 1057-16; 838-13.

_____, Sadaret, Mısır (BOA, A. {MTZ(05)}): 18-15.

_____, Sadaret, Nâme-i Hümayun Evrakı (BOA, A. {DVN.NMH.}): 22-4; 20-10.

_____, Şûrâ-yı Devlet (BOA, *ŞD.*): 2997-22.

- _____, Yıldız Esas Evrakı (BOA, *Y.EE.*): 91-17; 63-40; 10-20; 14-131.
- _____, Yıldız Evrakı, Hususî Maruzat (BOA, *Y.A.HUS.*): 159-113; 506-38; 506-79; 502-95; 502-114; 513-17; 159-86; 510-23; 517-51; 512-9; 513-3; 502-91; 596-79; 506-1; 510-139; 523-127; 523-140.
- _____, Yıldız, Askeri Maruzat (BOA, *Y.PRK.ASK.*): 249-148.
- _____, Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı (BOA, *Y.PRK.BŞK.*): 77-21.
- _____, Yıldız, Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (BOA, *Y.PRK.EŞA.*): 41-2; 47-8; 49-83; 50-55.
- _____, Yıldız, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (BOA, *Y.PRK.MF.*): 5-19.
- _____, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (BOA, *Y.MTV.*): 307-192; 302-99; 287-144.
- _____, Yıldız, Nâme-i Hümayunlar (BOA, *Y.PRK.NMH.*): 10-24.
- _____, Yıldız, Resmi Maruzat (BOA, *Y.A.RES.*): 73-9.
- _____, Yıldız, Umumi (BOA, *Y.PRK.UM.*): 79-36.
- _____, Zabtiye (BOA, *ZB.*): 389-70; 593-124; 46-91.
- İstanbul Belediyesi Kütüphanesi Arşivi, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrin-i Sani 1907-28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatının Kayıt Defteri.*
- Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Arşivi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi'nin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası.*
- The National Archive, Foreign Office 800/70.

B- Birinci El Süreli Yayınlar

- “[İngilizlerin Ültimatomu Münasebetiyle İran Hakkında] Ömer Naci Beyefendi'nin Nutku”, *Sırâtılmüstakîm*, V/112 (15 Teşrin-i Evvel 1326), s. 144.
- “Abdülhamid-i Sâni ve İkinci Nikola”, *Tuna*, Nu: 267 (24 Temmuz 1322), s. 1-2.
- “Acem – Türk İhtilafı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 96-97 (15 Ağustos 1906), s. 2-3.
- “Acemistan'da İdare-i Meşruta”, *Tuna*, Nu: 275 (2 Ağustos 1322), s. 2-3.
- “Açık Sütunlar – İran Mesele-i Hududiyesi -Zeyl-”, *Tanin*, Nu: 19 (6 Ağustos 1324), s. 2.
- “Âlem-i İslâm'a Matem”, *Balkan*, Nu: 480 (14 Haziran 1324), s. 1-2.
- “Anadolu Ahvâline Dair”, *Füyuzât*, Nu: 25 (14 Ağustos 1907), s. 408-409.
- “Âzâde-i Efkâr”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 12 (29 Ocak 1876), s. 1.
- “Âzâdi ve Hürriyet”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 13 (31 Ocak 1876), s. 1.

- “Azerbaycan Türkleri”, *Tuna*, Nu: 413 (26 Zilhicce 1324), s. 2-3.
- “Bakü Haberler – İdaremizin Nazırı Cemalov’a Gelen Mektup”, *İrşad*, Nu: 241 (21 Ekim 1906), s. 2.
- “Bakü Haberleri – *Bakü* Gazetesinin Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 74, (22 Nisan 1907), s. 2.
- “Bakü Haberleri – *Molla Nasreddin*’in Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 109 (12 Haziran 1907), s. 2.
- “Bakü Haberleri – *Progress*’in Kapanması”, *İrşad*, Nu: 73 (Nisan 1907), s. 2.
- “Bari Çin’den İbret Alalım!”, *Balkan*, Nu: 22 (12 Ağustos 1322), s. 2-3.
- “Basiret-i Siyasiye”, *Balkan*, Nu: 57 (22 Eylül 1322), s. 1.
- “Basiret-i Siyasiye”, *Tuna*, Nu: 407 (20 Kanun-i Sâni 1322), s. 3
- “Bende-i Mahsus – Kanûn-i Esasî – Rusya”, *Türk*, Nu: 134 (21 Haziran 1906), s. 2.
- “Bir Türk Diplomatının Sözlere”, *Tuna*, Nu: 69 (23 Teşrin-i Sani 1321), s. 2.
- “Bu Sefaletin Sonu Karanlıktır”, *Balkan*, Nu: 152 (23 Şubat 1322), s. 1-2.
- “Bu Şâyia Şayan-ı Dikkattir”, *Balkan*, Nu: 108 (25 Teşrin-i Sani 1322), s. 1-2.
- “Bulletin de l’étranger – Le Chah a Constantinople”, *Le Temps*, 2 Octobre 1900, s. 1.
- “Bulletin de l’étranger – Méthode Russe En Asie”, *Le Temps*, 17 Novembre 1902, s. 1.
- “Büyük Bir Ziyâ”, *Tanin*, Nu: 2759 (18 Ağustos 1916), s. 3.
- “Cemiyet Hakkında Bir Re’y ve Cevabı”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 4 (15 Mart 1907), s. 1-2.
- “Cemiyetin Programı Şudur”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 1 (1 Şubat 1907), s. 2.
- “Controverses Persanes – Le livre In Cha Allah! Réfuté par Séyyéd Borhan ed-Din Balkhi”, (çev. A.L.M. Nicolas), *Revue du Monde Musulman*, XXI (Decembre 1912), s. 238-260.
- “Çin Bile Uyanıyor”, *Balkan*, Nu: 95 (10 Teşrin-i Sâni 1322), s. 3.
- “Çin Hükûmeti ve İran”, *İrşad*, Nu: 53 (19 Nisan 1908), s. 4.
- “Çin Uyanıyor [-II]”, *Tuna*, Nu: 98 (27 Kanun-i Evvel 1321), s. 1-2.
- “Çin Uyanıyor!”, *Tuna*, Nu: 97 (26 Kanun-i Evvel 1321), s. 1
- “Çin ve İran”, *Sancak*, Nu: 65 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 4.
- “Çin’de İdare-i Meşruta”, *Tuna*, Nu: 260 (20 Ağustos 1322), s. 3
- “Çin’in Uyanmaya Başlaması”, *Tuna*, Nu: 139 (15 Şubat 1321), s. 1.
- “Devlet-i Aliye ve İdare-i Meşruta”, *Tuna*, Nu: 400 (9 Kanun-i Sâni 1322), s. 1-2.
- “Devlet-i Âliye ve İran”, *Basiret*, Nu: 988 (16 Temmuz 1289), s. 1-2.
- “Din ve Medeniyet”, *Türk*, Nu: 150 (13 Aralık 1906), s. 4.
- “Elessiyya Osmanî – *Novoye Vremya* yazıyor”, *İrşad*, Nu: 52 (17 Nisan 1908), s. 3.

- “Encümen-i İttihad-ı Tebriz”, *Balkan*, Nu: 434 (22 Nisan 1324), s. 4.
- “Erzurum İğtişası”, *Balkan*, Nu: 310 (23 Teşrin-i Sani 1323), s. 4
- “Fikir ve Maksadımıza Dair”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 1 (1 Şubat 1907), s. 3.
- “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı [-I]”, *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 3 (2 Haziran 1909), s. 6-7.
- “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı [-II]”, *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 4 (3 Haziran 1909), s. 5-6.
- “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı [-III]”, *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 7 (6 Haziran 1909), s. 4-5.
- “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı [-IV]”, *Yeni Tasvir Efkâr*, Nu: 11 (10 Haziran 1909), s. 6-7.
- “Gözlerimiz açıp basiretle bakmalıyız”, *İrşad*, Nu: 25 (18 Ocak 1906), s. 1-2.
- “Hâdisat-ı Siyasi”, *Ahali*, Nu: 128 (6 Mart 1323), s. 1.
- “Hâdisat-ı Siyasiye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 93 (30 Kanun-i Sani 1322), s. 1-2
- “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 110 (16 Şubat 1322), s. 1-2.
- “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 122 (28 Şubat 1322), s. 1-2.
- “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 131 (9 Mart 1323), s. 1-2
- “Hâdisat-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 70 (3 Kanun-i Sani 1322), s. 1-2.
- “Hâl ve Müstakbel”, *Sancak*, Nu: 70 (15 Nisan 1907), s. 1.
- “Hâl ve Müstakbel”, *Sancak*, Nu: 70 (15 Nisan 1907), s. 1.
- “Harici Haberler – Erzurum Vakiatı”, *İrşad*, Nu: 125 (8 Aralık 1907), s. 4.
- “Harici Haberler – Tahran’dan Yazıyorlar”, *İrşad*, Nu: 144 (20 Haziran 1906), s. 4.
- “Harici Haberler – Türkiye”, *İrşad*, Nu: 200 (24 Ağustos 1906), s. 4.
- “Harici Haberler”, *İrşad*, Nu: 120 (23 Mayıs 1906), s. 4.
- “Harici”, *Balkan*, Nu: 236 (10 Ağustos 1323), s. 3.
- “Hârici”, *Balkan*, Nu: 280 (12 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3-4.
- “Hârici”, *Balkan*, Nu: 283 (16 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3.
- “Hârici”, *Balkan*, Nu: 341 (31 Kanun-i Evvel 1323), s. 3.
- “Hatt-ı Hümayun”, *Balkan*, Nu: 34 (26 Ağustos 1322), s. 1.
- “Havâdis – Dâhiliye – İngiltere-Rusya Mukavelesi”, *Türk*, Nu: 181 (10 Ekim 1907), s. 3.
- “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran Hudud Vakası”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 2-3.

- “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran Hududu Münazaası”, *Türk*, Nu: 182 (17 Ekim 1907), s. 3.
- “Havâdis – Dâhiliye – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 179 (26 Eylül 1907), s. 3.
- “Havâdis – Hâriciye – Türkiye-İran Hududu Hâdisesi”, *Türk*, Nu: 180 (3 Ekim 1907), s. 3.
- “Havadis-Hariciye-İran’da cemiyât-ı hafîye”, *Türk*, Nu: 186 (21 Kasım 1907), s. 3.
- “Havadis-i Dahiliye – İstanbul’dan çekilen bir telgrafa nazaran”, *Türk*, Nu: 97 (14 Eylül 1905), s. 3.
- “Havâdis-i Dâhiliye – Türkiye-Acem Hududu”, *Türk*, Nu: 147 (15 Kasım 1906), s. 3
- “Havadis-i Hariciye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 138 (16 Mart 1323), s. 3-4.
- “Havadis-i Hariciye – Fırka-yı Ruhaniye”, *Türk*, Nu: 186 (21 Kasım 1907), s. 3.
- “Havâdis-i Hariciye – Teessüf-i Azîm”, *Türk*, Nu: 153 (10 Ocak 1907), s. 2-3.
- “Havadis-i Hariciye”, *Ahali*, Nu: 119 (25 Şubat 1322), s. 3.
- “Havadis-i Hariciye”, *Ahali*, Nu: 33 (27 Teşrin-i Sani 1322), s. 2.
- “Havadis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 63 (27 Kanun-i Evvel 1322), s. 3.
- “Havâdis-i Hariciye”, *Ahali*, Nu: 68 (1 Kanun-i Sâni 1322), s. 2.
- “Havâdis-i Hâriciye”, *Ahali*, Nu: 99 (2 Şubat 1322), s. 3
- “Havadis-i Hariciye”, *Türk*, Nu: 83 (1 Haziran 1905), s. 3.
- “Hayye ale’l-Felâh”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 118 (15 Temmuz 1907), s. 4.
- “Hayye ale’l-Felâh”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 119 (30 Temmuz 1907), s. 4.
- “Hubbu’l-Vatan mine’l-Îman”, *Ahter*, Yıl: 13, Nu: 33 (18 Mayıs 1887), s. 264-265.
- “Huzur-u Me’âli-neşûr Hazret-i Hilafetpenâhiye Açık Arzuhal”, *Türk*, Nu: 107 (23 Kasım 1905), s. 1
- “Hürriyet Nasıl Kazanılıyor”, *Balkan*, Nu: 86 (28 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1-2.
- “Is Islam Reviving”, *The Arizona Republican*, 15 December 1900, s. 9
- “Is Islam Reviving”, *The Sun*, 9 December 1900, s. 7.
- “Islam Reviving”, *The Irish Independent*, 27 December 1900, s. 3.
- “İcmâl-i Siyâsi – Türkiye ve İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 104 (30 Teşrin-i Sâni 1906), s. 4.
- “İfade-i Mahsusa”, *Sancak*, Nu: 71 (1 Ağustos 1908), s. 1.
- “İhtilal Dersleri”, *Doğru Söz*, Nu: 10 (26 Temmuz 1906), s. 3.
- “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, *Türk*, Nu: 141 (16 Şaban 1324 - 4 Ekim 1906), s. 1-2.
- “İngiltere – Acem İhtilalcileri”, *Türk*, Nu: 142 (23 Şaban 1324 - 4 Ekim 1906), s. 1
- “İran Ahvâli – Times’den”, *Türk*, Nu: 187 (28 Kasım 1907), s. 1-2.
- “İran Ahvali”, *Balkan*, Nu: 12 (26 Temmuz 1322), s. 3.

- “İran Fâciaları”, *İctihad*, Nu: 2-8 (Temmuz-Ağustos 1908), s. 299.
- “İran Haberleri – Müctehidin-i İraniyyenin Fetvaları”, *Tanin*, Nu:2187 (22 Kanun-i Sani 1915), s. 1.
- “İran Havâdisi”, *Tuna*, Nu: 260 (11 Temmuz 1322), s. 1-2.
- “İran Hudud Meselesine Avrupalıları Karıştırıyor”, *Tuna*, Nu: 193 (21 Nisan 1322), s. 4.
- “İran Hududu Meselesi”, *Tanin*, Nu: 22 (9 Ağustos 1324), s. 3-4.
- “İran İğtişasına Dair – Göz ile Görüşmüş Hâdiseler”, *İrşad*, Nu: 95 (25 Haziran 1908), s. 2.
- “İran ile İhtilaf”, *Doğru Söz*, Nu: 1 (22 Mart 1906), s. 5.
- “İran Meclis-i Mebusanında”, *Balkan*, Nu: 146 (13 Şubat 1322), s. 3-4.
- “İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye”, *Tanin*, Nu: 31 (18 Ağustos 1324), s. 1.
- “İran Şah-ı Cedidi ve Siyaset-i Müstakbelesi”, *Balkan*, Nu: 120 (5 Kanun-i Sâni 1322), s. 1-2.
- “İran ve Osmanlı”, *Balkan*, Nu: 391 (2 Mart 1324), s. 3-4.
- “İran ve Türkiye”, *Şûrâ-yı Osmanî*, Nu: 19 (1 Teşrin-i Sani 1907), s. 2.
- “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 260 (9 Kasım 1906), s. 3.
- “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 262 (13 Kasım 1906), s. 3.
- “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 285 (14 Aralık 1906), s. 3.
- “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 87 (11 Mayıs 1907), s. 3-4.
- “İran’da bir katl-i siyâsî”, *Türk*, Nu: 181 (10 Ekim 1907), s. 2.
- “İran’da gizli cemiyetler”, *Balkan*, Nu: 339 (28 Kanun-i Evvel 1323), s. 3-4.
- “İran’da Hamiyyet ve İâne”, *İctihad*, Nu: 10 (31 Mart 1906), s. 158-59.
- “İran’da Hukuk-i İntihab”, *Balkan*, Nu: 48 (13 Eylül 1322), s. 2.
- “İran’da Hürriyet”, *Balkan*, Nu: 116 (15 Kanun-i Evvel 1322), s. 2-3.
- “İran’da Islahat ve Nutk-u Şâhi”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 2-3.
- “İran’da İntibah-ı Efkâr”, *Türk*, Nu: 135 (28 Haziran 1906), s. 2.
- “İran’daki hareket-i hürriyetperverânenin tafsili”, *Füyûzât*, Nu: 11 (3 Mart 1907), s. 164-168.
- “İran’dan Hususî Telegramalar”, *İrşad*, Nu: 46 (16 Mart 1907), s. 3.
- “İran’ın Muhterem ve Zi-Asalet Sîması”, *Tasvir-i Efkâr*, Nu 1307 (1 Kanun-i Sâni 1914[5]), s. 1.
- “İran”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 104 (30 Teşrin-i Sani 1906), s. 3.
- “İrşad’ın İhyâsı”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 1-2.
- “İslâm Matbuâtı”, *İrşad*, Nu: 13 (29 Ocak 1908), s. 4.
- “İstanbul gazeteleri okurken”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 85 (29 Teşrin-i Evvel 1905), s. 2-3.

- “İttihad-ı İslam ve Panislamizm”, *İrşad*, Nu: 86 (Nisan 1906), s. 2-3.
- “Japonlar Yirminci Asrın Mader-i Hürriyetidir”, *Balkan*, Nu: 441 (30 Nisan 1324), s. 1.
- “Kafkas Haberleri – Nuha’dan”, Nu: 42 (9 Mart 1907), s. 4.
- “Kafkasya Müslümanlarına İâne”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 2.
- “Kafkasya Müslümanlarına iâne”, *İctihad*, Nu: 2-2 (Teşrin-i Evvel 1906), s. 230.
- “Kafkaz Haberleri – Gence 31 Mart”, *İrşad*, Nu: 85 (9 Nisan 1906), s. 3.
- “Kanûn-i Esâsî”, *İstikbal*, S. 3 (10 Teşrin-i Sâni 1897), s. 1.
- “Küstahlık”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 75 (20 Mayıs 1905), s. 1-2.
- “Makâm-ı Hükûmet Mukaddes Est”, *Ahter*, Yıl: 2, Nu: 55 (6 Nisan 1876), s. 1.
- “Matbuat-ı İslamiye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 109 (15 Şubat 1907), s. 2-3.
- “Matbuat-ı İslamiyye”, *Füyuzât*, Nu: 8 (25 Ocak 1907), s. 121.
- “Matbuata Bir Nazar – Türklerde ve Tatarlarda Terakkiyat-ı Kalemîye”, *Türk*, Nu: 136 (5 Temmuz 1906), s. 4.
- “Mektup: İstibdad, hürriyet – gayet-i emel – iki müteradif kelime: Tekâmül ve ihtilaf”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 76 (4 Haziran 1905), s. 3-4.
- “Memalik-i Osmaniye’de Kardeşlik”, *Balkan*, Nu: 226 (17 Temmuz 1323), s. 1-2.
- “Millet Yolunda”, *Tanin*, Nu: 2760 (19 Ağustos 1916), s. 1
- “Muvaffakiyetle Neticelendiğini Tebşir Ettiğimiz Osmanlı Muhâlifin Fırkaları Kongresinin Beyannamesi – Kongrenin Kabul Ettiği Tekâlif-i Mütenevvîa” *Terakki*, Nu: 17, s. 4.
- “Muzafferüddin Şah Hazretlerinin Vefatı”, *Sancak*, Nu: 69 (15 Şubat 1907), s. 2.
- “Mülâhâza – İran’da Hürriyet Uğrunda Fedakârlıklar”, *Tuna*, Nu: 327 (2 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1.
- “Müsavat-ı Berâberi”, *Ahter*, Yıl: 3, Nu: 15 (28 Mart 1877), s. 1-2.
- “Müslüman Urefâlarının Evlerinde Jandarma Teftişâtı ve Bazılarının Tutulması”, *İrşad*, Nu: 109 (12 Haziran 1907), s. 2.
- “Mütalaât-ı Siyâsiye – Acemistan”, *Ahali*, Nu: 24 (18 Teşrin-i Sâni 1322), s. 1-2.
- “Mütalaât-ı Siyasiye – İran-Türkiye”, *Ahâli*, Nu: 45 (9 Kanun-i Evvel 1322), s. 1-2.
- “Mütalaât-ı Siyasiye”, *Ahali*, Nu: 16 (10 Teşrin-i Sani 1322), s. 1.
- “Ne Şahane Necâbet”, *Balkan*, Nu: 112 (12 Kanun-i Evvel 1322), s. 3.
- “Orada Ne Var?” *Sancak*, Nu: 65 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 2-3.
- “Osmanlı Hürriyetperverânı”, *Tercümân-ı Ahval-i Zaman*, Nu: 3 (15 [28] Ocak 1908), s. 3.
- “Osmanlı İnkılap Fırkalarının İttihad Kongresi”, *İrşad*, Nu: 20 (16 Şubat 1908), s. 3.

- “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti tarafından varid olan beyannamelerdir”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 12 (24 Temmuz 1324), s. 4.
- “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinden – Vesaik-i Tarihiyeden”, *Haftalık Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 220 (23 Nisan 1326), s. 3.
- “Osmanlı ve Acem İhtilafı”, *Balkan*, Nu: 350 (15 Kanun-i Sani 1323), s. 3-4.
- “Osmanlı ve Acemistan İhtilafı”, *Rumeli*, Nu: 5 (23 Kanun-i Evvel 1321), s. 4.
- “Osmanlı-Acemistan Muhasamâtı”, *Balkan*, Nu: 233 (27 Temmuz 1323), s. 4.
- “Osmanlı’ya Dair – Erzurum Vukuatı”, *İrşad*, Nu: 7 (15 Ocak 1908), s. 2.
- “Osmanlı’ya Dair – İstanbul’dan”, *İrşad*, Nu: 130 (20 Aralık 1907), s. 4.
- “Osmanlı’ya Dair”, *İrşad*, Nu: 132 (25 Aralık 1907), s. 4.
- “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 22 (9 Şubat 1907), s. 3.
- “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 24 (13 Şubat 1907) s. 3.
- “Osmanlı’ya Dâir”, *İrşad*, Nu: 30 (21 Şubat 1907), s. 3.
- “Otuz Sene Ertesi – II”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 103 (1 Teşrin-i Sani 1906), s. 1.
- “Relation de l’entree de l’ambassadeur Extraordinaire du Grand Seigneur a Paris”, *Gazette*, Nu: 15 (Nu: 14’e ek 29 Mart 1721), s. 161-172.
- “Reşad ve İrşad”, *Tuna*, Nu: 189 (18 Nisan 1322), s. 2.
- “Rus İhtilalinin Mânâ-yı İctimaîsi”, *Terakki*, Nu: 1 [Nisan 1906], s. 4.
- “Rusya Mektubu”, *İctihad*, Nu: 6 (Mayıs 1905), s. 90-91.
- “Rusya Müslümanlarına İâne”, *İctihad*, Nu: 2-3 (Teşrin-i Sâni 1906), s. 264.
- “Rusya’da Fikir ve Asker”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 71 (21 Mart 1905), s. 1-2.
- “Rusya’dan *İctihad*’a Mürsel Mektuba Dair”, *İctihad*, Nu: 9 (Teşrin-i Evvel 1905), s. 143-144.
- “Sabahu’l-Hayr”, *Balkan*, Nu: 260 (13 Eylül 1323), s. 2-3.
- “Sadrazamın İstifası”, *İrşad*, Nu: 40 (7 Mart 1907), s. 3.
- “Saltanat ve Millet”, *Yeni Fikir*, Nu: 1 (28 Haziran 1906), s. 3.
- “Son Telgraflar”, *Ahali*, S. 7 (29 Teşrin-i Evvel 1322), s. 3-4.
- “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 154 (10 [25] Ocak 1907), s. 2.
- “Şah-ı İran”, *Türk*, Nu: 156 (14 Şubat 1907), s. 2.
- “Şah-ı Şehâmetpenâh-ı İran Şehâmetlü Muzafferüddin Şah Hazretlerinin Dersaadeti Ziyaretleri”, *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 1780-6980 (17 Eylül 1316), s. 1

- “Şeyhu’r-Reis Hazretlerinin Bir Manzume-i Garra ve Tercümesi”, *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1336 (30 Kanun-i Sâni 1915), s. 1.
- “Şeyhu’r-Reis Hazretleriyle Mülâkat”, *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1306 (31 Kanun-i Evvel 1914), s. 2.
- “Şundan Bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 73 (20 Nisan 1905), s. 4.
- “Şundan bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 81 (31 Ağustos 1905), s. 3-4.
- “Şuûn – Şeyhu’r-Reis Hazretleri”, *Tanin*, Nu: 2164 (30 Kanun-i Evvel 1914), s. 3.
- “Şuûn-i Dahiliye – Şeyhu’-Reis”, *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 1305 (30 Kanun-i Evvel 1914), s. 1.
- “Şuûnat – Osmanlı ve İran”, *Tuna*, Nu: 173 (27 Mart 1322), s. 1-2.
- “Şuûnat”, *Tuna*, Nu: 46 (24 Teşrin-i Evvel 1321), s. 3.
- “Tahran’dan İdaremize Gelen Hususi Telegramma”, *İrşad*, Nu: 49 (21 Mart 1907), s. 3.
- “Tahran’dan”, *İrşad*, Nu: 127 (31 Mayıs 1906), s. 3-4.
- “Te’sir-i Matbuat ve Fevâid-i Âzâdi – Kalem ve Semere-i Ceraid”, *Hablu’l-Metin*, Nu: 35 (11 Mayıs 1906), s. 5-9.
- “Telgraf – Tahran’da Karışıklık”, *Tuna*, Nu: 254 (4 Temmuz 1322), s. 4.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye -London”, *İrşad*, Nu: 169 (19 Temmuz 1906), s. 1.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye Tahran”, *İrşad*, Nu: 44 (14 Mart 1907), s. 1.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 289 (20 Aralık 1906), s. 2.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 77 (26 Nisan 1907), s. 1.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, *İrşad*, Nu: 78 (27 Nisan 1907), s. 1.
- “Telgraf Haberleri – Memâlik-i Ecnebiyye”, Nu: 292 (24 Aralık 1906), s. 1.
- “Telgraf Haberleri – Tahran”, *İrşad*, Nu: 21 (19 Şubat 1908), s. 1.
- “Telgraf”, *Tuna*, Nu: 51 (29 Teşrin-i Evvel 1321), s. 3.
- “Temenni-i Hamîdi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 115 (1 Haziran 1907), s. 2.
- “Teşekkür”, *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 115 (1 Haziran 1907), s. 2.
- “Teyakkuz-i İslam”, *Balkan*, Nu: 278 (10 Teşrin-i Evvel 1323), s. 2.
- “The Growht of Islamism”, *The Evening Star*, 12 January 1901, s. 10.
- “Türkiye-Acemistan İhtilafı [-I]”, *Tuna*, Nu: 91 (19 Kanun-i Evvel 1321), s. 1.
- “Türkiye-Acemistan İhtilafı [-II]”, *Tuna*, S. 92 (20 Kanun-i Evvel 1321), s. 1.
- “Türkiye’de İnkılap Başladı”, *Balkan*, Nu: 496 (3 Temmuz 1324), s. 1.
- “Türkiye’de İnkılap Mukaddimleri”, *Balkan*, Nu: 416 (1 Nisan 1324), s. 1.

- “Ulemamızın nazar-ı dikkat ve himmetine”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 118 (15 Temmuz 1907), s. 1-2.
- “Utanmayacak mıyız”, *Feryad*, Nu: 24 (17 Mayıs 1322), s. 3.
- “Ülfet Refikimizin Bağlanması”, *İrşad*, Nu: 113 (17 Haziran 1907), s. 3.
- “Vazife-i Şahsiye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 76 (4 Haziran 1906), s. 2-3.
- “Yeni Kalem Yoldaşımız”, *Füyûzât*, Nu: 18 (25 Mayıs 1907), s. 275-76.
- “Yeni Şah”, *Tuna*, Nu: 398 (5 Kanun-i Sani 1322), s. 3.
- “Zât-ı Şahânenin Kanaat-ı Fikriyesi!”, *Balkan*, Nu: 504 (12 Temmuz 1324), s. 4.
- “Zavallı Şah”, *Balkan*, Nu: 110 (27 Teşrin-i Sâni 1322), s. 3.
- “Ziyâ-i Azîm – İrtihal-i Muzafferüddin Şah”, *Tuna*, Nu: 394 (30 Kanun-i Evvel 1322), s. 1.
- (Şûrâ-yı Osmanî), “İran Fedailerî”, *Balkan*, Nu: 287 (30 Teşrin-i Evvel 1323), s. 3.
- [Tahran’dan bir Mektup], *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 108 (30 Kanun-i Sani 1906), s. 2-3.
- A. M. İbrahim, “İran”, *İrşad*, Nu: 93 (20 Mayıs 1907), s. 2.
- A. M. İbrahim, “İran”, *İrşad*, Nu: 96 (24 Mayıs 1907), s. 2.
- A. T., “İran’dan -Tebriz’den”, *İrşad*, Nu: 223 (22 Eylül 1906), s. 3.
- A. T., “İran’dan”, *İrşad*, Nu: 222 (21 Eylül 1906), s. 3.
- A.[Ğ], L.[Ü], “Tebriz’den Mektup”, *İrşad*, Nu: 122 (25 Mayıs 1906), s. 4.
- AĞAOĞLU, Ahmed (Agayef), “A. Ağaoğlunun kendi eli[y]le yazdığı hayatı”, *Cumhuriyet*, Nu: 5396 (22 Mayıs 1939), s. 5
- _____, “Âlem-i İslâm – İran ve Hindistan”, *İrşad*, Nu: 84 (8 Mayıs 1907), s. 2-3.
- _____, “Âlem-i İslâm’a Bir Nazar”, *İrşad*, Nu: 130 (20 Aralık 1907), s. 2.
- _____, “Alem-i İslâm’a Bir Nazar”, *İrşad*, Nu: 3 (5 Ocak 1908), s. 1-2.
- _____, “Eminussultan’ın Ric’atı”, *İrşad*, S. 41 (6 Safer 1325 – 8 Mart 1907), s. 1-2.
- _____, “Eminussultan’ın Sadareti”, *İrşad*, Nu: 76 (25 Nisan 1907), s. 2.
- _____, “Facianın Âhirinci Perdeleri”, *İrşad*, Nu: 55 (22 Nisan 1908), s. 1.
- _____, “Facianın Âhirinci Perdesi”, *İrşad*, Nu: 80 (4 Haziran 1908), s. 2.
- _____, “Hakayik”, *İrşad*, Nu: 43 (13 Mart 1907), s. 2.
- _____, “İd-i Kübra-yı İslâm”, *İrşad*, Nu: 181 (2 Ağustos 1906), s. 1.
- _____, “İran İşleri”, *İrşad*, Nu: 74 (25 Mayıs 1908), s. 1-2.
- _____, “İran tehlikededir!”, *İrşad*, Nu: 44 (14 Mart 1907), s. 1-2.
- _____, “İran ve Osmanlı İşleri”, *İrşad*, Nu: 12 (26 Ocak 1908), s. 2.

- _____, “İran’a Dair – İran’a Ne Lazımdır?”, *İrşad*, Nu: 116 (17 Kasım 1907), s. 4.
- _____, “İran’a Dâir [-II]”, *İrşad*, Nu: 265 (16 Kasım 1906), s. 2-3.
- _____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 117 (20 Kasım 1907), s. 3
- _____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 124 (6 Aralık 1907), s. 1-2.
- _____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 240 (12 Ekim 1906), s. 1.
- _____, “İran’a Selam”, *İrşad*, Nu: 179 (31 Temmuz 1906), s. 1.
- _____, “İran’da Reforma [-I]”, *İrşad*, Nu: 101 (30 Nisan 1906), s. 3.
- _____, “İran’da Reforma [-II]”, *İrşad*, Nu: 104 (4 Mayıs 1906), s. 3.
- _____, “İran’ın Hâli [-III]”, *İrşad*, Nu: 279 (6 Aralık 1906), s. 2.
- _____, “İslam ve Hürriyet [-III]”, *İrşad*, Nu: 5 (24 Aralık 1905), s. 1.
- _____, “Maksudumuz ne idi?”, *İrşad*, Nu: 40 (7 Mart 1907), s. 1-2.
- _____, “Matbuat-ı İslâmiyye – *İrşad*’dan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 113 (15 Nisan 1907), s. 1.
- _____, “Rey ve Kerbela”, *İrşad*, Nu: 95 (25 Haziran 1908), s. 1.
- _____, “Sultan Abdülhamid’in ‘İrşad’a Merhameti’”, *İrşad*, Nu: 32 (23 Şubat 1907), s. 1-2.
- _____, “Şah’ın Canına Suikast”, Nu: 21 (19 Şubat 1908), s. 1.
- _____, “Tahran Şehitleri”, *İrşad*, Nu: 167 (7 Temmuz 1906), s. 1-2.
- _____, “Ya Ölüm veya İstiklal – Ya Merg veya İstiklal”, *Tercüman-i Hakikat*, Nu: 11020 (9 Aralık 1911), s. 1.
- _____, “Yaşasın Muzafferüddin Şah”, *İrşad*, Nu: 251 (25 Ekim 1906), s. 1-2.
- _____, “Ye’s mi Şe’ef mi [-II]”, *İrşad*, Nu: 90 (18 Haziran 1908), s. 2.
- _____, “Ye’s mi Şe’ef mi [-III]”, *İrşad*, Nu: 93 (22 Haziran 1908), s. 1.
- _____, “Ye’s mi Şe’ef mi! [-I]”, *İrşad*, Nu: 88 (15 Haziran 1908), s. 1.
- AKÇURA, Yusuf [Safes], “Tercüme-i Hâl – Hüseyinzâde Ali Bey”, *Türk Yurdu*, VIII/3 (2 Nisan 1331), s. 40-46.
- _____, “Türkçülük – Ağaoğlu Ahmed Bey”, *Türk Yılı*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 419-434.
- AKİF, Mehmet - Mithat Cemal, “Safahat-ı Hayattan – Âcem Şahı”, *Sıratı müstakim*, Nu: 11 (23 Teşrin-i Evvel 1324), s. 164-165.
- AKÜNAL, Ahmed Kemal, “Osmanlı’ya Dair”, *İrşad*, S. 116 (17 Kasım 1907), s. 2-3.
- _____, “Zaman Kötü Oldu”, *Balkan*, Nu: 294 (3 Teşrin-i Sâni 1323), s. 2.
- ALİBEKOV, Hacı Ağa, “İran’da Birinci Muvaffakiyet”, *İrşad*, Nu: 170 (20 Temmuz 1906), s. 3-4.

_____, “İran’da Mektepler Lüzumu”, *İrşad*, Nu: 192 (15 Ağustos 1906), s. 2-3.

ANADOLULU, “Gençlerimiz Nerede?”, *Şûrâ-yı Osmânî*, Nu: 23 (30 Kanun-i Evvel 1907), s. 1-2.

BALKAN, Edhem Ruhi, “Bu İnkılap, Fecr-i Hürriyettir”, *Balkan*, Nu: 341 (31 Kanun-i evvel 1323), s. 1-2.

_____, “Hep Fenâ Gidiş”, *Balkan*, Nu: 238 (14 Ağustos 1323), s. 1.

_____, “Hidayet Cenab-ı Hak’tandır”, *Balkan*, Nu: 69 (7 Teşrin-i Evvel 1322), s. 1-2.

_____, “İran Ahvali ve Asya’da Avrupa İlkaâtı (-II)”, *Balkan*, Nu: 325 (11 Kanun-i Evvel 1323), s. 2-3.

_____, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı (-III)”, *Balkan*, Nu: 326 (12 Kanun-i Evvel 1323), s. 2.

_____, “İran Ahvali veya Asya’da Avrupa İlkaâtı [-I]”, *Balkan*, Nu: 324 (9 Kanun-i Evvel 1323), s. 2-3.

_____, “Padişah ve Millet”, *Balkan*, Nu: 509 (18 Temmuz 1324), s. 1-2.

_____, “Paris’te Müceddidîn-i Osmaniyye Kongresi”, *Balkan*, Nu: 343 (7 Kanun-i Sani 1323), s. 1-3.

_____, “Şimdi gözümüzü açmazsak, akıbet mahv-ı mutlaktır”, *Balkan*, Nu: 410 (25 Mart 1324 [7 Nisan 1907]), s. 1-2.

_____, “Vatan’da Tekâmül veya Mukaddime-i İnkılap”, *Balkan*, Nu: 309 (22 Teşrin-i Sani 1323), s. 1-2.

Bir Hürriyetperver İslam Oğlu, “Holiganlık Nedir?”, *İrşad*, Nu: 93 (20 Mayıs 1907), s. 1-2.

Bir İranlı, “Hürriyet Bayramı”, *İrşad*, Nu: 191 (15 Ağustos 1906), s. 3-4.

CAFEROV, Ebu’l-Fazl, “Mektubât”, *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 2

CEMİL, Arif, “Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki”, *Milliyet*, Nu: 2925 (4 Nisan 1934) – 3196 (31 Kanun-i Evvel 1934).

CEVDET, Abdullah (Doktor), “Hilafet-i İslâmiyye Tehlikededir”, *İrşad*, Nu: 53 (27 Mart 1907), s. 3.

_____, “Mısır’da Necm-i Terakkiü’l-İslâmî Medresesi”, *İctihad*, Nu: II/1 (Temmuz 1906), s. 16-17.

_____, “Ahyâ-yı lâ yemût – Hacı Zeynelabidin Takiyof Hazretleri”, *İctihad*, Nu: 2-4 (Eylül 1907), s. 266-269

_____, “Ahyâ-yı lâ yemût – Hekim Edip Ali Bey Hüseyinzâde”, *İctihad*, Nu: 2-5 (Şubat 1908), s. 294-297.

_____, “İran ve Türkiye İhtilafı”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 1.

- _____, “Japonya’da Müslümanlık”, *İctihad*, Nu: 2-1 (Temmuz 1906), s. 3.
- _____, “Mısır’dan – Musâhabe”, *İrşad*, Nu: 118 (22 Kasım 1907), s. 3.
- _____, “Rusya ahvâline bir nazar”, *İctihad*, Nu: 3 (Şubat 1905), 1-8.
- Difâi, “Difâi”, *İrşad*, Nu: 280 (7 Aralık 1906), s. 2.
- DİKEL, Cemil Said (C.S.), “İran Mektupları – I – İran’da Meşrutiyet Nasıl Başladı (Temmuz 1322)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 4 (3 Haziran 1909), s. 5.
- _____, “İran Mektupları – II – İran’da Kanûn-i Esâsî”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 7 (6 Haziran 1909), s. 7.
- _____, “İran Mektupları – VII – Meclisin Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfarâ (12 Kanun-i Evvel 1323)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 36 (5 Temmuz 1909), s. 5-6.
- _____, “İran Mektupları – VIII – Sefir-i Osmaniye’nin Oynadığı Rol (31 Kanun-i Evvel 1323)”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 50 (19 Temmuz 1909), 5-7.
- Encümen, Nu: 49 (17 Muharrem 1325), s. 148.
- Encümen, Nu: 76 (25 Rabiulevvel 1325), s. 3/255.
- ERDEBÎLÎ, İbn-i Salik, “İran’a Dâir – İran’da Ekicilerin Ahvali”, *İrşad*, Nu: 30 (21 Şubat 1907), s. 2.
- _____, “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 29 (20 Şubat 1907), s. 3-4.
- EFGANÎ, Cemaleddin [Es-Seyyid el-Hüseynî], “Ahvalu Farisi’l-Hazıra”, *Ziya’u’l-Hakîfayn*, Nu: 1 (1 Şubat 1892), s. 8.
- _____, “Biladu Faris”, *Ziya’u’l-Hakîfayn*, Nu: 2 (1 Mart 1892), s. 14-16.
- FERÎD, Ahmed, “İcmal-i Siyasî”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 100 (15 Eylül 1906), s. 3-4.
- _____, “İcmal-i Siyasî”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 101 (1 Teşrin-i Evvel 1906), s. 4.
- H. [ح], K. [ك], “İran Sadaretine Dair”, *İrşad*, Nu: 175 (26 Temmuz 1906), s. 3.
- H.H., “Kanûn-i Esâsî”, *Meşveret*, Nu: 1 (13 Cemaziyelâhir 1313), s. 2-3.
- HACİBEYLÎ, Üzeyir [Filankes], “Böyle derke var”, *İrşad*, Nu: 35 (28 Şubat 1907), s. 2.
- _____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 184 (6 Ağustos 1906), s. 1-2.
- _____, “İran’da İhtilal”, *İrşad*, Nu: 48 (20 Mart 1907), s. 2.
- _____, “İran’da Kanûn-i Esâsî”, *İrşad*, Nu: 189 (11 Ağustos 1906), s. 1-2.
- _____, “Oradan Buradan”, *İrşad*, S. 140 (5 Haziran 1906), s. 4.
- _____, “Ordan – Burdan, Üçüncü Tellak”, *İrşad*, Nu: 61 (5 Nisan 1907), s. 4.
- _____, “Ordan-Burdan – İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 4.
- _____, “Teessüfler Olsun”, *İrşad*, Nu: 32 (23 Şubat 1907), s. 2.

- _____, “Üçüncü Rakip”, *İrşad*, Nu: 61 (5 Nisan 1907), s. 2.
- _____, İran – Hükümet-i Meşruta”, *İrşad*, Nu: 183 (4 Ağustos 1906), s. 2.
- HALİD, Halil (Horasânî), “Makale-i Mahsusa – Ahalimizi Uyandıracak Bir İki Yol”, *Türk*, Nu: 158 (14 Mart 1907), s. 1.
- HAŞMET, Râsim, “Ö[mer] Naci”, *Bağçe*, Nu: 24 (30 Kânun-i Evvel 1324), s. 8.
- HOCA MUHYİNDİN, Şeyh Ali Efendizâde, “Maksad-Meslek”, *Kanûn-i Esâsî*, Nu: 1 (21 Kanun-i Evvel 1896), s. 1-3.
- İBRAHİMOF, Münir, “Hâlimizden Şikâyet”, *İrşad*, Nu: 12 (1 Ocak 1906), s. 3.
- KADRİ, Hüseyin Kâzım, “Zavallı İran”, *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 10549 (14 Ağustos 1910), s. 1.
- KEMAL, Namık, “Ve şâvirhum fi’l-emr”, *Hürriyet*, Nu: 4 (20 Temmuz 1868), s. 1-4.
- _____, “Usul-i Meşveret hakkında dördüncü nüshamızdaki bend üzerine îrad olunan bazı itirazlara cevaben bir zâta yazılmış mektuptur”, *Hürriyet*, Nu: 12 (14 Eylül 1868), s. 6.
- _____, “Küllüküm râ’in ve küllüküm mes’ûlün an ra’iyyetihi”, *Hürriyet*, Nu: 13 (21 Eylül 1868), s. 1-4.
- KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami, “Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki”, *Belleten*, C. I, S. 3-4 (Temmuz – İlkteşrin 1937), s. 619-25.
- SABRİ, M., “Anadolu Kıyıları”, *Terakki*, Nu: 11 [Nisan 1907], s. 2-5.
- M.N., “Şark ve Arap”, *İrşad*, S. 56 (24 Nisan 1908), s. 3.
- MAĞMÛMÎ, Şerafeddin [Oğuz], “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 176 (5 Eylül 1907), s. 1.
- _____, “Bende-i Mahsus – Türkiye-İran”, *Türk*, Nu: 183 (24 Ekim 1907), s. 1
- _____, “Düşündüm ki”, *Türk*, Nu: 63 (12 Ocak 1905), s. 1
- MAZLUM, Abdullah, “Gözümüz Aydın”, *İrşad*, Nu: 133 (7 Haziran 1906), s. 2.
- MEŞRİKÎ, “Harici Haberler – İran”, Nu: 253 (29 Ekim 1906), s. 4.
- _____, “İran Ahvâlâtı”, *İrşad*, Nu: 176 (27 Temmuz 1906), s. 3.
- MİDHAT, Ali Haydar [Paşazâde], “Mektup”, *Füyuzât*, Nu: 12 (15 Mart 1907), s. 183.
- _____, “Mithat Paşa’nın Oğlunun Hatıraları – İki Kitabın Her Tarafta Uyandırdığı Alâka (-39)”, *Tan*, 8 İkincikanun 1938, s. 2.
- MUALLİM, “Devr-i Cedîd”, *İrşad*, Nu: 6 (25 Aralık 1905), s. 3
- MÜŞTAK, “Hakayik-i Elimedden 2 – İran Mesele-i Hududiyesi”, *Tanin*, Nu: 12 (30 Temmuz 1324), s. 2-3.

FEVZÎ, N., “İran’a Dair – Culfa’dan”, *İrşad*, Nu: 128 (15 Aralık 1907), s. 3.

_____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 97 (25 Mayıs 1907), s. 3.

NACÎ, Ömer, “Bacon’un Şakird-i Marifeti Rıza Tevfik Bey’e”, *Çocuk Bahçesi*, Nu: 43 (1 Kanun-i Evvel 1321), s. 1-8.

_____, “İran İnkılabı Hatıralarından -II”, *Bağçe*, Nu: II/45 (30 Haziran 1325), s. 292-294.

_____, “İran İnkılabı Hatıralarından [-I]”, *Bağçe*, Nu: II/42 (9 Haziran 1325), s. 244.

_____, “İran İnkılabı Hakkında”, *Tercüman-i Hakikat*, Nu: 10119 (2 Haziran 1909), s. 3.

NEVRÛZÎ, Muhammed Vaiz, “Huzur-i Âlilerine”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 17-18.

NUMANZÂDE, Ömer Faik, “Çâre-i Terakkimiz”, *İrşad*, Nu: 27 (16 Şubat 1907), s. 1-2.

_____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 269 (22 Kasım 1906), s. 2-3.

OSMANCIK, “Türkiye – İran Hudut Meselesi”, *Türk*, Nu: 112 (4 Ocak 1906), s. 1-2.

ÖREN, Nazım, “Eski Hatıralar Serisi – İki Hatipten Öteki”, *Dünya*, 11 Mayıs 1953, s. 2.

_____, “Eski Hatıralar Serisi – Şair Ömer Naci”, *Dünya*, Nu: 395 (3 Nisan 1953), s. 2.

_____, “İki Hatıbden Biri”, *Dünya*, Nu: 427 (5 Mayıs 1953), s. 2, 6

_____, “İki Paşadan Biri, Vehib Paşa”, *Dünya*, S. 451 (29 Mayıs 1953), s. 2, 5.

ÖZBEK, “İttihad-ı İslâm”, *Türk*, Nu: 88 (6 Temmuz 1905), s. 1.

RAGIP, Mustafa, “Rusya’da Meclis-i Meşveret”, *Feryâd*, Nu: 24 (17 Mayıs 1322), s. 1-2

RESULZÂDE, Mehmet Emin, “Ahvâl-i Zaman”, *İrşad*, Nu: 11 (24 Ocak 1908), s. 1.

_____, “İbret Almalı”, *İrşad*, Nu: 102 (1 Haziran 1907), s. 1-2.

_____, “İran İrticaiyunları”, *İrşad*, Nu: 95 (23 Mayıs 1907), s. 2-3.

_____, “İran İşleri”, *İrşad*, Nu: 186 (8 Ağustos 1906), s. 1-2.

_____, “İran Türkleri – I”, *Türk Yurdu*, C. I, S. 4 (29 Kanun-i Evvel 1327), s. 106-111.

_____, “İran Türkleri – II”, *Türk Yurdu*, C. II, S. 14 (17 Mayıs 1328), s. 428-432.

_____, “İran Türkleri – IV”, *Türk Yurdu*, C. II, S. 21 (30 Ağustos 1328), s. 648-656.

_____, “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 272 (26 Kasım 1906), s. 2-3.

_____, “İran’da Hürriyet”, *İrşad*, Nu: 51 (20 Şubat 1906), s. 3-4.

_____, “İran’da İnkılap”, *İrşad*, Nu: 145 (21 Haziran 1906), s. 1-2.

_____, “İran’da Kanûn-i Esâsî”, *İrşad*, Nu: 180 (1 Ağustos 1906), s. 1-2.

S.[س] H.[ح] S. [ص], “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 13 (18 Ocak 1907), s. 2.

SAİB, Ahmed, “Biz ve Onlar”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu 94 (24 Mayıs 1906), s. 2-3.

- SAMİPAŞAZÂDE, Sezai, “Rusya’da Harekât-ı Fikriye”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 68 (6 Şubat 1905), s. 1-2.
- SELMASÎ, Said “İran’a Dair – İran’da Ne Var?”, *İrşad*, Nu: 103 (1 Haziran 1907), s. 3.
- SUR, Abdullah, “İran Ulemâsında Cümbüş”, *İrşad*, Nu: 59 (3 Mart 1906), s. 2-3.
- _____, “İran’a Mahsus Bir Mülâhaza”, *İrşad*, Nu: 210 (7 Eylül 1906), s. 1-2.
- SYLVANUS, Urban, “M. Belanger’s Journey to Persia”, *The Gentleman’s Magazine and Historical Chronicle*, London: John Nichols and Son, XCV (1825), s. 300-301.
- T.M.R., “İran Ahvalâtı – Tebriz”, *İrşad*, Nu: 176 (27 Temmuz 1906), s. 3.
- TAKİZÂDE, Seyyid Hasan [Bir İran Kendlisi], “İran’a Dâir”, *İrşad*, Nu: 274 (29 Kasım 1906), s. 3.
- _____, “İran”, *İrşad*, Nu: 233 (4 Ekim 1906), s. 1-2
- Takvîm-i Vekâyi*, Nu: 13 (25 Şaban 1247).
- Takvîm-i Vekâyi*, Nu: 4 (21 Cemaziyelâhir 1247).
- TEBRİZÎ, Şefî Refîzâde, “Teşekkürler Olsun”, *İrşad*, Nu: 185 (7 Ağustos 1906), s. 3.
- TURAN, Hüseyinzâde Ali [A. Hayati, Turani], “Rusya İnkılâbının Ehemmiyet-i Alemiyesi”, *Hayat*, Nu: 120 (18 Aralık 1905), s. 1-2.
- _____, “Mithat Paşa”, I-IV, *Füyûzât*, Nu:1-5 (1 Kasım 1906 – 18 Aralık 1906).
- _____, “<İttihad ve Terakki> Nasıl Kuruldu? Ubeydullah Efendi’nin Oynadığı Roller [I-IV]”, *Tan*, 4-7 Mart 1938, s. 2.
- _____, “Ahvâl-i Âlem ve Dirî Müstehâseler”, *Füyûzât*, Nu: 19 (12 Haziran 1907), s. 290-96.
- _____, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 18 (12 Şubat 1908), s. 2.
- _____, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 23 (23 Şubat 1908), s. 2-3.
- _____, “Feylaton – Siyaset-i Fûrûset”, *İrşad*, Nu: 26 (1 Mart 1908), s. 2.
- _____, “Hürriyet”, *Hayat*, Nu: 94 (3 Kasım 1905), s. 1.
- _____, “İcmâl”, *Füyûzât*, Nu: 4 (8 Aralık 1906), s. 51.
- _____, “İntikâd ediyoruz intikâd”, *Füyûzât*, Nu: 23 (26 Temmuz 1907), s. 369-375.
- _____, “İran – Hükûmet-i Meşrûta”, *İrşad*, Nu: 183 (4 Ağustos 1906), s. 2.
- _____, “İran’a Dair”, *İrşad*, Nu: 184 (6 Ağustos 1906), s. 1-2.
- _____, “Kaf ve Simurg”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Nu: 99 (31 Ağustos 1906), s. 3.
- _____, “Mecnun ve Leyla-yi İslam”, *Füyûzât*, Nu: 20 (23 Haziran 1907), s. 305-308.
- _____, “Mithat Paşa”, I-IV, *Füyûzât*, Nu:1-5 (1 Kasım 1906 – 18 Aralık 1906), s. 11.
- _____, “Muzafferüddin”, *Füyûzât*, Nu: 7 (12 Ocak 1907), s. 97-102.

- _____, “Necât Muhabbetidir”, *Füyûzât*, Nu: 6 (29 Aralık 1906), s. 84.
- _____, “Nevruz-i İnkılab - 9 Mart 1907”, *Füyûzât*, Nu: 12 (15 Mart 1907), s. 176-183.
- _____, “Perde İniyor – Son Temâşâ”, *Füyûzât*, Nu: 32 (24 Ekim 1907), s. 473-77.
- _____, “Şûrâ-yı Ümmet ve Şûrâ-yı Ümem”, *Füyûzât*, Nu: 8 (25 Ocak 1907), s. 113-116.
- _____, “Vakâyi-i Âleme Bir Nazar”, *Füyûzât*, Nu: 2 (13 Kasım 1906), s. 17- 21.
- _____, Kazablanka Faciası ve Osmanlı – İran Komedyası”, *Füyûzât*, Nu: 24 (7 Ağustos 1907), s. 386-89.
- UYGUR, “Gördüm ki”, *Türk*, Nu: 105 (9 Kasım 1905), s. 2.
- VATAN HÂDİMİ, “İran Hakkında”, *Tuna*, Nu: 296 (26 Ağustos 1322), s. 3.
- YEK NEFER-İ TÜRK-İ AZERBAYCANÎ, “İran’a Dair – *Hablü’l-Metin*’in bir bendine cevap”, *İrşad*, Nu: 14 (19 Ocak 1907), s. 3.
- YÖNTEM, Ali Canip, “Selanik’te Bir Edebiyat Çekişmesi”, *Yakın Tarihimiz*, II/14 (31 Mayıs 1962), s. 3-4.
- _____, “Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşıl原因 Adam”, *Yakın Tarihimiz*, I/9 (26 Nisan 1962), s. 259-260.

C- Kitap

a. Birinci El Kaynaklar

- AĞAOĞLU, Ahmed [Agayef], *İran İnkılabı*, (“Türk Tarihinin Ana Hatları” eserinin müsveddeleri, Seri:II, No: 13/A), Akşam Matbaası, İstanbul, t.y.,
- BAYAR, Celâl, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş I*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.
- BAYRAMLI, Ofeliya (haz.), *Eli Bey Hüseyinzade Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Çaşıoğlu Neşriyatı, 2007.
- _____, *Əli bəy Hüseynzadə - Seçilmiş Əsərləri*, I-II, Bakü: Çaşıoğlu, 2008.
- BROWNE, Edward G., *A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS*, (haz. Reynold A. Nicholson) London: Cambridge University Press, 1932.
- _____, *Materials for the Study of the Babi Religion*, London: Cambridge University Press, 1918.
- _____, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- _____, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1914.
- BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- CEVAT, Ali, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, (haz. Faik Reşit Unat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

CEVDET, Abdullah, *Kahriyât*, 2. Baskı, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906.

_____, *Uyanınız! Uyanınız!*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1907.

CEVDET, Ahmet (Paşa), *Tarih-i Cevdet*, C. I-XII 2. Baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Devletâbadi, Yahya, *Hayat-ı Yahya*, (haz. Furuğ Devletâbadi), C. I-III, Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 4. Baskı, 1362.

DURU, Kazım Nami, *İttihad ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.

El-yevm Paris'te İkamet Üzere Bulunan Devletlü Fazıl Mustafa Paşa Hazretleri Tarafından Hak-Pay-i Hazret-i Şahaneye Takdim Olunan Arızanın Tercemesidir, y.y, [1282]

ERFA, Rıza, *Hatırat-ı Prens Erfa*, (haz. Ali Dehbâşi), Tahran: İntişarat-ı Şehab-ı Sakib, 1378.

ERKİN, Behiç, *Hâtırat 1876-1958*, (haz. Ali Birinci), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

EŞREF (Şair), *İran'da Yangın Var*, İstanbul: Yeni Gazete Matbaası, 1324.

_____, *Şah ve Padişah*, Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906.

HALİD, Halil, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları* içinde, (trc. Refik Bürüngüz), İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

Hâtıra-i Âtuf, (haz. Nurettin Gemici-Hikmet Toker), İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayını, 2016.

Hatırat-ı Prens Erfa, (der. Ali Dehbâşi), Tahran: İntişarat-ı Şehab-ı Sakib, 1378.

KESREVÎ, Ahmed, *Tarih-i Meşrûta-i İrân*, Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 14. Baskı, 1363.

KİRMANÎ, Nazimulislam, *Tarih-i Bidâri-yi İraniyân*, (haz. Ali Ekber Saîdi Sircânî) Tahran: İntişarat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, I-II, 1357.

Kitâb-ı Âbi – Gozareşhâ-yi Mahremâne-i Vezaret-i Umur-i Hârîce-i İngiliz Der-bâre-i İnkılâb-ı Meşrûta-i İran, (haz. Ahmed Beşîrî), Tahran: Çaphâne-i Ketîbe, 2. Baskı, 1363.

KUT, Halil (Paşa), *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1972.

MELİKZÂDE, Mehdi, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutîyet-i İran*, I-III, Tahran: İntişarat-ı İlmî, 2. Baskı, 1363.

MERÂGAÎ, Hacı Zeynelâbidin, *Seyahatnâme-i İbrahim Beg “ya Belâ-yı Teassub-i Ū”*, Kahire, t.y. *Muâhedat Mecmuası*, C. III, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297.

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-i Dahiliye [Ömer Naci], *Hayye ale'l-Felâh*, [Paris], 1325.

Paris'ten Bir Mektup, Dersaadet: Artin Âsaduryan Matbaası, 1326.

Said Paşa'nın Hâtırâtı, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328.

SALİH MÜNİR PAŞA [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar – II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci – Selma Günaydın, Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Dersaadet: Matbaa-i İhsan, 1322.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1. Def'a, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1316.

SASANÎ, Han Melik, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, trc: Hakkı Uygur, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

Sultan Abdül Hamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1975.

ŞAKİR, Bahaeddin, *Şûrâ-yı Ümmet – Ali Kemal Davası*, İstanbul, 1325.

ŞEYHU'R-REİS, Mirza Hasan Kaçar, *Müntehab-ı Nefis*, Bombay: 1312.

TABERÂNÎ, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, (thk. ve nşr.: Ebu Muaz Tarık b. Ivzullah b. Muhammed - Ebu'l-Fazl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni), Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.

TAKİZÂDE, Seyyid Hasan, *Zendegi-yi Tufanî (Hatırat)*, (haz. Azizullah Alizade), Tahran: İntişarat-ı Firdevsi, 1379.

VASSAF, Osmanzâde Hüseyin, *Sefine-i Evliyâ*, (haz. M. Akkuş-A. Yılmaz), İstanbul: Kitabevi, 2015.

Victor Hugo, *L'Année Terrible*, 4. Baskı, Paris: Michel Lévy Freres, 1872.

VON KOTZEBUE, Moritz, *Narrative of a Journey into Persia in the Suite of the Imperial Russian Embassy in the Year 1817*, Philadelphia: M. Carey and Son, 1820.

YİRMİSEKİZ, Çelebi Mehmet Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, (haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

b. İkinci El Kaynaklar

ABRAHAMİAN, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1983.

ABRAHAMİAN, Ervand, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 2017.

ADEMİYET, Feridun, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran: Şirket-i Sihami-yi İntişarat-ı Harizmi, 7. Baskı, 1362.

_____, *Endişehâ-yi Mirzâ Âga Han Kirmanî*, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1357.

- AHAVİ, Şahruh, *İran'da Din ve Siyaset – Pehlevi Devrinde Ulema ve Devlet İlişkileri*, (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- AKDAĞ, Mustafa *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara: Ankara Üni. DTC Fakültesi Yayınları, 1963.
- ALGAR, Hamid, *Mirza Malkum Khan – A Biographical Study in Iranian Modernism*, Berkeley: University of California Press, 1973.
- _____, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Rule of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley: University of California Press. 1980.
- AKPINAR, Yavuz – İrfan Murat Yıldırım – Sabahattin Çağın, *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler*, I-II, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- ANDREASYAN, Hrand D., (trc. ve haz.) *Osmanlı-İran- Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak (I- Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi II- Nadir Şah Devrine ait bir Anonim Kronoloji)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- ASCHER, Abraham, *The Revolution of 1905 – Russia in Disarray*, Stranford: Stranford University Press, 1994
- ATEŞ, Abdurrahman, “Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Isparta 2001.
- ATEŞ, Sabri, *Osmanlı – İran Sınır Bölgeleri – Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, (trc. Devrim Kaya), İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- AXWORTHY, Michael, *İran: Aklın İmparatorluğu*, (çev. Özlem Gitmez), İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- _____, *Devrimci İran – İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, (çev. Ali Karatay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.
- AYKUN, İbrahim, “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 1995.
- BAYAT, Ali Haydar, *Hüseyinzâde Ali Bey*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- BAYAT, Mangol, *Iran's First Revolution – Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909*, New York: Oxford University Press, 1991.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I-I, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1991.
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Yeni Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I - Yeni Osmanlılar*, Ankara: Baylan Matbaası, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.

- CAVİD, Turan (haz.), *Hüseyin Cavid Eserleri*, C. 5, Bakı: Lider Neşriyyat, 2005.
- ÇANKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev: Zehra Savan, İstanbul: Küre Yayınları, 2020
- DABASHİ, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, (çev. Emine Ayhan), İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- SHAYEGAN, Daryush, *Yaralı Bilinç – Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*, (çev. Haldun Bayrı), İstanbul: Metis Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- DEMİREL, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, 2. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2020.
- DEMİREL, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1990.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- DESMET-GREGOİRE, Helene, *Büyülü Divan XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.
- DİYANET, A. Ekber, *İlk Osmanlı – İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul (haz.), *Safahat – Eski ve Yeni Harflerler Karşılaştırmalı Neşir ve Safahat Dışında Kalmış Şiirler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- EMİROĞLU, Çiğdem Önal– Kudret Emiroğlu, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- EMİROĞLU, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri – II. Meşrutiyet'in İlanı*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1999.
- ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, 2019.
- ERDEM, Yahya *Müteferrika'nın İzinde – Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- EYYÜPOĞLU, İsmail, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bit İttihatçı – Kâzım Yurdalan (1881/2- 1962)*, Atatürk Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Erzurum 2009.
- HAKYEMEZ, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

- _____, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- _____, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985
- _____, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e – Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006.
- HUYUGÜZEL, Ö. Faruk– Şerife Çağın (haz.), *Eşref Bütün Eserleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- İBNÜLEMİN, Mahmut Kemal (İnal), *Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzarların Teracim-u Ahvâli, Dârulhilafetilaliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335.*
- İBNÜLEMİN, Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- İVANOV, Mihail Sergeyeviç (ed.), *İran Tarihi*, (çev. Hasan Demiroğlu), İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Baskı, 2017.
- KARA, İsmail, *Amel Defteri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- _____, *Din ve Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- _____, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak – Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- _____, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- _____, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 – Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2014
- _____, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 – Hürriyet Müsavat Uhuvvet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2010.
- KASHANİ-SABET, Firoozeh, *Sınır Kurguları – İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, (çev. Duygu Şendağ), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- KEDDİE, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran – The Tobacco Protest of 1891-1892*, New York: Frank Cass&CO.LTD, 1966.
- _____, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani" – A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972.

- _____, *Modern Iran – Roots and Results of Revolution*, New Haven & London: Yale University Press, 2. Baskı, 2006.
- KÉVORKİAN, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London: I. B. Tauris, 2011.
- KILIÇ, Remzi “Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı – İran Münâsebetleri (1520-1566)” *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 1994.
- KİREN, Akın, “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2017.
- KOÇ, Yener, “Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2020.
- KURAN, Ahmed Bedevi, *İnkılâb Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948.
- KURTULUŞ, Rıza, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2010.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı – İran Siyâsî Münasebetleri (1578 – 1612)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- _____, *Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülus Tebriki*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 22. Baskı, 2019.
- METİN, Celal, “Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)”, *Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, 2006.
- MUİN, Muhammed, *Ferheng-i Fârisi*, C. I-VI, 7. Baskı, Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 1364.
- NİYA, Rahim Reis, *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, Tahran: İntişarat-ı Setûde, 3 Cilt, 1374.
- NİYA, Samed Serdari, *Meşahir-i Azerbaycan*, Tebriz: İntişarat-ı Danyal, 1377.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 43. Baskı, 2016.
- ÖZALP, Ömer Hakan, *Ulemeden Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- ÖZCAN, Azmi, *Panislamizm – Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2020.

- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- ÖZTÜRK, Serdar, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar (1930-1945)*, Kırmızı Yayınları, İstanbul: 2005.
- SAFAÎ, İbrahim, *Rehberan-ı Meşrûta*, C. I-II, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1363.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, “Osmanlı – İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 İstanbul Protokolü”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta: 2009.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı – İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- SOHRABÎ, Nader *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 31. Baskı, 2020.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Ömer Naci*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- TİKEN, Servet *Mısır'da Jön Türk Basın ve Edebiyatı*, İstanbul: Fenomen Yayınları, 2017.
- UCA, Alaattin, *İttihad ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan)*, Konya: Kömen Yayınları, 2017.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I-IV*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, 1988.

D- Makaleler ve Maddeler

- ABBASLI, Mirza, “Safevilerin Kökenine Dair”, *BELLETEREN*, XV/158 (Nisan 1976), s. 287-329.
- AKYOL, Taha, “Cedidcilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, s. 211-213, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- ALGAR, Hamid, “The Oppositional Rule of the Ulama in Twentieth-Century Iran”, *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, (ed. Nikki R. Keddie), Berkeley: University of California Press, 1972.
- ALKAN, Necmettin, “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi”, *Toplumsal Tarih*, S. 175 (Temmuz 2008), s. 48-52.
- ARIKAN, Zeki, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 551-552.

- ARİF, Mehmet, “Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Bonnevel) [-II]”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, IV/19 (1 Nisan 1329), s. 1220-1224.
- _____, “Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Bonnevel) [-III]”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, IV/20 (1 Haziran 1329), s. 1282-1286.
- _____, “Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Bonnevel)”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, III/18 (1 Şubat 1328), s. 1153-1157.
- ATUK, M. Volkan, “İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin İran Politikası”, *BELLETEREN*, LXXXIII/296 (Nisan 2019), s. 261-288.
- AVERY, Peter, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, VII/815-869.
- BAHŞİPOR, Celil, “Selmas ve Devre-i Meşrutiyet”, *Fasılname-i Mutalaat-ı Tarihî*, Nu: 12 (1385), s. 225-269.
- BALCI, Mustafa, “Finkesten Antlaşması ve Tarihî Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2017), s. 7-28.
- BAYAT, Mangol-Hamid Algar-William Lippincott Hanaway, “Anjoman (Organization)”, *Eİr*, II/78.
- BAYUR, Y. Hikmet “Osmanlı Devleti’nin Nadir Şah Afşar’la Barış Yapmasını Önlemek Amacını Güden Bir Gurkanlı Denemesi”, *BELLETEREN*, XIII/49 (Ocak 1949), s. 91-95.
- BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, IV/7 (2006), s. 291-249
- _____, “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri meselesi”, *DİVAN*, S. 19 (2005/2), s. 177-194.
- BUSSE, Heribert, “Abbas Mirza Qajar”, *Eİr*, I/79-84.
- BUZPINAR, Ş. Tufan “‘Öteki’ üzerinden hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet’in Avrupa tartışmaları hakkında bir değerlendirme”, *DİVAN*, S: 19 (2005/2), s. 151-176.
- CARLMARD, Jean, “Atabak-e A’zam, Amin-Al-Soltan”, *Eİr*, II/878-890.
- _____, “Ayn-al-dawla, Abd-al Majid”, *Eİr*, III/137-140.
- _____, “Gardane Mission”, *Eİr*, V/292-297.
- CÜNDİOĞLU, Dücâne “Bir Kur’an Mütercimi; Cemil Said’in Kendi Kaleminden Özgeçmişi”, *Dergâh*, IX/100 (Haziran 1908), s. 46-48.
- ÇETİNŞAYA, Gökhan, “Sultan Abdülhamid’in Hatıratı Meselesine Bir Zeyl”, *Toplumsal Tarih*, S. 301 (Ocak 2019), s. 54-58.
- _____, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı İran İlişkileri”, *KÖK Araştırmalar Osmanlı Özel Sayısı*, 2000, s. 11-23.

- DAVINSON, Roderic H., “The Question of Fuad Paşa’s “Political Testament””, *BELLETEN*, XXIII/89 (Ocak 1959), s. 119-136.
- DEMİRCİ, Kürşad “Dahhâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 408-409, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- DERİNGİL, Selim, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 435-442.
- DIĞIROĞLU, Filiz – YILDIZ, Güllü, “Osmanlı Devleti’nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçıları”, *Müteferrika*, 54 (2018), s. 117-134.
- DIĞIROĞLU, Filiz, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye”, *Osmanlı Araştırmaları*, 56 (2020), s. 225-258.
- _____, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 49 (2017), s. 293-341.
- _____, *Dersaadet’te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
- EMECEN, M. Feridun, “Osmanlı Devleti’nin ‘Şark Meselesi’nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımaları”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002*, Konya, TTK Yayınları, Ankara: 2003, s. 34-38.
- FARDYAR, Mehrdad, “Matbaa-i Ümid-i Terakki-i Tebriz ve Müessesat-ı Meşrutahân-ı ân”, *Payam-i Baharestan*, Nu: 112 (1396), s. 73-92.
- FERHADOV, Ali, “XX. Asrın Başlarında Azerbaycan’da İslam Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı”, *BELLETEN*, 78/281 (2014), s. 273-286.
- GENCOĞLU, Halil, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı – Güney Afrika İlişkileri ve Suikaste Kurban Giden Osmanlı Konsolosu Mehmed Remzi Bey”, *Yedikıta*, S. 97 (Eylül 2016), s. 22-35.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, *İran Şehinşahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 137-193.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, “Yakın Tarihten – Milli Hatibimiz Ömer Naci”, *Ankara Bayram Gazetesi*, 31 Ağustos 1952, s. 4.
- HAKİMİAN, Hassan “Wage Labor and Migration: Persian Worker in Southern Russia, 1880-1914”, *IJMES*, 17/4 (1985), s. 443-463.

- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 90-93, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- _____, “Şûrâ-yı Ümmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, s. 240-242, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- _____, “Genesis of The Young Turk Revolution of 1908”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 3, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 277-300.
- HASANÎ, Ataullah, Atâullah-i Hasanî, “İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (975-1049/1577-1639)”, (çev. Derya Örs), *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002*, TTK Yayınları, Ankara: 2003, s. 15-31.
- İKEN, Akın, “Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Döneminde Dair Bir Deneme”, *OTAM*, S. 45 (2019), s. 147-185
- İŞİMTEKİN, Soner, “Merâgâî’nin ‘Seyahatnâme-yi İbrahim Beg’i Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17 (Bahar 2018), s. 57-77.
- JAHN, Kral, “Doğu ile Batı Arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/3-4 (1971), s. 29-33.
- KAHRAMAN, Alim, “Eşref Paşa, Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, s. 475-476. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- KARA, İsmail, “Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak”, *DİVAN*, Nu: 4 (1998/1), s. 1-25.
- _____, Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler -II- Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!”, *DİVAN*, Nu: 7 (1992/2), s. 65-134.
- KARADAĞÎ, Masume – Muhammed Emir Şeyh Nuri, “Şeyhu’r-Reis-i Kaçar ve İttihad-ı İslâm”, *Moskuya*, V/15 (1389/2010), s. 76-86.
- _____, “Şeyhu’r-Reis-i Kaçar ve İnkılab-ı Meşrûta”, *Tarihname-i İran Ba’de ez İslâm*, III/5 (2012), s. 144-148.
- KARADENİZ, Yılmaz, “İran Meşrutiyet Hareketinde Tebriz’in Rolü”, *Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı içinde*, Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021, s. 233-285.
- _____, “Kaçar İdaresi Döneminde İran’da Askeri Alanda Yapılan Islahatlar (1795-1925)”, *Modern İran Tarihi – Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimine*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 85-118.
- KARAL, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 13-30.

- KAZUHİRO, Takii, “Meiji Anayasası: Japonların Batı Deneyimi ve Modern Devletin Oluşumu”, (çev. Mehmet Emin Baş), *DÎVÂN*, XIII/25 (2008/2), s. 149-174.
- KEDDİE, Nikki R., “The Roots of the Ulama’s Power in Modern Iran”, *Scholars, Saints and Sufis Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, Berkeley: University of California Press, 1972, s. 211-229.
- KILIÇ, Remzi “Osmanlı – İran Arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (2000), 265-283.
- KIRIMLI, Hakan, “Gaspıralı İsmail Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, s. 392-395, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- KOLOĞLU, Orhan, “Un Journal Persan D’İstanbul: Akhtar”, *Les Iraniens d’İstanbul* (ed. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr), Paris-Téhéran-İstanbul: Institut Français de Recherches en Iran, 1993, s. 133-140.
- KUZUCU, Kemalettin, “Türk Kültür ve Düşünce Tarihinde Sarafim Kırathanesi”, *Türk Yurdu*, S. 289 (Eylül 2011), s. 281-291.
- MELİKZADE, Tohid, “Osmanlı ‘İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ile Azerbaycan Meşrutiyet Liderleri Arasındaki İlişkiler (1905-1909)”, *Varlık*, S. 3 (1394), s. 123-130.
- MUAZZİ, Fatıma, “Mirza Aga İsfahanî”, *Tarih-i Muasır-i İran*, S. 18 (1380), s. 123-142.
- PARVİN, Nassereddin, “Habl al-Matin”, *Eİr*, XI/431-434.
- PİSTOR-HATAM, Anja, “The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas”, *Les Iraniens d’İstanbul* (ed. Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr), Paris-Téhéran-İstanbul: Institut Français de Recherches en Iran, 1993, s. 141-147.
- POLAT, Nâzım H., “Şerafeddin Mağmûmî (1869-1927) Hayatı Eserleri Dil ve Edebiyat Görüşleri”, *Tıp Araştırmaları Dergisi*, S. 8 (1999), s. 62-160.
- SARISAMAN, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Bahtiyarî Politikası”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VIII/8 (1997), s. 295-318.
- _____, “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, IV/16 (1995), s. 501-513.
- ŞABÂNÎ, Rızâ, “Efşâriye ve Zendiye Döneminde (h. 1135-1210/M. 1723-1796) İran- Osmanlı İlişkileri”, (çev. Hicabi Kırılancı), *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002*, TTK Yayınları, Ankara: 2003, s. 79-86.
- ŞAFAK, Turgay, “Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı Bildirileri*, İstanbul: Kitabevi, 2019, s. 159- 177.

- ŞAKUL, Kahraman, “Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslâmî Modernleşme”, *DİVAN*, S. 19 (2005/2), s. 117-150.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, “Hatip Ömer Naci (1880-1916)”, *Türk Kültürü*, IX/100 (1971), s. 372-376.
- TANRIVERDİ, Mustafa, “Rusya’da İhtilal Hareketleri Karşısında Başbakan P. A. Stolipin’in Politikaları (1906-1911)”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde, ed. Yunus Koç – Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, s. 37-46.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin (M.C.), “Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22 (Mart 1967), s. 49-78.
- TOKMAK, Fehminaz, “19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı ve İran Devletleri Arasındaki İyi Münasebetlerin Göstergesi Olarak Hediyeler ve Nişanlar”, *Modern İran Tarihi – Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne*, ed. Osman Karacan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 291-283.
- TUNAYA, Tarık Z., “Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları”, *Yeni Türkiye*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1959, s. 151-167.
- ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [-I]”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9 (Mart 1954), s. 53-90.
- _____, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [-II]”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VII/10 (Eylül 1954), s. 117-142.
- _____, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [-III]”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VIII/11 (Eylül 1955), s. 185-200.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “İran Şahına İltica Etmiş Olan Şehzade Bayezid’in Teslimi için Sultan Süleyman ve Oğlu Selim Taraflarından Şaha Gönderilen Altınlar ve Kıymetli Hediyeler”, *BELLETEREN*, XXIV/93 (Ocak 1960), s. 103-110.
- ÜNAL, K. Yusuf, “Türkçe Matbû Hüsn-i Hat Kitapları için Bir Bibliyografya Denemesi”, *Derin Tarih*, Özel Sayı 13 (Aralık 2018), s. 178-191.
- ÜSTÜN, İsmail Safa, “İran – Safevîler’den Günümüze Kadar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 400-404.
- ÜZÜM, İlyas, “Hüsnîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 34-35.
- YILDIZ, Güllü, “Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası”, *Kebikeç*, 52 (2021), s. 69-104.

_____, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 175-218.

YÜCE, Sefa, “Bir Devrin Parlayan Yıldızı Ömer Nâci”, *Turkish Studies*, X/3 (2010), s. 2014-2026.

ZARCONE, Thierry, “İranlılar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994, IV/190-192.

ZARİNEBAF, Fariba, “Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da Meşrutiyetçilik”, (çev. Hatice Uğur), *DİVAN*, XIII/24 (2008), s. 47-78.





EKLER

Ek 1: Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris'i Ziyareti Dolayısıyla *La Gazette*'in 29 Mart 1721 tarihli 14 numaralı sayısına ek yayımladığı sayı

N° 15 161
RELATION
DE L'ENTRÉE
DE
L'AMBASSADEUR
EXTRAORDINAIRE
DU
GRAND SEIGNEUR
A PARIS,

Et de la premiere Audience qu'il a eüe du Roy:
ENTRÉE.



Ehemet Effendy Grand Tresorier
de l'Empire Ottoman, Ambassa-
deur Extraordinaire du Grand Sei-
gneur auprès du Roy, & cy-devant
Ambassadeur Plenipotentiaire de la
Porte au Congrez de Passarowitz,
estant arrivé dans le Fauxbourg

Saint Antoine, le Samedy 8 Mars 1721, fit son
entrée publique à Paris le Dimanche 16 de ce
mois.

Le Marechal d'Estrées & le sieur Remond In:
S.

Ek 2: İstanbul'da kurulan Encümen-i Saâdet tarafından hazırlanıp basılan hürriyet temalı bir kartpostal. (1- Aga Seyyid Cemaleddin Esedâbadi, 2- Aga Seyyid Cemaleddin Vaiz [İsfahanî], 3- Hacı Seyyid İbrahim Aga Vekil-i Tebrizî, 4- Melikulmütetekellimin, 5- Aga Hasan Şerifzâde, 6- Mirza Rıza Kirmanî, 7- Mirza Cihangir Han, 8- Abbas Aga [Tebrizî]) (İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi)



4-3-2

6-1-8

5-7



سواد دستخط مبارک بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی روحانفاده

جناب اشرف صدراعظم از انجائیکه حضرت باری تعالی جل شانه سر رشته ترقی و سعادت ممالک محروسه ایران را بکف کفایت ما سپرده و شخص همایون مارا حافظ حقوق قاطبه اهالی ایران و رعایای صدیق خودمان قراردادده لهذا در انوقع که رأی همایون ملوکانه ما بدان تعلق گرفته که برای رفاهیت و آسودگی قاطبه اهالی ایران و تشدید و تأیید مبانی دولت اصلاحات مقتضیه برور در دوایر دولتی و مملکتی بموقع اجرای گذارده شود چنان مصمم شدیم که مجلسی از متخین شاهزادگان و علماء و قاجاریه و اعیان و اشراف و ملاکین و تجار و اصناف با انتخاب طبقات مرقومه در دار الخلافه طهران تشکیل و تنظیم شود که در موارد لازمه در مهم امور دولتی و مملکتی و مصالح عامه مشاوره و مدافعه لازمه را بعمل آورد و به هیئت وزرای ما در اصلاحاتی که برای سعادت و خوش بختی ایران خواهد شد اعانت و کمک لازم را بنماید و در کمال امنیت و اطمینان عمایید خودشان را در خیر دولت و ملت و مصالح عامه و احتیاجات مهمه قاطبه اهالی مملکت بتوسط شخص اول دولت بعرض برساند که بصحه مبارکه موشح و بموقع اجرای گذارده شود بدیهی است که بموجب این دستخط مبارک نظامنامه و ترتیبات این مجلس و اسباب و لوازم تشکیل آنرا مرتب و مهیا خواهید نمود که بمعنوی الله تعالی این مجلس افتتاح و باصلاحات لازمه شروع شود و نیز مقرر میفرمایم که سواد دستخط مبارک را اعلان و اعلام نماید که تا قاطبه اهالی از نیات حسنه ما که تماماً راجع بترقی دولت و ملت ایران است کما یلینی مطلع و مرتقه الحال مشغول دعاگوئی باشند در قصر صاحبقرانیه بتاريخ ۱۴ شهر جمادی الآخره ۱۳۲۴ در سال یازدهم سلطنت ما این سواد مطابق با اصل دستخط مبارک بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی روحانفاده است (مشیرالدوله)

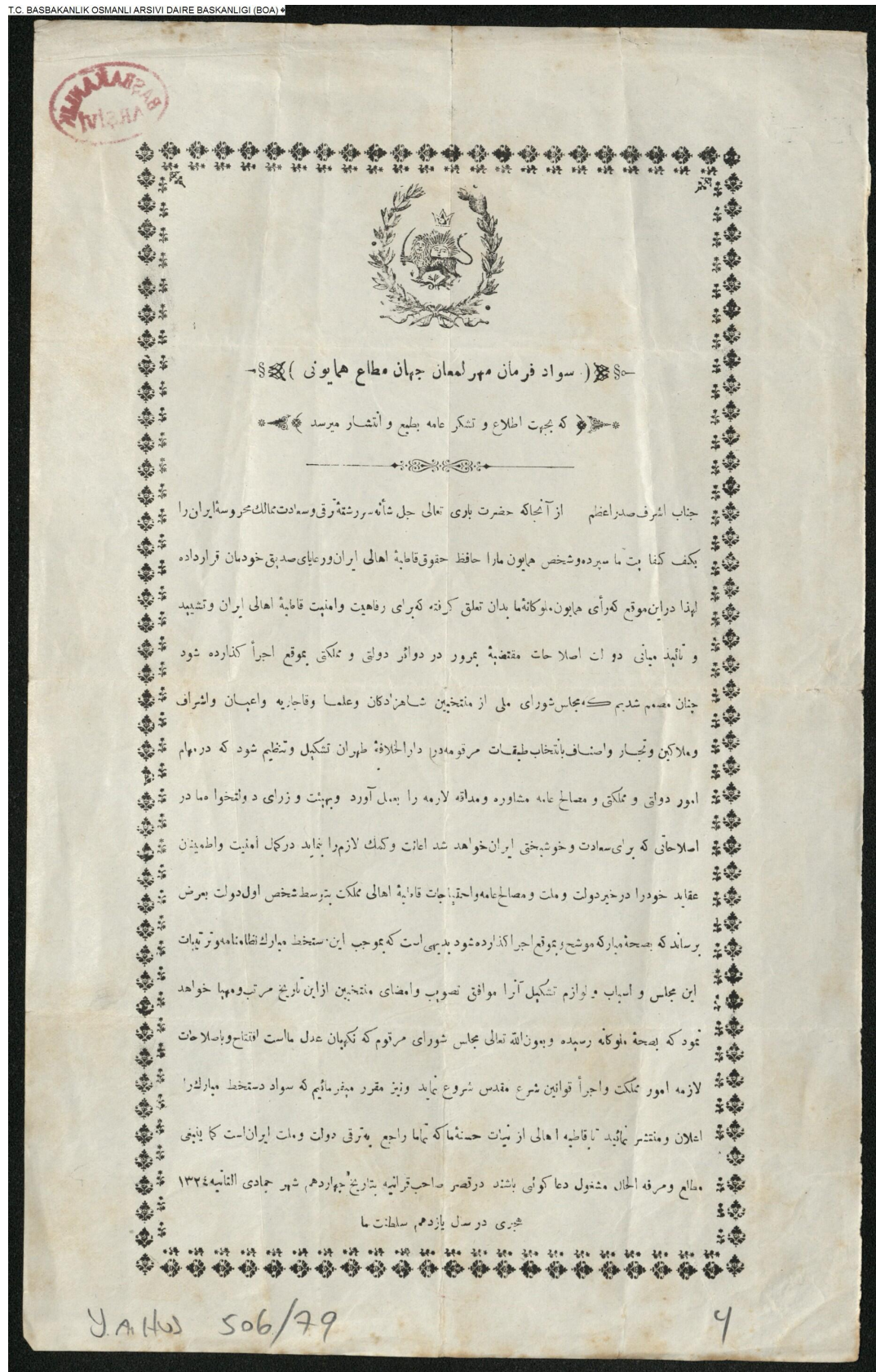
در مطبعه مبارکه شاهنشاهی روحانفاده بطبع رسید

Y.A. HUS 506/38

4

Ek 4: İtirazlar Üzerine Tashih Edilerek Yeniden Neşredilen Meşrutiyet Fermanı (BOA, Y.A.HUS./506-79)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)



Y.A.HUS.00506.00079.004

Ek 5: Ömer Naci'nin vefatı üzerine Foto Resne'de 1332'de basılan bir hatıra fotoğrafı⁹²⁹



⁹²⁹ Görselin kullanılmasına müsaade eden başta Uğur Yeğin bey olmak üzere İstanbul Müzayade'ye müteşekkirim.

Ek 6: Ömer Naci'nin İran'da Bulunduğu Sırada Çekilmiş, "Ruhu'l-Ahrar" Ahmed Rıza Bey'e İthafen 5 Teşrin I 1326 tarihi düşülen İmzalı Fotoğrafl (Taha Toros Arşivi)



Ek 7: İbrahim Müteferrika Tarafından İlk Kez Basılan 1142 [1729-30] Tarihli Osmanlı İran Sınırı Gösteren Memâlik-i İran Haritası (Yale Map Collection)⁹³⁰



⁹³⁰ Osmanlı Arşivinde de söz konusu haritanın bir nüshası bulunmasına rağmen daha vasıflı olması sebebiyle Yale Map Collection'da yer alan nüsha kullanılmıştır. Osmanlı Arşivindeki harita için bkz. BOA, HRT.h../103.